УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ МАЙБУТНЬОГО
СТВОРЮЄМО МАЙБУТНЄ

МІЖНАРОДНИЙ ФОНД ВІДРОДЖЕННЯ

АТЛАС

РОСІЙСЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ І КОЛОНІАЛІЗМУ

КОМАНДА ПРОЄКТУ

Антон ГУЛІДІН

Євген АСТАХОВ

Станіслав ТИРТИЧНИЙ

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Сергій ГРОМЕНКО
кандидат історичних наук (упоряд. і наук. ред., автор мап та розд. 1–25, 31, 36, 37, 41, 42, передмови і підсумків)

Євген БУЛАВКА
публіцист (розд. 52–54)

Ірина ВИШНЯ
кандидат історичних наук (розд. 26–30)

Богдан КОРОЛЕНКО
кандидат історичних наук (розд. 35)

Григорій РІЙ
PhD з гуманітарних наук (розд. 32–34, 38–40, 43–51, 55)

Рецензенти:

Євген МАГДА
кандидат політичних наук, директор Інституту світової політики

Лариса ЯКУБОВА
доктор історичних наук, завідувачка відділу історії України 20–30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАНУ

Дизайн і верстка:

Володимир ГОРБЕНКО
макет, картографія, інфографіка

МІЖНАРОДНИЙ ФОНД ВІДРОДЖЕННЯ

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ МАЙБУТНЬОГО
СТВОРЮЄМО МАЙБУТНЄ

ЗМІСТ

Передмова ... 4

Розділ 1. Слов'янська колонізація Залісся *(VI–XII ст.)* ... 6

Розділ 2. Новгородський тип колоніалізму *(XI–XIV ст.)* ... 8

Розділ 3. Піднесення Москви *(1300–1450-ті рр.)* ... 10

Розділ 4. Підкорення Новгорода і формування Першої російської імперії *(1450–1480-ті рр.).* Частина I ... 12

Розділ 5. Підкорення Новгорода і формування Першої російської імперії *(1450–1480-ті рр.).* Частина II ... 14

Розділ 6. Війни за *«київську спадщину»* та початок експансії на Захід *(1490-ті–1503 рр.)* ... 16

Розділ 7. Війни за *«київську спадщину»* та продовження експансії на Захід *(1507–1537 рр.)* ... 18

Розділ 8. Війни за *«ординську спадщину»* та початок підкорення Поволжя *(1502–1552 рр.)* ... 20

Розділ 9. Завершення підкорення Поволжя та початок його колонізації *(1552–1557 рр.)* ... 22

Розділ 10. Війни за «ординську спадщину» та початок експансії на Кавказ *(1552–1570-ті рр.)* ... 24

Розділ 11. Опричнина та формування російського самодержавства *(1565–1572 рр.)* ... 26

Розділ 12. Лівонська війна та призупинення експансії на Захід *(1558–1583 рр.)* ... 28

Розділ 13. Війни за «ординську спадщину» та протистояння з Кримом *(1502–1594 рр.)* ... 30

Розділ 14. Перші засічні смуги та початок колонізації Дикого Поля *(2-га пол. XVI ст.)* ... 32

Розділ 15. Підкорення Сибірського ханства і югорських князівств *(1582–1598 рр.).* Частина I ... 34

Розділ 16. Підкорення Сибірського ханства і югорських князівств *(1582–1598 рр.).* Частина II ... 36

Розділ 17. Підкорення Заволжя та призупинення експансії на Кавказ *(1586–1605 рр.)* ... 38

Розділ 18. Антиколоніальні національні та антиурядові повстання в Росії *(2-га пол. XVI ст.)* ... 40

Розділ 19. Смутний час і колапс Першої російської імперії *(1598–1619 рр.).* Частина I ... 42

Розділ 20. Смутний час і колапс Першої російської імперії *(1598–1619 рр.).* Частина II ... 44

Розділ 21. Підкорення Центрального Сибіру *(1600–1632 рр.)* ... 46

Розділ 22. Смоленська війна та відновлення експансії на Захід *(1632–1634 рр.)* ... 48

Розділ 23. Утворення Калмицької держави у складі Росії *(1630–1650-ті рр.)* ... 50

Розділ 24. Підкорення Східного Сибіру та вихід до Тихого океану *(1633–1649 рр.)* ... 52

Розділ 25. Білгородська засічна смуга та продовження колонізації Поволжя *(1-ша пол. XVII ст.)* ... 54

Розділ 26. Хмельниччина та формування Другої російської імперії *(1648–1656 рр.)* ... 56

Розділ 27. Російсько-польська боротьба за Україну *(1657–1663 рр.)* **60**

Розділ 28. *«Руїна»* і розподіл України по Дніпру *(1663–1668 рр.)* **64**

Розділ 29. Російсько-польсько-турецька боротьба за Україну *(1669–1687 рр.)* **68**

Розділ 30. Завершення конфлікту з Китаєм та вихід Росії до Чорного моря *(1689–1700 рр.)* **72**

Розділ 31. Антиколоніальні національні та антиурядові повстання в Росії *(2-га і 3-тя трет. XVII ст.)* **76**

Розділ 32. Російська експансія в петровську добу *(1700–1720-ті рр.)* **80**

Розділ 33. Російська експансія в добу *«палацових переворотів» (1730–1760-ті рр.)* **84**

Розділ 34. Російська експансія в єкатерининську добу *(1760–1790-ті рр.)* **88**

Розділ 35. Російське завоювання Північного Причорномор'я і Криму *(1771–1792 рр.)* **92**

Розділ 36. Укріплені лінії та продовження колонізації Поволжя, Сибіру і Причорномор'я *(XVIII ст.)* **94**

Розділ 37. Антиколоніальні національні та антиурядові повстання в Росії *(XVIII ст.)* **100**

Розділ 38. Російська експансія на початку XIX століття *(1790-ті–1825 рр.)* **104**

Розділ 39. Російська експансія в середині XIX століття *(1825–1864 рр.)* **110**

Розділ 40. Російська експансія наприкінці XIX — на початку XX століття *(1864–1905 рр.)* **116**

Розділ 41. Укріплені лінії та підсумки російської колонізації *(XIX ст.)* **122**

Розділ 42. Антиколоніальні національні та антиурядові повстання в Росії *(кін. XVIII ст.–1900 р.)* **130**

Перша революція в Росії *(1905–1907 рр.)* **136**

Розділ 43. Російська експансія напередодні та у Першу світову війну *(1905–1916 рр.)* **138**

Розділ 44. Колапс Другої російської імперії та народження Третьої *(1917–1922 рр.)* **144**

Розділ 45. СРСР у добу коренізації *(1921–1929 рр.)* **152**

Розділ 46. Радянський колоніалізм від колективізації до Великого терору *(1929–1939 рр.)* **158**

Розділ 47. Радянська експансія у Другу світову війну *(1939–1945 рр.)* **164**

Розділ 48. Масові радянські депортації *(1930-ті–1950-ті рр.)* **170**

Розділ 49. Радянська зовнішня експансія у Холодну війну *(1945–1985 рр.)* **174**

Розділ 50. Російський колоніалізм в СРСР *(1941–1985 рр.)* **180**

Розділ 51. Антирадянський спротив у СРСР та світі *(1945–1985 рр.)* **184**

Розділ 52. Перебудова та розпад Третьої російської імперії *(1985–1991 рр.)* **190**

Розділ 53. Формування і розвиток Четвертої російської імперії *(1991–2013 рр.)* **196**

Розділ 54. Сучасна зовнішня експансія Російської Федерації *(2014–2025 рр.)* **200**

Розділ 55. Сучасний російський колоніалізм в РФ *(1991–2025 рр.)* **206**

Підсумки **212**

Германо-советский договор о дружбе и границе между СССР и Германией

Правительство СССР и Германское Правительство после распада бывшего Польского государства рассматривают исключительно как свою задачу восстановить мир и порядок на этой территории и обеспечить народам, живущим там, мирное существование, соответствующее их национальным особенностям. С этой целью они пришли к соглашению в следующем:

Статья I.

Правительство СССР и Германское Правительство устанавливают в качестве границы обоюдными государственными границами Польского государства линия, которая нанесена на прилагаемой при сем карте и более

будет описана в дополнительном протоколе.

Статья II

Обе Стороны признают

ленную в статье I

юдных государств

сов окончательно

всякое вмешательство

держав в это

Статья IV.

тельство СССР

вительство Ре

ложенное

надежный

йшего раз

отноше

одами.

Статья V

оговор под

. Обмен

грамотами до

зможно скоре

оговор вступае

та его подпис

Составлен в

на немецком и р

Москва, 28 сен

За П

Гер

И.

отов.

- 2 -

3. Касательно юго-востока Европы с советской стороны подчеркивается интерес СССР к Бессарабии. С германской стороны заявляется о ее полной политической незаинтересованности в этих областях.

4. Этот протокол будет сохраняться обеими сторонами в строгом секрете.

Москва, 23 августа 1939 года.

За Правительство СССР

За Правительство Германии:

ПЕРЕДМОВА

Феномен російського імперіалізму ставить академічних дослідників, публіцистів та політиків перед нерозв'язною дилемою — трактувати його як універсальний, тотожний усім іншим світовим імперіалізмам, чи як унікальний та неповторний? На жаль, другий підхід виявився значно поширенішим у світі.

Проте Росія як країна не є унікальною. Звісно, як і будь-яка інша, вона по-своєму особлива, але не одна така виняткова у світі. Визнавати Росію унікальною річчю в собі — це в буквальному сенсі підігрувати Володимиру Путіну. Саме проголошена ним окремішність російської «держави-цивілізації» є основою сучасної кремлівської ідеології та обґрунтуванням імперіалістичної зовнішньої і тоталітарної внутрішньої політики. Наполягати на якійсь осібності Росії означає надавати путінському режиму додаткової легітимності. Те саме стосується і російського імперіалізму в минулому — він був по-своєму особливим, але не унікальним.

Західна академія *(не кажучи вже про політику та публіцистику)* переважно неправильно оцінювала російський імперіалізм *(за кількома важливими винятками).* На це є чотири причини.

По-перше, Захід був аж занадто зациклений на собі та своїх морських імперіях, а вони, попри розміри, є винятками, а не правилом імперіалізму. Спочатку захоплення *«тягарем білої людини»,* а потім нищівна самокритика *(від скасування курсів з історіїзахідної цивілізації у вишах у 1980-х рр. до BLM)* перешкоджали аналізу незахідного імперіалізму. Пристрасті навколо деколонізації та расизму майже унеможливили академічну критику сухопутного корінного американського, африканського та євразійського імперіалізму, зокрема і російського.

По-друге, західна академія переважно порівнювала Росію із західними ж морськими імперіями, до яких звикла, замість того, щоб порівнювати її з типологічно ближчими євразійськими імперіями. Попри всі відмінності, «класичні» західноєвропейські імперіалізми *(що в іспанській, що в британській версії)* мають між собою набагато більше спільного, ніж з російським. Російська імперія, натомість, відрізняється і від європейських, і від суто азійських імперій, хоча має спільні риси і з першими, і з другими.

Існують три головні типи імперій: сухопутні осілі, сухопутні кочові та морські. Осілі були історично першими та зберігають першість за кількістю прикладів — від імперії Саргона через Ассирійську і Персидську до Римської, всі китайські, імперію Тимура, Османську і Сефевідську, Ацтекську та Інкську, включаючи Габсбурзьку та німецькі аж до Третього Райху. Всі російські імперії, зокрема радянська та сучасна, належать до цього типу.

Міряти всі імперіалізми однією міркою, знятою із західноєвропейського лекала, методологічно невірно. Оскільки такі порівняння показували більше відмінного, ніж подібного, російський випадок часто виключали з поняття імперіалізму. Це не означає, що ці порівняння геть неправильні, вони теж важливі. Але подібне варто порівнювати передовсім із подібним.

По-третє, значна частина росієзнавців та совітологів походила з самої Росії або виховувалася у професорів-емігрантів, а тому західна академія часто дивиться на підкорені Росією народи винятково російськими очима. Не варто скидати з рахунку і щире захоплення багатьох американців та європейців російською культурою, що впливало на їхнє поблажливе ставлення до російської держави.

Ну і по-четверте, іноді мав місце підкуп західних академіків напряму російськими грошима або привілеями доступу до архівів.

Такий підхід не просто означає неправильну інтерпретацію російської історії, він ще й заважає адекватному аналізу сьогодення. Це не суб'єктивне оціночне судження, це визнання реального стану справ. Попри численні застереження у 2000-х роках як авторів із сусідніх з Росією країн, так і деяких західних науковців, у цілому аналітична та суспільно-політична думка на Заході залишалася байдужою до загрози російського імперіалізму — навіть після вторгнення в Грузію у 2008 році. Тільки анексія Криму 2014 року та повномасштабна агресія 2022 року зірвала шори з багатьох західних дослідників, до того часу засліплених власними схемами і надміру замилуваних Росією *(декларація ПАРЄ про необхідність деколонізації РФ ухвалена лише 17 квітня 2024 р.).*

Сказане вище не означає, що російський імперіалізм не мав власної специфіки. Очевидно мав, але лише тією мірою, якоюмав свою власну специфіку кожен інший імперіалізм. Таким чином, завдання дослідника полягає в тому, щоб знайти баланс між типовими причинами, практиками і наслідками російського імперіалізму як будь-якого іншого імперіалізму та специфічними рисами російського імперіалізму саме як російського. Це вимагає неймовірних зусиль, адже передбачає дослідження не лише російського, а й світового імперіалізму, а також антиімперської історії поневолених Росією народів — бо що можна знати про Росію, якщо знати лише Росію? Але іншого шляху отримати правильні відповіді просто не існує.

Пропонованій вашій увазі *«Атлас»* не відкриває і тим більше не закриває питання російського імперіалізму і колоніалізму. Це лише цеглинка в будові наших знань про державу, на сусідство із якою ми приречені.

РОЗДІЛ 1

СЛОВ'ЯНСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ

ЗАЛІССЯ

VI-XII СТ.

На більшій частині сучасної України та Білорусі *(ліси і лісостеп)* слов'яни можуть вважатися автохтонним населенням. Верхнє та Середнє Подніпров'я здебільшого входило до первісного слов'янського ареалу після розпаду балто-слов'янської спільності. Натомість більшість територій, на яких пізніше постала Росія, початково були населені переважно фіно-угорськими племенами, і меншою мірою — балтами, тюрками і самодійцями.

Околиці оз. Ільмень із сучасним Новгородом у VIII ст. з півдня заселили словени. Судячи з усього, вони доволі довго залишалися в меншості в регіоні. Новгородська колонізація північних і східних територій почалася лише в XI ст. *(див. наст. розділ)*.

Складнішим був процес слов'янської колонізації Залісся — Волго-Окського межиріччя, відділеного від басейну Дніпра непрохідними Брянськими лісами. На початку регіон населяли фіно-угорські етноси меря, мещера, мордва і мурома, а також балтське плем'я голядь. Перше з них уже у 859 р. платило данину варягам. У 862 р. Ростов уже існував і був населений меря.

Але слов'яни з'явилися тут ще до русів. Першими сюди потрапили в'ятичі з Оки у VI–X ст., другими були кривичі з Волги у VIII–XI ст., третіми — в'ятичі з Дону у IX–X ст. Двічі в регіон переселялися новгородці: південніше у IX–X ст., та північніше у XI–XII ст.

Свідчень масових убивств у цей період немає, але слов'янська колонізація не минула для фіно-угрів марно. З 907 р. меря зникає зі сторінок літописів, що означало асиміляцію. Однак пропали вони не безслідно, залишивши тутешнім слов'янам і певні антропологічні риси, і особливості вимови *(акання)*, і топоніміку, і своєрідний світогляд. Решта мері відступила на схід *(марійці є або нащадками вціліпих меря, або спорідненим племенем, яке уникло асиміляції)*. Голядь була асимільована повністю. Мещера і мурома розчинилися серед слов'ян та мордви — єдиного народу регіону, який успішно опирався колоністам.

Найдавніші міста Залісся IX–X ст. були збудовані руськими князями, і всі вони стали островами слов'янської колонізації у фіно-угорському морі: Біле Озеро — в землі племені весь; Муром — муроми; Углич, Суздаль і Ярославль — мері; Рязань виникла на межі земель мордви. *«Первісний»* Ростов, нині відомий як Сарське городище, був племінним центром мері, а за сто років поруч виникло руське місто, яке перебрало стару назву.

Ростов був місцем княжіння Ярослава Мудрого, потім — його сина Всеволода. Місто і вся земля належали великим князям київським, які посилали туди намісників або дітей. Одним з таких був і Володимир Мономах. Любецький з'їзд 1097 р. підтвердив належність йому Ростова і Суздаля. Мономах призначив княжити сюди свого сина Юрія Довгорукого, який після смерті батька став фактично першим правителем Залісся.

Якщо за століття від Мудрого до Мономаха було збудовано лише шість відомих з літописів міст, то за Довгорукого додалося ще 23. Всі міста отримували кам'яні храми, більшість — цитаделі.

Залісся було єдиним регіоном Русі, правителі якого не задовольнялися природною колонізацією, а стимулювали її. Довгорукий не просто запрошував людей осідати у своїх володіннях на правах вільних землеробів, він ще й виділяв їм позики на облаштування. Завдяки політиці *«відкритих дверей»* в містах Суздальщини поселялися не лише місцеві слов'яни з фіно-уграми, але також і тюрки з Волги. Особливо значущою була міграція з Придніпров'я в XI–XII ст. Разом із населенням на північ *«переїжджали»* назви міст і навіть річок.

Втім, Довгорукий успішно боровся за великокняжий престол і навіть помер у Києві, тож лише за його сина Андрія Боголюбського Ростово-Суздальське князівство остаточно вийшло з-під влади Києва. Андрій намагався, і небезуспішно, перетворити Володимиро-Суздальське князівство на альтернативу Київському. За брата і наступника Андрія — Всеволода Велике Гніздо — Велике князівство Володимирське стає одним з чотирьох найпотужніших земель колишньої Русі. Після його смерті Залісся вступило в добу удільної роздробленості.

Цифрами позначені:

1. Весь *(фінське плем'я)*.
2. Чудь заволоцька *(група фінських племен)*.
3. Меря *(фінське плем'я, ймовірно, зі слов'янськими елементами)*.
4. Голядь *(плем'я дніпровських балтів)*.
5. Мещера *(фінське плем'я)*.
6. Мурома *(фінське плем'я, ймовірно, зі слов'янськими елементами)*.
7. Марі/марійці *(фінський народ)*.
8. Мордва *(фінський народ)*.
9. Осілі тюркські народи середнього Поволжя.

РОЗДІЛ 2

НОВГОРОДСЬКИЙ ТИП КОЛОНІАЛІЗМУ

XI-XIV СТ.

Слов'янська колонізація Новгородщини ділиться на два етапи. На першому — в XI–XII ст. — ільменські словени переважно силою захопили території навколо Новгорода, частково витіснивши, частково асимілювавши місцеві фінські племена. При цьому одні племена *(як корела)* вступали в союз із новгородцями проти інших племен *(ямі / ємі)*.

Для цього етапу характерне виникнення сотень невеличких укріплених селищ-містечок на колонізованих землях. Першість в цей період належала стихійній народній колонізації. Втім, слов'янське заселення інших регіонів майбутньої Росії відбувалося аналогічним чином.

Внаслідок війн зі Швецією та хрестоносцями в Балтії в середині XIII ст. склалися кордони власне Новгородської землі. При цьому навіть в ній самій слов'яни населяли лише південну половину державної території.

Фінські племена в північній половині були поставлені під прямий контроль — на них поширювалися новгородські закони, їхні землі експропріювали новгородські землевласники, самі вони були добровільно-примусово християнізовані.

Із середини XII ст. починається новий етап колонізації, під час якого формується суто *«новгородський»* тип колоніалізму, відмінний від попереднього володимирського та пізнішого московського. Він характеризується такими ознаками:

1. Головним інструментом була відправка експедицій для збору данини: регулярної — з осілих племен, нерегулярної — з кочових самодійців. При цьому йшлося саме про упорядкований збір за попередньо узгодженими нормами, а не про довільні реквізиції чи контрибуції. Періодично траплялися убивства новгородських збирачів данини, якщо ті перевищували норми оподаткування. Другим інструментом була нерівноправна торгівля. Зібране в такий спосіб хутро *(а на Уралі — ще й срібло)* було основою новгородського експорту на Захід. Натомість у власне Новгородській землі помітну роль відігравало землеробство.

2. Новгородці не втручалися в суспільно-політичний та релігійний устрій своїх данників, не переселяли їх з місця на місце, не зміщували лояльних князів, не залишали постійних гарнізонів, не вимагали участі тубільних контингентів у своїх походах, хоча за допомогою військ приводили у послух бунтівні волості. Натомість племена власне Новгородської землі мали виступати на боці метрополії у зовнішніх війнах, а перехід на бік ворога карався смертю *(наприклад, у племені водь за союз із Лівонським орденом наприкінці 1230-х рр.)*.

3. Новгородці у вкрай незначному масштабі розселялися серед данницьких племен, вони не жили всюди навіть на території власне Новгородської землі. Натомість в її межах новгородці зводили фортеці на теренах фінських племен — як для захисту від іноземців, так і для запобігання бунтам *(наприклад, корела із союзного племені стала ворожим із 1270-х до 1330-х рр.)*. Деякі міста як фортеці та митниці будувалися у найближчих данницьких волостях, але їхня кількість була незначною.

На цьому етапі головними рушіями колоніалізму на данницьких теренах уже стали державний апарат, представники боярської еліти та монастирі, а роль низів була зведена до мінімуму. У цей період понад 200 населених пунктів власне Новгородської землі перестають бути укріпленими, зберегли стіни та мури приблизно 20 міст.

Ще однією особливістю новгородського колоніалізму стало мирне відділення 1348 р. Псковської землі від Новгородської — не як удільного володіння, а як незалежної держави. Для майбутнього московського колоніалізму добровільна втрата *«базових»* територій буде немислимою.

Однак спільними для пізнього новгородського та московського типів колоніалізму були такі явища, як:

а) використання одних племен для боротьби із іншими племенами;

б) взяття заручників для гарантування виплати данини, включно з жінками і дітьми;

в) участь у данницьких походах не лише професійних воїнів, але й добровольців із соціальних низів.

Близько 1250 р. Новгородська держава досягла свого територіального максимуму — щонайменше **1,6 млн км²**, не рахуючи територій спільного збирання данини зі Швецією і Норвегією, а також зауральську Югру.

РОЗДІЛ 3

ПІДНЕСЕННЯ МОСКВИ

1300-1450-ТІ РР.

Московське князівство з'явилося лише 1263 р. і до 1300 р. не здійснило жодного приєднання територій. У московського колоніалізму були два першоджерела:

1. Слов'янська колонізація Залісся. Зрозуміло, пізніші московські князі не несли відповідальності за процес заселення попередніх князівств та за його результати — асиміляцію тамтешніх корінних народів. Однак кремлівські лідери вповні скористалися демографічними і політичними наслідками ранньої слов'янської колонізації підвладної їм території.

2. Подолання уділової роздробленості Залісся. Сам процес об'єднання однорідного регіону навколо одного центру ще не є імперіалізмом — він характерний для більшості євразійських політичних утворень наприкінці середньовіччя, та й приєднувані до Московії території політично і культурно не відрізнялися від неї. Однак ті причини, через які саме Москва стала центром *«збирання земель»,* та методи *«збирання»* і сформували особливості пізнішого російського імперіалізму.

Причини, через які невелике Московське князівство перетворилося на найбільшу державу Залісся, поділяються на казуальні та структурні. Казуальними були:

а) мала чисельність князівської родини;

б) наявність серед московських князів двох видатних державних діячів — Івана Калити і Дмитра Донського — які завдяки особистим рисам зуміли укріпити становище Москви.

Головними структурними причинами піднесення Московського князівства були:

1. Центральне розташування в Заліссі. Всупереч поширеній думці, Москва не була перехрестям торговельних шляхів. Однак це князівство було одним з лише трьох, які на момент виникнення не мали спільного кордону із Золотою ордою чи Великим князівством Литовським, Руським і Жемайтським. Це не вберігало Москву від великих війн із зовнішніми супротивниками, зате помітно зменшувало кількість дрібних грабіжницьких нападів сусідів. В історії Московії були періоди по 40–80 років взагалі без іноземних вторгнень. А у пошуках безпеки чимало селян, дворян, бояр і князів зі степового прикордоння перебиралися до Москви, посилюючи її.

2. Упродовж першого століття правління московські князі зробили ставку на **якнайтіснішу співпрацю з ординцями.** Коли 1327 р. у Твері вибухнуло антиординське повстання, московський князь Іван Калита очолив кампанію з його придушення, вщент спустошивши землю суперника. Сама ж Московія залишилася недоторканою. Московські князі викупали в Орді полонених і осаджували їх на власних землях. Завдяки стимулюванню корупції в Орді Калита 1328 р. зумів отримати титул великого князя володимирського, і після цього, за кількома одиничними випадками, статус формального голови Залісся залишався за кремлівськими правителями.

3. Орда передала збір податків з усього Залісся до рук великого князя володимирського і московського.

Калита поставив справу так, що частина зібраних грошей залишалася у нього в руках. Це дозволило йому краще оплачувати вірність служилих людей, а також вперше в історії Залісся викуповувати у князів їхні володіння. Коли у 1332–1333 рр. Новгород не зміг внести свою частку ординського *«виходу»,* Калита відібрав у республіки данницьку територію Перм. Християнізація тамтешнього населення у 1380-х рр., яка відбувалася за допомогою створення зирянської абетки і проповідей рідною мовою, стала першим таким епізодом у московській колонізації.

4. Одним із найважливіших чинників була **підтримка православним духівництвом.** У добу Калити митрополити київські остаточно облаштували резиденцію в Москві *(1325/1326 рр.),* пізніше постійно підтримуючи московських князів у протистоянні із сусідами за допомогою інтердиктів та відлучень, а іноді — і переступів клятв. Також московські ієрархи вдавалися до агітації населення інших князівств за допомогою послань.

Таким чином, колабораціонізм сприяв вивищенню Москви у перше століття існування князівства. Його правителі були уже не просто першими серед рівних, але завдяки ординській легітимації стояли на щабель вище за інших — у політичному, економічному та воєнному сенсі. Всі супротивники Кремля мали рахуватися із небезпекою ординських вторгнень чи церковних заборон.

Московські князі використовували п'ять стратегій територіального розширення, більшість з яких стала можливою саме завдяки ординській зверхності: купівля князівств у їхніх власників *(ноу-хау Калити),* отримання за договором служби або у спадок, купівля ярликів на володіння в Орді, прямі захоплення, заселення неслов'янських територій за Волгою. На початку існування територія Московського князівства становила заледве **20 000 км²**, а до 1460-х рр. вона збільшилася до **450 000 км²** *(включно з Касимовським ханством і низкою захоплених новгородських міст, але не враховуючи московсько-новгородські співволодіння та пермські васальні князівства).*

Коли ж Золота орда прийшла у занепад *(1360-ті рр.),* московські князі очолили загальний спротив ординському пануванню. Перша спроба визволення Залісся виявилася невдалою — у 1382 р. хан Тохтамиш захопив Москву. Однак відновлення влади Орди над Заліссям не означало припинення московського *«збирання земель».*

РОЗДІЛ 4

ПІДКОРЕННЯ НОВГОРОДА І ФОРМУВАННЯ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

1450-1480-ТІ РР.

ЧАСТИНА І

Підкорення Великого Новгороду та його колишніх володінь стало першим етапом перетворення Великого князівства Московського на імперію.

У 1330-х рр. ВКМ через новгородські недоїмки при сплаті данини Золотій орді перебрало на себе фіскальні функції у Пермській волості Новгорода. У 1451 р. Москва призначила туди васальних князів. Частина територій республіки була захоплена князівством наприкінці XIV ст., ще частина формально вважалася московсько-новгородським співволодінням.

Перша війна Москви і Новгорода *(січень — лютий 1456 р.)* завершилася поразкою новгородців та укладенням Яжелбицького миру. Згідно з договором, Новгород втрачав право на ведення самостійної зовнішньої політики та видання законів, а міські печатки замінювалися на великокнязівські. До того ж, республіка виплачувала великому князівству 8500 рублів контрибуції.

Політична боротьба в Новгороді навесні 1471 року між промосковською та пролитовською партіями була сприйнята ВКМ не просто як порушення мирного договору, а й як *«зрада православ'я»*. Москва обґрунтовувала свої зовнішньополітичні претензії за допомогою посилань на київську історію. Іван III, готуючись до походу на Новгород, оголосив його мешканцям: *«Отчина моя це, люди новгородські, від початку: від дідів, від прадідів наших, від великого князя Володимира, який хрестив землю Руську»*.

Друга війна *(травень — серпень 1471 р.)* також закінчилася поразкою Новгорода і підписанням Коростинського договору. Найважливішим було декларування Новгородщини як отчини московського великого князя та урізання новгородської території. Зовнішня політика і суди остаточно підпорядковані великокнязівській владі, а новгородський архієпископ — московському митрополиту. Переможені виплачували переможцям 15,5 тис. рублів *(майже вдвічі більше за звичайну ординську данину)*. Внаслідок війни ВКМ ставало морською державою, а ослаблений і розділений Новгород — її васалом.

Підпорядкування Новгорода та небажання ділитися реквізованим призвели до ординського походу на Московію 1472 р. Однак він закінчився невдачею, і з цього часу Москва взагалі відмовилася виплачувати данину Орді, що де-факто означало проголошення незалежності. Після провалу ординського походу 1480 р. *(«стояння на Угрі»)* незалежність ВКМ від іноземних правителів стала загальновизнаною.

Третя московсько-новгородська війна *(вересень 1477 р.— січень 1478 р.)* завершилася капітуляцією Новгорода. Республіканський устрій скасовувався, всі володіння приєднувалися до ВКМ, територія Московії зросла удвічі. Вожді опору були заарештовані, їхні землі та майно конфісковані на користь особисто великого князя, так само як і 10 волостей архієпископа та половина земель шести найбільших монастирів.

Падіння Новгорода дозволило Москві завершити процес централізації регіону, захопивши 1485 р. Твер, а за 4 роки знищити останню республіканську альтернативу — В'ятку *(Хлинов)*.

Територія ВКМ зросла з **450 000 км²** до понад **2,2 млн км²** *(включно з васальними утвореннями в Касимові та Пермі)*.

У 1470-х та 1490-х рр. пройшли два переписи новгородських земель. У 1483–1484 рр. відбулися масові арешти новгородських бояр і міщан із конфіскацією їхніх земель. У 1486–1488 рр. сталася перша повноцінна депортація в історії Московії — понад 7000 бояр, міщан, купців, членів родин і слуг були силою виведені з Новгородщини і розселені у центральних районах Московії, а їхні землі та садиби передані вдвічі більшій кількості московітів. Аналогічна доля 1490 р. спіткала міську та купецьку верстви Хлинова. У 1499 р. великий князь вилучив на свою користь 3/4 новгородських монастирських і церковних вотчин і роздав їх московським дітям боярським.

До всіх цих перетворень приватне та церковне землеволодіння у Новгородщині перевищувало **90%**, після — скоротилося до **9%**, решта належала державі. **36%** із цієї землі пішло на маєтки московським служилим людям.

Новгород втратив як самостійність, так і власну еліту — хранительку республіканських традицій. У певному сенсі *«у дитинстві»* загинула новгородська народність з її власною мовою, торговельною економікою та демократичною політикою — майбутній четвертий східнослов'янський народ. І навпаки, московська політична культура централізованого авторитаризму стала безальтернативною, а економіка та збройні сили Московії різко зміцнилися за рахунок поділу новгородських земель.

РОЗДІЛ 5

ПІДКОРЕННЯ НОВГОРОДА І ФОРМУВАННЯ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

1450-1480-ТІ РР.

ЧАСТИНА ІІ

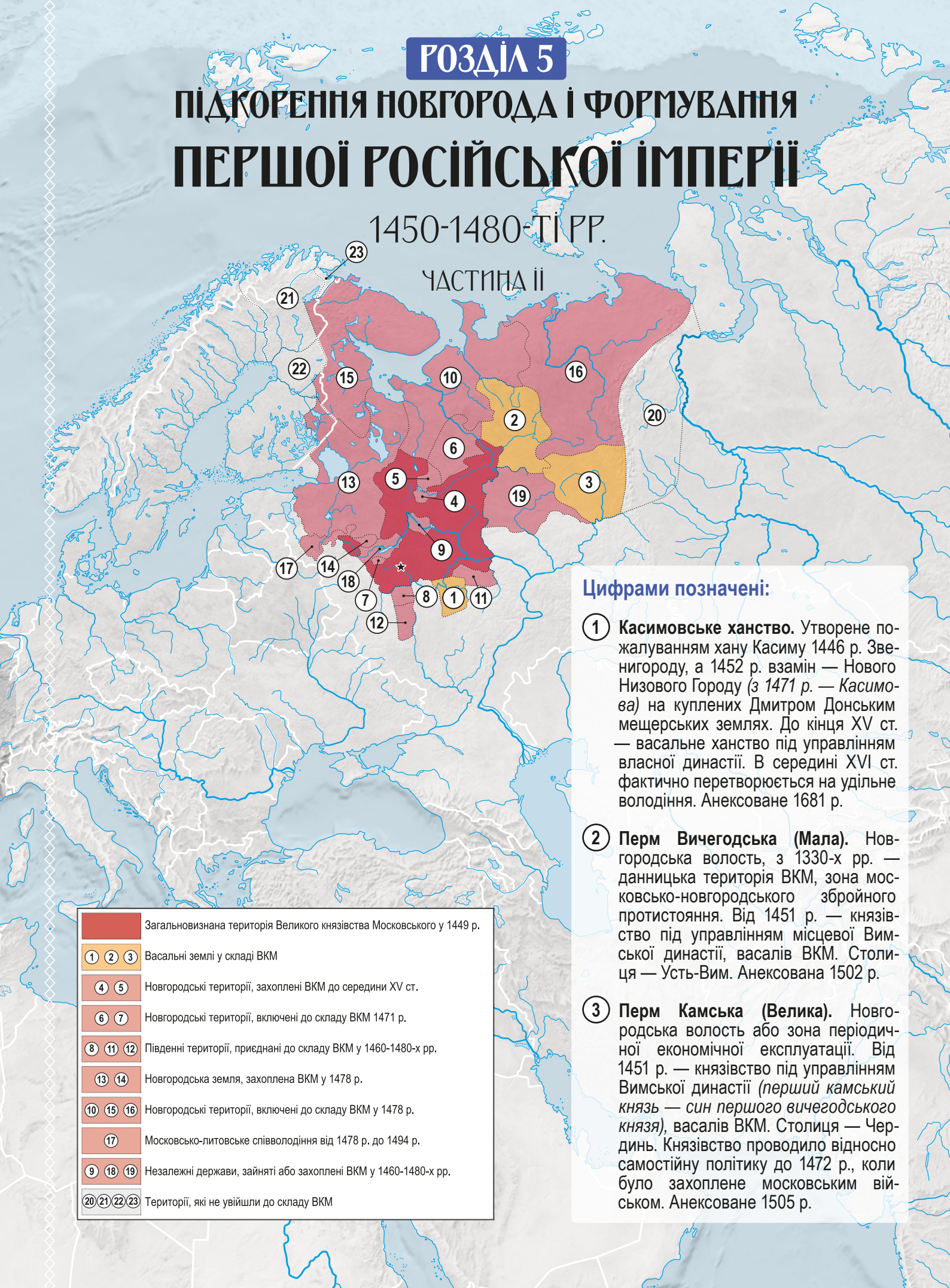

Цифрами позначені:

1. **Касимовське ханство.** Утворене пожалуванням хану Касиму 1446 р. Звенигороду, а 1452 р. взамін — Нового Низового Городу *(з 1471 р. — Касимова)* на куплених Дмитром Донським мещерських землях. До кінця XV ст. — васальне ханство під управлінням власної династії. В середині XVI ст. фактично перетворюється на удільне володіння. Анексоване 1681 р.

2. **Перм Вичегодська (Мала).** Новгородська волость, з 1330-х рр. — данницька територія ВКМ, зона московсько-новгородського збройного протистояння. Від 1451 р. — князівство під управлінням місцевої Вимської династії, васалів ВКМ. Столиця — Усть-Вим. Анексована 1502 р.

3. **Перм Камська (Велика).** Новгородська волость або зона періодичної економічної експлуатації. Від 1451 р. — князівство під управлінням Вимської династії *(перший камський князь — син першого вичегодського князя)*, васалів ВКМ. Столиця — Чердинь. Князівство проводило відносно самостійну політику до 1472 р., коли було захоплене московським військом. Анексоване 1505 р.

	Загальновизнана територія Великого князівства Московського у 1449 р.
1 2 3	Васальні землі у складі ВКМ
4 5	Новгородські території, захоплені ВКМ до середини XV ст.
6 7	Новгородські території, включені до складу ВКМ 1471 р.
8 11 12	Південні території, приєднані до складу ВКМ у 1460-1480-х рр.
13 14	Новгородська земля, захоплена ВКМ у 1478 р.
10 15 16	Новгородські території, включені до складу ВКМ у 1478 р.
17	Московсько-литовське співволодіння від 1478 р. до 1494 р.
9 18 19	Незалежні держави, зайняті або захоплені ВКМ у 1460-1480-х рр.
20 21 22 23	Території, які не увійшли до складу ВКМ

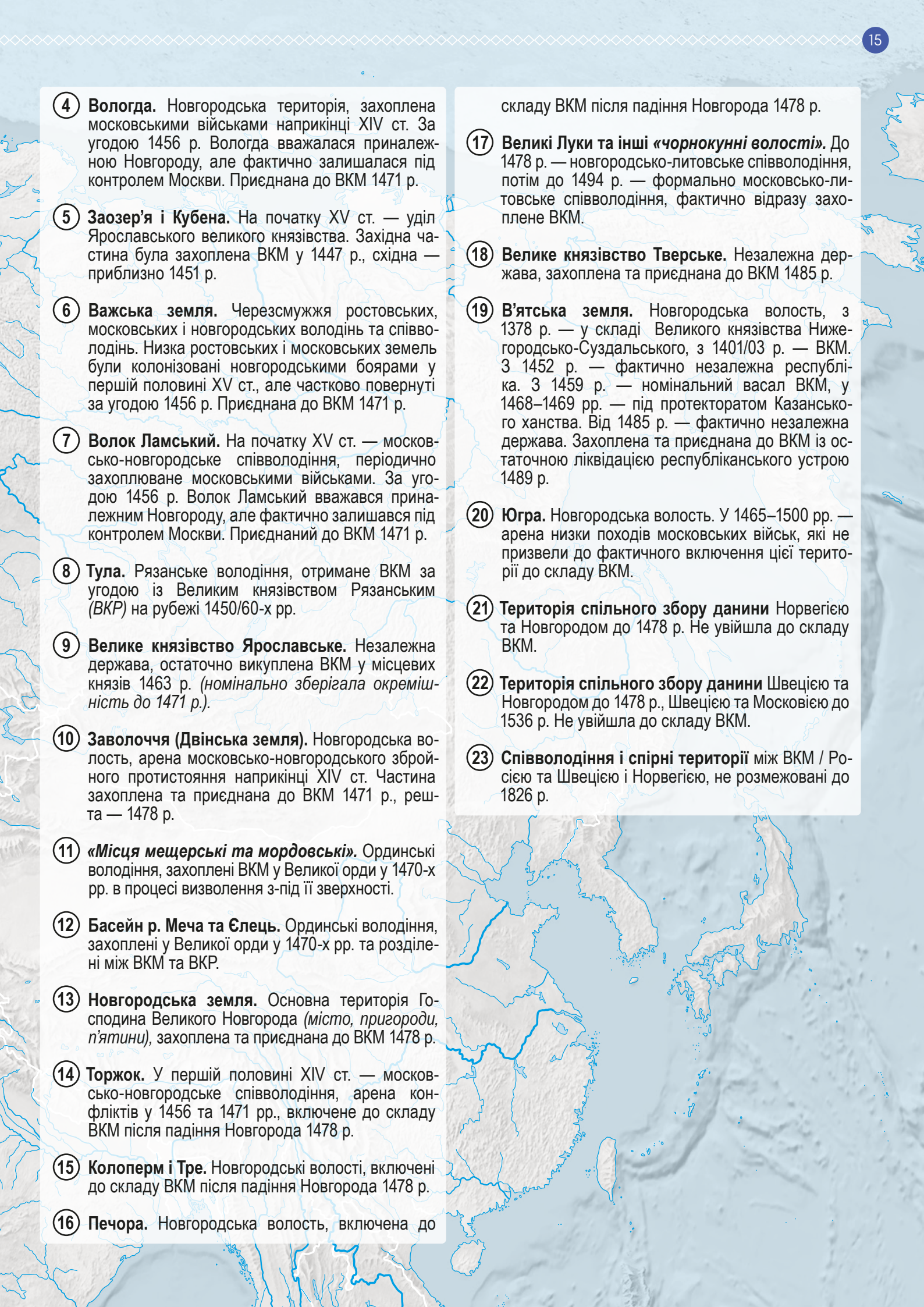

(4) **Вологда.** Новгородська територія, захоплена московськими військами наприкінці XIV ст. За угодою 1456 р. Вологда вважалася приналежною Новгороду, але фактично залишалася під контролем Москви. Приєднана до ВКМ 1471 р.

(5) **Заозер'я і Кубена.** На початку XV ст. — уділ Ярославського великого князівства. Західна частина була захоплена ВКМ у 1447 р., східна — приблизно 1451 р.

(6) **Важська земля.** Черезсмужжя ростовських, московських і новгородських володінь та співволодінь. Низка ростовських і московських земель були колонізовані новгородськими боярами у першій половині XV ст., але частково повернуті за угодою 1456 р. Приєднана до ВКМ 1471 р.

(7) **Волок Ламський.** На початку XV ст. — московсько-новгородське співволодіння, періодично захоплюване московськими військами. За угодою 1456 р. Волок Ламський вважався приналежним Новгороду, але фактично залишався під контролем Москви. Приєднаний до ВКМ 1471 р.

(8) **Тула.** Рязанське володіння, отримане ВКМ за угодою із Великим князівством Рязанським *(ВКР)* на рубежі 1450/60-х рр.

(9) **Велике князівство Ярославське.** Незалежна держава, остаточно викуплена ВКМ у місцевих князів 1463 р. *(номінально зберігала окремішність до 1471 р.).*

(10) **Заволоччя (Двінська земля).** Новгородська волость, арена московсько-новгородського збройного протистояння наприкінці XIV ст. Частина захоплена та приєднана до ВКМ 1471 р., решта — 1478 р.

(11) ***«Місця мещерські та мордовські».*** Ординські володіння, захоплені ВКМ у Великої орди у 1470-х рр. в процесі визволення з-під її зверхності.

(12) **Басейн р. Меча та Єлець.** Ординські володіння, захоплені у Великої орди у 1470-х рр. та розділені між ВКМ та ВКР.

(13) **Новгородська земля.** Основна територія Господина Великого Новгорода *(місто, пригороди, п'ятини),* захоплена та приєднана до ВКМ 1478 р.

(14) **Торжок.** У першій половині XIV ст. — московсько-новгородське співволодіння, арена конфліктів у 1456 та 1471 рр., включене до складу ВКМ після падіння Новгорода 1478 р.

(15) **Колоперм і Тре.** Новгородські волості, включені до складу ВКМ після падіння Новгорода 1478 р.

(16) **Печора.** Новгородська волость, включена до складу ВКМ після падіння Новгорода 1478 р.

(17) **Великі Луки та інші *«чорнокунні волості».*** До 1478 р. — новгородсько-литовське співволодіння, потім до 1494 р. — формально московсько-литовське співволодіння, фактично відразу захоплене ВКМ.

(18) **Велике князівство Тверське.** Незалежна держава, захоплена та приєднана до ВКМ 1485 р.

(19) **В'ятська земля.** Новгородська волость, з 1378 р. — у складі Великого князівства Нижегородсько-Суздальського, з 1401/03 р. — ВКМ. З 1452 р. — фактично незалежна республіка. З 1459 р. — номінальний васал ВКМ, у 1468–1469 рр. — під протекторатом Казанського ханства. Від 1485 р. — фактично незалежна держава. Захоплена та приєднана до ВКМ із остаточною ліквідацією республіканського устрою 1489 р.

(20) **Югра.** Новгородська волость. У 1465–1500 рр. — арена низки походів московських військ, які не призвели до фактичного включення цієї території до складу ВКМ.

(21) **Територія спільного збору данини** Норвегією та Новгородом до 1478 р. Не увійшла до складу ВКМ.

(22) **Територія спільного збору данини** Швецією та Новгородом до 1478 р., Швецією та Московією до 1536 р. Не увійшла до складу ВКМ.

(23) **Співволодіння і спірні території** між ВКМ / Росією та Швецією і Норвегією, не розмежовані до 1826 р.

РОЗДІЛ 6

ВІЙНИ ЗА «КИЇВСЬКУ СПАДЩИНУ» ТА ПРОДОВЖЕННЯ ЕКСПАНСІЇ НА ЗАХІД

1490-ТІ–1503 РР.

Прагнення захопити всі землі давньої Русі стали причиною п'яти війн між Московією та Литвою. А посилання на династичну спадковість московських князів щодо давніх київських князів — основним аргументом виправдання цієї експансії.

Перша війна між Великим князівством Московським *(ВКМ)* та Великим князівством Литовським, Руським і Жемайтським *(ВКЛ)* сталася у 1368–1372 рр., литовці двічі облягали Москву, але територіальних змін внаслідок неї не відбулося.

Після другої війни 1406–1408 рр. між двома державами був укладений договір і визначений кордон, Московія втратила вплив на низку прикордонних так званих Верховських князівств, чиї правителі відтоді визнавали литовську зверхність, але мали право на перехід до іншого сюзерена *(з них лише Козельськ 1436 р. був захоплений ВКМ, але 1447 р. приєднаний до ВКЛ)*. Також московська Ржевська земля перебувала під литовським контролем у 1448–1449 рр.

1449 р. між Москвою і Вільно був підписаний *«вічний мир»,* і до визволення ВКМ від ординської зверхності *(1472–1480 рр.)* великі князі Василь II та Іван III дотримувалися політики нейтралітету щодо Казимира IV — одночасно великого князя ВКЛ та польського короля.

Однак остаточна незалежність Московії, поглинання нею Новгорода і Твері *(литовського протекторату)* та союз Івана III із кримським ханом Менглі I Гераєм *(ворогом ВКЛ)* призвели до погіршення литовсько-московських стосунків. У 1473 р. та 1486 р. між ними спалахували прикордонні сутички.

1480 р. напад кримців на Поділля завадив Казимиру IV прийти на допомогу хану Ахмату під час стояння на Угрі — останній спробі Великої орди відновити панування над Московією. У 1482 р. Менглі I захопив і розорив Київ та ще 10 міст, причому сучасники прямо пов'язували цей напад із проханням Івана III.

Останньою краплею стало загострення ситуації у Верховських князівствах. Влітку 1487 р. кілька з тамтешніх князів *«від'їхали»* на службу до московського великого князя, причому один — разом зі своїм містом. Казимир IV цей перехід не визнав, внаслідок чого почався черговий прикордонний конфлікт.

У цей період було сформульоване обґрунтування російської експансії в Україні *«історично-династичними»* аргументами, а саме — спадковістю нинішніх московських князів по відношенню до давніх київських. У 1490 р. Іван III в листі до Максиміліана I Габсбурга, майбутнього німецького імператора, писав, що збирається відвоювати *«свою отчину Велике князівство Київське, котрим володіє Казимир, король польський, і його діти»*.

Після смерті Казимира IV 1492 р. війна набула повномасштабного характеру. Ініціатива була на московсько-кримському боці, а мирний договір в лютому 1494 р. зафіксував поразку ВКЛ. Частина литовської території *(33 000 км²)*, зокрема Вязьма, переходила до ВКМ, за Іваном III визнавався титул *«государя усієї Русі»,* подальші *«від'їзди»* удільних князів заборонялися.

Олена, донька московського правителя, виходила заміж за нового великого князя Литви Александра.

На підкорених землях Москва повторила *«новгородську практику»:* 1495 р. землевласників В'яземського князівства переселили на схід, а їхні володіння роздали служилим людям з інших регіонів.

Конфлікти, пов'язані з *«уточненням»* нових кордонів, відкриті захоплення московськими військами литовських земель та *«від'їзди»* удільних князів до Москви разом із містами *(зокрема, Черніговом)* спровокували чергову війну — 1500–1503 рр. Литовська армія на чолі з Костянтином Острозьким зазнала поразки на р. Ведроша *(14.07.1500)*. Як і минулого разу, Крим воював на боці ВКМ.

За перемир'ям у березні 1503 р. ВКЛ втрачало понад чверть своєї території *(до Московії відійшли Брянськ, Стародуб, Новгород-Сіверський, Чернігів, Путивль, Рильськ та інші міста, а також незаселені території в степах загальною площею 253 000 км²),* новий кордон проліг всього за 50 кілометрів від Києва. Як визнавав Іван III у посланні до Менглі Герая, він хотів *«відібрати свою отчину — всю Руську землю»,* а перемир'я уклав лише для того, щоб дати перепочинок військам. У 1504 р. московський князь ще раз окреслив претензії до литовського князя: *«вся Руська земля, Київ і Смоленськ, та інші міста, котрі він за собою держить до Литовської землі, Божою волею зі старини, від наших прабатьків наша отчина, а їхня отчина — Лядська земля та Литовська»*.

Цифрами позначені:

1. Касимовське ханство.
2. Князівство Перм Вичегодська.
3. Князівство Перм Камська.

РОЗДІЛ 7

ВІЙНИ ЗА «КИЇВСЬКУ СПАДЩИНУ» ТА ПРОДОВЖЕННЯ ЕКСПАНСІЇ НА ЗАХІД

1507-1537 РР.

1505 р. помер великий московський князь Іван III, його спадкоємцем став Василь III. У 1506 р. помер великий литовський князь Александр, — владу успадкував Сигізмунд I.

На початку 1507 р. спалахнула третя литовсько-московська війна, в якій Кримський ханат виступав союзником Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтського *(ВКЛ)*. Цього разу ініціатива була на литовському боці, тому за *«Вічним миром»* у жовтні 1508 р. Вільно повернуло під свій контроль частину раніше втраченої території *(3 000 км²)*, зокрема, перекривши Великому князівству Московському *(ВКМ)* вихід до Дніпра. Однак шанси ВКЛ на повноцінний реванш були зірвані масштабним повстанням в тилу Михайла Глинського *(майбутнього двоюрідного діда Івана Грозного)*.

1512 р. розпочалася четверта війна *(Крим — союзник Литви)*. Після кількох спроб московські війська у 1514 р. захопили Смоленськ, за який безуспішно боролися з 1502 р. Однак невдовзі вони зазнали нищівної поразки під Оршею *(8.09.1514)* від армії Костянтина Острозького. Інтенсивні бойові дії тривали до 1520 р., однак значної переваги жодна зі сторін не здобула. У 1521 р. кримське військо взяло в облогу Москву. За перемир'ям 1522 р. ВКМ зберегла за собою завойовані землі *(23 000 км²)*. Невдовзі після цього почалося виведення вглиб Московії смоленських бояр і міщан.

У 1533 р. помер Василь III, владу формально успадкував Іван IV *(майбутній Грозний)*, реально — його мати Олена Глинська.

У 1534 р. ВКЛ розпочало нову війну, в якій Крим знову був на її боці. Це було перше зіткнення, під час якого прикордонні князі почали *«від'їжджати»* до Литви. Стратегічна ініціатива переходила з рук в руки: частину раніше втрачених територій *(6 200 км²)* литовцям вдалося повернути, частина була втрачена *(1 600 км²)*. У лютому — березні 1537 р. сторони уклали перемир'я: кордони проводилися на основі лінії зіткнення. Цього разу договір подовжувався чотири рази і протримався майже чверть століття.

Паралельно під владу Москви добровільно-примусово потрапили останні незалежні російські держави регіону — Псковська республіка та Велике князівство Рязанське. Після війн за *«київську спадщину»* та завершення об'єднання Залісся загальна територія Московії, враховуючи васальні землі, сягнула **2,5–2,8 млн км²**.

Боротьба за *«київську спадщину»* продемонструвала перевагу московського помісного війська над литовським шляхетським ополченням, а також внутрішню слабкість аристократичної Литви порівняно із деспотичною Московією. При цьому *«від'їздів»* до Литви Москва не дозволяла.

Москва вдало грала на релігійних протиріччях всередині своєї сусідки, переманюючи православних удільних князів, незадоволених ростом впливу католицтва, на свій бік. У Литві перевага при заміщенні вищих посад дійсно віддавалася католикам, але жодного насильницького навернення не було, а крім того, з цього правила були важливі винятки. Так, 1497 р. православний Острозький, до того ж найбільший землевласник на Волині, був призначений великим литовським гетьманом.

З п'яти воєн ВКЛ виграло одну і звело внічию ще одну, а програло три, втративши загалом третину своєї території. Сили Литви були настільки виснажені, що від повного краху її рятувала лише польська армія — відтак об'єднання двох держав ставало питанням часу. Зокрема, 1499 р. була укладена Краківсько-Віленська унія, а 1501 р. — Мельницька.

Але чим тіснішим ставав зв'язок ВКЛ із Польщею, тим меншою була лояльність православних руських князів до Вільно, що, своєю чергою, полегшувало *«збирання земель»* Москвою. Однак головний приз півстолітньої боротьби — Київ — так і не став московським.

Цифрами позначені:

1. Касимовське ханство.
2. Любеч та лівобережжя Дніпра, відвойовані ВКЛ в ході війни 1507–1508 рр.
3. Литовсько-українські землі, відступлені ВКМ, ймовірно, мирним шляхом після війни 1507–1508 рр.
4. Литовсько-українські землі, захоплені ВКМ у 1503 р. і повернуті ВКЛ, ймовірно, мирним шляхом після війни 1507–1508 рр.
5. Псковська республіка *(«Господин Псков»)*. Незалежна від Новгорода держава з 1348 р., з 1460-х рр. — фактичний васал ВКМ. Остаточно поглинута Московією 1510 р., після чого 300 псковських родин землевласників і купців були депортовані вглиб країни.
6. Велике князівство Рязанське. У 1456–1464 рр. та з 1483 р. — під протекторатом ВКМ. Захоплене 1519 р., остаточно приєднане до ВКМ 1521 р. Тисячі рязанців були виведені вглиб країни.
7. Буйгородок, захоплений ВКМ 1503 р., повернутий ВКЛ 1508 р. та знову захоплений ВКМ в ході війни 1512–1522 рр.
8. Смоленськ та інші литовсько-білоруські землі, захоплені ВКМ у ході війни 1512–1522 рр.
9. Себеж та Заволоччя, захоплені ВКМ у ході війни 1534–1537 рр.
10. Гомель та інші литовсько-білоруські території, відвойовані ВКЛ у ході війни 1534–1537 рр.

РОЗДІЛ 8

ВІЙНИ ЗА «ОРДИНСЬКУ СПАДЩИНУ» ТА

ПОЧАТОК ПІДКОРЕННЯ ПОВОЛЖЯ

1502-1552 РР.

Розпад Золотої орди в середині XV ст. поставив на порядок денний питання про новий баланс сил у Східній Європі.

Перший хан незалежного Криму Хаджи Ґерай був у 1450–1460-х рр. фактично молодшим партнером Казимира IV, запобігаючи вторгненням Великої орди *(ядра колишньої Золотої)* в землі Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтського *(ВКЛ)* та Польського королівства. Але вже за його наступників Крим переорієнтувався на зв'язки з Великим князівством Московським *(ВКМ)*, підсумком чого стало укладення 1474 р. кримсько-московського союзу. У відповідь ВКЛ зблизилося з Великою ордою.

Союз Криму з ВКМ виявився міцнішим за ворожий — на початок XVI ст. ВКЛ втратило на користь Москви майже третину своїх територій, а Велика орда взагалі припинила існування *(1502 р.)*. Однак після цього вчорашні союзники перетворилися на противників.

На зміну союзам прийшло нав'язування сюзеренітету. Два головних суперника — Крим і Московія — прагнули посадити на престоли постординських держав залежних правителів. Кримські Ґераї як нащадки Чингізхана вимагали визнання своєї зверхності в тюрксько-мусульманському світі Східної Європи та пропонували в якості ханів членів свого роду. Діяв Крим при цьому переважно дипломатією, а московські Рюриковичі, позбавлені такого династичного авторитету, більше підкупом та примусом.

Головною ареною боротьби за ординський спадок стала Казань. Казанське ханство від самого початку існування було антагоністом Московії — з політичної, економічної та релігійної точки зору. За 114 років дві держави 12 разів перебували у стані війни або здійснювали масштабні вторгнення, не рахуючи десятків казанських дрібних нападів. П'ять разів в облозі побувала Казань, двічі — Москва.

За цей час ВКМ вісім разів посаджувало свого ставленика на казанський престол, а двічі його займали кримські Ґераї. Між 1487 та 1505 р. ханство де-факто було московським протекторатом, а у 1524–1531 рр. — номінальним васалом Османської імперії. У цілому промосковські та прокримські хани правили Казанню приблизно однакову кількість часу.

Однак московське та ординське розуміння васалітету суттєво відрізнялося. У татарських ханствах присяга розглядалася як тимчасова за визначенням, дійсна лише між чинними правителями, а її розірвання заради укладання іншої угоди було цілком прийнятним. Московський володар розглядав навіть разову виплату данини як знак вічного підданства певної території, а відмову від васалітету — як кривоприсягу та державну зраду.

У цілому московська стратегія сюзеренітету з династичних та релігійних причин виявилася менш успішною за кримську, тому ВКМ перейшло до прямого завоювання Казані.

1523 р. Московія звела по казанський бік кордону першу фортецю, яка стала плацдармом для подальшого наступу — Васильсурськ. У 1535 р. — місто Мокшан в мордовських землях ханства.

Під російським контролем опинилися понад **25 000 км²**.

Навесні 1551 р. була збудована фортеця Свіяжськ на березі Волги майже навпроти Казані. У серпні того ж року населення західної частини ханства принесло *«Свіяжську присягу»* на вірність царю, а тодішній хан був змушений погодитися на включення половини своєї держави до складу Росії.

У березні 1552 р. Москва ліквідувала ханську владу, призначила намісником Казані свіяжського воєводу і привела населення столиці ханства до присяги. Східна частина держави, населена мусульманами, мала зберегтися як окрема самоврядна одиниця у складі Росії, а татарські аристократи урівнювалися в правах з російськими. Однак черговий переворот у місті та запрошення іншого хана поставили хрест на цьому плані, і російським військам довелося брати Казань штурмом 2 жовтня 1552 р.

Цифрами позначені:

1. Касимовське ханство.
2. Межиріччя Мохши та Сури, заселене мордовськими племенами в кордонах Казанського ханства. Територія під фактичним впливом Московії з 1530-х рр., формально приєднана до Росії 1551 р.
3. *«Горна сторона»* — правий берег Волги в кордонах Казанського ханства. Територія фактично захоплена і одночасно формально приєднана до Росії 1551 р.
4. *«Лугова сторона»* — лівий берег Волги та басейн Ками в кордонах Казанського ханства. Територія формально приєднана до Росії 1552 р., фактично захоплена до 1557 р. *(див. наст. розділ)*.

РОЗДІЛ 9

ЗАВЕРШЕННЯ ПІДКОРЕННЯ ПОВОЛЖЯ ТА ПОЧАТОК ЙОГО КОЛОНІЗАЦІЇ

1552-1557 РР.

Під час штурму Казані жінки і діти були взяті в полон, а захоплені зі зброєю в руках воїни перебиті. Обидва хани, старий і новий, були вивезені в Москву та охрещені. Також до центру Росії та Касимова переселили верхівку *«промосковської партії»,* частину змусили до навернення на православ'я, а декого з відмовників утопили. Майже всі представники *«антимосковської партії»* Казані були знищені.

Завоювання землі, яка ніколи не входила до складу Московії-Росії, вимагало ідеологічного обґрунтування. Тож, з одного боку, московські книжники наполягали на тому, що ще волзькі булгари платили данину київському князю Володимиру, відповідно, наступники перших мають підкоритися спадкоємцям другого. З іншого — представляли взяття Казані в термінах хрестового походу. Всі мечеті Казані розібрали, місто забудували церквами. Однак за правління Івана Грозного рядове населення колишнього ханства не примушували до хрещення.

Падіння столиці не означало одночасної загибелі ханства. Вцілілі казанські аристократи та населення лівобережжя Волги продовжували збройний опір *(Перша черемиська війна)* до 1557 р. Після їхньої поразки колонізаційний наступ Росії посилився. Все татарське населення Казані *(окрім 9 родин)* було виселене за міські мури, жити всередині їм було заборонено, на їхнє місце влада перемістила 7 тисяч російських родин з центральних регіонів країни.

Середній прошарок казанців — лояльні мурзи-мусульмани та новохрещені — був прийнятий на царську службу за помісною системою, вони стали новою аристократією. Татарські вершники воювали в складі російської армії.

Нижчі верстви населення ханства залишилися в попередньому стані, сплачуючи ясак в попередніх обсягах *(до 1724 р.).* Російським дворянам заборонялося закріпачувати неросійських селян *(принаймні до останньої чверті XVII ст.).*

Земельні володіння хана і князів були конфісковані та роздані поміщикам. Всього за 15 років після падіння Казані кількість нових етнічних російських землевласників на лівобережжі Волги перевищила кількість старих тюркських та фіно-угорських утричі.

Також на приєднаних землях влада створювала міста і фортеці, в яких основним населенням були служилі козаки та стрільці-орачі. Такі військові колоністи не лише убезпечували зовнішні кордони держави, але й гарантували лояльність мешканців навколишніх сіл.

Для управління територією з числа росіян призначалися *«татарські голови»,* а виборні сотники та старости з місцевого населення діяли лише на рівні волостей та сільських громад. На завойованих землях не склалося дворянське самоврядування, тут сформувалася і пізніше була поширена на всю Росію система воєводств — військово-цивільного урядування.

Схожим чином відбулося підкорення Хаджи-Тарханського ханства. У 1554 р. на його престол силою був посаджений промосковський хан, однак за два роки він змінив орієнтацію на кримську, після чого того ж 1556 р. його держава була завойована Росією. За два роки неподалік покинутої столиці почалося зведення нового центру — Астрахані. Для обґрунтування захоплення цієї території у Москві була висунута версія, що Хаджи-Тархан — це давня Тмутаракань, тобто частина Русі.

У перший же місяць після завоювання Хаджи-Тархана російські воєводи відібрали у навколишніх ногайців право вільно переправлятися через Волгу, а у місцевих татар — рибальський промисел та пороми. Оскільки більша частина старих містян розбіглася, воєводи населяли нову Астрахань спеціально полоненими для цієї мети ногайцями. Деякі кочовики осідали під містом добровільно, рятуючись від голоду, але були змушені видавати росіянам заручників.

У середині XVI ст. кочові племена башкир на південному Уралі перебували або у складі Казанського ханства, або під верховенством Ногайської орди та Сибірського ханства. Після підкорення Казані Москва запропонувала башкирам перейти в її підданство. Цей добровільно-примусовий процес розпочався 1554 р., супроводжувався внутрішніми конфліктами і завершився 1557 р.

Башкири увійшли до складу Росії на умовах збереження землеволодінь, ісламу і традиційної системи управління та судочинства, а їхня аристократія була зрівняна в правах з російською. Зі свого боку, вони зобов'язувалися сплачувати ясак та нести військову службу.

Для керування завойованими територіями Поволжя і Башкирії з кінця 1550-х рр. і до реформи 1708 р. існував окремий Казанський приказ. Внаслідок завоювання Поволжя та приєднання Башкирії територія Московії *(включаючи васальні землі, але не враховуючи козацькі)* зросла до **3,3 млн км^2.**

У *«Стоглаві»* 1551 р. — збірнику рішень однойменного собору — вперше фіксується використання словосполучення *«Російское царствіє»* в офіційному документі. Остаточно термін *«Росія»* в царському титулі закріпився у 1613 р.

Цифрами позначені:

1. Касимовське ханство.
2. Хаджи-Тарханське ханство.
3. Русло Волги.
4. Башкирські землі під ногайським контролем до середини XVI ст.

РОЗДІЛ 10

ВІЙНИ ЗА «ОРДИНСЬКУ СПАДЩИНУ» ТА

ПОЧАТОК ЕКСПАНСІЇ НА КАВКАЗ

1552-1570-ТІ РР.

Захоплення Московією-Росією поволзьких ханств відкрило дорогу для її експансії в Заволжя та на Кавказ.

1555 р. данником царя визнав себе тодішній сибірський хан Едігер, проте вже 1563 р. новий хан Кучум фактично перестав сплачувати данину, а з 1572 р. вступив з Росією у збройний конфлікт. Російське завоювання північного Зауралля *(Сибірського ханства та його сусідів)* розпочалося лише у наступному десятилітті.

Ногайська орда в середині XVI ст. переживала голод та масштабну міжусобну боротьбу, в якій одна зі сторін орієнтувалася на Москву. У 1557 р. ногайський бей Ісмаїл визнав залежність *(але не підданство)* від Росії, що спровокувало розкол в орді.

Незгодні з рішенням бея роди переправилися через Волгу на Північний Кавказ і Кубань, де утворили Малу Ногайську орду або, за іменем свого лідера мурзи Гази, *«Казиїв улус» (з 1560 р. — васал Кримського ханства).*

Однак залежність заволзької Великої Ногайської орди залишалася суто декларативною — її беї регулярно нападали на Росію, а козаки двічі палили ногайську столицю *(1573 і 1581 р.).* Лише з 1600 р. Великі ногайці стають реальними васалами Москви.

У 1552 та 1557 р. низка кабардинських князів із межиріччя Сунжі та Кубані прийняла підданство Івана Грозного, а на доньці одного з них цар 1561 р. одружився. Російські війська здійснили кілька походів у Кабарду на допомогу васалам *(1563 і 1565–1566 рр.),* однак 1570 р. кабардинці, розбиті кримськими військами, присягнули на вірність хану.

Тюменське князівство у межиріччі Куми і Тереку в першій половині XVI ст. перебувало у васальній залежності попеременно від османської і кримської та сефевідської *(іранської)* держав, а 1558 р. просило про перехід у підданство царя, яке *(і то номінально)* протривало лише рік. У 1560 р. до Кавказької Тюмені вперше ненадовго вторглися російські війська. Упродовж наступних двох десятиліть ця територія перебувала під спорадичним контролем Росії.

Паралельно у 1550-х рр. поряд і прямо на території Кавказької Тюмені почали селитися козаки: гребенські — по течії Сунжі, терські — в гирлі Тереку. Будучи фактично самостійними *(«вільними»),* козацькі спільноти активно проводили промосковську політику в регіоні.

З метою закріплення свого впливу на Кавказі Росія зводила фортеці неподалік гирла Сунжі *(1567–1570, 1577–1579 рр.),* двічі під тиском Криму й Туреччини залишаючи їх. Після побудови другої фортеці терські і менша частина гребенських козаків фактично опинилися під протекторатом Росії, несучи службу та отримуючи жалування. Офіційно вони були включені до складу гарнізону фортеці Терки у гирлі річки у 1668 р. Однак більше частина гребенців зберегла реальну самостійність до початку XVIIIст. *(їхні землі не позначені на мапі).*

Також у ході боротьби із Кримським ханством нижня течія р. Псел з 1556 р. до початку 1562 р. була зайнята російськими військами, а 1558 р. на березі Дніпра було зведене Псельське містечко. Однак із початком 1558 р. Лівонської війни темпи російського просування на південь впали, натомість були захоплені землі в Лівонському ордені та у Великому князівстві Литовському. Псельська фортеця була добровільно покинута російськими військами взимку 1561/1562 р.

Колапс Великої орди 1502 р. відкрив шлях до заселення козаками середньої і нижньої течії Дону та його приток: Сіверського Донцю, Медведиці, Хопера, Бузулука. З 1552 р. — взяття Казані — донські козаки виступають молодшими союзниками Росії. З 1570 р. Росія здійснює фактичний протекторат над землями донських козаків — фіксується періодичне, а з 90-х рр. того ж століття — щорічне царське жалування *(перервалося в добу Смути, відновлене 1618 р.).* Однак перша присяга Війська Донського на вірність царю була принесена лише 1671 р.

У період з 1554 р. до другої половини 1580-х рр. на правобережжі середньої течії Волги існувало вільне волзьке козацтво, згодом витіснене російськими військами на Дон та Яїк.

Цифрами позначені:

1. Касимовське ханство.
2. Псельське містечко.
3. Кавказька Тюмень *(Тюменське князівство).*
4. Земля гребенських козаків.
5. Земля терських козаків.
6. Кабарда.
7. Нарва, Дерпт та інші лівонські території, захоплені Росією у 1558-1563 рр.
8. Полоцьк та інші литовсько-білоруські території, захоплені Росією у 1563 р.
9. Земля донських козаків.
10. Земля волзьких козаків.

РОЗДІЛ 11

ОПРИЧНИНА ТА

ФОРМУВАННЯ РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА

1565-1572 РР.

Поразки в ході Лівонської війни *(див. наст. розділ)*, втечі російських аристократів, незадоволених посиленням самодержавства, до Європи та маніакальна підозрілість Івана Грозного викликали у 1562–1564 рр. глибоку внутрішню кризу в Росії. Наприкінці 1564 р. цар стратив кількох князів, у відповідь російська еліта почала виношувати плани заколоту.

На початку січня 1565 р. Грозний перебрався з Москви до Александрової слободи, де оголосив про початок *«опричнини»* — фактичного розділення Росії на дві держави під владою одного правителя.

На території опричнини була створена власна адміністративна і податкова система, а також окреме військо, тоді як решта земель Росії, *«земщина»*, функціонували за старими правилами. Опричники *(1 тисяча, згодом 6 тисяч осіб)* підпорядковувалися безпосередньо царю та присягали не підтримувати зв'язків із земщиною.

Опричина була де-факто особистим володінням Грозного, в якому він міг вповні реалізувати концепції самодержавного правління централізованою державою, не озираючись на думку бояр та ієреїв. У переписці з Андрієм Курбським цар підкреслював: *«жалувати ми своїх холопів вільні, та й страчувати вільні ж»*. При цьому цар продовжував керувати земськими інститутами, як-то Боярською думою, натомість земські бояри були позбавлені будь-якої влади в опричнині.

Після початкового формування у 1565 р., територія опричнини двічі розширювалася. Поза її межами, показаними на мапі, повністю опричними були Александрова слобода і Гороховець, а Москва і Новгород вважалися опричними частково. Однак і всередині опричних територій могли знаходитися земські міста.

В опричнину увійшли найбільш розвинені міста, а також землі зі значною часткою служилого дворянства. Велике боярське землеволодіння зосереджувалося в земщині. Економіка опричної держави функціонувала за рахунок торгівлі з Англією, тоді як основним заняттям земщини залишилося сільське господарство. Із земщини була стягнута контрибуція в момент запровадження опричнини, земські повіти платили удвічі вищі податки за опричні. Також саме на земщину був покладений основний тягар Лівонської війни та протидії Кримському ханству.

Утвердження опричнини означало початок терору уряду проти населення Росії. На початку все обмежувалося переселенням нелояльних аристократів *(6,5 тисяч осіб, не рахуючи їхніх слуг)* з конфіскацією вотчин та окремими стратами. Однак з 1568 р. репресії набули масового характеру, причому торкалися вони не тільки вищої знаті *(наприклад, московського митрополита)*, але й звичайних росіян — не лише в опричнині, а й у земщині.

Діяльність опричних загонів мала вигляд рейдів іноземних військ, а жертвами жорстоких убивств регулярно ставали родини обвинувачуваних разом із дітьми. Апофеозом став похід опричного війська з Москви до Пскова в грудні 1569 — лютому 1570 р., під час якого Клин, Торжок, Твер і Псков були розграбовані, а населення Новгорода майже повністю винищене *(як внаслідок масових убивств, так і через наступний голод)*.

Терор, розруха і невисока боєздатність опричного війська стали причиною катастрофи у травні 1571 р., коли війська хана Девлета I Герая вщент спалили Москву. Повторення кримського походу наступного року змусило Грозного ліквідувати опричнину і припинити масовий терор, хоча формально окремішність його двора існувала і надалі.

Наслідком опричини стали численні жертви — кількадесят тисяч людей, а також розорення російського господарства надмірними податками, переселеннями та пограбуваннями вотчин. В цілому по країні приблизно **50%** орних земель на рубежі 1570-х і 1580-х рр. залишилися необробленими, а в окремих регіонах — до **90%.**

Намагаючись утримати селян в центрі Росії, Грозний з 1581 р. запровадив так звані *«заповідні літа»*, в які заборонявся перехід від одного землевласника до іншого — це стало початком кріпосництва.

У цілому опричнина була першою, але не останньою спробою правителя Росії керувати державою не через інститути, а напряму, долаючи спротив еліт та бюрократії за допомогою терору. Після опричнини рівень авторитаризму російських самодержців набагато перевищив рівень авторитаризму європейських абсолютних монархів.

Цифрами позначені:

1. Касимовське ханство.
2. Кавказька Тюмень *(Тюменське князівство)*.
3. Земля гребенських козаків.
4. Земля терських козаків.
5. Кабарда.
6. Нарва, Дерпт та інші лівонські території.
7. Полоцьк та інші литовсько-білоруські території.
8. Земля донських козаків.
9. Земля волзьких козаків.

РОЗДІЛ 12

ЛІВОНСЬКА ВІЙНА ТА

ПРИЗУПИНЕННЯ ЕКСПАНСІЇ НА ЗАХІД

1558-1583 РР.

Якщо перший російський натиск на Захід у першій половині XVI ст. закінчився успішно — розширенням на понад **300 тисяч км²**, то друга спроба у другій половині століття, відома як Лівонська війна, зазнала фіаско.

У середині XVI ст. Лівонська конфедерація *(об'єднання однойменного ордену, кількох єпископств і міст)* перебувала у повному занепаді. Однак вона залишалася перепоною для російської торгівлі на Балтиці, не пропускаючи купців на захід, а європейських ремісників на схід. Росія мала вихід до моря, але обсяги обороту її власних портів були не до порівняння із оборотом Риги та Ревеля *(Таллінна)*.

За договором 1554 р. лівонці мали виплатити Москві так звану *«юр'ївську данину»*, яку заборгували ще з кінця Середньовіччя Псковській республіці, але так і не зробили цього. Крім того, в Лівонії посилювалися позиції Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтського, ворожого Росії. Нарешті, Іван Грозний не зміг змиритися із поширенням на Балтиці лютеранства.

Свої плани з експансії на територію конфедерації також мали Польсько-Литовська держава, Швеція і Данія. У 1557 р. була укладена секретна угода про польсько-лівонський союз.

Російське вторгнення в Лівонію у 1558 р. мало на меті розв'язати економічні суперечки і задумувалося як короткострокове. Однак орден виявився настільки крихким, що упродовж року зазнав цілковитого розгрому — його східні території були зайняті Росією, а 1560 р. під контроль Москви перейшла центральна частина країни. Вторгнення російських військ супроводжувалося настільки масштабними звірствами, що вони стали темою європейських памфлетів.

Також 1560 р. острів Езель *(Сааремаа)* був зайнятий Данією, а наступного року під контроль Швеції перейшов Ревель. Наприкінці 1561 р. була укладена Віленська унія, яка юридично закріпила кінець Лівонської конфедерації: орден скасовувався, а більшість земель Лівонії входила до складу ВКЛ — частково як васальне герцогство Курляндське, частково безпосередньо. Шведське королівство стало союзником Росії.

Унія означала початок чергової литовсько-російської війни. На початку 1563 р. росіяни взяли Полоцьк, після чого в місті стався єврейський погром. Але вже наступного року війська Грозного зазнали поразки, а на литовський бік перейшов найвідоміший російський емігрант — князь Андрій Курбський. У відповідь у 1565 р. Грозний запровадив опричнину.

Другий фронт був відкритий на Сіверщині, де литовські війська за участі українських козаків у 1562–1565 рр. завдали кілька поразок московським і навіть обложили 1563 р. Чернігів і Стародуб, але обидві фортеці встояли.

1569 р. ВКЛ і Польське королівство об'єдналися в Річ Посполиту, яка наступного року уклала з Росією перемир'я. Але того ж 1570 р. проти Росії виступила Швеція, а на окупованих росіянами землях було утворене маріонеткове Лівонське королівство — васал Російського царства. У 1572–1577 рр. російські війська зайняли майже всю західну та південну частини Лівонії.

У 1576 р. новим королем Речі Посполитої став Стефан Баторій, і вже наступного року бойові дії відновилися. У 1578 р. з-під російського панування була визволена західна Лівонія, 1579 р. — Полоцьк, після чого війна перекинулася на територію Росії.

Не в стані опиратися двом противникам, маючи розорений опричниною і кримцями тил, Грозний наприкінці 1580 р. почав шукати миру. У січні 1582 р. Росія уклала з Річчю Посполитою Ям-Запольський договір, а в травні — серпні 1583 р. зі Швецією — Плюсське перемир'я.

Росія втрачала всі землі, захоплені нею в Лівонії та Литві після початку війни, а також повертала Речі Посполитій низку білорусько-українських міст і територій, утримуваних Московією ще з першої третини XVI ст. *(50 000 км²)*. Натомість Річ Посполита віддавала взяті Баторієм міста, а Росія зберігала вихід до Балтики у гирлі Неви.

Швеція утримувала як лівонські, так і російські землі, захоплені під час війни *(65 000 км²)*, але Москва відмовилася визнавати свої втрати де-юре. Вони були повернуті за Тявзинським миром після війни 1590–1595 рр.

Цифрами позначені:

1. Касимовське ханство.
2. Кавказька Тюмень *(Тюменське князівство)*.
3. Земля гребенських козаків *(частина під російським протекторатом)*.
4. Земля терських козаків.
5. Земля донських козаків.
6. Земля волзьких козаків.
7. Лівонське королівство *(васал Росії)* у період максимального розширення у 1577–1578 рр.
8. Полоцьк та інші литовсько-білоруські території.
9. Веліж та інші білоруські землі, включені до ВКЛ *(у складі Речі Посполитої)*.
10. Лівобережжя р. Сож, дата переходу якого до Речі Посполитої залишається дискусійною: 1537, 1582 або 1618/19 рр.
11. Ніжин, Прилуки, Ріпки та інші українські землі, включені до Польського королівства *(у складі Речі Посполитої)*.
12. Копор'є та Івангород.
13. Корела.

РОЗДІЛ 13

ВІЙНИ ЗА «ОРДИНСЬКУ СПАДЩИНУ» ТА ПРОТИСТОЯННЯ З КРИМОМ

1502-1594 РР.

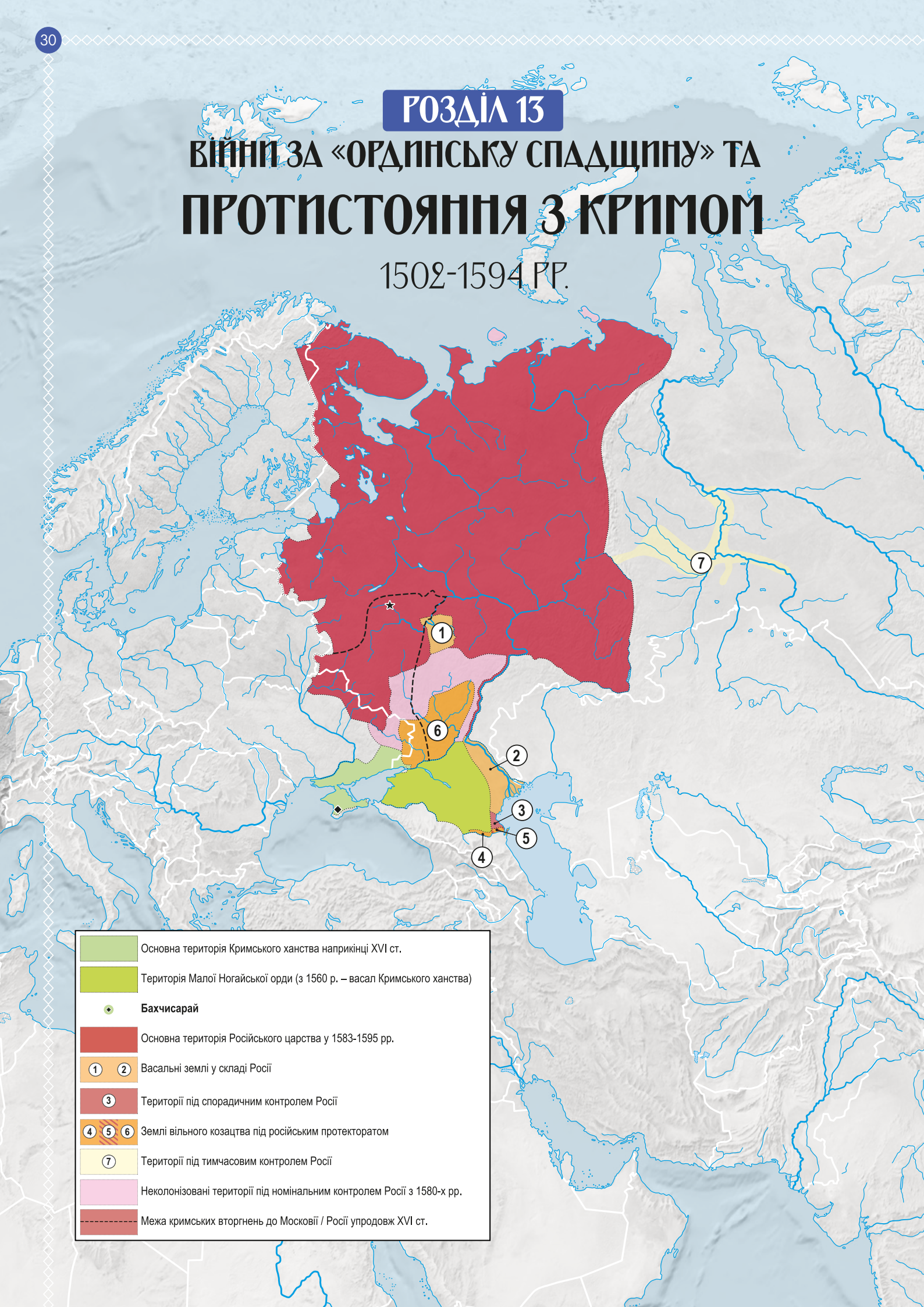

Розгром у 1502 р. Великої орди позбавив сенсу існування кримсько-московський союз. Великі князі не підтримували претензії ханів на гегемонію у Дикому Полі, натомість Крим більше не хотів миритися зі зверхністю Москви над Казанню.

Не маючи російських демографічних та технічних ресурсів, Кримське ханство не могло завойовувати ворожі території. Натомість кримці були здатні ледь не щороку здійснювати короткі напади на російські землі, підриваючи економіку ворога. Всього за першу половину XVI ст. відбулися 43 рейди, а за другу — 48.

На цьому тлі відбулися чотири повномасштабні війни, в ході яких Москва тричі опинялася в облозі. У 1521 р. з'єднані кримсько-казанські сили завдали московітам поразки під стінами столиці, після чого великий князь визнав себе васалом кримського хана Мехмеда I *(цей період історії Московії тривав менше двох тижнів).*

У 1551–1561 рр. відбувалася російська експансія, внаслідок якої все Поволжя, а також значні території Північного Кавказу та Дикого Поля перейшли під контроль Москви. Але спроби Івана Грозного розв'язати *«кримське питання»* таким самим чином, як *«казанське»,* виявилися безуспішними.

1555 р. кримський хан Девлет I завдав нищівної поразки російському війську під Судьбищами, а козацько-російські напади на Крим 1556 та 1559 р. не мали жодних наслідків. Там, куди Москва не могла підвезти важку артилерію на човнах, вона не досягала успіху. Після цього Росія більше не намагалася підкорити Крим збройним шляхом, зосередивши зусилля на розбудові статичної оборони своїх кордонів — засічних смуг *(див. наст. розділ).*

Після 1556 р. боротьба велася не так за юридичне володіння Диким Полем і навіть не за його фактичне освоєння, як за збереження данницької системи. Невиплата Москвою *«поминок»* та *«запитних грошей»* Бахчисараю майже гарантовано вела до кримських вторгнень, хоча навіть вчасна виплата не завжди убезпечувала Росію.

Спільний кримсько-османський похід на Астрахань 1569 р. виявився невдалим — місто залишилося під контролем Росії. Однак похід хана на Москву 1571 р. закінчився не лише спаленням російської столиці, але й згодою царя віддати Криму Астрахань. Втім, провал кримського походу в наступному році не дозволив реалізуватися цій ідеї.

До 1577 р. зберігалася рівновага сил, після чого Крим занурився у внутрішню смуту. Між 1585 та 1591 рр. на царській службі перебували двоє родичів хана, здатних зайняти кримський престол. Плацдармом для майбутнього завоювання Криму стала Астрахань *(«володіння» Мурада Герая у 1586–1590 рр.).* Однак реальні ризики для Москви переважили потенційні можливості, тож обидва претенденти були отруєні.

Лише 1591 р. хан Гази II переломив ситуацію. У тому році кримські війська востаннє облягали Москву, і хоча не зазнали розгрому в польовій битві, мусили відступити. Після кількох років переговорів та походів хан у 1594 р. уклав із Росією договір, в якому визнавав за її правителем Федором царський титул.

Це стало свідченням номінальної рівноправності обох сторін і ознаменувало закінчення всієї війни за ординську спадщину.

Більшу частину фізичної спадщини орди *(територію і населення)* силою привласнила Росія. Номінально кримські та нейтральні землі Дикого Поля були заселені союзними Кремлю козаками. Також царі домоглися визнання юридичного рівноправ'я із кримськими ханами. Однак Крим не лише зберіг незалежність і частину Причорномор'я, Кубані та Північного Кавказу, але й застеріг за собою право отримувати від Москви данину.

Цифрами позначені:

1. Касимовське ханство.
2. *«Володіння»* Мурада Герая.
3. Кавказька Тюмень *(Тюменське князівство).*
4. Земля гребенських козаків *(частина під російським протекторатом).*
5. Земля терських козаків.
6. Земля донських козаків.
7. Території Сибірського ханства, утримувані упродовж 1582-1585 рр.

РОЗДІЛ 14

ПЕРШІ ЗАСІЧНІ СМУГИ ТА

ПОЧАТОК КОЛОНІЗАЦІЇ ДИКОГО ПОЛЯ

2-ГА ПОЛ. XVI СТ.

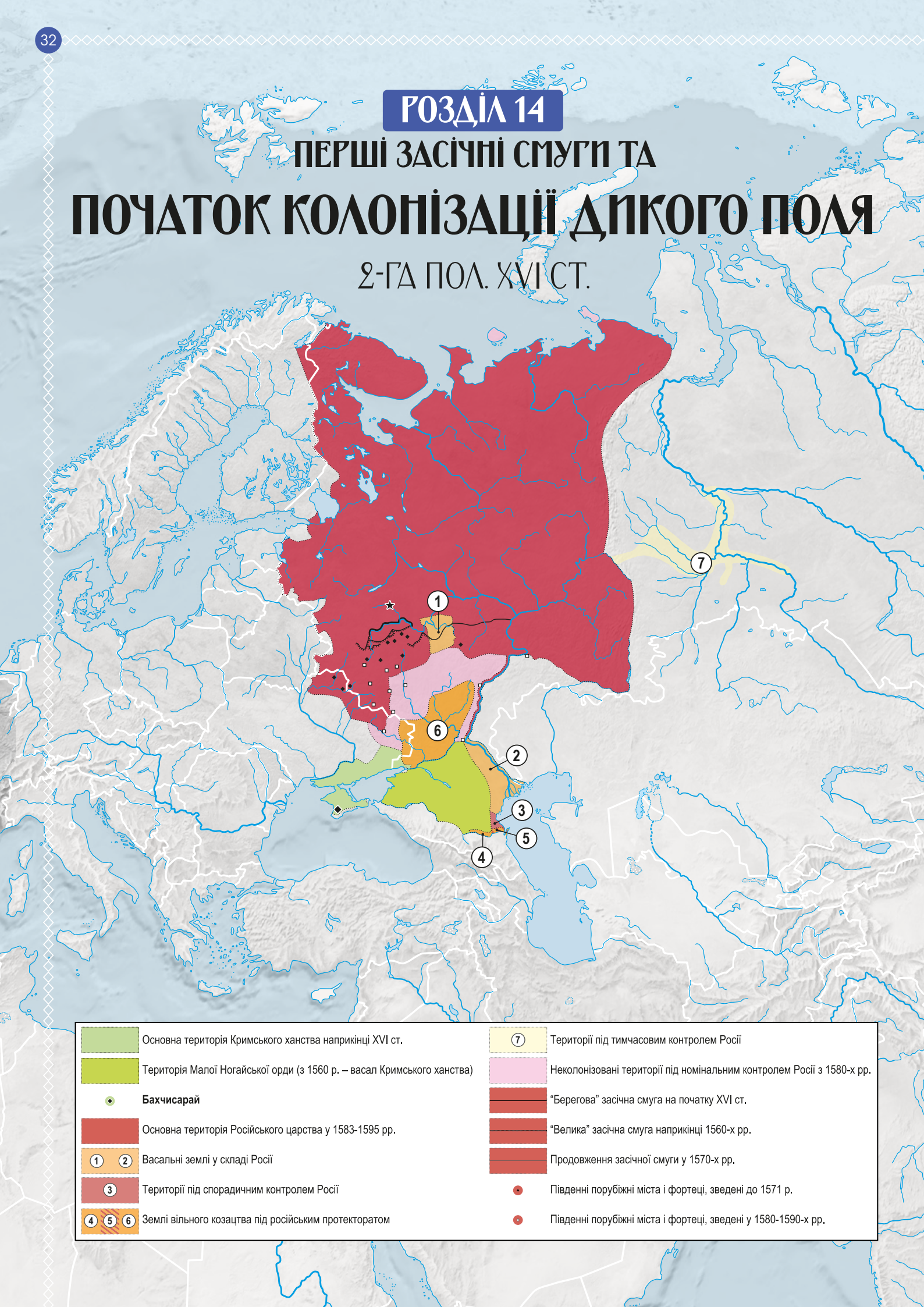

- Основна територія Кримського ханства наприкінці XVI ст.
- Територія Малої Ногайської орди (з 1560 р. – васал Кримського ханства)
- **Бахчисарай**
- Основна територія Російського царства у 1583-1595 рр.
- (1) (2) Васальні землі у складі Росії
- (3) Території під спорадичним контролем Росії
- (4) (5) (6) Землі вільного козацтва під російським протекторатом
- (7) Території під тимчасовим контролем Росії
- Неколонізовані території під номінальним контролем Росії з 1580-х рр.
- "Берегова" засічна смуга на початку XVI ст.
- "Велика" засічна смуга наприкінці 1560-х рр.
- Продовження засічної смуги у 1570-х рр.
- Південні порубіжні міста і фортеці, зведені до 1571 р.
- Південні порубіжні міста і фортеці, зведені у 1580-1590-х рр.

Захоплення центру якогось регіону чи взяття в підданство його правителя не означало встановлення там фактичної влади Москви. Якщо номінальні володіння Росії та її козацьких союзників простягалися на південь аж до гирла Дону, реально частиною держави були лише окремі фортеці та їхні околиці.

У другій половині XV ст. на Оці починає формуватися перша постійна лінія оборони з кількох старих фортець *(Коломна, Серпухов),* нових фортець та засік між ними. Оборона цієї лінії покладалася на так звану *«Берегову службу».* У першому десятилітті XVI ст. сформувалася перша суцільна засічна смуга, відома як *«Берег».* Лінія оборони Берега йшла уздовж Оки від Перемишля до Переяславля-Рязанського *(сучасної Рязані).* Берег став моделлю для побудови інших засічних смуг.

Власне засіки робилися у лісах, які отримували назву *«засічних»* — у них заборонялася самовільно рубати дерева і прокладати дороги. На безлісих ділянках смугу утворювали земляні вали та/або дерев'яні гостроколи уздовж ярів. На підходящих пагорбах будувалися спостережні вежі, а в місцях пропуску через засіку — остроги. Глибина власне укріплень становила понад 40–60 метрів, а разом із лісами — 40–60 кілометрів. Охороняла смугу засічна варта *(30–35 тисяч),* поділена на станиці. Передову розвідку здійснювали роз'їзди-сторожі. На утримання смуги збиралася спеціальна подать — *«засічні гроші».*

Відразу після облоги Москви кримсько-казанським військом у 1521 р. почалося будівництво нової лінії укріплень, згодом названої Великою засічною смугою. *«Перша черга»* проходила маршрутом: виток Жиздри — Болхов — Бельов — Одоєв — Крапивна — Тула — Веньов — Рязань. На певних ділянках смуга складалася з двох, трьох і навіть чотирьох рядів укріплень. «Друга черга» проходила від Скопіна і Ряжська через Шацьк і Темников на Алатир і Тетюші. В цілому будівництво було завершене 1566 р. *(Тетюшська засіка — в другій половині 1570-х рр.)* Сукупна протяжність Великої засічної смуги становила 1000 кілометрів, до її складу входили 40 міст та фортець.

На схід від *«другої черги»* приблизно в одну лінію розташовувалися збудовані у 1550–1570-х рр. міста Данков, Епіфань, Деділов і Орел, а також давній Новосіль.

Отже, фактичні межі Росії в середині XVI ст. проходили саме по Великій засічній смузі та лінії нових міст до Рильську з Путивлем — південніше постійного російського населення не було *(лише козаки та кочівники-васали).* У 1580-х рр. реально контрольована Росією територія розширилася до лінії Курськ — Лівни, і тільки після поразки кримців під Москвою 1591 р. починається масштабний колонізаційний наступ на Дике Поле між Дніпром і Доном.

У цілому загальна площа Росії *(включно з васальними землями та без козацьких)* на момент смерті Івана Грозного у 1584 р. становила **3,5 млн км²**. Тут не врахована територія Сибірського ханства, завоювання якого лише почалося.

Примітно, що попри підкорення Поволжя ще 1556 р., перші роз'їзди сторожової варти почали спускатися з Нижнього Новгорода до Астрахані за царя Бориса на рубежі XVI і XVII ст. Російська колонізація Волго-Донського межиріччя розпочалася лише у 1640-х рр.

Цифрами позначені:

1. Касимовське ханство.
2. *«Володіння»* Мурада Герая.
3. Кавказька Тюмень *(Тюменське князівство).*
4. Земля гребенських козаків *(частина під російським протекторатом).*
5. Земля терських козаків.
6. Земля донських козаків.

РОЗДІЛ 15

ПІДКОРЕННЯ СИБІРСЬКОГО ХАНСТВА І ЮГОРСЬКИХ КНЯЗІВСТВ

1582-1598 РР.

ЧАСТИНА І

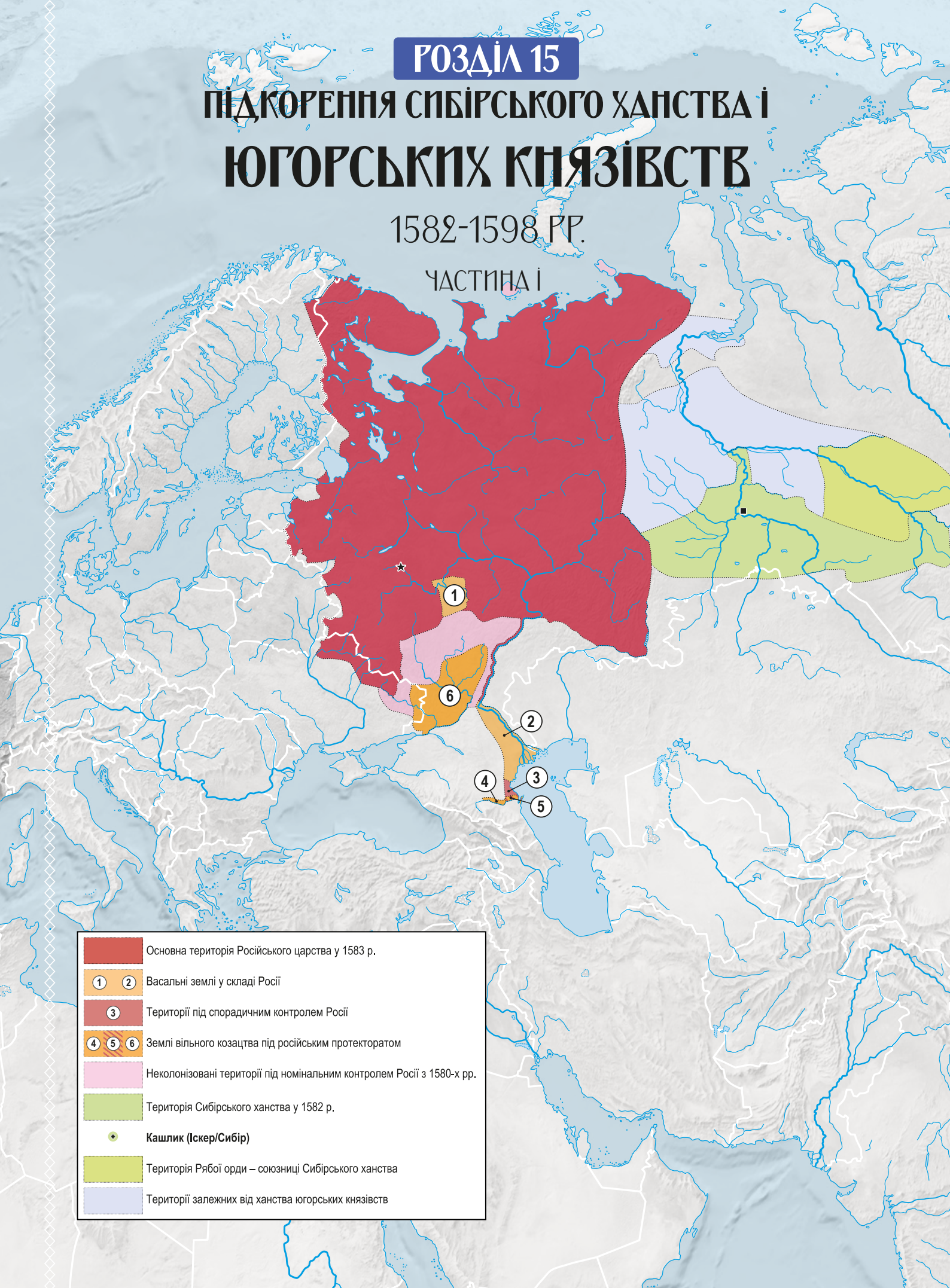

Території на захід від північної частини Уральського хребта потрапили в зону новгородських інтересів ще в першій третині XI ст. З XII до останньої третини XV ст. ці землі були частково колонізованими данницькими володіннями Новгороду, допоки не перейшли під контроль Великого князівства Московського.

Території на схід від північної частини Уральського хребта зазнали перехресного впливу двох державницьких традицій: новгородсько-московської із заходу та золотоординської з півдня. Внаслідок цього тамтешні фінно-угорські та єнісейські племена утворили у себе низку вождівств, званих в літописах князівствами. За ними закріпилася збірна назва Югра.

1455 р. вперше фіксується напад одного з югорських князів на підконтрольну Москві Перм Вичегодську, за десять років стався перший похід московських і пермських військ за Урал. Бойові дії різного ступеню інтенсивності тривали до 1500 р., причому захоплені в полон югорські князі переважно визнавали зверхність московського великого князя та поверталися до своїх володінь.

1484 р. в Усть-Вимі між ВКМ та правителями Кодського, Казимського, Обдорського і Сосьвинського князівств був укладений договір. Традиційно Москва розглядала цю угоду як визнання своєї зверхності *(невдовзі Іван III розширить свій титул званням «Югорський», а Василь III — «Обдорський і Кондинський»).* Натомість для югорців це був радше акт про ненапад і оборонний союз, спрямований проти сосьвинського князя, а залежність від Москви зводилася до нерегулярної виплати данини.

На території Ляпинського князівства 1499 р. постала перша московська постійна зауральська база — Ляпинський острог, — але на цьому рух завойовників зупинився.

Московська експансія 1450–1500 рр. не призвела до реального включення Північного Уралу до складу ВКМ. Пелимське і Ляпинське князівства залишилися противниками Московії — з 1531 р. пелимські князі регулярно нападали на Велику Перм. Кондинське і Табаринське князівства перебували у васальній залежності від Пелимського і разом з ним воювали проти Росії. Ситуативним союзником югорців стало Тюменське/Сибірське ханство, чиї правителі з 1506 р. постійно атакували пермські землі.

Натомість кочові самодійці *(самоїди)* з узбережжя Північного океану 1525 р. добровільно стали данниками ВКМ в обмін на допомогу в боротьбі із югорськими князями. Приуральські самоїди платили данину регулярно, зауральські — час від часу.

Зафіксована спроба Російського царства встановити контроль над Югрою після того, як 1555 р. данником Москви визнав себе сибірський хан Едігер. Грамота 1556/1557 рр. *(копія з більш раннього документу)* обіцяла югорському князю Певгею «жалувати і зусібіч берегти» в обмін на данину *«з усякої людини по соболю».* І хоча тоді ж Іван Грозний доповнив титул словами *«всієї Сибірської землі та Північної країни повелитель»,* невідомо, чи вдалося зібрати цю данину з югорців.

Ця хитка ситуація тривала до 1563 р., коли владу в Сибірському ханстві захопив Кучум. За часів його правління територія ханства досягла свого максимуму, а більшість югорських князівств визнали його сюзеренітет. Кучум припинив виплату данини Російському царству.

У 1570 р. російські купці Строганови заснували своє перше поселення по східний бік Уралу. Вже 1572 р. ці території були відвойовані Сибірським ханством, а ще за рік війська Кучума атакували Перм. Бойові дії з перемінною інтенсивністю тривали до 1582 р.

Цифрами позначені:

1. Касимовське ханство.
2. *«Володіння»* Мурада Герая.
3. Кавказька Тюмень *(Тюменське князівство).*
4. Земля гребенських козаків *(частина під російським протекторатом).*
5. Земля терських козаків.
6. Земля донських козаків.

РОЗДІЛ 16

ПІДКОРЕННЯ СИБІРСЬКОГО ХАНСТВА І ЮГОРСЬКИХ КНЯЗІВСТВ

1582-1598 РР.

ЧАСТИНА ІІ

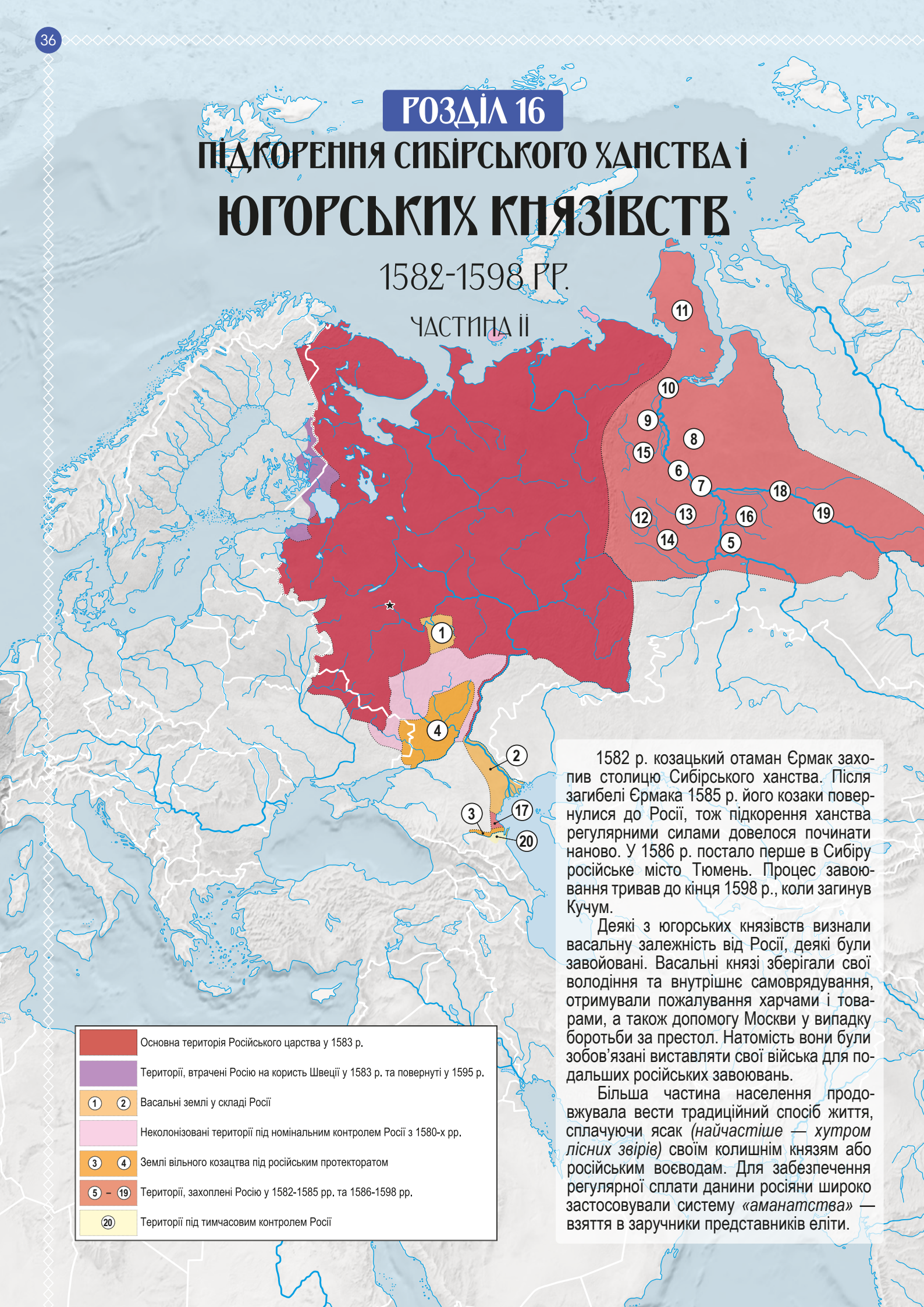

1582 р. козацький отаман Єрмак захопив столицю Сибірського ханства. Після загибелі Єрмака 1585 р. його козаки повернулися до Росії, тож підкорення ханства регулярними силами довелося починати наново. У 1586 р. постало перше в Сибіру російське місто Тюмень. Процес завоювання тривав до кінця 1598 р., коли загинув Кучум.

Деякі з югорських князівств визнали васальну залежність від Росії, деякі були завойовані. Васальні князі зберігали свої володіння та внутрішнє самоврядування, отримували пожалування харчами і товарами, а також допомогу Москви у випадку боротьби за престол. Натомість вони були зобов'язані виставляти свої війська для подальших російських завоювань.

Більша частина населення продовжувала вести традиційний спосіб життя, сплачуючи ясак *(найчастіше — хутром лісних звірів)* своїм колишнім князям або російським воєводам. Для забезпечення регулярної сплати данини росіяни широко застосовували систему *«аманатства»* — взяття в заручники представників еліти.

- Основна територія Російського царства у 1583 р.
- Території, втрачені Росію на користь Швеції у 1583 р. та повернуті у 1595 р.
- (1) (2) Васальні землі у складі Росії
- Неколонізовані території під номінальним контролем Росії з 1580-х рр.
- (3) (4) Землі вільного козацтва під російським протекторатом
- (5) – (19) Території, захоплені Росію у 1582-1585 рр. та 1586-1598 рр.
- (20) Території під тимчасовим контролем Росії

Навіть після формальної ліквідації васальних князівств і перетворення їх територій на *«інородські волості»* деякі правлячі династії за сплату ясаку зберігали свої особисті володіння та привілеї, а також право збору данини із одноплеменців та суду над ними. Інші колишні князі та їхні нащадки після хрещення відмовлялися від сплати ясаку та вступали на російську службу *(іноді рядовими)*.

Всього до початку Смути Росія опанувала загалом понад **1,6 млн км²** території Уралу і Західного Сибіру *(тож її загальна площа зросла до понад 5,1 млн км²)*. Попервах нечисленне російське населення концентрувалося всього у 14–15 містах і острогах, контролюючи лише основні шляхи сполучення, але не всю територію загалом. Однак упродовж наступного століття *(1579–1679 рр.)* кількість мешканців Уралу зросла за рахунок російських переселенців у понад 15 разів.

Цифрами позначені:

1. Касимовське ханство.
2. *«Володіння»* Мурада Герая.
3. Земля гребенських і терських козаків.
4. Земля донських козаків.
5. Сибірське ханство *(центральна частина)*.
6. Кодське князівство. Союзник Сибірського ханства у 1563–1583 рр. Союзник Російського царства у 1583–1584 рр. Союзник Сибірського ханства у 1585–1586 рр. Васал Росії з 1586 р., територія розширилася за рахунок частин інших князівств. Анексоване 1643 р.
7. Бєлогорське князівство. Васал Сибірського ханства у 1563-1583 рр. У 1583 р. підкорене Кодським князівством і увійшло до його складу на правах васалу. У 1586 р. — невдала спроба повстання. Бєлогорські князі залишалися васалами кодських до початку 1630-х рр.
8. Казимське князівство. Спроба нав'язати московську зверхність 1557 р. Васал Сибірського ханства у 1563–1585 рр. Залежне від Москви з 1586 р., анексоване 1593 р. Княжий рід зберігав свій статус щонайменше до 1607 р.
9. Ляпинське князівство. Залежне від Москви з 1586 р. У 1607 р. після невдалого повстання розпалося на частини, включені безпосередньо до складу Росії. Княжий рід зберігав свій статус до початку XIX ст.
10. Обдорське князівство. Васал Сибірського ханства у 1563–1585 рр. Зазнало поразки від російсько-кодських військ і визнало залежність від Москви у 1593 р., за два роки анексоване. У 1607 р. відбулася невдала спроба повернути незалежність за допомогою збройного повстання. Княжий рід зберігав свій статус до початку XIX ст.
11. Ямальський півострів. Підконтрольний Росії з 1595 р.
12. Пелимське князівство. Союзник Сибірського ханства з 1563 р., у стані війни з Росією з 1572 р. Завойоване російськими і кодськими військами у 1593–1594 рр.
13. Кондинське князівство. Васал Пелимського князівства. Завойоване російськими і кодськими військами 1594 р., збройний спротив місцевого населення тривав до 1600 р. Княжий рід зберігав свій статус до першої половини XIX ст.
14. Табаринське князівство. Васал Пелимського князівства. У 1594 р. приєднане до Російського царства. Табаринські князі обиралися з-поміж знаті до 1598 р.
15. Сосьвинське князівство. Васал Сибірського ханства у 1563–1583 рр. Ймовірно, приєднане до Російського царства не пізніше 1594 р. Княжий рід зберігав свій статус до XVIII ст.
16. Два Дем'янських князівства *(Бояна і Німнюяна)*, Назимське і Наримське князівства. Васали Сибірського ханства у 1563–1582 рр. Князівство Бояна добровільно стало першим васалом росіян під час походу Єрмака, решта була підкорена силою. Остаточно приєднані до Росії не пізніше 1594 р.
17. Тюменське князівство. Окуповане наприкінці 1580-х рр., анексоване 1594 р.
18. Бардакове князівство. Васал Сибірського ханства у 1563–1583 рр., потім нейтральне. У 1594 р. захоплене та перетворене на васала Російського царства. У 1602 та 1610 рр. розширене за рахунок частин Рябої орди та Кодського князівства. Анексоване після невдалого повстання 1619 р.
19. Ряба *(«Пегая»)* орда. Союзник Сибірського ханства з 1563 р. У 1592–1593 рр. противник Кодського князівства. У 1594–1595 рр. васал Російського царства, наступні два роки — у стані війни з ним. З 1597 р. орда визнала зверхність Москви зі збереженням самоврядування. Після невдалого бунту 1602 р. розділена на волості, включені безпосередньо до складу Росії. Княжий рід зберігав свій статус до середини XVII ст.
20. Ендірейське князівство. Підконтрольне Росії у 1589–1605 рр. *(детально див. наст. розділ)*.

РОЗДІЛ 17

ПІДКОРЕННЯ ЗАВОЛЖЖЯ ТА ПРИЗУПИНЕННЯ ЕКСПАНСІЇ НА КАВКАЗ

1586-1605 РР.

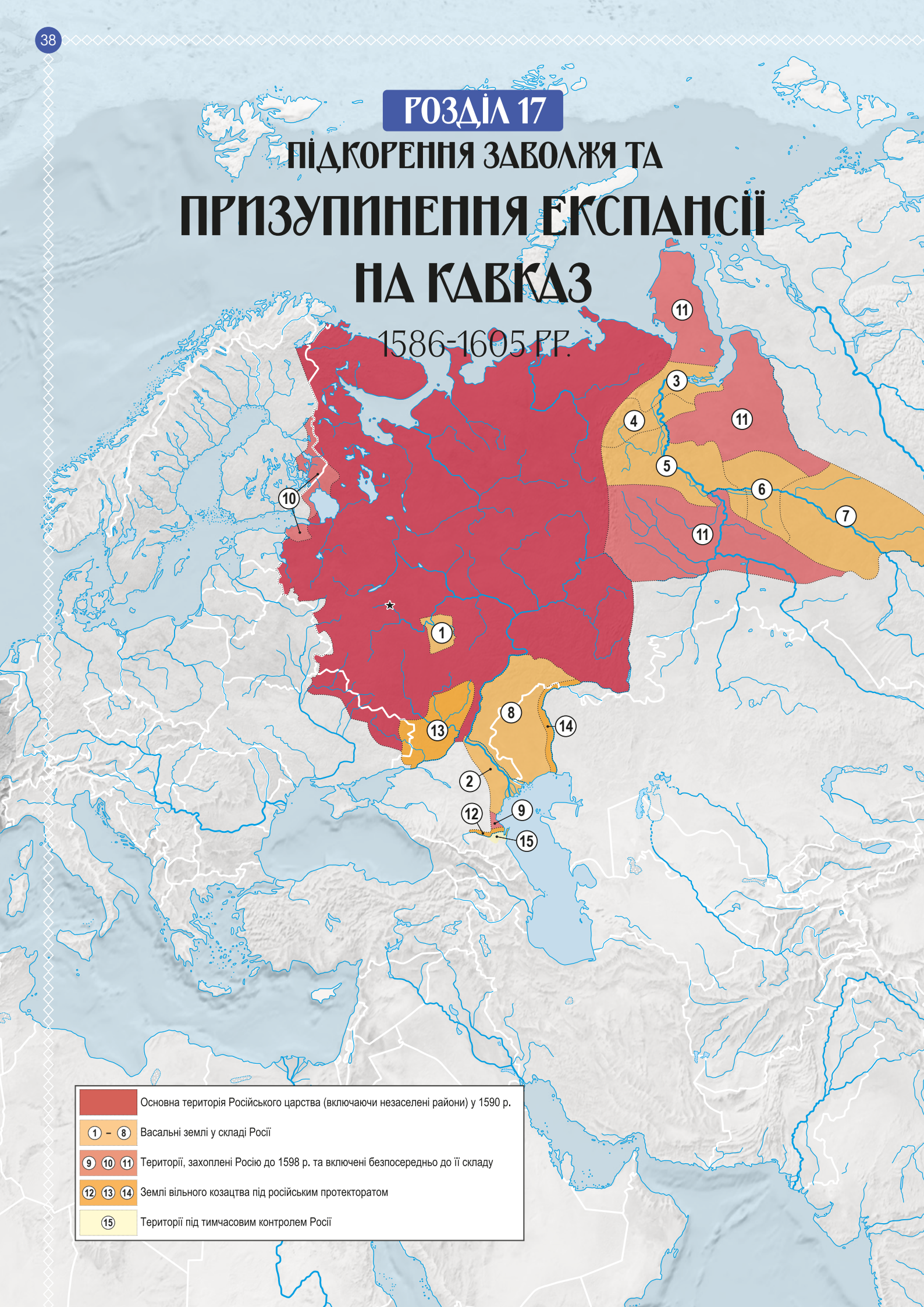

Після кількарічної перерви, викликаної погіршенням стосунків із Османською імперією, відновилася російська експансія на Північному Кавказі.

Ймовірно 1586 р. цар Кахетії Александр II зголосився перейти у підданство Москві в обмін на обіцянку *«оберігати його від усіх недругів його»,* але жодних реальних наслідків принесена ним присяга не мала, а 1605 р. він був убитий своїм сином.

У липні 1588 р. низка кабардинських князів шертувала *(дала писемну клятву вірності)* царю Федору бути вірними йому та його спадкоємцям в обмін на захист, але практичних наслідків ця присяга не мала. Росія час від часу видавала своїм прихильникам грамоти на звання *«старшого князя»,* іноді підтримуючи їх військами, однак це не означало автоматичного визнання їх іншими князями Кабарди. В середині XVIIст. зверхність кримського ханства над регіоном була відновлена.

Чергова російська фортеця на Кавказі — Терська — була збудована 1588 р., цього разу в гирлі Тереку, навпроти або прямо на місці Тюмені — столиці однойменного князівства. Відтоді Кавказька Тюмень фактично була окупована російськими військами і втратила вихід до моря. У 1594 р. росіяни захопили останню резиденцію місцевого князя на річці Сулак, і Тюменське князівство припинило своє існування.

1589 р. російські війська зайняли межиріччя Тереку і Сулаку, де розташовувалося Ендірейське князівство — васал Тарковського шамхальства *(сучасна територія Дагестану).* Згодом там були зведені два остроги.

1590 р. була відновлена фортеця в гирлі Сунжі, яка отримала назву Сунженський острог. Ті гребенські козаки, які проживали на березі Тереку, знову опинилися під російським протекторатом. Решта гребенського козацтва, розселеного уздовж Сунжі, зберегла самостійність до переселення на Терек у 1711–1712 р.

1590 р. у зв'язку з отруєнням Мурада Герая припинило існування його *«володіння»* в Астрахані, яке існувало з 1586 р.

На рубежі XVI та XVII ст. на сибірських і югорських землях у статусі васалів збереглися чотири князівства і одна орда, решта територій була включена безпосередньо до складу Росії.

Попри просування в Сибіру та на Кавказі, Росія змогла накопичити достатньо сил для чергової війни зі Швецією у 1590–1595 рр. За Тявзинським миром під контроль Москви повернулися території, втрачені за Плюсським перемир'ям 1583 р.

Двічі *(1594 і 1604–1605 рр.)* російські війська та козаки здійснювали походи на Тарковське шамхальство, обидва рази невдало. Після поразки 1605 р. гирло Сулаку та два остроги були покинуті, а російський південний кордон на наступне століття встановився по Тереку.

Одночасно утворилася нова козацька земля уздовж річки Яїк *(нині — Урал).* Упродовж 1580-х рр., в міру побудови урядових фортець на Волзі, тамтешнє вільне козацтво було змушене перейти на Дон та Яїк. Із 1591 р. яїцьке козацтво перебувало під російським протекторатом. Присягу на вірність Яїцьке військо склало царю Михайлу Романову *(за різними даними 1615 р. або 1632 р.).*

Паралельно під російський сюзеренітет остаточно перейшла Велика Ногайська орда, кочовища якої скоротилися до межиріччя Волги та Яїку. Хоча бей Ісмаїл ще 1557 р. визнав покровительство Івана Грозного, ногайці так і не стали справжніми васалами Росії, продовжуючи нападати на володіння Москви. Однак спалення козаками ногайської столиці Сарайчик *(1581 р.),* формування Яїцького війська *(1591 р.)* та російсько-кримський мир *(1594 р.)* призвели до сутнісних перемін в орді.

У 1600 р. ногайські мурзи звернулися до царя Бориса Годунова з проханням призначити їм бея, а сама церемонія відбулася в Астрахані. Після цього Велика Ногайська орда стала *(з перервою на Смуту)* повноцінним російським васалом.

У результаті на рубежі XVI та XVII ст. територія Росії *(включно з васальними та незаселеними землями, але без врахування козацьких)* перевищила **5,2 млн км²**.

Цифрами позначені:

1. Касимовське ханство.
2. «Володіння» Мурада Герая.
3. Обдорське князівство.
4. Ляпинське князівство.
5. Кодське князівство.
6. Бардакове князівство.
7. Ряба орда.
8. Велика Ногайська орда.
9. Території колишньої Кавказької Тюмені *(Тюменського князівства).*
10. Території Швеції.
11. Території колишнього Сибірського ханства і югорських князівств.
12. Земля гребенських і терських козаків.
13. Земля донських козаків.
14. Земля яїцьких козаків.
15. Ендірейське князівство.

РОЗДІЛ 18

АНТИКОЛОНІАЛЬНІ НАЦІОНАЛЬНІ ТА

АНТИУРЯДОВІ ПОВСТАННЯ В РОСІЇ

2-ГА ПОЛ. XVI СТ.

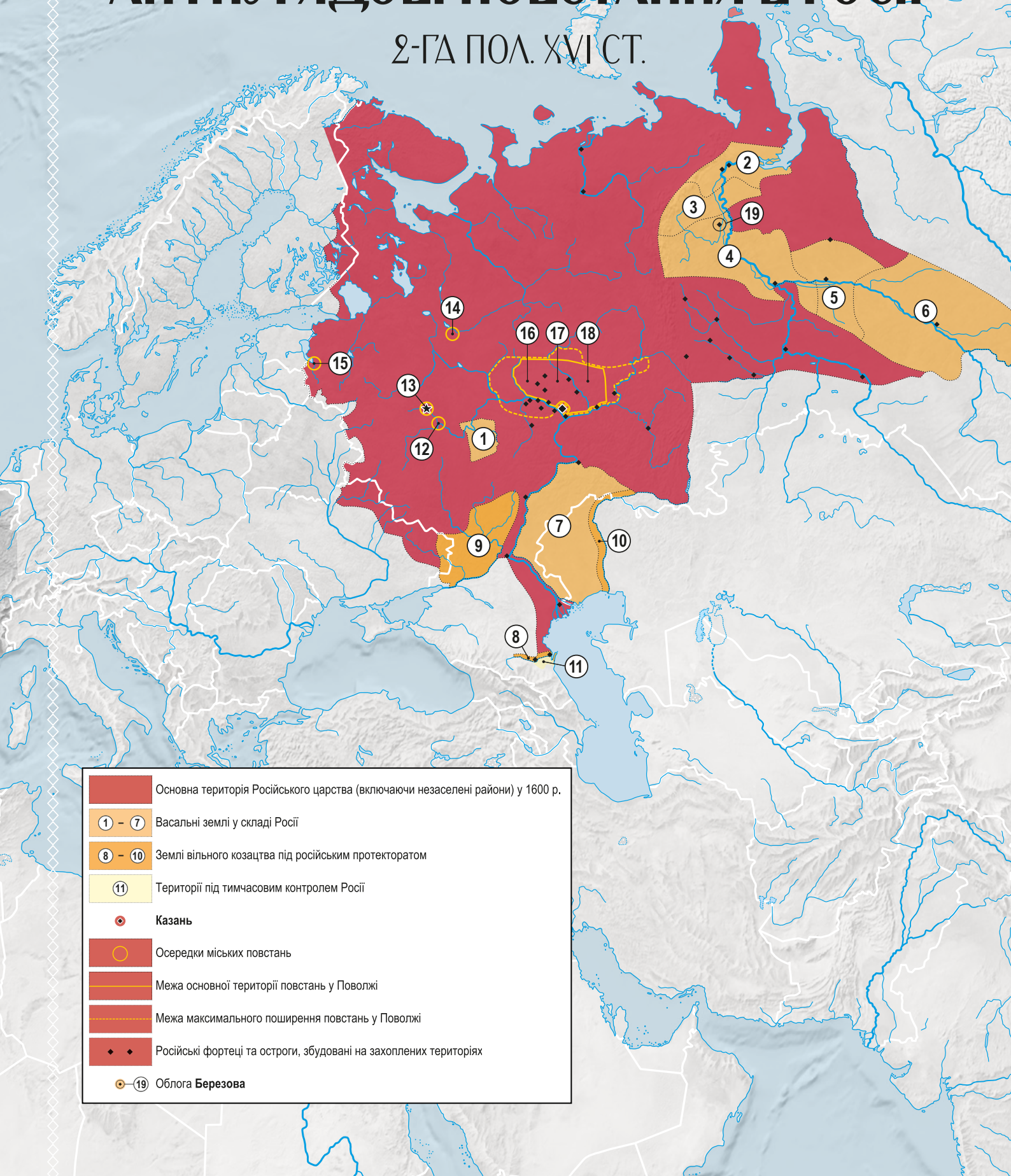

Імперська експансія та централізація влади в Росії викликали спротив підданих Кремля. Найпоширенішою стратегією антиколоніальної та антиурядової боротьби була еміграція — від'їзди за кордон для аристократії та втечі на околиці держави для простолюду. Також мали місце захоплення селянами майна дворян та убивства окремих землевласників і чиновників. А у низці випадків населення вдавалося до збройних повстань.

Спалахи суто антиурядової боротьби, зафіксовані в центрі Росії у 1546–1550 рр., понад пів століття так і залишалися єдиними у своєму роді. Натомість пальму першості відтоді тримали антиколоніальні національні повстання в Поволжі.

Цифрами позначені:

1. Касимовське ханство.
2. Обдорське князівство.
3. Ляпинське князівство.
4. Кодське князівство.
5. Бардакове князівство.
6. Ряба орда.
7. Велика Ногайська орда.
8. Земля гребенських і терських козаків.
9. Земля донських козаків.
10. Земля яїцьких козаків.
11. Ендірейське князівство.
12. Коломна *(1546 р.)*. Бунт стрільців з нез'ясованої причини.
13. Москва *(1547 р.)* Спровоковане масштабною пожежею міське повстання проти роду Глинських, звинувачуваних у підпалі. Основною причиною було незадоволення результатами *«боярського правління»* за юного Івана Грозного. Повстання носило виразно антелітний, але при цьому процарський характер. Повстанці без бою зайняли Кремль *(26 червня), але за тиждень склали зброю.*
14. Устюг *(1549 р.)*. Повстання міських низів.
15. Псков **(1550 р.).** Повстання міських низів.
16. Перша черемиська війна *(1552–1557 рр.)*. Повстання татар і марійців лівобережної частини колишнього Казанського ханства проти російської влади загалом та збору ясаку зокрема.

До повстання приєдналися удмурти, тоді як представники чувашів та мордви воювали по обидва боки. Попри первинні успіхи *(взяття Арська, будівництво власної столиці-фортеці, облога Казані),* повстанці зазнали поразки. Окремі заворушення зафіксовані 1567 р.

17. Друга черемиська війна *(1571–1574 рр.)*. Повстання на лівобережжі Волги з метою відновлення Казанського ханства та проти християнізації розпочалося після спалення Москви Девлетом I Гераєм, хоча окремі заворушення зафіксовані ще за рік до того. З 1572 р. до повстання вперше долучилися камські башкири. У 1574 р. стався останній напад татар на Нижній Новгород. Повстання зазнало поразки.
18. Третя черемиська війна *(1581–1585 рр.)*. Збільшення обсягу данини та політичного тиску з боку російської адміністрації призвели до чергового повстання в Поволжі. Старт йому дало вторгнення військ Сибірського ханства на територію Росії. Повстання відрізнялося масштабом та запеклістю — цього разу в ньому взяли участь всі народи середнього Поволжя: татари, лугові марійці, гірські марійці, чуваші, удмурти та башкири. Повстанці взяли в облогу Казань, Чебоксари, Свіяжськ, розорили околиці Хлинова. Після придушення повстання регіон став масово забудовуватися російськими містами і фортецями. Наслідком поразок стала заборона марійцям мешкати в містах і на берегах великих рік, а також займатися ковальством. На цьому визвольна боротьба в Поволжі завершилася, хоча окремі заворушення башкир зафіксовані 1587 р., а татар і марійців — 1592 р.
19. Облога Березова *(1595 р.)*. Виступ місцевого населення на чолі з ляпинським князем проти російської влади та невдала піврічна облога Березовського острога. Заворушення в повіті тривали до літа наступного року.

РОЗДІЛ 19

СМУТНИЙ ЧАС І КОЛАПС ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

1598-1619 РР.

ЧАСТИНА І

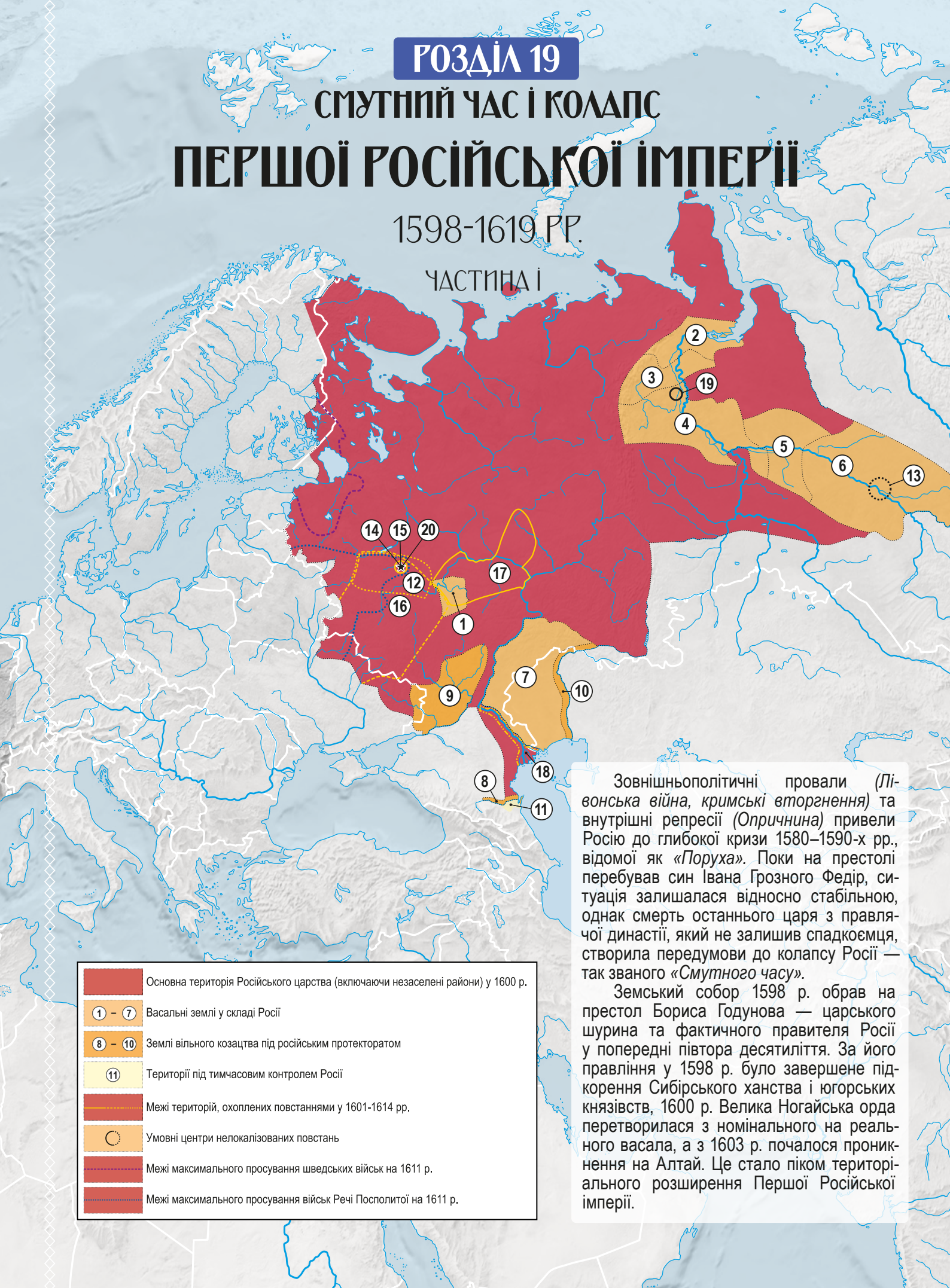

Зовнішньополітичні провали *(Лівонська війна, кримські вторгнення)* та внутрішні репресії *(Опричнина)* привели Росію до глибокої кризи 1580–1590-х рр., відомої як *«Поруха»*. Поки на престолі перебував син Івана Грозного Федір, ситуація залишалася відносно стабільною, однак смерть останнього царя з правлячої династії, який не залишив спадкоємця, створила передумови до колапсу Росії — так званого *«Смутного часу»*.

Земський собор 1598 р. обрав на престол Бориса Годунова — царського шурина та фактичного правителя Росії у попередні півтора десятиліття. За його правління у 1598 р. було завершене підкорення Сибірського ханства і югорських князівств, 1600 р. Велика Ногайська орда перетворилася з номінального на реального васала, а з 1603 р. почалося проникнення на Алтай. Це стало піком територіального розширення Першої Російської імперії.

Однак катастрофічний голод 1601–1603 рр. підірвав легітимність Годунова в очах населення. У цей же час свої претензії на престол заявив невідомий, який видавав себе за дивом врятованого сина Івана Грозного Дмитра *(в російській історіографії — Лжедмитрій I)*. У 1605 р. під час війни із самозванцем Борис помер, спадкоємцем став син Федір, але за півтора місяці він був скинутий з престолу і убитий, а Москву зайняв претендент, помазаний на царство як Димитрій I.

1606 р. Димитрій також був повалений і убитий під час заколоту, а новим царем став Василь Шуйський. Йому довелося вести важку, але зрештою переможну війну проти прихильників Димитрія, згуртованих Іваном Болотниковим.

У 1607 р. почалася блокада Москви новим самозванцем — Лжедмитрієм II, а у 1609 р. — війна Росії з Річчю Посполитою. У 1610 р. Шуйського скинув тимчасовий аристократичний уряд — Семибоярщина, який згодом впустив до міста річпосполитський гарнізон. Пізніше того ж року загинув і другий самозванець. Росія як єдина держава де-факто припинила існування.

Низка західних міст, як-от Чернігів *(1610 р.)* та Смоленськ *(1611 р.)*, були зайняті військами Речі Посполитої. Швеція, яка до того була союзницею Шуйського, у 1610–1611 рр. окупувала Ладогу, Новгород та прилеглі території. Там виникла маріонеткова Новгородська держава, чий правитель Карл Філіп став ще одним претендентом на московський трон.

Решта північних та частина східних міст визнали владу Лжедмитрія III. Південні околиці зазнавали регулярних нападів кримців та ногайців.

Значну частину території держави контролювали донські козаки та різноманітні повстанці, на околицях спалахували антиколоніальні виступи поневолених народів. Польські та шведські війська вели між собою війну на території Росії, а в самій Речі Посполитій за московський трон змагалися батько — король Сигізмунд III, та син — королевич Владислав. Ці події вже можна трактувати не як елітну міжусобицю, а як першу громадянську війну в Росії.

Цифрами позначені:

1. Касимовське ханство.
2. Обдорське князівство.
3. Ляпинське князівство.
4. Кодське князівство.
5. Бардакове князівство.
6. Ряба орда.
7. Велика Ногайська орда.
8. Земля гребенських і терських козаків.
9. Земля донських козаків.
10. Земля яїцьких козаків.
11. Ендірейське князівство.
12. Повстання Хлопка Косолапа 1601–1603 рр. — серія розбійних нападів біглих холопів. Придушене урядовими військами.
13. Повстання в Наримській волості 1602 р. — збройна спроба князів Рябої орди відновити незалежність своєї держави. Після поразки повстання орда була анексована.
14. Повстання у Москві проти Федора Годунова у 1605 р.
15. Повстання у Москві проти Димитрія у 1606 р.
16. Повстання Івана Болотникова 1606–1607 рр. — війна козаків, дворян і селян під знаменами самопроголошеного *«воєводи»* Лжедмитрія I проти уряду Шуйського. Перша в історії облога Москви повстанцями.
17. Поволзьке повстання 1606–1610 рр. — політична боротьба російського населення в містах та національна і соціальна антиколоніальна боротьба тюркських та фіно-угорських народів. Повстанці тричі брали в облогу Нижній Новгород та один раз Казань. Придушене урядовими військами.
18. Астраханське повстання 1606–1614 рр. — козацько-міщанський виступ проти центральної влади. Завершився проурядовим переворотом.
19. Березовський заколот 1607 р. — спроба обдорських, ляпинських, казимських, пелимських і бардакових князів відновити незалежність своїх держав. Виступ придушений силами Кодського князівства, чий правитель першим *«повинився»* перед Москвою. Заздалегідь були викриті плани антиросійських виступів у 1609 та 1612 рр.
20. Повстання у Москві проти Шуйського у 1610 р.

РОЗДІЛ 20

СМУТНИЙ ЧАС І КОЛАПС

ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

1598-1619 РР.

ЧАСТИНА II

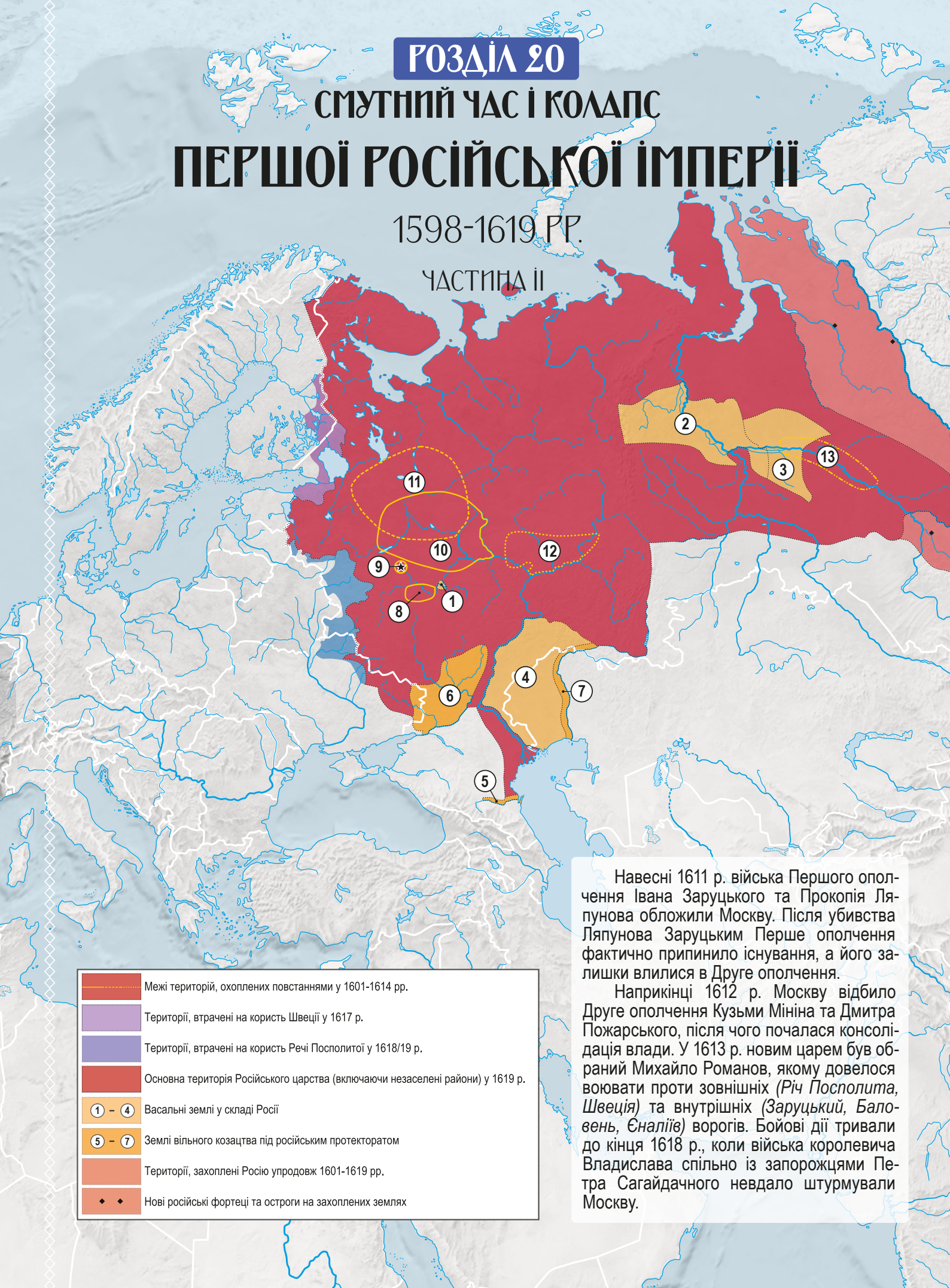

Навесні 1611 р. війська Першого ополчення Івана Заруцького та Прокопія Ляпунова обложили Москву. Після убивства Ляпунова Заруцьким Перше ополчення фактично припинило існування, а його залишки влилися в Друге ополчення.

Наприкінці 1612 р. Москву відбило Друге ополчення Кузьми Мініна та Дмитра Пожарського, після чого почалася консолідація влади. У 1613 р. новим царем був обраний Михайло Романов, якому довелося воювати проти зовнішніх *(Річ Посполита, Швеція)* та внутрішніх *(Заруцький, Баловень, Єналіїв)* ворогів. Бойові дії тривали до кінця 1618 р., коли війська королевича Владислава спільно із запорожцями Петра Сагайдачного невдало штурмували Москву.

- Межі територій, охоплених повстаннями у 1601-1614 рр.
- Території, втрачені на користь Швеції у 1617 р.
- Території, втрачені на користь Речі Посполитої у 1618/19 р.
- Основна територія Російського царства (включаючи незаселені райони) у 1619 р.
- 1 – 4 Васальні землі у складі Росії
- 5 – 7 Землі вільного козацтва під російським протекторатом
- Території, захоплені Росію упродовж 1601-1619 рр.
- Нові російські фортеці та остроги на захоплених землях

За Столбовським миром 1617 р. Росія втрачала на користь Швеції території на північному заході *(понад 82 000 км²)* включно з виходом до Балтійського моря. При цьому до половини тамтешніх інгрів були примусово переселені до Новгородщини. За Деулінським перемир'ям 1618/19 р. до Речі Посполитої відходили західні землі, захоплені Москвою ще на початку попереднього століття *(80 000 км²)*. Решту окупованих міст *(Новгород, Вязьму та інші)* Швеція та Річ Посполита повернули Росії.

Загальна кількість загиблих внаслідок голоду, бойових дій та захоплення в полон перевищила 1 млн осіб, а площа оброблюваних земель скоротилася удвічі *(в окремих районах — у 15 разів)*. У центральних регіонах Росії кількість селян зменшилася вчетверо, і попередній рівень народжуваності там відновився лише в середині XVII ст.

Тим не менше, на сході країни козаки та російські регулярні війська продовжили експансію в Сибір, за період Смути вийшовши до Єнісею. Попри втрати на заході, загальна площа Росії зросла до понад **5,7 млн км²**.

Колапс влади та іноземні вторгнення спровокували потужну хвилю заворушень, яка накрила майже всю територію держави. Одні бунтівники виступали проти конкретного правителя або центральної влади як такої, інші — проти російського панування в цілому, і часто неможливо виокремити якийсь один мотив в учасників повстань. Однак період Смути став часом першої та найбільшої стихійної демократизації в Росії, що проявилося не лише у народних повстаннях, але й на інституційному рівні.

1) У 1598 та 1613 р. російського царя обирав Земський собор, причому в другому випадку це був реальний вибір з-поміж кількох альтернативних кандидатів.

2) 1606 р. Василь Шуйський дав *«хрестоцілувальний запис»* — грамоту, яка юридично закріплювала обмеження самодержавства у сфері судочинства *(на кшталт Великої хартії вольностей, хоча у значно менших масштабах)*.

3) Упродовж 1610–1612 рр. Росією формально керував колегіальний орган — Семибоярщина *(фактично влада належала військовим Речі Посполитої)*. Посланець бояр Михайло Салтиков 1610 р. домігся укладення договору про обрання царем польського королевича Владислава. Договір передбачав запровадження в Росії свого роду конституційної монархії за англійським взірцем *(із двома представницькими органами), а понад те — релігійно толерантної.*

4) Номінальне керівництво Першим та Другим ополченнями у 1611–1613 рр. здійснювали так звані «Ради всієї землі» — фактично тимчасові колегіальні повстанські уряди *(з 1612 р. об'єднані в один)*.

5) Існує ймовірність того, що при зайнятті престолу у 1613 р. Михайло Романов дав якусь версію *«хрестоцілувального запису»* або інший документ аналогічного змісту. Можливо навіть, що подібне обмеження наклав на себе і наступний цар Олексій, але вже сучасники звинувачували його у порушенні своєї обіцянки.

6) Навіть за правителів доби Смути, щодо яких відсутні документальні свідчення, рівень свобод, за спостереженнями іноземців, був вищим, ніж у попередні епохи. Зокрема, процес закріпачення селян, розпочатий Іваном Грозним, був на кілька десятиліть пригальмований.

Цифрами позначені:

1. Касимовське ханство.
2. Кодське князівство.
3. Бардакове князівство.
4. Велика Ногайська орда.
5. Земля гребенських і терських козаків.
6. Земля донських козаків.
7. Земля яїцьких козаків.
8. Перше народне ополчення *(основний центр формування)* 1611–1612 рр. Технічно — повстання проти уряду Семибоярщини, фактично — альтернативний уряд Росії Ляпунова та Заруцького.
9. Повстання проти гарнізону Речі Посполитої у 1611 р. Придушене до підходу сил Першого ополчення.
10. Друге народне ополчення *(основний центр формування)* 1611–1613 рр. Технічно — повстання проти уряду Семибоярщини, фактично — альтернативний уряд Росії Мініна та Пожарського. Закінчилося перемогою, передало владу новообраному царю.
11. Повстання Михайла Баловня 1614–1615 рр. — серія розбійницьких нападів козаків та виступів покозачених селян і холопів проти повернення у кріпацтво. Придушене урядовими військами.
12. Повстання Джана-Алі *(«Єналеївщина»)* 1615–1616 рр. — національна і соціальна антиколоніальна боротьба тюркських та фіно-угорських народів на чолі з Єналеєм Єнмаметєвим. Придушене урядовими військами.
13. Повстання в Бардаковській волості 1616–1619 рр. — боротьба синів колишнього князя проти перетворення князівства на волость. Придушене урядовими військами.

РОЗДІЛ 21
ПІДКОРЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОГО СИБІРУ
1600-1632 РР.

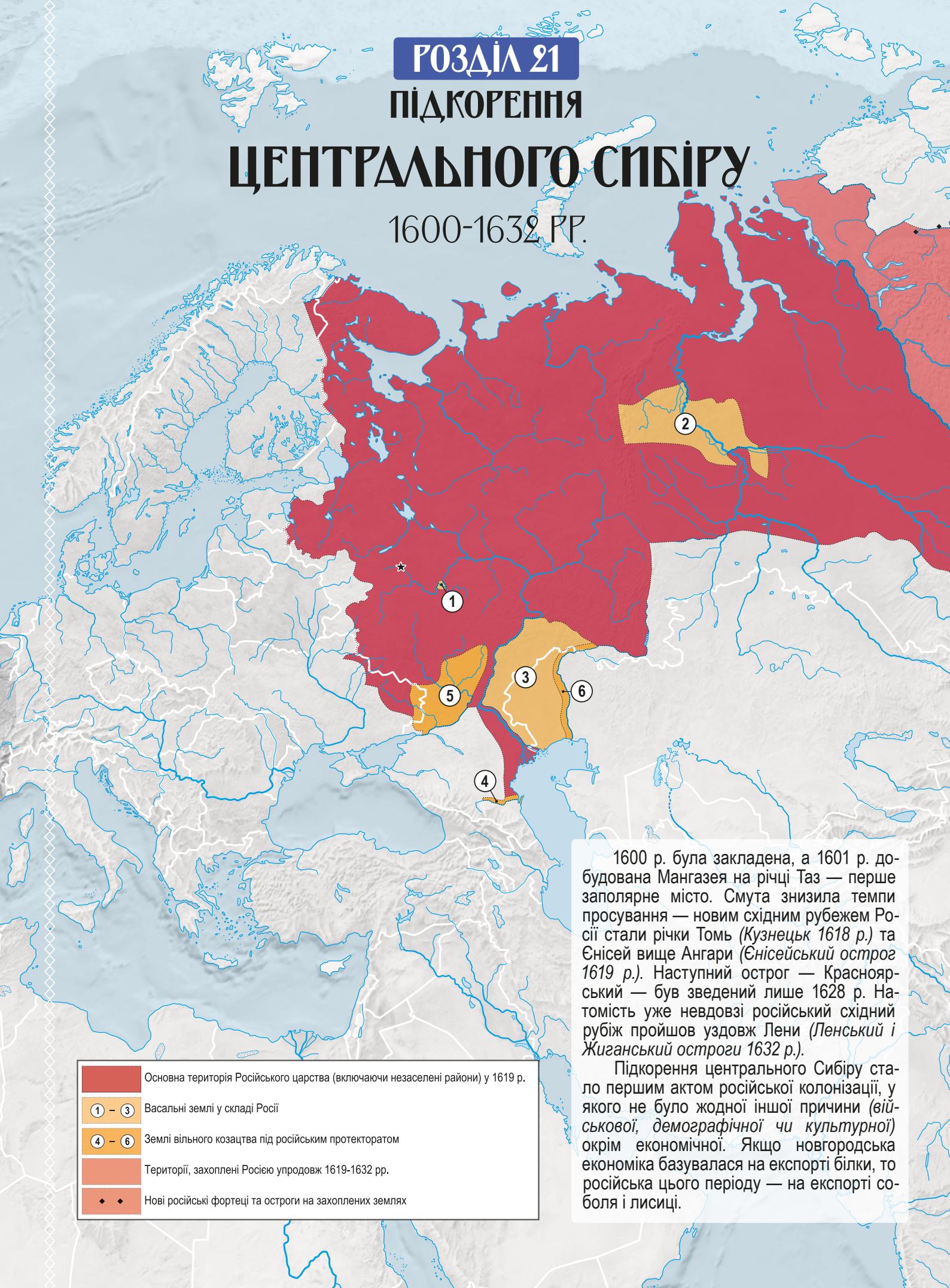

1600 р. була закладена, а 1601 р. добудована Мангазея на річці Таз — перше заполярне місто. Смута знизила темпи просування — новим східним рубежем Росії стали річки Томь *(Кузнецьк 1618 р.)* та Єнісей вище Ангари *(Єнісейський острог 1619 р.)*. Наступний острог — Красноярський — був зведений лише 1628 р. Натомість уже невдовзі російський східний рубіж пройшов уздовж Лени *(Ленський і Жиганський остроги 1632 р.)*.

Підкорення центрального Сибіру стало першим актом російської колонізації, у якого не було жодної іншої причини *(військової, демографічної чи культурної)* окрім економічної. Якщо новгородська економіка базувалася на експорті білки, то російська цього періоду — на експорті соболя і лисиці.

- Основна територія Російського царства (включаючи незаселені райони) у 1619 р.
- 1 – 3 Васальні землі у складі Росії
- 4 – 6 Землі вільного козацтва під російським протекторатом
- Території, захоплені Росією упродовж 1619-1632 рр.
- Нові російські фортеці та остроги на захоплених землях

У різні періоди XVII ст. торгівля хутром становила від **10%** до **25%** у номінальному валовому доході Росії, однак в реальності продаж шкурок закордон був чи не єдиним засобом поповнення скарбниці сріблом, а війська — вогнепальною зброєю.

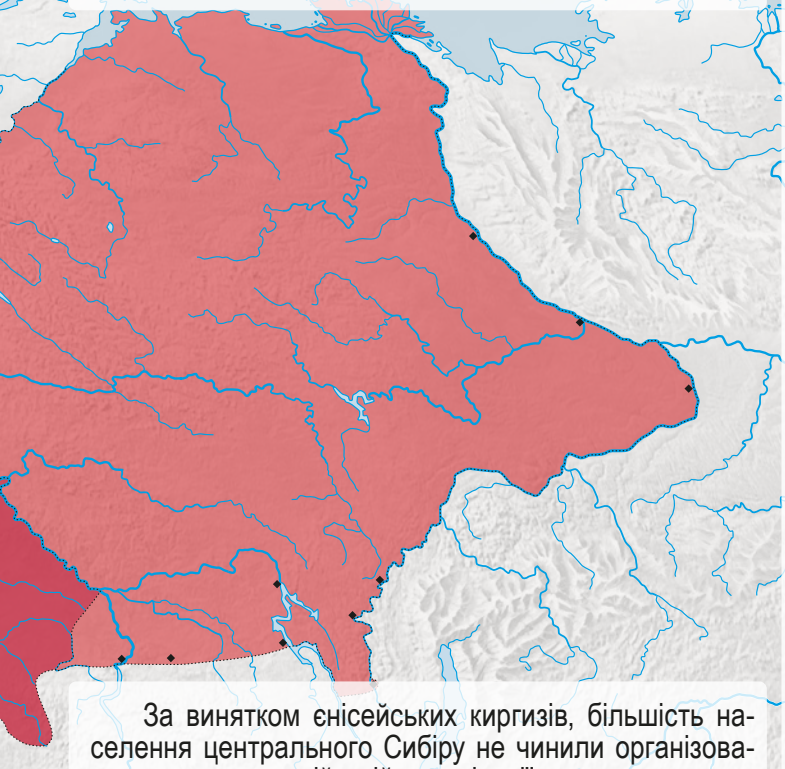

За винятком єнісейських киргизів, більшість населення центрального Сибіру не чинили організованого спротиву російській колонізації через свою малу чисельність та відсутність державного ладу. Якщо підкорення західного Сибіру *(ханства та югорських князівств)* вимагало узгоджених з метрополією масштабних воєнних кампаній, то підкорення центрального було здійснено переважно силами місцевої російської влади. Також значно більшу, ніж раніше, роль у цьому процесі відігравали непідконтрольні уряду *«промислові люди»,* які самі збирали хутро незнайомими тубільцям способами.

Зазвичай росіяни читали зустрінутим туземцям так зване «царське жалуване слово», згідно з яким Москва оголошувала щойно відкриті *«землиці»* своєю державною власністю і дозволяла місцевому населенню залишатися тут і навіть отримати збройний захист в обмін на сплату ясаку. Спочатку збирався *«неокладний»* ясак — нерівноцінний, але добровільний обмін хутра на російські товари. Після цього на туземців поширювався *«окладний»* ясак — нормована щорічна данина. Для її збору широко використовувалося взяття аманатів *(заручників)* та погрози.

Хоча місцевих *«князців»* змушували укладати з російськими воєводами шертну угоду, багатьом племенам була незнайома система постійного оподаткування, а тим більше підданства далекому царю. У деяких народів публічна присяга сама по собі вважалася ганебною. Тим не менш, зі страху, через бажання отримати доступ до товарів чи захиститися від сусідів, а також заради зміцнення особистої влади більшість племінних вождів погоджувалися на російське підданство. Звільнені від сплати самі, *«князці»* контролювали збір ясаку з одноплемінників, а також отримували суддівські функції, що посилювало їхні позиції та було зручно для росіян.

Втім, якщо туземці вважали укладену угоду невигідною, вони могли відмовитися платити ясак, тоді колонізатори вдавалися до репресій: побиттів, страт заручників, руйнування жител, а в окремих випадках — до масових убивств.

Офіційна державна політика полягала у переконуванні корінних народів платити добровільно, а утиски туземців суворо засуджувалися. У цілому місцеве населення, об'єднане у ясачні волості, не зазнавало до кінця століття жодних втручань у внутрішнє життя. Влада прямо перешкоджала християнізації туземців, оскільки новохрещені переставали платити ясак.

З метою збереження бази оподаткування місцевій владі заборонялося самостійно засуджувати ясачників до страти, бити чи завдавати каліцтв, заборонялися земельні угоди з туземцями, взяття з них боргових розписок та розселення серед них російських селян *(навіть митрополиту Корнилію у 1678 р. довелося повернути захоплені тубільні землі).* Місцевих мешканців було заборонено перетворювати на холопів, вивозити з Сибіру, продавати їм вино, тютюн і золото. До сплати ясаку заборонялася приватна торгівля. За утиски ясачників законодавство передбачало биття батогом.

Також у діях російської влади того періоду не фіксується системний расизм, ба більше, міжетнічні шлюби були нормою, як і кроскультурний вплив *(у 1622 р. ієреї скаржилися, що православна паства занедбує пости через спільні трапези з «бусурманами, з татарами і з остяками, і з вогуличами»).* Найкращі відносини встановлювалися у віддалених місцевостях, де російські переселенці більше покладалися на тубільців, ніж на власну адміністрацію.

Тим не менш, зловживання з боку місцевої влади були регулярними *(шахрайство з цінами на хутро, самовільні додаткові податки, пряме пограбування, розорення могильних курганів),* що викликало і втечу, і бунти ясачних людей та було зафіксовано у народному епосі.

Всього росіян у Сибіру на 1622 р. налічувалося **15 тис.** осіб, з яких половина — служилі люди, решта — селяни з царських володінь *(переводилися примусово до 1621 р.).* Натомість чисельність корінних народів наприкінці XVI ст. становила **200–220 тис.**

Цифрами позначені:

1. Касимовське ханство.
2. Кодське князівство.
3. Велика Ногайська орда.
4. Земля гребенських і терських козаків.
5. Земля донських козаків.
6. Земля яїцьких козаків.

РОЗДІЛ 22

СМОЛЕНСЬКА ВІЙНА ТА ВІДНОВЛЕННЯ ЕКСПАНСІЇ НА ЗАХІД

1632-1634 РР.

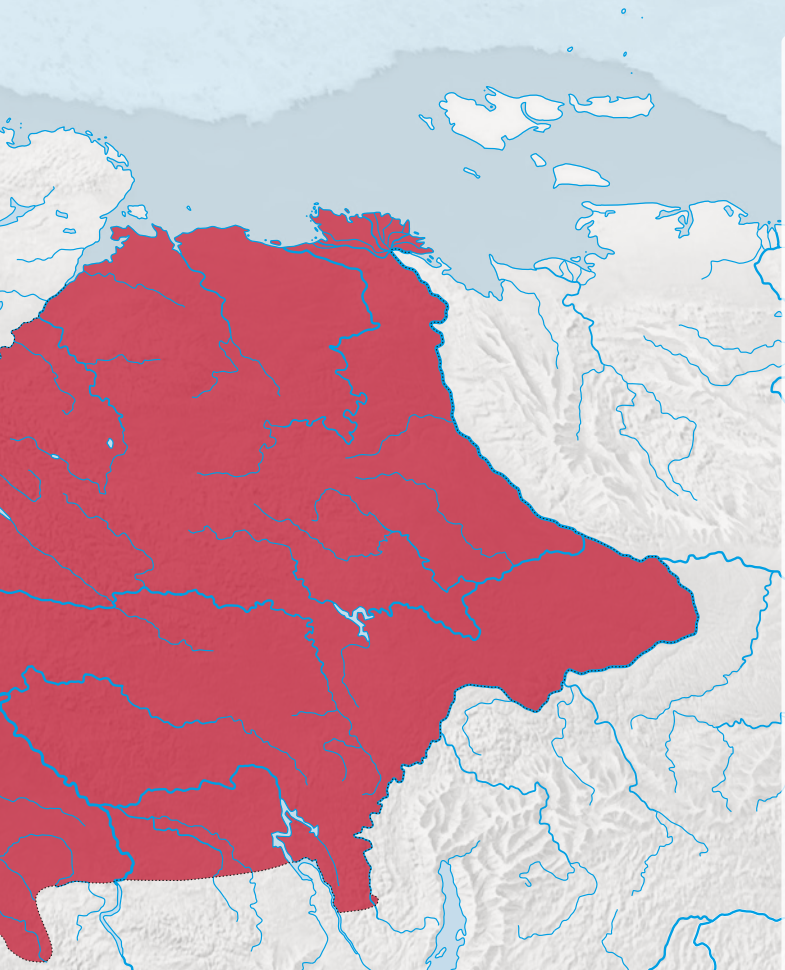

У ході російської Смути Смоленськ був захоплений військами Речі Посполитої *(1611 р.),* а спроба росіян повернути місто *(1613–1617 рр.)* провалилася. За Деулінським перемир'ям 1618/19 р. Смоленськ відходив під владу Польсько-Литовської держави. Перемир'я було укладене на 14,5 років, і незадовго до його закінчення Росія оголосила Речі Посполитій війну.

Восени 1632 р. російські війська зайняли низку прикордонних білорусько-литовських та українсько-польських міст, зокрема Новгород-Сіверський, а в грудні оточили Смоленськ. Однак кілька спроб штурму навесні-влітку 1633 р. виявилися невдалими, а потім ситуація змінилася — польсько-українські війська обложили Путивль, запорожці — Бєлгород, а кримські татари спустошили центральні райони Росії. У серпні 1633 р. королівські сили прийшли на допомогу Смоленську.

Восени 1633 р. російські війська спалили Батурин, Полтаву та низку інших міст, однак їхня головна армія під Смоленськом сама потрапила в оточення і в лютому 1634 р. капітулювала. У червні того ж року був укладений Поляновський мир.

Річ Посполита зберігала за собою Смоленськ та інші міста за Деулінським перемир'ям, Росія повертала всі захоплені території, крім Серпейська. Москва виплачувала Варшаві 20 тис. рублів сріблом, король Владислав IV офіційно відмовлявся від російського престолу.

Упродовж 1635–1648 рр. відбулися передбачені договором п'ять розмежувань кордону, внаслідок чого Росія отримала ще низку прикордонних поселень, зокрема Охтирку *(цифри в дужках означають рік фактичної передачі території).*

Цифрами позначені:

1. Касимовське ханство.
2. Кодське князівство.
3. Велика Ногайська орда.
4. Земля гребенських і терських козаків.
5. Земля донських козаків.
6. Земля яїцьких козаків.
7. Серпейськ та околиці.
8. Лебедин і Охтирка *(1644 р.).*
9. Крупець *(1644 р.).*
10. Олешковичі і Трубчевськ *(1644-1645 рр.).*
11. Жижиці *(1644 р.).*
12. Красне містечко *(1645 р.).*

РОЗДІЛ 23

УТВОРЕННЯ КАЛМИЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ У СКЛАДІ РОСІЇ

1630-1650-ТІ РР.

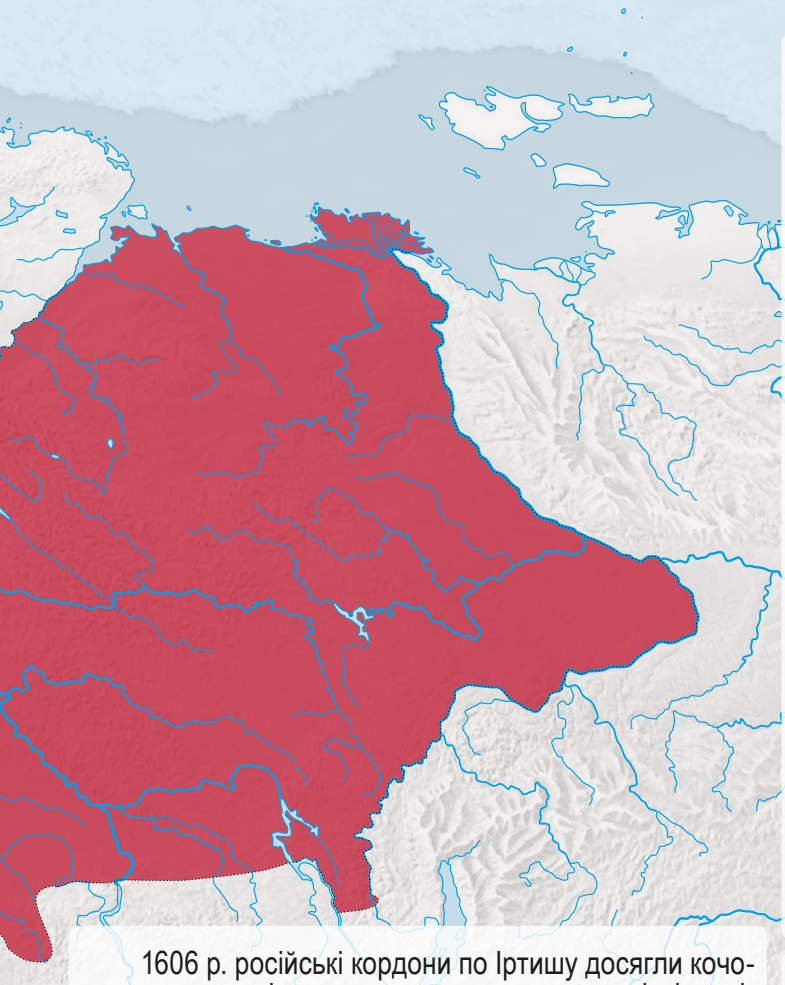

1606 р. російські кордони по Іртишу досягли кочовищ низки західних монгольських племен, пізніше відомих як калмики. У 1607–1616 рр. місцеві калмицькі князі-тайши визнали російську зверхність в обмін на захист від інших кочовиків. Решта калмицьких племен досягли Поволжя, де у 1613 р. та 1618 р. нападали на васальну Росії Велику Ногайську орду. Внаслідок цього ногайці двічі переходили на західний берег Волги до володінь Малої Ногайської орди — васала Кримського ханства.

У калмицько-ногайській війні 1628–1634 рр. Велика Ногайська орда зазнала розгрому і фактично припинила існування. З одного боку, російські війська періодично допомагали ногайцям, з іншого — місцева влада грабувала їх, відбираючи коней та захоплюючи жінок і дітей. Останній бей 1634 р. опинився у в'язниці.

1633 р. у калмиків з'явився перший спільний вождь — головний тайши.

З 1635 р. Великі ногайці остаточно залишили межиріччя Волги та Яїку, переселившись на захід, а їхні кочовища перейшли до рук калмиків. Калмики здійснювали напади на російські міста, зокрема Самару *(1639 р.)* Астрахань *(1643 р.)* і Терек *(1644 р.),* а упродовж 1640-х рр. зайняли правобережжя Волги.

Паралельно 1639 р. зі смертю свого бея припинила існування Мала Ногайська орда, тож всі ногайці перейшли під безпосереднє управління кримського хана. Частина з них залишилася на Кубані, частина перекочувала до західного Причорномор'я.

Росія зробила ставку на переговори, і у 1655 р. та 1657 р. головний тайши Шукур-Дайчин двічі приніс шерть царю Олексію. За калмиками закріплювалися їхні володіння, вони мали платити невеликий ясак і виставляти військо на вимогу Москви, але зберігали цілковитий внутрішній суверенітет і навіть рудименти міжнародних відносин. У 1664 р. Росія офіційно визнала існування асоційованої калмицької державності, передавши головному тайши булаву. Зносини з калмиками відбувалися через Посольський приказ. У 1690 р. правитель калмиків Аюка прийняв з рук далай-лами титул хана, хоча не походив з роду Чингізидів.

Залежність від Москви, участь у війнах та придушеннях антиросійських повстань не перешкоджала участі частини калмиків у цих же повстаннях та нападам на територію власне Росії у 1660-х та 1680-х рр. У XVIII ст. калмики воювали на боці Петербурга у Північній та Перській війнах.

У 1715 р. при хані з'являється російський резидент, а за два роки Калмицький степ формально стає частиною Астраханської губернії. З 1724 р. російська влада почала втручатися в процес престолонаслідування Калмицького ханства, де-факто понизивши його статус до васального. Християнізація та захоплення пасовиськ російськими землеробами призвели до міграції 3/4 калмиків до Китаю на початку 1771 р. Наприкінці того ж року ханство було анексоване, а його територія приєднана до Астраханської губернії. У 1800–1803 рр. Росія здійснила безрезультатну спробу відновлення Калмикії в статусі намісництва.

Цифрами позначені:

1. Касимовське ханство.
2. Кодське князівство.
3. Земля гребенських і терських козаків.
4. Земля донських козаків.
5. Ареал кочування калмиків у першій третині XVII ст.
6. Калмицькі кочовища у 1630-1650-х рр.; зона впливу Калмикії з останньої чверті XVII ст.
7. Територія Калмицького тайшинства *(князівства)* в межах російських кордонів у 1630-х рр.
8. Території, підпорядковані або захоплені калмиками у 1640-1650-х рр.

РОЗДІЛ 24

ПІДКОРЕННЯ СХІДНОГО СИБІРУ ТА ВИХІД ДО ТИХОГО ОКЕАНУ

1633-1649 РР.

Основна територія Російського царства (включаючи незаселені райони) у 1630-х рр.

1 2 Васальні землі у складі Росії

3 4 Землі вільного козацтва під російським протекторатом

Асоційована із Росією держава калмиків

Території, захоплені Росією у 1633-1649 рр.

Нові російські фортеці та остроги на захоплених землях

Території, приєднані до Росії в ході розмежувань кордонів у 1640-х рр.

Стартувавши 1632 р. з берегів Лени, російські першопрохідці вже у 1639 р. вийшли на берег Тихого океану. У 1643 р. вони досягнули Байкалу, а 1648 р. пройшли морем через Берингову протоку. Весь власне Східний Сибір опинився під владою Кремля. Поза московським контролем залишився так званий Далекий Схід: Чукотка, Камчатка та Приамур'я.

Колонізація цих земель була стихійною і часто безконтрольною. Центральна влада не мала чіткого плану підкорення регіону, тому напрямки просування визначались економічними причинами. Росіян передовсім цікавила можливість збору ясаку з місцевого населення, а в другу чергу — лежбища моржів при гирлах північних рік. Полювання на хутрових тварин призвело до різкого скорочення в регіоні популяцій соболів, бобрів і песців.

У Сибіру відбувалося тісне переплетення урядових, козацьких і *«народних»* варіантів освоєння територій. В одних районах певний час переважала урядова, в інших — народна колонізація.

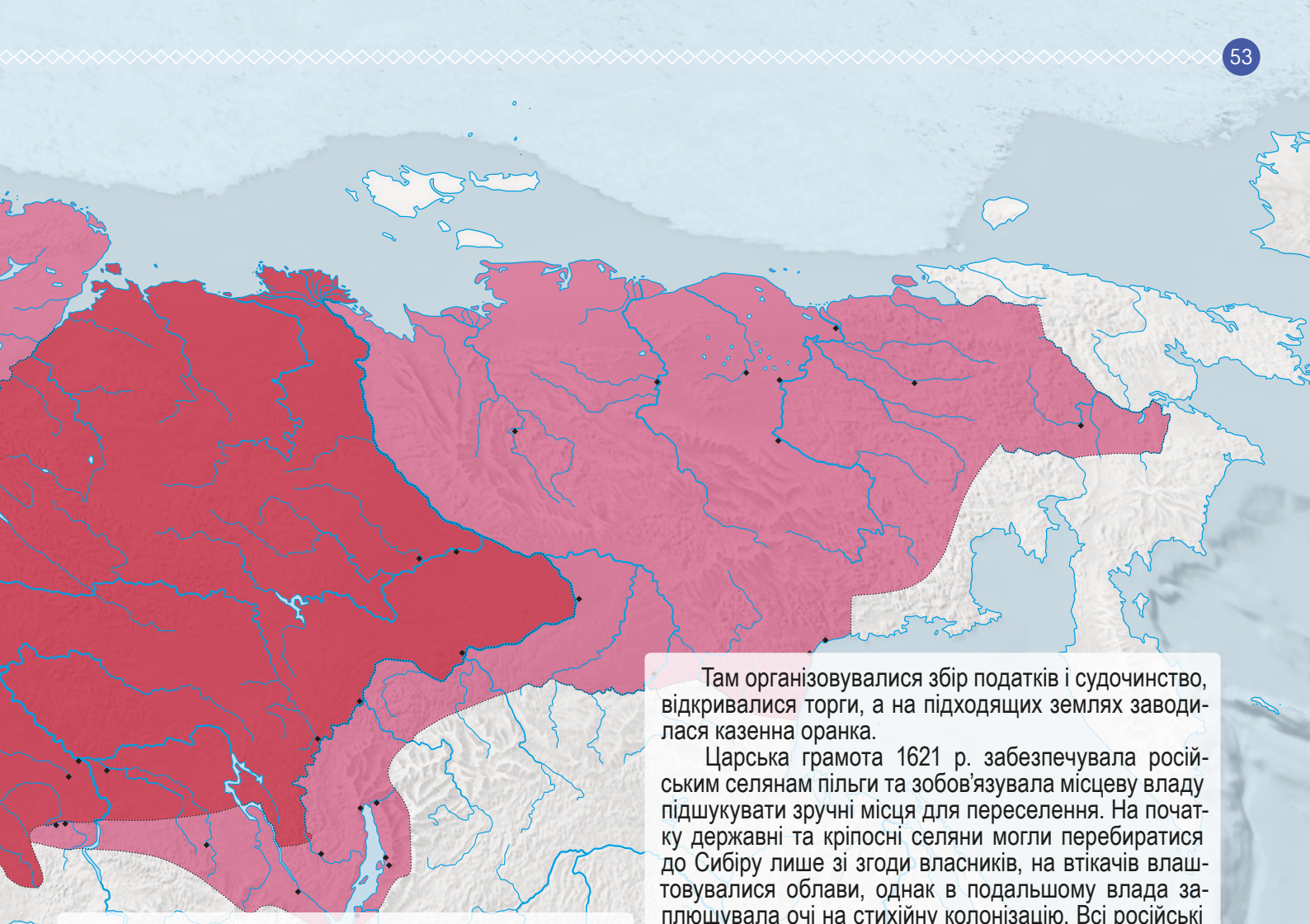

Інтереси вільних переселенців і представників державної влади далеко не завжди збігалися, але ті й інші були зацікавлені в одному результаті. У міру просування вглиб Північної Азії, сибірська влада все частіше отримувала наказ діяти «за обставинами». У підсумку управління на місцях ставало більш гнучким та оперативним, але при цьому у представників державної адміністрації часто не було узгодженості в діях.

Ця неузгодженість часто призводила до того, що загони колонізаторів вступали між собою в бої за право встановити власний контроль над найбагатшими регіонами. У результаті місцеві племена подекуди були змушені платити ясак двічі-тричі на рік — різним козацьким отаманам чи царським воєводам. Це викликало занепокоєння Кремля, оскільки значна частина багатств залишалась в руках у представників місцевої влади, а не центрального уряду.

Справами захоплених територій спочатку відав Посольський приказ, потім Казанський приказ, а 1637 р. був заснований окремий Сибірський приказ. У 1638 р. був створений Ленський розряд *(Якутське воєводство)* — найбільша адміністративно-територіальна одиниця Росії наприкінці XVII ст., яка охоплювала майже всю північно-східну Азію.

Місцева та центральна адміністрація стежила за *«провідуванням» нових «землиць»,* укріплюючи перспективні з погляду прибутків райони за допомогою міст та острогів. Туди *«за указом»* переводилися служилі люди і стихійно стікалося промислове та селянське *«гуляще»* населення.

Там організовувалися збір податків і судочинство, відкривалися торги, а на підходящих землях заводилася казенна оранка.

Царська грамота 1621 р. забезпечувала російським селянам пільги та зобов'язувала місцеву владу підшукувати зручні місця для переселення. На початку державні та кріпосні селяни могли перебиратися до Сибіру лише зі згоди власників, на втікачів влаштовувалися облави, однак в подальшому влада заплющувала очі на стихійну колонізацію. Всі російські селяни на новому місці ставали державними, кріпацтво залишилися тільки у монастирських володіннях.

Як і в Центральному Сибіру, більшість тубільців у Східному або не чинили опору, або після короткого спротиву зазнали поразки *(якути).* Однак чисельні буряти зупинили просування росіян на понад 40 років, а віддалені войовничі народи Камчатки і Чукотки *(чукчі, коряки та юкагири)* зберегли незалежність до початку чи навіть середини XVIII ст.

Зацікавленість центральної влади у зборі хутра *(див. розд. «Підкорення Центрального Сибіру»)* призвела до появи категорії російських ясачних людей — вихідців з європейської частини держави, які зуміли виборoти собі право сплачувати легший ясак замість відробляти важчу панщину.

Вже у середині століття головна увага росіян була сконцентрована на південних рубежах Сибіру, що призвело до початку тривалого прикордонного конфлікту *(1649–1689 рр.)* із Цінським Китаєм. Російська експансія в Приамур'ї була зупинена.

Цифрами позначені:

1. Касимовське ханство.
2. Кодське князівство.
3. Земля гребенських і терських козаків.
4. Земля донських козаків.

РОЗДІЛ 25

БІЛГОРОДСЬКА ЗАСІЧНА СМУГА ТА ПРОДОВЖЕННЯ КОЛОНІЗАЦІЇ ПОВОЛЖЯ

1-ША ПОЛ. XVII СТ.

У XVII ст. на території Поволжя зросла чисельність етнічних росіян — внаслідок як урядової колонізації, так і стихійного переселення. Спротив башкир змушував росіян оминати південний Урал та переселятися на середню і нижню Волгу.

Держава прагнула не лише домогтися лояльності місцевого татарського населення, але й закріпити своє панування в регіоні завдяки власне росіянам. З інших частин Росії до новозбудованих фортець переводилися гарнізони, а до отриманих російськими поміщиками і монастирями земель — кріпосні селяни.

Головними причинами народного переселення були економічні *(нестача вільних земель в центрі країни, засухи та інші стихійні лиха)*, соціальні (посилення кріпацтва), політичні *(репресії проти учасників козацьких і селянських повстань)* та релігійні *(церковний розкол)*.

Переселенню сприяла і побудова в регіоні нових фортець та засічних смуг. Бєлгородська *(1635–1646 рр.)* прикривала райони нової колонізації від кримських татар, Симбірська *(1648–1654 рр.)* і Закамська *(1652–1656 рр.)* — від калмиків. Дещо пізніше *(1675–1680 рр.)* була збудована Пензенська смуга для протидії походам кримців і ногайців.

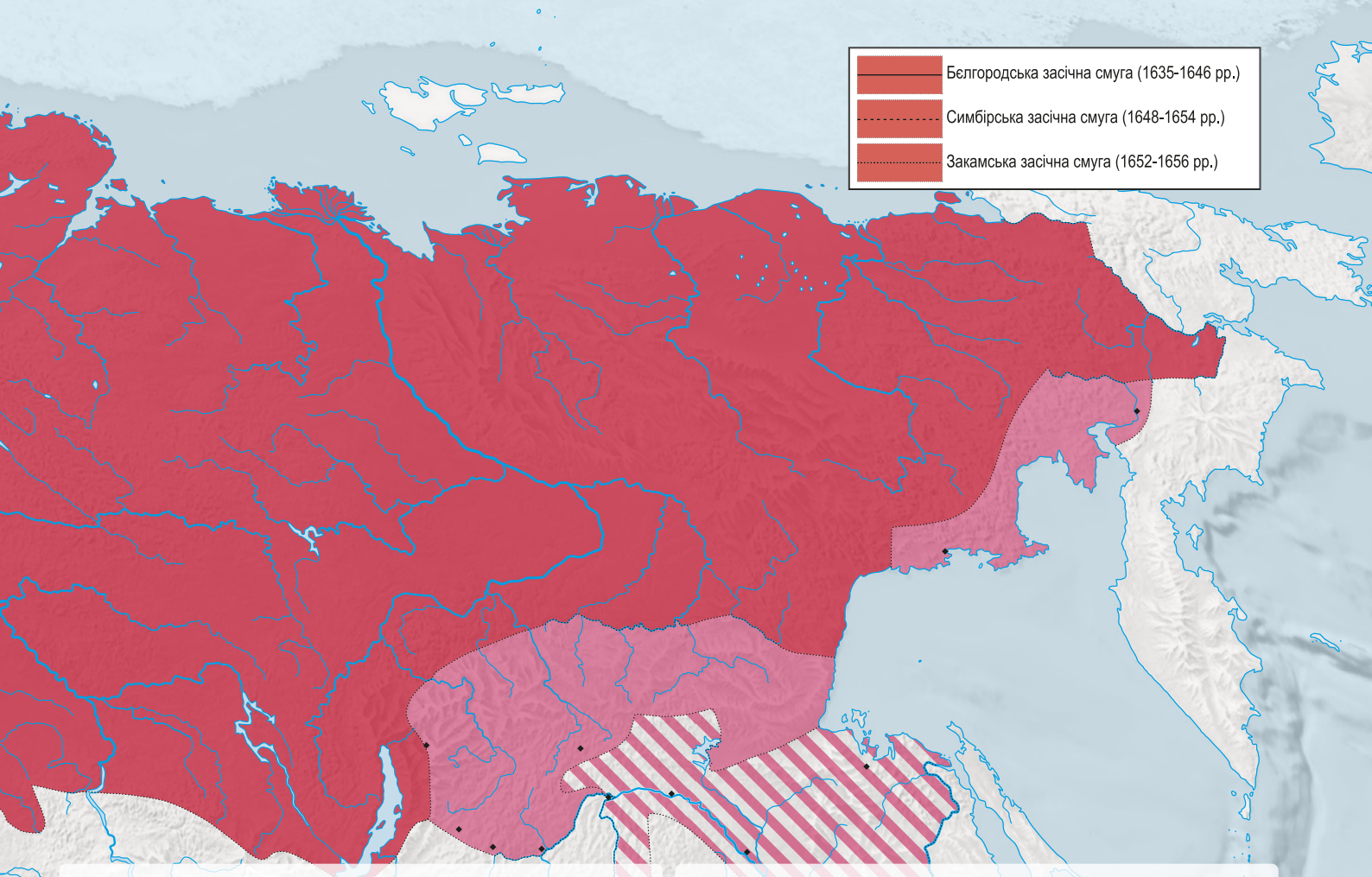

На середній Волзі північніше від цих ліній російське та чисельне неросійське населення жило у відносній близькості. Росіяни становили більшість у Казані, Свіяжську і Тетюшах, а також по берегах Волги між цими містами. В інших районах вони жили черезсмужно із автохтонами. Від **50%** до **60%** російських сіл мали фіно-угорські назви, оскільки виникли на уже заселених землях, решта — засновані на пустках — носили власне російські. У поодиноких випадках росіяни замешкували кути мордовських і мансійських сіл.

Урядова інструкція наголошувала, що *«порожніх земель и всяких угідь багато, можна і не на спірних місцях слободи орних селян будувати».* Уложення 1649 р. прямо забороняло росіянам купляти землі у башкир. Натомість більшість російських міст і фортець виникли поверх давніх неросійських укріплених центрів.

У першій половині XVII ст. на середній Волзі нижче засічних смуг російське населення перебувало лише сезонно — заради полювання та рибальства. У другій половині століття росіяни починають мешкати там на постійній основі.

Нижня Волга упродовж першого століття після завоювання залишалася майже незаселеною росіянами. Між Тетюшами та Астраханню в середині XVII ст. не було жодного села. Кількість козаків та стрільців у містах суттєво перевищувала кількість цивільного населення. До самого кінця XVIII ст. росіяни не відступали від берегів і дельти Волги, а навколишні степи перебували під контролем калмиків.

Інтенсивність взаємодії етнічних росіян з осілим населенням Поволжя була значно вищою, ніж із степовими кочовиками чи лісовими мисливцями. Наприкінці XVI ст. казанський митрополит Гермоген скаржився, що багато православних *«живуть у татар і у черемисів, і у чувашів та п'ють з ними і їдять з одного [столу] і одружуються у них, та багато ж російських людей від християнської віри відпали і перейшли у татар на татарську віру».* Татари середнього Уралу разом із росіянами укривалися в острогах від калмицьких набігів. Ще глибшою була асиміляція із фіно-угорським населенням, попри офіційну заборону росіянам селитися в землях мансі, звільнених від рекрутчини і повинностей.

З іншого боку, регулярними були суперечки між російськими та неросійськими селянами за орні землі та промислові угіддя.

У цей же період була здійснена чергова нетривала спроба продовжити експансію на Кавказі. У 1651 р. на Сунжі був зведений острог, який сполучав вільне гребенське козацтво з терськими стрільцями, однак уже 1653 р. він був спалений перськими військами.

Цифрами позначені:

1. Касимовське ханство.
2. Земля гребенських і терських козаків.
3. Земля донських козаків.

РОЗДІЛ 26

ХМЕЛЬНИЧЧИНА ТА ФОРМУВАННЯ ДРУГОЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

1648-1656 РР.

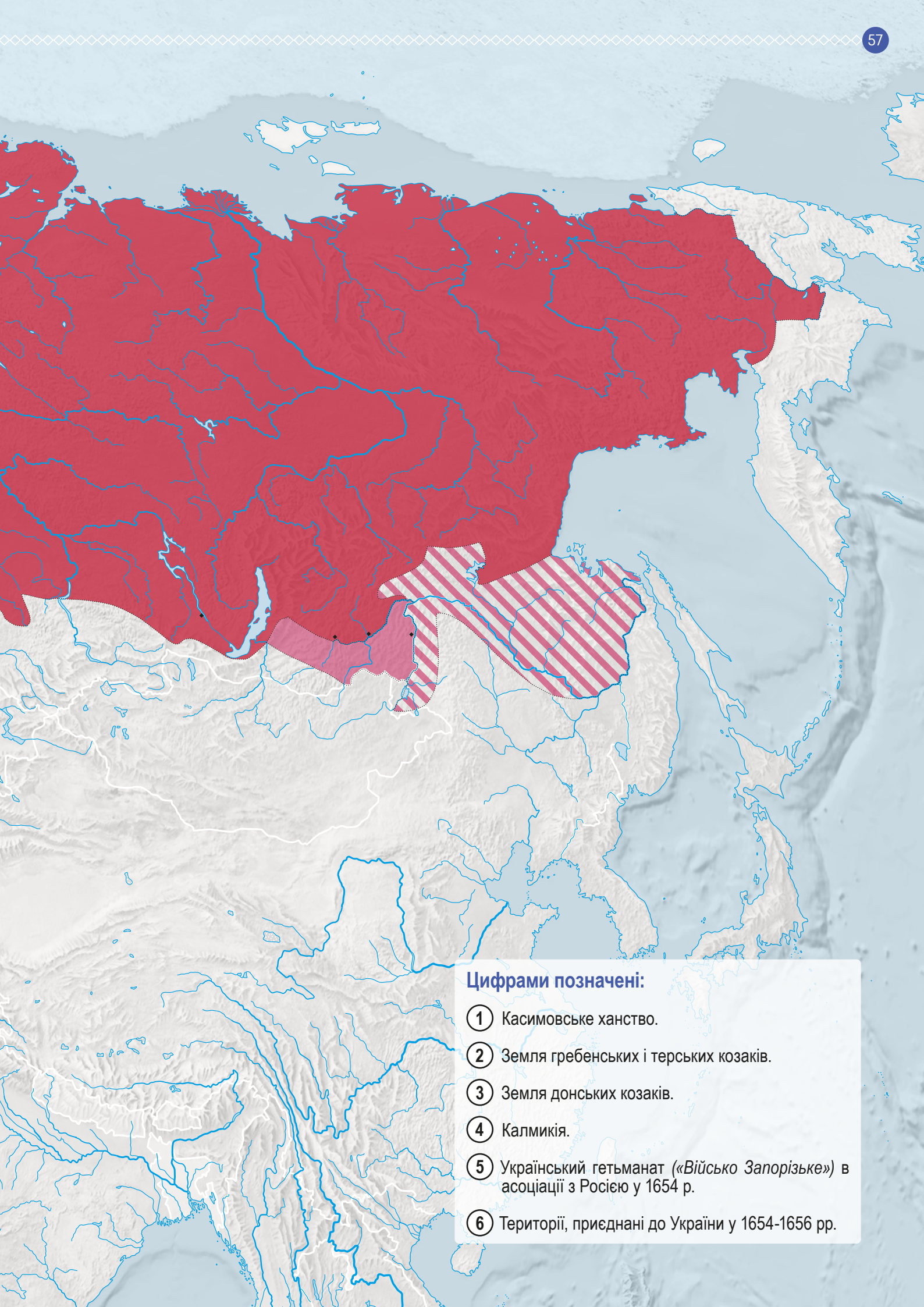

Цифрами позначені:

1. Касимовське ханство.
2. Земля гребенських і терських козаків.
3. Земля донських козаків.
4. Калмикія.
5. Український гетьманат *(«Військо Запорізьке»)* в асоціації з Росією у 1654 р.
6. Території, приєднані до України у 1654-1656 рр.

ХМЕЛЬНИЧЧИНА ТА ФОРМУВАННЯ ДРУГОЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

1648-1656 РР.

Хмельниччина — козацька революція, яка призвела до появи української ранньомодерної держави та змінила політичну ситуацію у всій Центрально-Східній Європі. Розпочавшись у 1648 р. під проводом Богдана Хмельницького, повстання швидко переросло у всеосяжну війну. Цей конфлікт спровокував різке послаблення Речі Посполитої, яка до середини XVII ст. залишалася однією з найбільших держав континенту. Хмельниччина відкрила простір можливостей для експансії у Центрально-Східній Європі позарегіональних держав: Швеції, Османської імперії та, найголовніше, Російського царства.

Попри низку перемог на Жовтих Водах, під Корсунем і Пилявцями навесні-влітку 1648 р., Хмельницький активно шукав зовнішнього союзника, здатного забезпечити йому перевагу над Річчю Посполитою. Головною вимогою Хмельницького при цьому було визнання його як суверенного володаря нового державного утворення — Війська Запорозького *(Українського гетьманату)* зі столицею у Чигирині. Стратегія Хмельницького полягала у зміцненні державності через укладання міжнародних договорів. Первісний партнер — Кримське ханство — виявився ненадійним: кримський хан Іслям III Герай переслідував власні інтереси, тому у вирішальні моменти Хмельниччини йшов на сепаратні угоди із польським королем Яном II Казимиром *(1649 і 1653 р.)*. Османська імперія, попри наміри, так і не надала козакам військової підтримки.

Вибір гетьмана, врешті-решт, остаточно зупинився на Росії. Українсько-російські контакти були започатковані листом Хмельницького ще у 1648 р., однак Москва відмовилася відправити свої війська на допомогу гетьману, утримуючись від прямої конфронтації з Річчю Посполитою. Тим не менш, відбувалося поступове втягування українських земель в російську сферу впливу.

Договір із Москвою дозволяв представити козацьку державу в якості не повстанського руху, а повноцінного політичного суб'єкта. Він також укріплював легітимність особисто Хмельницького та його уряду. Аргументами на користь союзу із Російським царством були географічна близькість, умовно спільна релігія (*конфлікт між київським та московським православ'ям проявився пізніше)* та історична ворожнеча Москви із Польсько-Литовською державою. Натомість для Російського царства союз став шансом зміцнити міжнародний авторитет, занепалий після Смутного часу на початку століття, та значно розширити свої території.

Зовнішньополітичне становище Українського гетьманату значно погіршилось через наступ військ Речі Посполитої восени 1653 р. та укладення безперспективного Жванецького договору. З іншого боку, Річ Посполита ослабла внаслідок внутрішніх чвар, а Хмельницький в черговий раз став шукати протекторату Османської імперії за прикладом Молдавії.

У цих умовах в грудні 1653 р. Земський собор у Москві ухвалив рішення про прийняття Війська Запорозького *«під високу руку царя»* Олексія Михайловича. З боку України цей процес був завершений на Переяславській раді в січні 1654 р., де козацька старшина присягнула на вірність російському правителю.

Однак відразу стала очевидною політична нерівноправність сторін — козаки склали присягу згідно з європейськими принципами, тоді як цар жодних зобов'язань навзаєм не давав, оскільки московська традиція не передбачала присягу самодержця його підданим. Чигирин бачив в угоді військово-політичний союз нерівних, однак окремих суб'єктів. Натомість у Москві його трактували як юридично закріплений акт підданства, згідно з яким нові території ставали вотчиною царя. Для України договір був тимчасовим засобом розв'язання складної воєнної ситуації, тоді як Росія бачила його як довічний акт.

За результатами Переяславської ради був вироблений писемний документ — Березневі статті. У них підтверджувалось збереження козацького устрою: виборність гетьмана, самостійність у внутрішньому управлінні, 60-тисячний козацький реєстр, а також право української шляхти й міст на старі привілеї. Березневі статті також юридично засвідчили перехід території Війська Запорозького, яке охоплювало Чернігово-Сіверщину, Полтавщину, Київщину, Східне Поділля та територію Запорожжя, під протекторат Росії.

Водночас ключові статті суттєво обмежували самостійність України: міжнародні відносини без царської згоди заборонялися. У Києві та на кордоні з Річчю Посполитою розміщувалися російські воєводи з гарнізонами, що полегшувало пряме втручання Росії у внутрішні справи України. Київська митрополія поступово мала бути підпорядкована московському патріархові.

Таким чином, для України угода 1654 р. виглядала як почасти нерівноправний, але союз двох сторін проти Речі Посполитої, однак для Росії вона стала інструментом поступової інкорпорації однієї сторони іншою.

Після укладення договору упродовж 1654–1656 рр. російські війська спільно з козацькими загонами провели низку масштабних операцій, захопивши Смоленськ, Вільно та інші міста Великого князівства Литовського. Тим часом Хмельницький організовував рейди по територіях Галичини та Волині, спрямовані на розорення шляхетських маєтків і демонстрацію здатності козаків вести війну на кілька фронтів одночасно.

Угода з Москвою дала Гетьманату можливість значно збільшити масштаб військових дій, однак їхні наслідки мали суперечливий характер. З одного боку, козаки отримали відчутну підтримку в боротьбі проти Речі Посполитої. З іншого — Москва поступово перехоплювала управління війною, використовуючи козацькі загони як допоміжну силу. Ба більше, у конфліктах Хмельницького зі старшиною та рядовим козацтвом саме Москва *(«царське слово»)* мала вигляд

останньої інстанції.

Росія прагнула закріпити свій вплив на білоруських землях, розглядаючи їх як основний напрямок експансії. Для Хмельницького ключовим завданням залишалося звільнення етнічних українських територій від польського домінування. Ця розбіжність у стратегічних пріоритетах заважала ефективній співпраці. Ба більше, в південно-східній Білорусі розгорівся конфлікт між українською козацькою та російською воєводською адміністраціями.

1655 р. шведський король Карл X Густав розпочав війну проти Речі Посполитої, чим фактично зіграв на руку російсько-українському союзу. Шведська армія дуже швидко зайняла велику частину країни, почалась окупація, відома як *«Потоп»*. Однак Москва почала розглядати Швецію як небезпечного суперника за сфери впливу. Остерігаючись надмірного посилення Стокгольму, вже 1656 р. Москва уклала Віленське перемир'я з Варшавою, виступивши проти шведів. Такий поворот подій став серйозним ударом для козаків. Перемир'я з Польщею узгоджувалося без урахування інтересів української сторони *(українську делегацію не впустили до зали)*, що наочно показало ставлення Москви до козаків не як до рівноправних союзників, а як до підлеглих.

Влітку 1656 р. російське військо на чолі з царем рушило на Лівонію. Московіти зайняли низку міст та фортець, однак головна ціль кампанії — Рига — витримала облогу. За Валієсарським перемир'ям 1658 р. Москва на 3 роки зберігала захоплені лівонські міста. Кардіський мир 1661 року цілковито позбавляв Російське царство усіх завоювань у Лівонії, залишивши південну Балтику під контролем Швеції. Однак воєнна кампанія 1656–1658 рр. стала для Москви *«генеральною репетицією»* перед Північною війною.

Кампанія 1654–1656 рр. проти Речі Посполитої для Російського царства завершилася переможно. З одного боку, Москва отримала вагомі територіальні й політичні здобутки в Білорусі та Литві, що значно посилило її міжнародний авторитет. З іншого боку, у Росії з'явилися юридичні та політичні можливості для подальшого втручання в українські справи. Союз із козаками, укладений у 1654 р., швидко перетворився із партнерства у військовій сфері на механізм зовнішнього контролю. Для козацької України завершення війни та смерть Хмельницького у 1657 р. ознаменували початок поступової залежності від рішень московського керівництва.

Паралельно на порубіжжі Російського царства та Українського гетьманату починає формуватись особливе територіальне утворення під егідою Москви — Слобідська Україна, або Слобожанщина. Вона охоплювала територію у межах сучасних України *(майже вся Харківська область, південно-східна частина Сумської, більша частина Луганської та невелика частина Донецької областей)* та Росії *(південні частини Бєлгородської, Воронезької та Курської областей)*. Перші поселення тут з'явились ще під час козацьких виступів першої третини XVII ст., коли повстанці із Подніпров'я тікали від репресій з боку Речі Посполитої. Російська влада всіляко сприяла поселенцям, пропонуючи їм звільнення від податків та повинностей у постійно діючих слободах в обмін на захист кордонів.

Хмельниччина значно підірвала силу Речі Посполитої й змінила політичний баланс у Центрально-Східній Європі. Проте головним переможцем в результаті цих змін стала саме Росія, закріпивши за собою нову роль — держави, яка не лише втручається у внутрішні конфлікти сусідніх країн, а й поступово підкорює їхні території. Оголошений у Переяславі протекторат над Україною став наріжним каменем у фундаменті Другої Російської імперії.

Прийняття Петром I у 1721 р. титулу всеросійського імператора було б неможливим без прийняття Олексієм титулу царя Великої, Малої та Білої Росії. І також саме від Переяславської ради відраховують початок системної російської експансії в Україні.

РОЗДІЛ 27

РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКА БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНУ

1657-1663 РР.

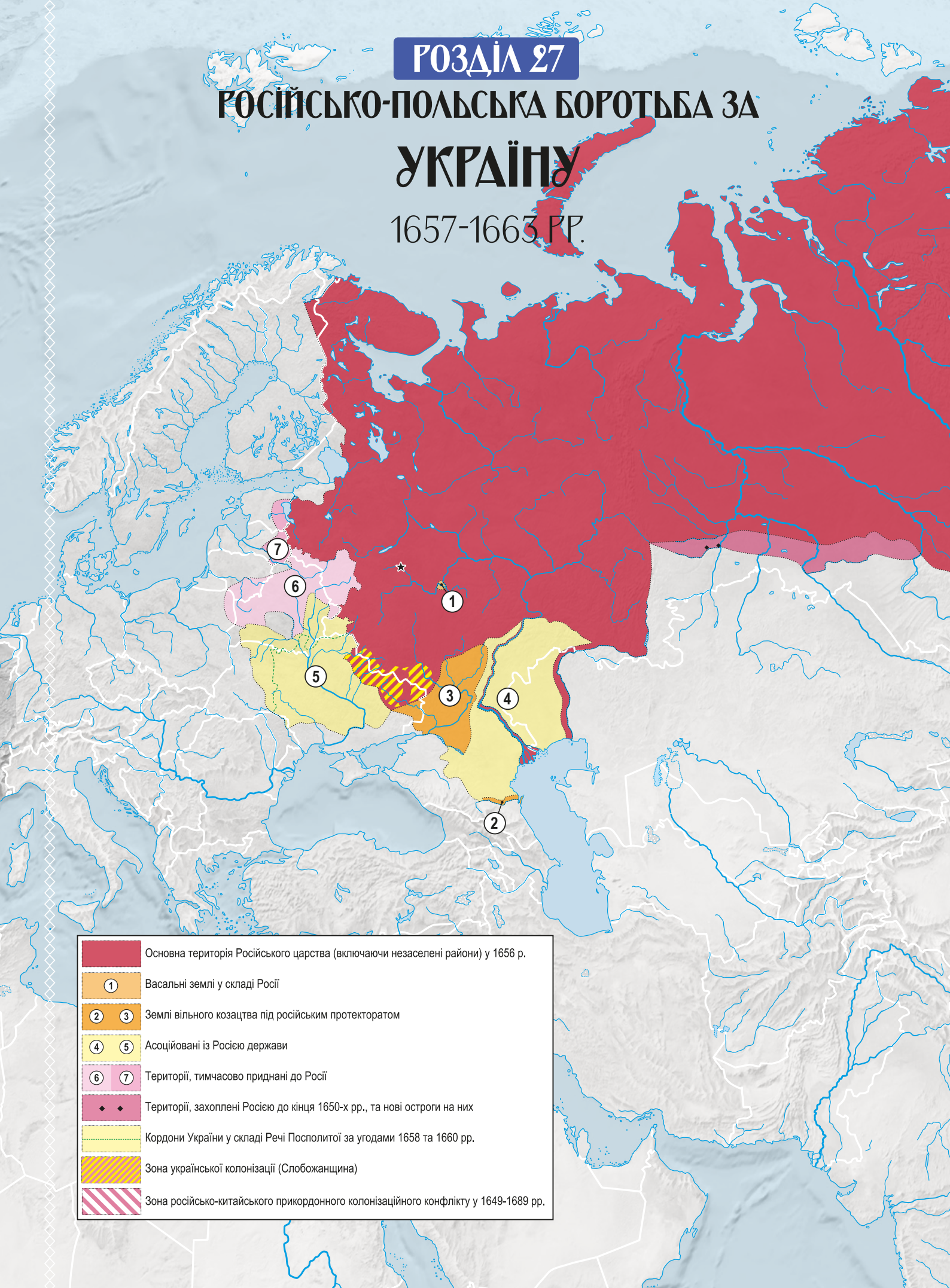

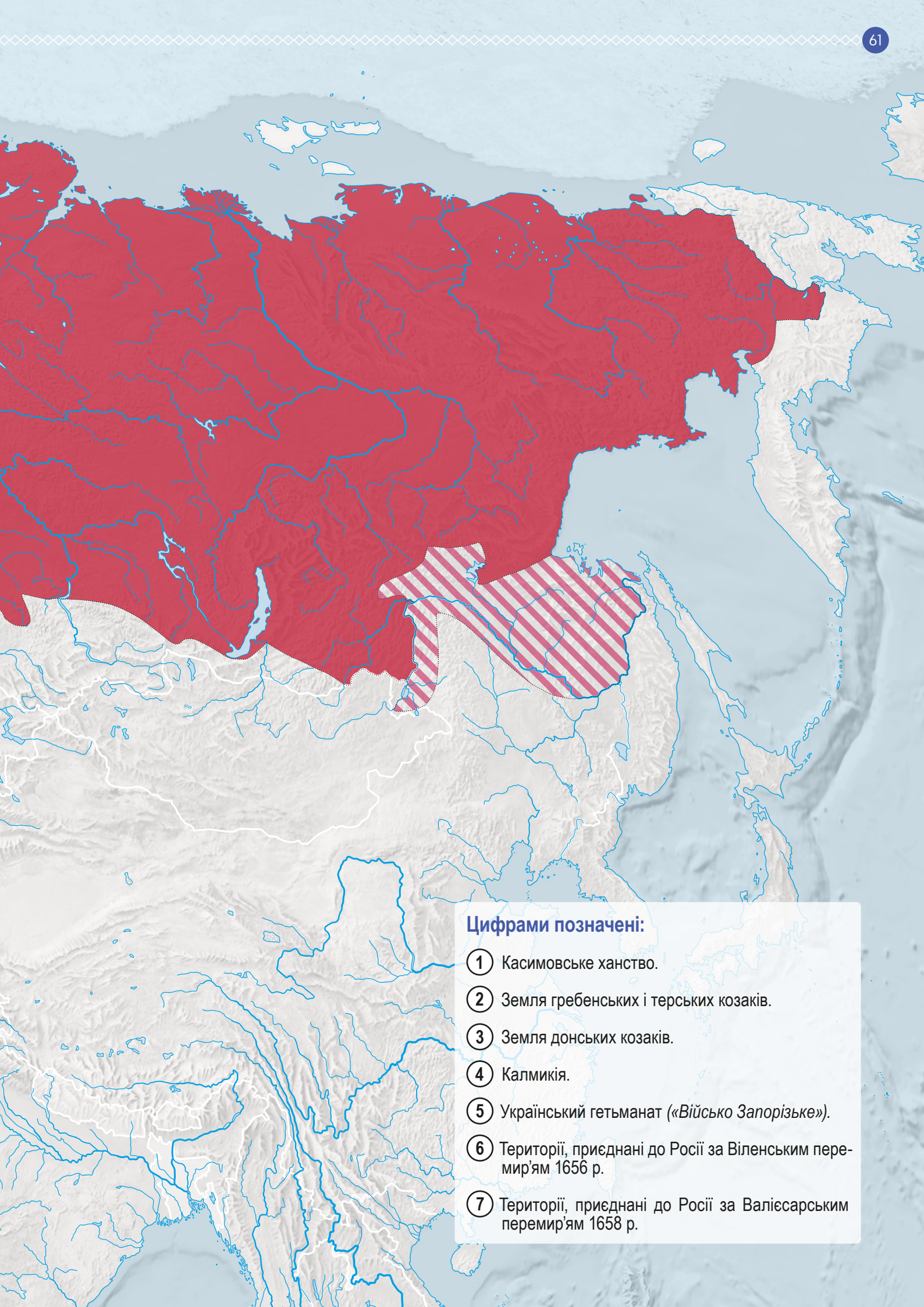

Цифрами позначені:

1. Касимовське ханство.
2. Земля гребенських і терських козаків.
3. Земля донських козаків.
4. Калмикія.
5. Український гетьманат *(«Військо Запорізьке»).*
6. Території, приєднані до Росії за Віленським перемир'ям 1656 р.
7. Території, приєднані до Росії за Валієсарським перемир'ям 1658 р.

РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКА БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНУ
1657-1663 РР.

Богдан Хмельницький на квітневій раді 1657 р. у Чигирині домігся вручення гетьманської булави своєму молодшому сину Юрію, прагнучи запровадити династичний принцип передачі влади. Регентом при юному гетьмані вже у червні того ж року став генеральний писар Іван Виговський. А у жовтні Виговського самого проголосили гетьманом.

У зовнішній політиці Виговський наслідував Хмельницького-старшого, намагаючись грати на протиріччях між Російським царством, Річчю Посполитою та Османською імперією. Однак, на відміну від попереднього гетьмана, Виговський не зміг стабілізувати внутрішньополітичну ситуацію у державі. Загострення соціальних суперечностей *(Виговський опирався на козацьку старшину, ігноруючи інтереси міщан та запорожців)* призвело до повстання Полтавського полку та Запорозького Коша *(самоврядної частини Гетьманату)* проти гетьмана. Заколот очолили полковник Мартин Пушкар та кошовий Яків Барабаш.

Розгром Виговським повстанців від Полтавою у травні 1658 р. не призвів до припинення громадянської війни — козацька опозиція звернулась по збройну допомогу до Російського царства. Цар Олексій скористався протиріччями всередині українського суспільства для посилення свого впливу на Гетьманат — визнав Кіш окремим суб'єктом російсько-українських відносин. Вже у липні 1658 р. російське військо висунулось, аби виступити на боці заколотників.

Загроза з боку Російського царства підштовхнула Виговського до укладення союзного договору з Польщею на додаток до укладеної раніше угоди з Кримським ханством. Гадяцький трактат у вересні 1657 р. передбачав визнання Річчю Посполитою української держави *(«Великого князівства Руського»)* у межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств. Це державне утворення мало входити до складу Речі Посполитої на правах окремого суб'єкту федерації; українські еліти отримували місця у сенаті; гарантувалась амністія всім учасникам війни; козаки отримували підтвердження старих привілеїв, а реєстр складався з **60 тис.** осіб. На території *«ВКР»* мали діяти два університети. Крім цього, важливим для православних еліт був пункт, яким ліквідовувалась уніатська *(греко-католицька)* церква, а захоплене нею раніше майно та споруди повертались православній церкві. Гадяцький договір істотно обмежував внутрішній суверенітет Українського гетьманату, однак давав державі шанс на виживання у боротьбі з Росією.

Втім, сейм Речі Посполитої у травні 1659 р. ратифікував угоду не у тій версії, яка була узгоджена попередньо. До затвердженого тексту не увійшли положення про ліквідацію уніатства та повернення церковного майна, а реєстр скорочувався удвічі — до **30 тисяч.** Чутки про нові умови договору викликали в Гетьманаті протести, однак Гадяцька угода стала для Варшави підставою вступити у війну проти Москви. Остання ж розцінила підписання договору як зраду гетьмана, і російські війська взяли в облогу Конотоп.

29 червня 1659 р. українсько-кримські війська за підтримки польського загону вщент розгромили московську армію поблизу Конотопу. Однак, скориставшись блискучою перемогою Виговський не зміг — у Ніжинському, Переяславському та Чернігівському полках розпочались повстання козаків, незадоволених Гадяцькою угодою. Крім того, похід запорожців на кримсько-турецькі володіння у липні — серпні змусив хана Ісляма III покинути Виговського. Тож у вересні гетьман був змушений зректися булави на користь Юрія Хмельницького.

На той час російська армія контролювала українське Лівобережжя, тож Москва могла диктувати новому гетьману свої умови. Хмельницький передав царю проєкт договору, що мав на меті підтвердити усі здобутки Березневих статей. Нову угоду між Москвою та Чигирином було укладено в Переяславі в жовтні 1569 р. Згідно з нею, Військо Запорозьке юридично інтегрувалось у Російське царство: гетьман позбавлявся права на ведення самостійної зовнішньої політики — посилати або приймати посольства він міг лише за попередньої згоди з Москви; обрання самого гетьмана теж відтепер курувалося Російським царством. Угода передбачала присягання козацької старшини на вірність російському монарху, від якого відтоді залежала її кар'єра. Крім цього, збільшувалась військова присутність росіян — окрім Києва, царські воєводи з гарнізонами вводились до Переяслава, Чернігова, Ніжина, Брацлава та Умані.

Таким чином, Переяславські статті 1659 р. зафіксували втрату Військом Запорозьким самостійності та набуття ним статусу автономії у складі Російського царства. Козацька військова сила перетворювалась на допоміжні війська Російського царства.

На початку 1660 р. Річ Посполита завершила війну зі Швецією, відому як *«Потоп»*. Обидві сторони були виснажені боротьбою на два фронти — не лише поточною одна проти одної, але й попередньою проти Росії. У травні за посередництва Франції у селі Олива поряд із Гданським відбулось підписання мирного договору. Він юридично зафіксував перехід до Швеції території Лівонії, яка знаходилась під контролем шведів з 1620-х рр. Ян II Казимир відмовлявся від своїх претензій на шведський престол, Швеція зобов'язалась підтримувати свободу торгівлі у Балтійському морі. Наступного року договір ратифікував сейм Речі Посполитої, і відтоді Варшава могла скерувати на протистояння з Москвою усі свої ресурси

У Чуднівській кампанії серпня — жовтня 1660 р. на боці поляків виступило Кримське ханство, а на боці росіян — Військо Запорозьке. Російсько-українське об'єднане військо нараховувало понад **15 тис.** кінноти, **4000** солдатів і стрільців із **50** гарматами та **15 тис.** козаків. Гетьман Хмельницький із правобережними полками *(30 тис. козаків, 30 гармат)* мав з'єднатися з основними військами біля міста Слободище *(на Житомирщині)*.

Річ Посполита, завдавши влітку 1660 р. поразки

московським військам у Білорусі, змогла виставити понад *12 тис.* кінноти та *10 тис.* піхотинців. Крім того, до поляків приєдналися близько *1500* козаків Виговського.

Битва під Слободищем завершилась капітуляцією російського війська та стала найбільшою поразкою Російського царства у російсько-польській війні 1654–1667 рр. Козакам Хмельницького поляки не дозволили об'єднатись із основними військами, а їхній табір було заблоковано кримцями. В таких умовах серед козаків Хмельницького поширилася ідея про укладення угоди з Річчю Посполитою. 17 жовтня Хмельницький-молодший уклав з королем Речі Посполитої Яном II Казимиром Слободищенський трактат, відомий також як Чуднівський договір.

Дізнавшись про це, **2 тис.** козаків з російського табору перейшли на бік Хмельницького. Московський воєвода у безвихідному становищі капітулював на умовах евакуації усіх московських військ з України *(чого так і не сталося)* та пообіцяв віддати у ясир кримському хану 9 тис. козаків, які залишались при ньому. Натомість кримський воєначальник наказав взяти в полон також і **12,5 тис.** росіян разом із самим воєводою *(який просидів у полоні 21 рік та помер невдовзі після звільнення)*.

У цих умовах Росія пішла на підписання у 1661 р. Кардиського мирного договору зі Швецією. Москва повертала Стокгольму усі території, захоплені її військами у 1656–1658 рр.

Підписаний Хмельницьким Чуднівський договір був укладений на основі Гадяцької угоди Виговського. Однак з тексту вилучили статтю про Велике князівство Руське, а гетьману заборонялось проводити самостійну зовнішню політику. Таким чином, Чуднівський *(Слободищенський)* трактат так само істотно обмежував суверенітет Українського гетьманату, як і Переяславська угода попереднього року, однак тепер з боку Варшави.

Слободищенський договір спричинив розкол в козацькому суспільстві. Його правомочність відмовилась визнавати лівобережна старшина, очолювана наказним гетьманом Якимом Сомком — рідним дядьком Юрія Хмельницького. Суперечності, що давно визрівали між правобережною козацькою старшиною, що походила із реєстровців та покозаченої шляхти, і лівобережною, де головну роль відігравали вихідці з Коша і покозачені міщани та селяни, переросли у відвертий конфлікт.

Упродовж 1661–1662 рр. відбулася низка битв, в яких правобережні полки Хмельницького за підтримки кримських загонів протистояли лівобережним полкам, яким надавали допомогу російські воєводи. Жодна зі сторін не змогла здобути вирішальної перемоги.

І без того слабкий авторитет Хмельницького був підірваний багатотисячним ясиром, який союзне гетьману Кримське ханство набрало у Каневі та його околицях. Розчарований гетьман восени 1662 р. висловив бажання зректися булави. На початку нового 1663 р. відбулась козацька рада, на якій гетьманські повноваження було передано Павлу Тетері.

Юрія Хмельницького за його бажанням було пострижено у ченці Свято-Онуфріївського монастиря під іменем Гедеон.

Враховуючи складність ситуації в Гетьманаті, у 1662/1663 р. в Москві в підпорядкуванні Посольського приказу був заснований окремий Малоросійський приказ.

Продовжувалася заселятися Слобідська Україна. У 1651 р. на Слобожанщині почали формуватись перші козацькі полки — Острогозький і Харківський, у 1655 р. — Охтирський, у 1688 р. — Ізюмський. Недовгий час існували також Зміївський *(1666–1671 рр.)* та Балаклейський *(1670–1677 рр.)* полки. Єдиного гетьмана слобідські козаки над собою не мали — всі полковники з 1688 р. підпорядковувались Посольському приказу через бєлгородського воєводу. Значний приток населення на Слобожанщині стався у 1678–1679 рр., під час *«великого згону»* І. Самойловича, коли російські та лівобережні війська примусово виселяли з домівок мешканців правобережного Придніпров'я.

РОЗДІЛ 28

«РУЇНА» І

РОЗПОДІЛ УКРАЇНИ ПО ДНІПРУ

1663-1668 РР.

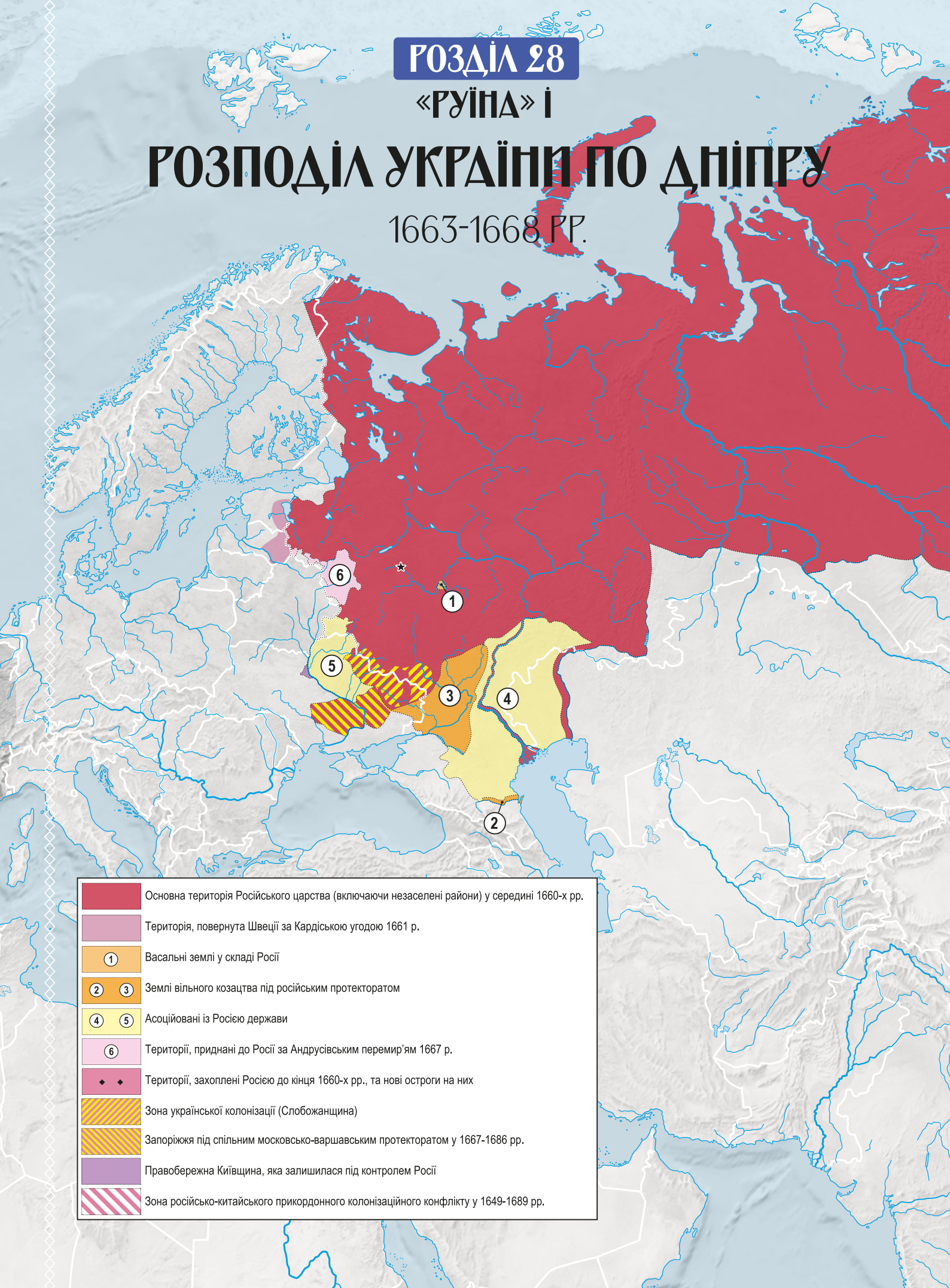

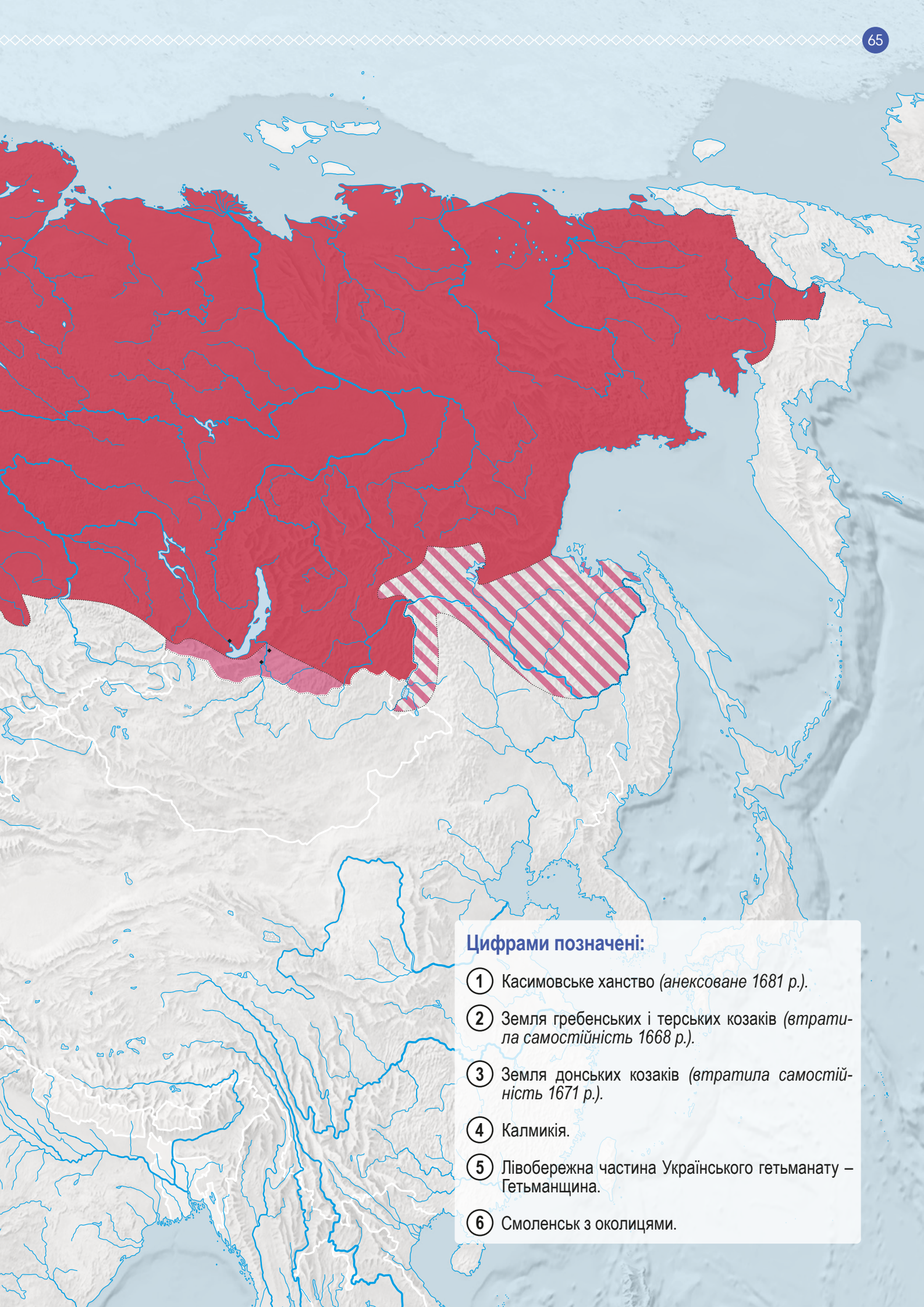

Цифрами позначені:

1. Касимовське ханство *(анексоване 1681 р.).*
2. Земля гребенських і терських козаків *(втратила самостійність 1668 р.).*
3. Земля донських козаків *(втратила самостійність 1671 р.).*
4. Калмикія.
5. Лівобережна частина Українського гетьманату – Гетьманщина.
6. Смоленськ з околицями.

«РУЇНА» І РОЗПОДІЛ УКРАЇНИ ПО ДНІПРУ

1663-1668 РР.

Після розколу політичної еліти Українського гетьманату, що стався внаслідок підписання Слободищенського трактату, боротьба між Річчю Посполитою та Російським царством за українські землі лише загострилась. Прагнучи заволодіти Лівобережжям, король Ян II Казимир восени 1663 р. розпочав нову воєнну кампанію. З ним виступили війська і новообраного гетьмана Павла Тетері — колишнього генерального писаря в уряді Юрія Хмельницького. Останній, встигнувши до того часу стати архімандритом Свято-Онуфріївського монастиря, вітав польсько-козацькі війська у Білій Церкві. Тетеря підтримав похід польського короля, розраховуючи об'єднати таким чином усі землі Гетьманату під своєю булавою.

Російське царство тим часом не визнало гетьманом Якима Сомка, якого обрала козацька старшина Лівобережжя, повставши проти Хмельницького. За увагу Москви змагалося кілька претендентів — одними із найавторитетніших конкурентів Сомка були ніжинський полковник Василь Золотаренко та кошовий отаман Запорожжя Іван Брюховецький. Цар Олексій зробив ставку на Брюховецького, адже політичні програми Сомка та Золотаренка орієнтувались на інтереси заможного козацтва Лівобережжя, яке прагнуло закріпити власне соціальне становище через підтвердження непорушності прав та вольностей та збереження автономії козацтва.

У червні 1663 р. на ніжинській Чорній раді *(доступ до неї отримали не лише представники старшини, але й «чорні», тобто прості козаки)* Брюховецького було обрано гетьманом. Сомка та Золотаренка оголосили зрадниками та стратили. Результат виборів був спотворений втручанням у процес Москви з метою просування *«свого»* кандидата — царські чиновники підкупили частину українських еліт, а іншу потім заслали на Сибір. Гетьманство Брюховецького не було визнано на Правобережжі, тож після Чорної ради фактично був завершений розкол Українського гетьманату на дві держави — Лівобережну та Правобережну Гетьманщини.

Однак і орієнтація Тетері на Річ Посполиту та його непослідовна внутрішня політика викликали невдоволення частини населення Правобережжя, яка не бажала реставрації попереднього соціально-економічного становища. Свою роль зіграв і провал королівського походу на Лівобережжя — попри часткові успіхи, Ян II Казимир не зміг втримати жодного захопленого міста. Тож проти поляків та Тетері, якого вони підтримували, у 1664 р. розпочалось повстання.

Очільниками виступу стали Виговський, полковник Іван Богун, митрополит Київський Йосиф Нелюбович-Тукальський та Юрій Хмельницький, який вирішив знову повернутися до влади. Соціальний вибух, що поширився із Запорожжя на Брацлавщину та Київщину, вдалось придушити лише за допомогою кримських союзників Речі Посполитої. Однак, на початку 1665 р. повстання вибухнуло з новою силою. Усвідомлюючи нездатність впоратись із внутрішньополітичною ситуацією, Тетеря втік до Польщі.

Стративши Виговського і Богуна та ув'язнивши Хмельницького у Мальборку, Річ Посполита сподівалась остаточно приборкати Правобережжя. Однак, там внаслідок цих дій лише загострилась боротьба за булаву. Зрештою, переможцем із неї вийшов Петро Дорошенко — соратник Богдана Хмельницького та учасник королівського походу на Лівобережжя. Його обрали гетьманом у січні 1666 р. Однак паралельно про претензії на гетьманську булаву заявив брацлавський полковник Василь Дрозденко. Лише приборкавши заколот у Брацлаві, Дорошенко зміг зміцнити гетьманську владу.

Тим часом гетьман Лівобережжя Брюховецький дедалі виразніше демонстрував власні політичні амбіції. Він підпорядковував міське населення козацькій адміністрації, упорядковував фінансові справи та намагався поширити свій вплив і у Правобережній Гетьманщині. Зустрівши опір з боку опозиції, Брюховецький звично спробував знайти підтримку у Москви. Однак його офіційний візит до столиці Російського царства восени 1665 р. завершилось не зміцненням гетьманської влади, як він на те сподівався, а її подальшим обмеженням. Нові умови російсько-українських стосунків були зафіксовані у Московських статтях того ж року.

Згідно з ними, до рук царських воєвод переходило безпосереднє керівництво військово-адміністративним та фінансово-господарським життям України. Кількість військових у російських залогах на території Гетьманщини збільшувалось, а їхнє утримання лягало на плечі українських платників податків. Крім того, утворювались нові російські залоги у Полтаві, Кременчуці, Новгород-Сіверському, Остері, Каневі та Кодаку. Збирання податків з українського населення (за винятком козаків) переходило до рук царської адміністрації, а самі податки скеровувались до царської скарбниці. Крім того, цар разом із московським патріархом висунули претензії на Київську митрополію. По поверненню до України Брюховецький, одружений на російській боярині, розпочав впровадження Московських статей, однак наштовхнувся на опір козацької старшини. Його авторитет почав швидко падати.

Річ Посполита, хоч і вийшла з війни зі Швецією, була вкрай ослаблена. До фінансування воєнних дій на кількох напрямках додалась і внутрішньополітична боротьба. У 1666 р. проти Яна II Казимира вибухнуло повстання, відоме як рокош Любомирського. Повстанці завдали поразки королівським військам під Монтвами. Тож король, аби розібратись із внутрішнім ворогом, був змушений шукати компромісу із ворогом зовнішнім.

Компроміс втілився у підписання у селі Андрусово *(Смоленщина)* перемир'я 30 січня 1667 р. Згідно з ним, Річ Посполита та Російське царство розмежовували сфери контролю над Гетьманатом. Вся територія Війська Запорозького по правому берегу Дніпра перебувала під протекторатом Речі Посполитої, а по

лівому берегу— Російського царства. Київ як правобережне місто також мав відійти королю, але цар на два роки залишив його під своїм контролем. Запорозька Січ опинялась під спільною зверхністю обох держав. Крім цього, до Росії офіційно переходили давно захоплені білорусько-литовські міста, головним з яких був Смоленськ.

У якості компенсації за втрачені польською шляхтою землі на Лівобережжі царський уряд зобов'язувався виплатити Польщі **1 млн** польських злотих *(близько 200 тис рублів).* Перемир'я укладалось на 13,5 років. Гетьмани Правобережжя та Лівобережжя на переговори запрошені не були — по суті, укладення договору відбулось за спинами козаків з обох ворогуючих станів їхніми ж союзниками.

Укладання польсько-російського договору з цілковитим ігноруванням українських інтересів та укладених попередньо договорів з Військом Запорозьким викликало велике невдоволення по обидва боки Дніпра. Проти Андрусівського договору рішуче виступили гетьмани Дорошенко, Брюховецький та *«запорізький гетьман»* Петро Суховієнко. До того ж, згідно із Московськими пунктами з грудня 1667 р., Російське царство надавало військову підтримку Речі Посполитій у боротьбі проти Дорошенка.

Лівобережний гетьман Брюховецький на знак протесту у січні 1668 р. оголосив про розрив із Москвою *(яка і привела його до влади)* та об'єднання із правобережним гетьманом Дорошенком. Козацька старшина, усвідомлюючи фактичну зраду союзників, активізувала переговори із третім учасником українського *«геополітичного трикутника»* XVII століття — Османською імперією та Кримським ханством.

Андрусівське перемир'я започаткувало процес поступової втрати Військом Запорозьким статусу суб'єкта міжнародних відносин. Однак до повного поглинання Росією українських земель було ще далеко.

Після підписання Андрусівського перемир'я Брюховецький звернувся з універсалами до населення із закликами до мобілізації, оскільки росіяни та поляки *«Україну, вітчизну нашу, дощенту розорити ухвалили».* Також гетьман звернувся з відозвами стати до спільної боротьби проти Москви до козаків Слобожанщини. Там повстання проти московітів очолив харківський полковник Іван Сірко.

Станом на середину березня 1668 р. російські війська витіснили майже з усього Лівобережжя — царські залоги залишались лише у Ніжині, Чернігові, Переяславі та Острі. Однак вже з початку травня на Лівобережжя вступили російські війська. Брюховецький запросив допомоги у Дорошенка. Наприкінці травня той зі своїм військом ступив на Лівобережну Україну.

На той час гетьман Правобережжя мав беззаперечний авторитет серед козаків обох берегів Дніпра. Він зумів домогтися протекції турецького султана, представник якого у березні 1668 р. офіційно попередив Варшаву, що Висока Порта реагуватиме на кривди її підданих козаків з боку Речі Посполитої. Тож коли війська Дорошенка з'явились на Лівобережжі, місцеві козаки відмовились визнавати владу Брюховецького.

У червні 1668 р. поблизу Диканьки під час зустрічі військ козаків Правобережжя та Лівобережжя і проведення спільної генеральної ради піддані Брюховецькому козаки убили його та визнали своїм гетьманом Дорошенка. На деякий час знову постав єдиний Український гетьманат.

Утримати державу об'єднаною надовго не вдалося. Вже в середині липня того ж року польські війська вторглись на Правобережжя. Тож Дорошенко з частиною військ відійшов назад, залишивши на Лівобережжі наказного гетьмана Дем'яна Многогрішного. І хоч на середину серпня польський наступ було успішно відбито, у цей час з'явився новий претендент на гетьманську булаву — запорозький писар Петро Суховієнко.

Суховієнко, якого підтримали запорожці та козаки кількох лівобережних полків, діяв під егідою кримського хана Аділ-Гірея, з яким підписав договір. Згідно з ним Кримське ханство зобов'язувалось надати січовикам військову допомогу у боротьбі проти Дорошенка. Хан переслідував власні інтереси: таким чином він прагнув встановити протекторат над Правобережжям.

Становище ускладнилось і тим, що у другій половині вересня 1668 р. російські війська перейшли у наступ на Сіверщині, спалили Ніжин та захопили Чернігів. У середині жовтня Многогрішний присягнув на вірність цареві.

РОЗДІЛ 29

РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКА БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНУ

1669-1687 РР.

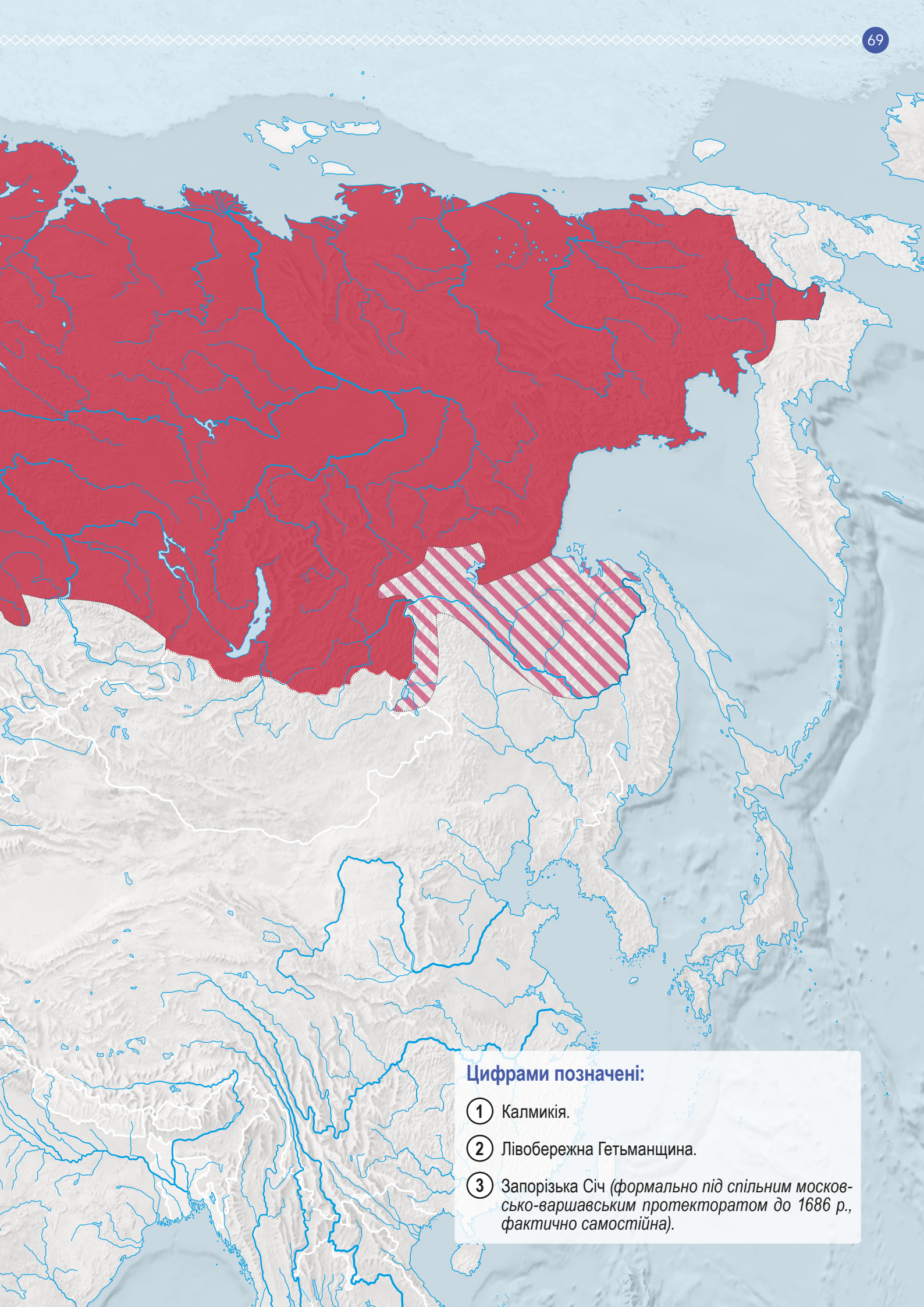

Цифрами позначені:

1. Калмикія.
2. Лівобережна Гетьманщина.
3. Запорізька Січ *(формально під спільним московсько-варшавським протекторатом до 1686 р., фактично самостійна).*

РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКА БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНУ
1669-1687 РР.

У середині березня 1669 р. на генеральній козацькій раді у Глухові було підтверджено обрання Дем'яна Многогрішного гетьманом Лівобережної України. Тоді ж був підписаний договір між ним та Російським царством — Глухівські статті. Росія остерігалась реального об'єднання Гетьманщини, тож пішла на поступки лівобережним козакам.

Зокрема, Москва відмовлялось від спроб запровадження у Гетьманщині власної адміністративної та фінансової систем, воєводи не мали втручатись у справи козаків та міщан, а російські залоги залишались лише у п'яти містах — Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові та Острі. Однак гетьман і надалі не мав право на самостійну зовнішню політику, переобрання гетьмана допускалось лише з дозволу царя, а козацький реєстр обмежувався **30 тис.** осіб.

У той час, як у Глухові підтверджували гетьманство Многогрішного, під Корсунем також відбувалась розширена козацька рада, скликана Дорошенком. На ній, крім правобережної старшини, були присутні делегати від лівобережних полків та Запорожжя, а також посли Османської імперії та Кримського ханства. Головним питанням ради була перспектива прийняття Військом Запорозьким протекції турецького султана, яку підтримала більшість учасників. Відповідну пропозицію Дорошенко надіслав Мехмеду IV до Стамбулу ще влітку 1668 р.

Згідно із угодами, султан мав сприяти возз'єднанню всіх українських земель від Вісли та Перемишля на заході до Севська у Путивля на сході. Український гетьман обирався довічно; православна церква отримувала автономію, перебуваючи під владою константинопольського патріарха; українське населення звільнялось від сплати податків та данини, а мусульмани, що перебували на українських землях, не мали права споруджувати мечеті. Таким чином, після цього договору Гетьманщина де-факто перейшла під протекторат Османської імперії.

Втім, різку зміну зовнішньополітичного курсу Дорошенка категорично не сприйняла Запорозька Січ: на початку травня 1669 р. там вдруге проголосили гетьманом Петра Суховієнка. Крім цього, проти Дорошенка виступила значна частина козаків Правобережжя. Та сам Суховієнко надовго гетьманом не залишився — вже на початку серпня того ж року запорожці обрали гетьманом Михайла Ханенка.

Ханенко для противаги Дорошенку теж заручився зовнішньополітичною підтримкою: він поспішив засвідчити свою лояльність польському королю та прихильність російському царю. На початку вересня 1670 р. Ханенко уклав із поляками угоду в Острозі. Та замість підтвердити права та вольності козаків, ця угода їх цілковито ігнорувала. Це відштовхнуло від Ханенка його прибічників.

Чергова війна Речі Посполитої з Дорошенком розпочалась влітку 1671 р., коли військо гетьмана Яна Собеського розпочало наступ на Східне Поділля. Йому на поміч виступили полки Ханенка, а тимчасом кошовий отаман Іван Сірко своїми рейдами утримував кримців на півдні.

З грудня 1671 р. Дорошенко із татарськими військами розпочав витіснення польських військ з Брацлавщини. Зі свого боку султан Мехмед IV надіслав польському королю офіційне повідомлення про початок війни задля захисту свого васала Дорошенка та *«козацького народу»*. Вже на початку серпня 1672 р. турки були на берегах Дністра, під Хотином, а невдовзі об'єднались під стінами Кам'янця з військами Дорошенка. Кам'янець було взято після 10-денної облоги, після чого об'єднане козацько-турецько-татарське військо вирушило до Львова. Річ Посполита запросила переговорів.

Мирний договір між Османською імперією та Річчю Посполитою було укладено в жовтні 1672 р. у м. Бучач. Відповідно до нього, до складу Гетьманщини під владою Дорошенка та протекцією султана входили Правобережна Київщина та Брацлавщина. Західне Поділля включалось до складу Османської імперії як Кам'янецький еялет. Решта українських земель залишались у складі Речі Посполитої. Тож Бучацький мир не враховував бажання Дорошенка об'єднати під своєю булавою усю козацьку державу — її частково було поділено між Польщею та Туреччиною.

Втім, сейм відмовився ратифікувати Бучацький договір, натомість ухваливши підготовку до нової війни з Османською імперією. Щоб переманити на свій бік козаків, Варшава ініціювала переговори з Дорошенком, який був готовий вчергове спробувати домогтися від Речі Посполитої прав та привілеїв для Гетьманщини. Тимчасом війська Собеського восени 1673 р. завдали нищівного удару турецькій армії під Хотином.

На Лівобережжі козацька старшина на чолі з генеральним суддею Іваном Самойловичем здійснила переворот — в березні 1672 р. під Конотопом Многогрішного було заарештовано та відправлено до Москви, де піддано тортурам. Там же було підписано новий договір між новим гетьманом Самойловичем та Російським царством — Конотопські статті.

Нові положення передбачали розширення прав старшини, заборону територіального розширення Гетьманщини за рахунок білоруських земель *(Многогрішний намагався включити Гомель до козацької держави)*, а також скасування положення про обов'язкову участь української делегації у російсько-польських переговорах, якщо справа йтиметься про Гетьманщину. Також козакам було суворо заборонено приймати селян-утікачів з Росії.

Користуючись тим, що Османська імперія та Річ Посполита були зайняті війною, Самойлович з російським урядом у 1674 р. спробував приєднати Правобережжя. На початку року російсько-козацькі війська форсували Дніпро. Владу Самойловича визнали козаки Черкаського та Канівського полків. На початку літа 1674 р. Самойлович і росіяни взяли в облогу Чигирин, однак на виручку вирушила османська армія.

Турецький султан, довідавшись про події на Правобережжі, скерував свої війська з Молдови до Чигирина. Ряд населених пунктів Східного Поділля було знищено, а їхнє населення забрано у полон. Найжорстокіше турки вчинили з Уманню: всі мирні жителі були страчені, а саме місто спалене.

Дії турків і татар остаточно зруйнували авторитет Дорошенка. Його колишні соратники масово переходили на бік Самойловича. Гетьман вирішив зректися булави. Тож коли у вересні 1676 р. під стінами Чигирина знову з'явились російсько-козацькі війська, Дорошенко передав гетьманські клейноди Самойловичу і присягнув перед ним на вірність російському цареві.

Між тим боротьба турків та поляків за Правобережжя завершилась Журавненським миром 1676 р., який дещо зменшив втрати Польщі, однак підтвердив приналежність Поділля Османській імперії. Замирившись з поляками, турки розпочали боротьбу проти росіян. Після капітуляції Дорошенка Порта зробила ставку на Юрія Хмельницького, проголосивши його гетьманом зі столицею у Немирові. Хмельницький разом із османськими військами вирушив 1677 р. у похід на Чигирин. Того разу місто встояло, однак наступного року турецько-татарське військо захопило столицю Гетьманщини. Від міста залишились руїни; Чигирин втратив свій статус центру козацької держави.

Щоб позбавити турків та Хмельницького підтримки, Самойлович задумав переселити людей та знищити поселення на Правобережжі. Так у 1678–1679 рр. відбувся Великий згін — усі укріплення правобережних полків було знищено, а населення виселили на Лівобережжя та Слобожанщину.

На початку 1681 р. між Росією та Османською імперією було укладено Бахчисарайський мир. Згідно з ним турецький султан визнавав зверхність російського царя над Лівобережною Україною та Києвом з околицями, а також Запорожжям. Натомість московський цар визнавала підвладними султану Поділля та Південної Київщини. Смуга вздовж правого берега Дніпра шириною до 20 км була оголошена нейтральною та мала залишатись незаселеною. Невдовзі після цього Хмельницький-молодший помер або був страчений.

Єдиним гетьманом залишився Самойлович. Він послідовно зміцнював державні інституції Гетьманату, прагнув централізувати гетьманську владу. Також Самойлович обмежував вольності Запорожжя, заборонивши січовикам проводити самостійну зовнішню політику. Прийшовши до влади за допомогою Москви, Самойлович там не менш рішуче заперечував намірам російського керівництва вручати запорожцям царські знамена, що означало б підпорядкування січовиків безпосередньо царю.

У Москві після смерті Олексія у 1676 р. царем ненадовго став його син Федір, а у 1682 р. фактична влада опинилась у руках доньки Софії, яку призначили регенткою при малолітніх спадкоємцях Івані та Петрі. Софія опиралась на свого фаворита князя Василя Голіцина.

Саме Голіцин домігся укладення Вічного миру між Російським царством та Річчю Посполитою 1686 р.

Договір підтверджував статті Андрусівського перемир'я; Річ Посполита поступалась Києвом назавжди, за що отримувала **146 тис.** рублів компенсації; Росія здійснювала одноосібний контроль над Запоріжжям; Південна Київщина і Брацлавщина, спустошені воєнними діями, оголошувались нейтральною територією. Росія також анулювала попередні договори з Османською імперією та Кримським ханством і вступила до Священної ліги *(Річ Посполита, Австрія, Ватикан та Венеція),* спрямованої проти Порти.

Після Вічного миру перехід Київської митрополії під юрисдикцію Московського патріархату став питанням часу. Однак цьому сприяв не лише суто російський експансіонізм, але й позиція деяких українських ієрархів, зокрема вихідця з Могилянської академії Симеона Полоцького. Прибувши до Москви ще 1664 р., він заснував там школу, чиї випускники переконували українську церкву злитися з російською.

Початком кінця правління Самойловича став невдалий Кримський похід 1687 р., підготовлений у рамках ідей Священної ліги, хоча насправді Росія переслідувала власні інтереси. Голіцин мав амбітні плани щодо виходу Російського царства до Азова і чорноморських портів. Однак похід завершився провалом, а пошук винуватця привів до персони гетьмана. Дорогою назад Самойловича було позбавлено гетьманської булави.

На старшинській раді за підтримки Голіцина було обрано нового гетьмана — Івана Мазепу. Мазепа невдовзі уклав із царським урядом Коломацькі статті. Вони погіршували правове становище Гетьманщини. Зокрема, було обмежено права гетьмана на пожалування маєтків та право Війська Запорозького обирати та зміщати гетьмана. Підтверджувалось право і обов'язок старшини стежити за гетьманом та чинити на нього доноси у Москву. Крім цього, посилювалась присутність російських військ — відповідно до договору, у столичному Батурині розміщувався стрілецький полк. Також у договорі, вперше в історії взаємин із Росією, містився наказ гетьману та козацькій старшині докладати зусилля для ліквідації національної окремішності українців *(зокрема, за допомогою змішаних шлюбів),* а також заборонялося вголос заявляти, що *«Малоросійський край — гетьманського регіменту» (тобто перебуває під управлінням власного гетьмана).*

РОЗДІЛ 30

ЗАВЕРШЕННЯ КОНФЛІКТУ З КИТАЄМ ТА ВИХІД РОСІЇ ДО ЧОРНОГО МОРЯ

1689-1700 РР.

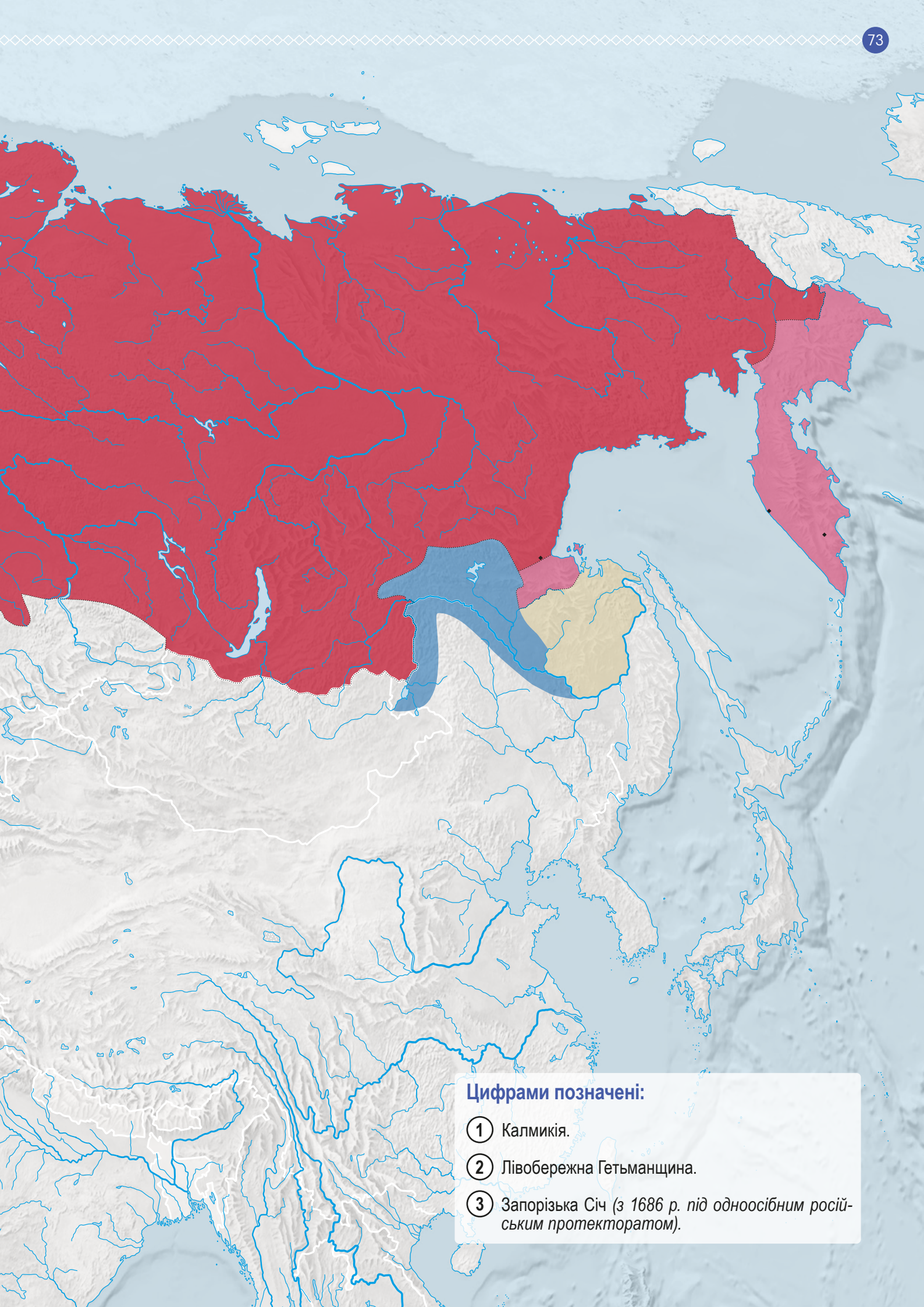

Цифрами позначені:

1. Калмикія.
2. Лівобережна Гетьманщина.
3. Запорізька Січ *(з 1686 р. під одноосібним російським протекторатом).*

ЗАВЕРШЕННЯ КОНФЛІКТУ З КИТАЄМ ТА ВИХІД РОСІЇ ДО ЧОРНОГО МОРЯ

1689-1700 РР.

Успіхи Австрії та Венеції у боротьбі проти Османської імперії дозволили царському уряду підготуватись до другого Кримського походу. 112-тисячна російська армія під командуванням князя Василя Голіцина разом зі слобідськими козацькими полками вирушила у похід у березні 1689 р. Наприкінці квітня до них приєднались гетьманські війська під проводом Івана Мазепи. Однак і цей похід завершився невдачею: об'єднані сили дійшли до Перекопа і взяли місто у облогу, але здолати опір кримців так і не змогли та відступили. На відміну від свого попередника, Мазепа не втратив становища через провал кампанії.

Паралельно Російське царство проводило активну експансію на сході. У Приамур'ї 1649 р. розпочався конфлікт із Цінським Китаєм за контроль над багатими на хутро районами. Того року російський промисловик Єрофєй Хабаров відправився з донськими козаками на Амур для *«провідування нових землиць».* Він перейшов Становий хребет та вийшов до перших містечок народу даурів. Невдовзі Хабаров із козаками відійшли, повернувшись наступного року з більшою кількістю людей та боєприпасів. Розбивши даурів *(які вже визнали зверхність Китаю)* та захопивши їхні припаси, росіяни знищили захоплене містечко даурського князя Албази. 2

1652 р. китайці вперше безуспішно намагалися витіснити росіян з Приамур'я. У 1653 р. російські загони просунулись на середній Амур та почали збирати данину з нивхів. На захоплених росіянами територіях зводилися остроги. Серед перших був збудований Нерчинський острог *(сучасний Нерчинськ).* Наступного року фортеця отримала свого першого воєводу — відтоді російська влада офіційно втрутилася в конфлікт. За зловживання Хабаров був відкликаний до Москви і на кілька років ув'язнений.

Численні росіяни рушили переселятись на Амур у пошуках поживи. Після того, як даури та інші народності утекли від російських *«першопрохідців»* за Амур, території між ріками Амур і Зея залишились спустошеними, тож завойовники опинились без хлібних запасів і ясаку. Це спонукало козаків на чолі з десятником Онуфрієм Степановим рушити вгору по течії річки Сунгарі, захопити продовольство місцевого народу дючер, після чого повернутися на зимівлю у пониззя Амура. Влітку 1654 р. загін Степанова спробував здійснити аналогічний похід, однак його зустріло військо китайців та їхніх корейських союзників. Росіяни змогли перемогти флотилію Цін, однак штурм берегових укріплень закінчився невдачею, тож вони відступили від Сунгарі.

На початку листопада 1654 р. загін Степанова разом із іншими російськими групами заснували на річному острові правої притоки Амура ріки Кумари *(Хумархе)* укріплений зимівник — Усть-Кумарський острог, з якого планували збирати данину з місцевого населення. Однак до острогу в березні 1655 р. підступило 10-тисячне об'єднане військо приамурських племен та китайців під командуванням військового міністра імперії Цін, якого спеціально відправили з Пекіна на Амур. У квітні облога була знята, але у червні російські загони все одно залишили острог через нестачу продовольства.

Наступні кілька років росіяни продовжували досліджувати Амур та його притоки, добуваючи хутро. Однак в червні 1658 р. *«амурські землепрохідці»* під керівництвом *«приказного чоловіка великої ріки Амура і Даурської землі»* Степанова були розбиті китайськими військами. Загинув і сам Степанов. Решта дрібних загонів весною 1659 р. перейшовши гори, повернулись у басейн Лени.

Збір росіянами ясаку продовжився, але китайці не бажали відкрито виступати проти освоєння росіянами Приамур'я. У імперії Цін була слабка господарська база у Центральній та Південній Маньчжурії, тож з 1665 по 1683 р. відкритих військових дій не відбувалося. Тимчасом у 1666 р. росіяни відновили Албазин.

Новим приводом до зростання напруги між Російським царством та імперією Цін став перехід у 1667 р. тунгуського князя разом з кількома родами під російське підданство. Китайська влада неодноразово вимагала видати їм князя з людьми, але отримувала відмову.

З 1669 р. між державами відбувається обмін посольствами: російське посольство прибуло до Пекіна, а цінське — до Нерчинська. Посольства домовились про взаємне дотримання перемир'я та про відмову від вторгнень на контрольовані державами території. Російською зоною контролю при цьому визнавались ліві притоки верхнього Амуру. В район Албазина почало переселятись все більше росіян, які збудували у його околицях 20 слобод та монастир.

У цей час монголи все частіше нападали на прикордонні російські остроги, адже вважали землі Прибайкалля та Забайкалля своїми. Крім цього у 1674 р. китайці заснували на Сунгарі свою фортецю Гірін.

Задля недопущення прямого конфлікту з Цін, цар Олексій у 1675 р. відправив до Пекіна посольство. Воно вирушило із Москви, пройшовши Іркутськ, Нерчинськ та наступного 1676 р. прибуло до китайської столиці. Жодних угод у ході переговорів досягнуто не було.

Для зміцнення своїх позицій у Приамур'ї на основі Албазина було створено Албазинське воєводство. Це стало закликом до дій для імперії Цін. У червні 1685 р. китайці війська взяли Албазин в облогу. Допоміжні російські війська не встигли підійти, тож після відбиття першого штурму, коли виявилось, що ресурси для оборони повністю вичерпано, воєвода здав укріплення.

Цінське командування наполягало на відході росіян до Якутська, адже вважали, що Нерчинськ також побудований на китайській території. Однак воєвода зміг домовитись про відступ вгору по Амуру, що було набагато легше для росіян, ніж перехід через гірський

хребет у Якутію. Російські війська разом із населенням безперешкодно покинули місто та рушили на захід. Цінські війська зруйнували Албазин та відійшли. Втім, вже у серпні російські козаки повернулись та відновили фортецю.

Нова кампанія імперії Цін проти Албазина розпочалась у 1686 р., коли імператор віддав наказ взяти укріплення, однак не руйнувати його, а укріпити як базу для подальшого наступу на Нерчинськ. Влітку цінські війська знову взяли в облогу Албазин, всі штурми росіяни відбили. Але серед козаків розповсюдилась цинга, від якої загинули більшість захисників Албазина — до грудня залишилось лише 45 осіб, які могли нести варту.

Взяти головне укріплення росіян на Амурі імперія Цін не змогла, але продовжила спроби стримати подальший наступ росіян. У січні — березні 1688 р. союзне Цін монгольське військо взяло в облогу Селенгінський острог, яким на той час керував колишній український гетьман Дем'ян Многогрішний. Витримавши 13-тижневу облогу та один штурм, наприкінці березня гарнізон Селенгінська разом із допомогою, що підійшла з інших близьких острогів, дав монголам бій поблизу Гусиного озера. Він завершився поразкою монголів, які були змушені відступити.

У Пекіні вирішили вдатись до переговорів з росіянами. Задля військового тиску у липні до Нерчинська підійшло 5-тисячне цінське військо. За місяць туди із Москви прибув посол Російського царства та намісник Сибіру Федір Головін. Переговори тривали два тижні, упродовж яких росіяни встигли підкупити єзуїтських послів, які перебували у Нерчинську як перекладачі від китайців, а буряти — масово перейти у підданство Імперії Цін.

Після важких перемовин 27 серпня 1689 р. було укладено Нерчинський договір. Відповідно до нього, вперше встановлювався кордон між Росією та Імперією Цін — по ріці Горбіці *(сучасна Амазар)*, лівій притоці Шилки, та Становому хребту. Росіяни поступались маньчжурам частиною територію на лівому березі Амура і правому березі Аргуні, включно з Албазином, який підлягав знищенню. Також договір встановлював умови для дипломатичних контактів і торгівлі між державами. Більша частина Приамур'я залишилася не розмежованою.

Того ж 1689 р. у Москві відбулись зміни. Боротьба за владу між царівною Софією та її братом Петром завершилась усуненням Софії — її силоміць постригли у черниці. Фактичним володарем Росії став Петро I, однак до своєї смерті у 1696 р. його співправителем був слабкий здоров'ям брат Іван V.

Зовнішньополітичним пріоритетом нового царя у перші роки правління стало продовження війни з Османською імперією та Кримом. Навесні 1693 р. та 1694 р. українські війська здійснили невдалі походи на нижній Дніпро. На відміну від своєї попередниці, Петро I вирішив сконцентруватись не на Кримі, а на турецькому місті Азов у гирлі Дону. Перший Азовський похід відбувся 1695 р. та закінчився невдало. Вже восени розпочалась підготовка до другого походу: у Воронежі розгорнули будівництво гребної флотилії.

Одночасно полки Мазепи за підтримки росіян захопили чотири кримсько-турецькі фортеці в гирлі Дніпра.

У травні 1696 р. 40-тисячна російська армія взяла Азов у облогу. Фортеця здалась ще до штурму в липні. Османський гарнізон і населення безперешкодно залишили Азов, до якого потім були переселені стрільці та козаки. Міські мечеті перетворювалися на церкви.

Таким чином, Росія вперше отримала вихід до південних морів. Крім цього, у результаті Азовських походів було закладено порт Таганрог, а Російське царство отримало можливість нападу на Кримський півострів з моря.

Спроби кримсько-турецьких військ відвоювати втрачене у 1697 р. та 1698 р. виявилися безуспішними, після чого було укладене дворічне перемир'я. В липні 1700 р. Росія і Туреччина підписали Константинопольський договір, за яким Петро I зберігав завойовані території, однак відмовлявся від претензій на Керч.

Паралельно у 1697–1698 рр. російські війська захопили Камчатський півострів.

Таким чином, на рубежі XVII та XVIII ст. підконтрольна Москві територія зросла до **14,4 млн км²** — включно з незаселеними, васальними та автономними козацькими землями, але не враховуючи асоційовані держави: Калмикію *(231 тис. км²)*, Лівобережну Гетьманщину *(115 тис. км²)* і Запорізьку Січ *(98 тис. км²)*. Всього за сто років Росія збільшилася майже утричі.

РОЗДІЛ 31

АНТИКОЛОНІАЛЬНІ НАЦІОНАЛЬНІ ТА

АНТИУРЯДОВІ ПОВСТАННЯ В РОСІЇ

2-ГА І 3-ТЯ ТРЕТ. XVII СТ.

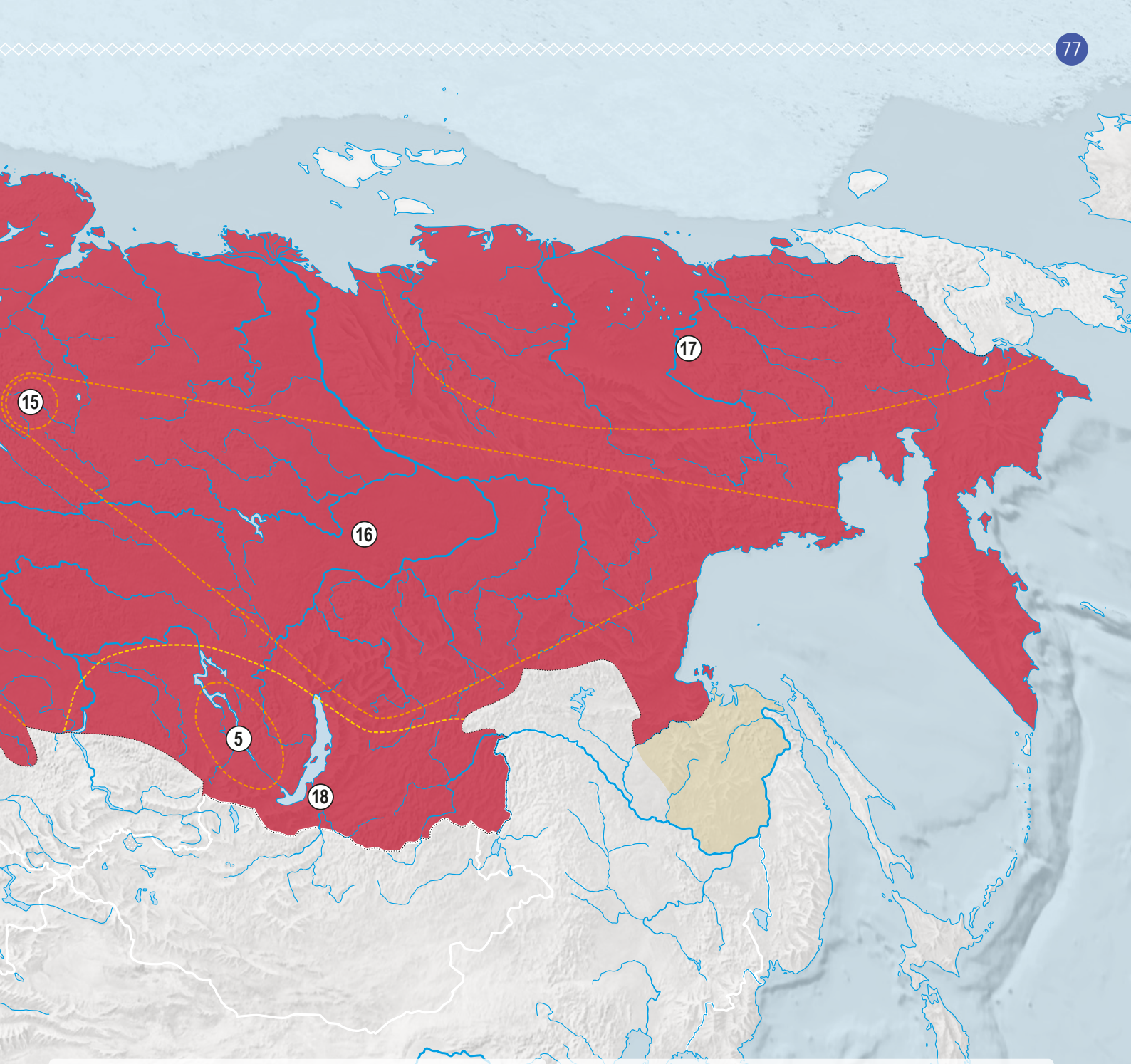

Цифрами позначені:

1. *«Тарська смута»* 1627–1635 рр.
2. Башкирське повстання 1645 р.
3. *«Соляний бунт»* 1648–1649 рр.
4. Псковсько-Новгородське повстання 1650 р.
5. Бурятське повстання 1658 р.
6. Західносибірське повстання 1661–1665 рр.
7. *«Мідний бунт»* 1662 р.
8. Башкирське повстання 1662–1664 рр.
9. Повстання авамських нганасан 1666 р.
10. Повстання Степана Разіна 1667–1671 рр.
11. Українське повстання 1668–1669 рр.
12. *«Соловецьке сидіння»* 1668–1676 рр.
13. Башкирське повстання 1681–1684 рр.
14. *«Хованщина»* 1682 р.
15. Повстання ванядів 1683 рр.
16. Територія тунгуського і якутського спротиву
17. Територія юкагирського спротиву
18. Байкальське повстання 1695–1700 рр.
19. Стрілецький бунт 1698 р.

АНТИКОЛОНІАЛЬНІ НАЦІОНАЛЬНІ ТА АНТИУРЯДОВІ ПОВСТАННЯ В РОСІЇ

2-ГА І 3-ТЯ ТРЕТ. XVII СТ.

Народні рухи в Росії в другій — четвертій чверті XVII ст. можна умовно розділити на три групи. До першої входять локальні, переважно міські виступи проти місцевої влади, більшість з яких відбулися до середини XVII ст.

Значних масштабів і певного успіху повстання набули в Єнисейську *(1626 р.)*, Мангазеї *(1631 р.)*, Томську *(1637–1640 рр.)*, Тобольську *(1639 р.)*, Красноярську *(1641–1642 рр.)*, Якутську *(1642–1650 рр. і 1690 р.)*, Верхоленському острозі *(1655 р.)* та Нерчинську *(1682 р.)* Головною рушійною силою у цих випадках були служилі люди *(в Мангазеї — промисловики)*.

Повстанці *«добровільно-примусово»* або відвертою силою виганяли корумпованих воєвод, заміняючи їх на інших або створюючи *(як у Томську)* виборні органи самоврядування, допоки з Москви не присилали нових чиновників. У Красноярську і Якутську старі воєводи зберегли свої посади.

Із середини століття такі виступи починають охоплювати одночасно декілька міст та острогів: *«Соляний бунт»,* Псковсько-Новгородське повстання, повстання в байкальських острогах. Однак, по суті, вони так і залишалися соціально-економічним бунтами без загальнодержавної політичної програми. Про відокремлення від Росії чи зміну центрального уряду не йшлося. До учасників виступів репресії найчастіше не застосовувалися *(крім Москви)*.

Другу групу становлять антиколоніальні рухи підкорених Росією народів Уралу і Сибіру, а також антимосковське повстання в Україні. Хоча більшість з них була викликана економічними причинами *(земельними і податковими зловживаннями)*, вони носили глибинний антиросійський характер. На відміну від попередніх виступів, ці переважно придушувалися силою, і лише в Україні та Башкирії російська влада після низки боїв пішла на певні домовленості з повстанцями. На прикордонних територіях до цієї боротьби підключалися зовнішні сили.

Нарешті, до третьої групи можна віднести виступи суто політичного характеру, навіть якщо вони маскувалися під іншими гаслами. До них належить *«народна війна»* під проводом Степана Разіна та обидва стрілецькі бунти в Москві, а також всі випадки збройного спротиву старовірів.

У кінцевому підсумку більшість цих виступів не досягли поставлених цілей, зазнавши військових поразок від регулярної армії. Частково успішними виявилися лише бунти проти місцевих влад, а також башкирські та українське повстання. Єдиним справді переможним став стрілецький бунт 1682 р., внаслідок якого відбулася зміна влади в Москві.

Найбільшими виступами у цей період були наступні *(під цим номерами позначені на мапі на попередньому розвороті)*.

1. «Тарська смута» 1627–1635 рр. Низка виступів місцевого населення проти збору ясаку, а також боротьба синів і онуків Кучума за відродження Сибірського ханства. Повстанцям надавали допомогу калмики і телеути, на боці урядових військ билися загони васального Кодського князівства.

2. Башкирське повстання 1645 р. Локальний виступ, викликаний заснуванням росіянами Мензелинського острога, придушений силою.

3. «Соляний бунт» 1648–1649 рр. Міське повстання проти податкового тиску та зростання цін на сіль. Завершилося падінням тодішнього уряду. *«Соляний бунт»* став найголовнішим в серії виступів, які того року охопили інші російські міста: Олонець, Соль Вичегодська, Каргополь, Великий Устюг, Тотьма, Кайгород, Соль Камська, Романов, Руза, Володимир, Новосиль, Єлець, Лівни, Воронеж, Дедилов, Курськ, Карпов, Козлов, Кроми, Нарим, Кузнецьк, Томськ. У більшості випадків центральна влада була змушена піти на поступки повстанцям, знімаючи з посад місцевих воєвод. Остаточно ситуація була взята під контроль лише у 1650 р.

4. Псковсько-Новгородське повстання 1650 р. Серія міських заворушень проти зростання цін на хліб у Пскові та Новгороді, а також сусідніх Вороничі, Гдові, Ізборську та Острові.

5. Бурятське повстання 1658 р. Підкорення бурятів відбувалося упродовж середини 1630-х — початку 1650-х рр. і було позначене їхнім активним спротивом. Буряти регулярно облягали російські остроги *(1636, два у 1643–1644 рр., 1651)*, 1634 р. знищили перший Братський острог, 1648 р. — Осинський, 1654 р. — Удинський, 1655 р. — Іргенський. Після завоювання Бурятії місцеве населення виявилося нелояльним і 1658 р. підняло масштабне повстання проти зловживань збирачів ясаку. Більша частина повстанців наступного року відкочувала до Монголії, решта — 1661 р. Наступна хвиля бурятського спротиву датується 1693–1696 рр. *(в останній рік — невдала спроба захоплення Іркутська)*, після чого він пішов на спад.

6. Західносибірське повстання 1661–1665 рр. Збірна назва серії заколотів та виступів місцевого населення проти російського панування. У 1662 р. ненці атакували Пустозерськ, вчинили напад на Мангазею. У 1662–1663 рр. повстало населення середньої Обі та нижнього Іртиша, ці виступи тривали до 1665 р. Пустозерськ ставав об'єктом нападу ще 1644 р., а Обдорськ — у 1649 та 1678/79 рр. Атаки ненців на союзних Москві хантів відзначені 1668 та 1670 р.

7. «Мідний бунт» 1662 р. Повстання проти надлишкового карбування мідної монети і викликаного цим її знецінення. Придушене військами, але за рік випуск мідних грошей припинився.

8. Башкирське повстання 1662–1664 рр. Повномасштабне повстання через наступ російської влади на традиційне башкирське землеволодіння та податкові зловживання чиновників. Після низки сутичок завершилося переговорами і фактичною перемогою повстанців — уфимський воєвода був відсторонений,

захоплення земель російськими переселенцями припинилося, зростання розміру ясаку скасоване.

9. Повстання авамських нганасан 1666 р. Найбільший виступ цього народу проти сплати ясаку.

10. Повстання Степана Разіна 1667–1671 рр. Найбільший антиурядовий виступ в Росії XVII ст. У 1667–1669 рр. Разін поставив під свій контроль нижню Волгу, захопив Яїцьке містечко та спустошив каспійське узбережжя Персії. У 1670 р. повстанці з-поміж донських козаків, незадоволені посиленням царського контролю, захопили Астрахань, Царицин, низку інших поволзьких міст і вирушили на Москву. Програма Разіна передбачала скасування кріпацтва, запровадження козацької демократії та розподіл боярських багатств серед населення, при цьому отаман не виступав проти царя, а оголосив себе його захисником. До козаків масово приєднувалися селяни, бідні міщани, старообрядці та представників неросійських народів Поволжя. Ймовірно, що соратниця Разіна в цьому регіоні Альона Арзамаська була ерзянкою. Однак 1671 р. повстання було придушене урядовими військами, а проти Разіна виступили так звані *«домовиті»* козаки, які видали його Москві. Після цього донське козацтво вперше принесло присягу на вірність царю.

11. Українське повстання 1668–1669 рр. Збройний виступ на Лівобережжі та, частково, Слобожанщині проти розподілу Гетьманату за Андрусівським перемир'ям 1667 р. і російської влади загалом. Після низки битв повстання закінчилося переговорами та поверненням Лівобережжя під московський протекторат на м'якіших за попередні умовах *(«Глухівські статті»).*

12. «Соловецьке сидіння» 1668–1676 рр. Найбільший виступ російських старовірів. Облога і взяття урядовими військами бунтівного Соловецького монастиря, ченці якого відмовилися приймати церковну реформу патріарха Никона.

13. Башкирське повстання 1681–1684 рр. Повномасштабне повстання через спробу насильницької християнізації башкир та сваволю місцевої російської влади. Повстанці обложили Уфу, однак вторгнення калмиків змусило їх піти на примирення з Росією. У результаті планована християнізація Башкирії була скасована.

14. «Хованщина» 1682 р. Заколот стрільців у травні, внаслідок якого царівна Софія була проголошена регентшею при малолітніх царях Івані та Петрі.

15. Повстання ванядів *(вадеєвських нганасан)* 1683 рр. Найбільший виступ цього народу проти сплати ясаку, який супроводжувався знищенням Єсейського зимовища та масовою втечею населення в Якутію.

16. Тунгуські та якутські повстання. Захоплення Якутії росіянами було в цілому завершене до 1632 р., однак ще 1631 та 1632 р. якути виступали проти кремлівської влади. Перша облога якутами Якутського острогу сталася 1634 р. У 1639–1640 рр. тунгуси зі зброєю виступили проти сплати ясаку. У 1641–1642 рр. відбулося спільне тунгусько-якутське повстання з невдалою облогою Якутського острога, ще одна облога — 1646 р. У 1650–1651 рр. — чергова облога Охотського острога *(відтоді й до 1678 р. повстанців очолював Зелемей Ковирін).* Помітні зіткнення відбувалися у 1654, 1666, 1674 *(невдала облога Баунтовського острога),* 1675–1676 *(під проводом Балтуги Тимирєва),* 1677–1678 *(невдала облога Охотського острога)* рр. У 1682 р. якути під проводом Дженніка разом із тунгусами, розкольниками і частиною козаків *(пошлюблених з якутками)* кілька разів намагалися захопити Якутськ. У 1683 р. тунгуси та нганасани знищили Єсейське зимовище. У 1684 р. якути на чолі з Орюканом Сєкуєвим востаннє повстали проти збирачів ясаку і місцевих колабораціоністів. У 1686 р. тунгуси знищили Тонторське зимовище.

17. Юкагирські повстання. Юкагири визнали російську зверхність після низки боїв 1635-1644 рр., однак не склали зброю. Найбільші зіткнення з тимчасовим успіхом повстанців відбулися у 1645, 1647, 1649, 1650, 1651, 1652, 1656, 1661, 1663 *(знищене Нижнеянське зимовище),* 1666, 1669, 1672, 1697 рр. Упродовж 1681–1684 рр. Канива здійснив останню організовану спробу позбавитися російського панування, обложивши Анадирський острог. Після повстання 1714-1715 рр. юкагири остаточно визнали владу Москви.

18. Байкальське повстання 1695–1700 рр. Серія виступів служилих людей проти зловживань місцевої влади, до яких приєднувалися навколишні селяни та низове ясачне населення. На відміну від попередніх виступів, цього разу повстанці з різних міст координували свою діяльність, а забайкальські козаки навіть уклали союз. Головними осередками стали Красноярськ і Нерчинськ *(початок — 1695 р.),* Баргузинський, Братський, Ільїнський, Кабанський, Селенгінський і Удінський остроги та Ілімськ *(1696 р.),* Іркутськ *(1697 р.).* У більшості випадків виступи закінчувалися за 2–3 роки певним компромісом.

19. Стрілецький бунт 1698 р. Виступ 4 старих полків проти реформ Петра I, придушений новою регулярною армією.

РОЗДІЛ 32

РОСІЙСЬКА ЕКСПАНСІЯ В ПЕТРОВСЬКУ ДОБУ

1700-1720-ТІ РР.

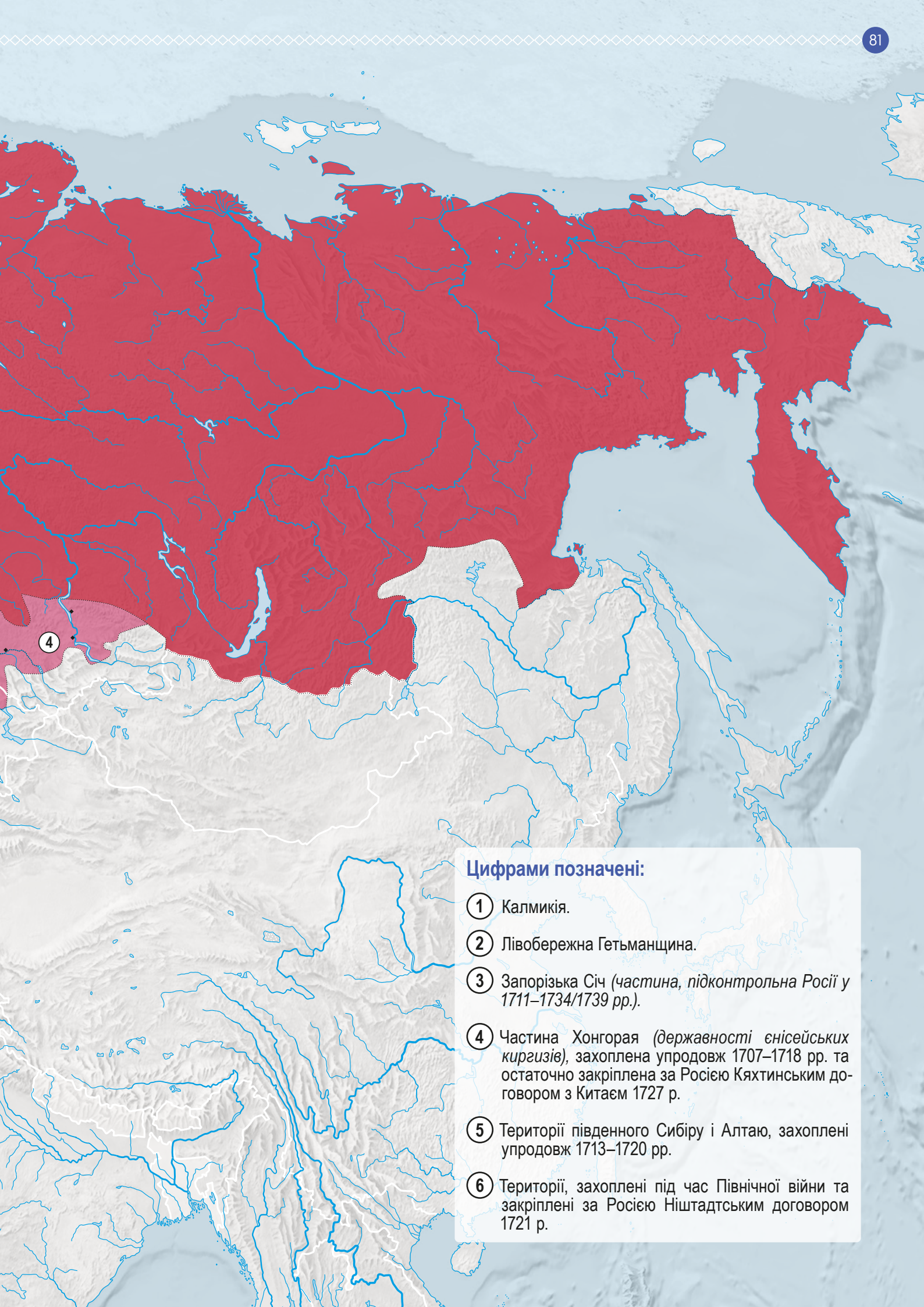

Цифрами позначені:

1. Калмикія.
2. Лівобережна Гетьманщина.
3. Запорізька Січ *(частина, підконтрольна Росії у 1711–1734/1739 рр.).*
4. Частина Хонгорая *(державності єнісейських киргизів),* захоплена упродовж 1707–1718 рр. та остаточно закріплена за Росією Кяхтинським договором з Китаєм 1727 р.
5. Території південного Сибіру і Алтаю, захоплені упродовж 1713–1720 рр.
6. Території, захоплені під час Північної війни та закріплені за Росією Ніштадтським договором 1721 р.

РОСІЙСЬКА ЕКСПАНСІЯ В ПЕТРОВСЬКУ ДОБУ

1700-1720-ТІ РР.

На початку Північної війни *(1700–1721 рр.)* Петро I захопив Інгерманландію, на території якої сьогодні знаходяться Ленінградська область, частини Карелії та країн Балтії. У 1710–1714 рр. російські війська захопили Ригу, Ревель *(Таллінн),* Виборг і Гельсінгфорс *(Гельсінкі).* У 1714 р. столицю остаточно перенесено з Москви до Санкт-Петербурга. Ніштадтський мир 30 серпня 1721 р. закріпив за Росією нові територіальні здобутки на півночі.

Після перемоги під Полтавою 1709 р. та розгрому військ Карла XII Петро I був втягнутий у програшну війну з Османською імперією *(1710–1713 рр.).* За результатами укладеного 1711 р. Прутського миру Росія втратила Приазов'я та Причорномор'я, а також зобов'язалася вивести свої війська з Молдови.

Після завершення війни зі шведами Петро I вирушив у Перський *(Каспійський)* похід 1722–1723 рр. Петербурзький договір 1723 р. закріпив за Росією нові провінції: Баку, Дербент, Ширван, Гілян, Мазендеран і Астрабад.

За Петра I продовжилося приєднання Камчатки, відкриті Курильські *(1711)* та Ляховські *(1712)* острови. У 1716 р. було засновано Омськ, що став важливим опорним пунктом російського колоніалізму в Сибіру. У цей же період Росія силою заволоділа більшою частиною Алтаю.

Розширення Російської імперії на Далекий Схід і просування на південь євразійського континенту призвели до необхідності налагодження відносин із китайською імперією Цін. У 1727 р. сторони підписали Кяхтинський договір. Згідно з його умовами визначено спільний кордон між обома імперіями, налагоджено прикордонну торгівлю, а в Пекіні відкрито постійну духовну місію Російської імперії.

Петро I зосередив свої зусилля на реформуванні усіх сфер державно-політичного та суспільного життя Росії, що трансформувало царство в централізовану абсолютистську імперію. Значною мірою потреба в проведенні реформ була продиктована постійними військовими кампаніями та розширенням території держави.

Військові реформи Російського царства розпочалися ще до царювання Петра I, але вже за нього у 1699–1700 рр. армія перейшла до формування регулярних піхотних і кавалерійських полків нового зразка з єдиними штатами, уніфікованим озброєнням і військовим навчанням. У 1705 р. запроваджено рекрутську повинність, служба для рекрутів була довічною.

Отримання контролю спочатку над Азовським морем, а пізніше й над Балтійським дало поштовх до створення російського флоту. У 1703 р. завершено будівництво перших фрегатів Балтійського флоту. У 1711 р. створено Адміралтейську колегію, у 1712 р. — першу Морську академію. Для підготовки офіцерів також засновані спеціальні школи з навігації, артилерії та інженерії.

У 1708–1720-х рр. проведено реформу центральних і місцевих органів влади. Взірцем для російських реформ стала шведська система, побудована на принципах камералізму — теорії бюрократичного управління, що передбачала функціональну організацію влади, створення колегій як центральних адміністративних установ, а також строгу спеціалізацію та регламентацію канцелярської діяльності.

При цьому ще 1710 р. *«акордні пункти»* і акти капітуляцій Ліфляндії та Естляндії закріпили особливий статус цих земель у складі Росії — суд і самоврядування залишилися в руках місцевого німецького і шведського дворянства та міських установ, а їхні привілеї були підтверджені. Збереглися навіть ландтаги — регіональні представницькі органи.

У 1711 р. утворено Сенат — вищий орган виконавчої, судової та *«законосовещательной»* влади, який замінив Боярську думу. У 1717–1720 рр. ліквідовано стару систему царських приказів і створено 12 колегій, кожна з яких відповідала за окрему галузь державного управління *(військову, морську, фінансову, зовнішньополітичну тощо).* Колегії підпорядковувалися Сенату та мали право видавати власні укази в межах чітко визначеної компетенції.

У 1708–1709 рр. територію Росії поділено на 8 губерній *(Московську, Інгерманландську, Київську, Азовську, Смоленську, Архангелогородську, Казанську та Сибірську).* У 1719 р. губернії були поділені на 50 провінцій, а ті — на дистрикти (повіти). На чолі губерній стояли губернатори, підпорядковані цареві, Сенату та відповідним колегіям. У провінціях і дистриктах діяли воєводи з канцеляріями.

У 1718–1724 рр. відбувся перепис населення, після якого подвірне оподаткування було замінене на подушне *(для чоловіків),* а загальний обсяг податків виріс удвічі. Були створені військово-податкові округи *(полкові дистрикти),* у яких розквартировані війська контролювали збір податків і придушували заворушення.

Указами Петра I був сформований стан державних селян — сільських мешканців поза поміщицькими володіннями, відтоді залежних від уряду. У 1724 р. до державних селян були записані ясачні жителі Поволжя — татари, чуваші, мордва, марійці та удмурти, на них ще з 1721 р. поширилася рекрутчина, 1725 р. — подушна подать. Обидва ці нововведення не торкнулися Башкирії, а також корінних народів Сибіру.

Для налагодження системи контролю над діяльністю державних структур у Російській імперії у 1711 р. запроваджено систему таємного нагляду, а у 1722 р. — прокурорський нагляд. Реформування державного управління спричинило більш ніж удвічі збільшення кількості чиновників: із 924 осіб до **1962 осіб** у 1723 р.

Реформи Петра I торкнулися також релігійної сфери. В оточенні царя визначну роль відігравали випускники Києво-Могилянської академії — філософи і богослови Стефан Яворський та Феофан Прокопович. Обидва мали також західноєвропейську освіту. Після смерті патріарха Адріана в жовтні 1700 р. Петро I заборонив обрання нового патріарха, натомість призначив місцеблюстителем престолу вихідця з Галичини Яворського. Загалом у 1700–1762 рр. із 127 архієреїв, що обіймали

єпархіальні кафедри, 70 були українцями, 47 — росіянами, решта представляли інші національності.

Прокопович, будучи одним з найближчих радників царя, розробив проєкт церковної реформи. Як проповідник і публіцист, обґрунтовував необхідність державних реформ і необмеженого самодержавства, заперечував перевагу духовної влади над світською. Прокопович переніс на російський ґрунт цезаропапізм, проголосивши Петра І главою церкви, що стало ідеологічною основою синодальної системи. Він розробив *«Духовний регламент»* 1721 р., відповідно до якого патріаршество було офіційно скасовано, а замість нього засновано Синод із дванадцяти архієреїв під контролем монарха.

Номінально Синодом керував Яворський, який спочатку підтримував церковну реформу Петра І, але з часом став її противником, виступаючи за розділення церкви і держави. Проте фактичну владу зосередив у своїх руках Прокопович, який після смерті Яворського став першим членом Синоду, очоливши таким чином Російську православну церкву. Після смерті Петра І Прокопович сприяв передачі влади його дружині Катерині І. Втім, він намагався зберегти особливе становище своєї батьківщини в імперії, популяризуючи доктрину *«Київ — другий Єрусалим»,* тобто духовна столиця Росії.

Якщо ще 1702 р. Петро І оголосив про небажання нав'язувати православ'я силою, то вже 1704 р. з мусульман та язичників почали стягувати додатковий податок за молитви. Указами 1713 і 1715 р. мусульманські поміщики були обмежені у праві володіти православними кріпаками і змушені охреститися упродовж 6 місяців під загрозою втрати помість. З 1720 р. новохрещені на три роки звільнялися від податків, а з 1722 р. — від рекрутчини. З 1724 р. хрещення звільняло від кабали та смертної кари. Лише хрещені *«інородці»* мали змогу відкривати мідеплавильні підприємства. Але попри все це, в Казанській губернії з 1719 до 1725 р. було охрещено лише **2 тис.** людей, а до 1730 р. — ще **800.**

1706 та 1710 р. Петро І наказував сибірському архієпископу охрестити остяків і вогулів за допомогою як заохочень, так і застосування сили. Більшість цих народів врешті-решт перейшли на православ'я. З іншого боку, російська влада не протидіяла навернення більшості бурят-язичників на буддизм на початку XVIII ст.

Реформи Петра І викликали невдоволення, що стало причиною низки повстань. На новоприєднаних територіях у цей період вибухнули повстання: Астраханське *(1705–1706 рр.),* Кіндрата Булавіна *(1707–1708 рр.),* Башкирське *(1717–1718 рр.)* та виступи на Далекому Сході, — які були придушені урядовими військами.

Унаслідок придушення Булавинського повстання більша частина території донського козацтва була включена до новоствореної Азовської губернії. У 1708 р. скасовано виборність отаманів, козаків рекрутували до служби в регулярному війську, а вздовж Дону зведено низку російських фортець, комендантами яких отримали право розглядати спори між козаками, старшиною та сусідніми народами. Згідно з указом 1721 р. всі козаки були підпорядковані Воєнній колегії.

Петро І ще з кінця XVII ст. послідовно впроваджував політику прямого втручання у політичні та економічні справи Гетьманщини.

1709 р. імператор видав маніфест про запровадження при гетьмані інституту царських резидентів. Вони виконували функції політичного нагляду за гетьманом і старшиною, збирали розвідувальні дані про суспільні настрої та ступінь лояльності української еліти до російської влади. Резиденти мали впливати на кадрові призначення, домагаючись від гетьмана затвердження лише тих осіб, які вважалися «вірними цареві». У випадках підозри в нелояльності вони могли застосовувати військову силу.

Царський уряд сприяв переселенню православного дворянства з Балкан — переважно сербського або валаського. Їм надавали маєтності, конфісковані у прибічників Мазепи.

Створення Малоросійської колегії у травні 1722 р. фактично ліквідувало політичну автономію Гетьманщини. Її діяльність призвела до поширення російських законодавчих актів на українські землі Лівобережжя та Слобожанщини та підпорядкування місцевих адміністративних структур центральним органам імперської влади.

Президент колегії Степан Вельямінов отримав повноваження реформувати судову систему, фінанси, адміністративні та військові структури, уніфікуючи їх із загальноімперськими порядками. До його компетенції входили розгляд судових апеляцій, контроль над оподаткуванням, нагляд за діяльністю гетьмана та Генеральної військової канцелярії, а також регулювання розміщення російських військ на території України.

Прокурор Малоросійської колегії здійснював поліцейські функції, зокрема арешти підозрюваних у сепаратистській діяльності козаків та опис їхнього майна. Указом 1723 р. запроваджено інститут полкових наглядачів, відповідальних за контроль над податками та дотриманням наказів колегії.

Після смерті гетьмана Івана Скоропадського у 1722 р. Колегія поступово перебрала всі владні повноваження. Спроба наказного гетьмана Павла Полуботка відстояти автономні права Гетьманщини завершилася його арештом та ув'язненням разом із групою старшин у Петропавлівській фортеці в листопаді 1723 р. Реформи Петра І призвели до перетворення Гетьманщини на де-факто провінцію Російської імперії з мінімальною автономією.

Аналогічним чином у 1716–1726 рр. Росія завдяки низці заходів: розміщення військ на чужій території, вплив на вибори короля, роздмухування конфліктів між королем і аристократами, створення проросійської партії завдяки корупції, дипломатична блокада та втручання у внутрішні справи під гаслом захисту православних, — звела Польщу до стану клієнтської держави. Пізніше цей алгоритм буде використаний при анексії Кримського ханства, а деякі з його елементів застосовуватимуться і у XXI ст.

За Петра II відбулася певна лібералізація внутрішньої політики та відхід від радикальних реформ Петра І. Можливий початок війни з Османською імперією призвів у 1727 р. до скасування Малоросійської колегії та відновлення влади гетьмана — Данила Апостола. Одночасно російським дворянам заборонили скуповувати землі в Україні.

РОЗДІЛ 33

РОСІЙСЬКА ЕКСПАНСІЯ В ДОБУ «ПАЛАЦОВИХ ПЕРЕВОРОТІВ»

1730-1760-ТІ РР.

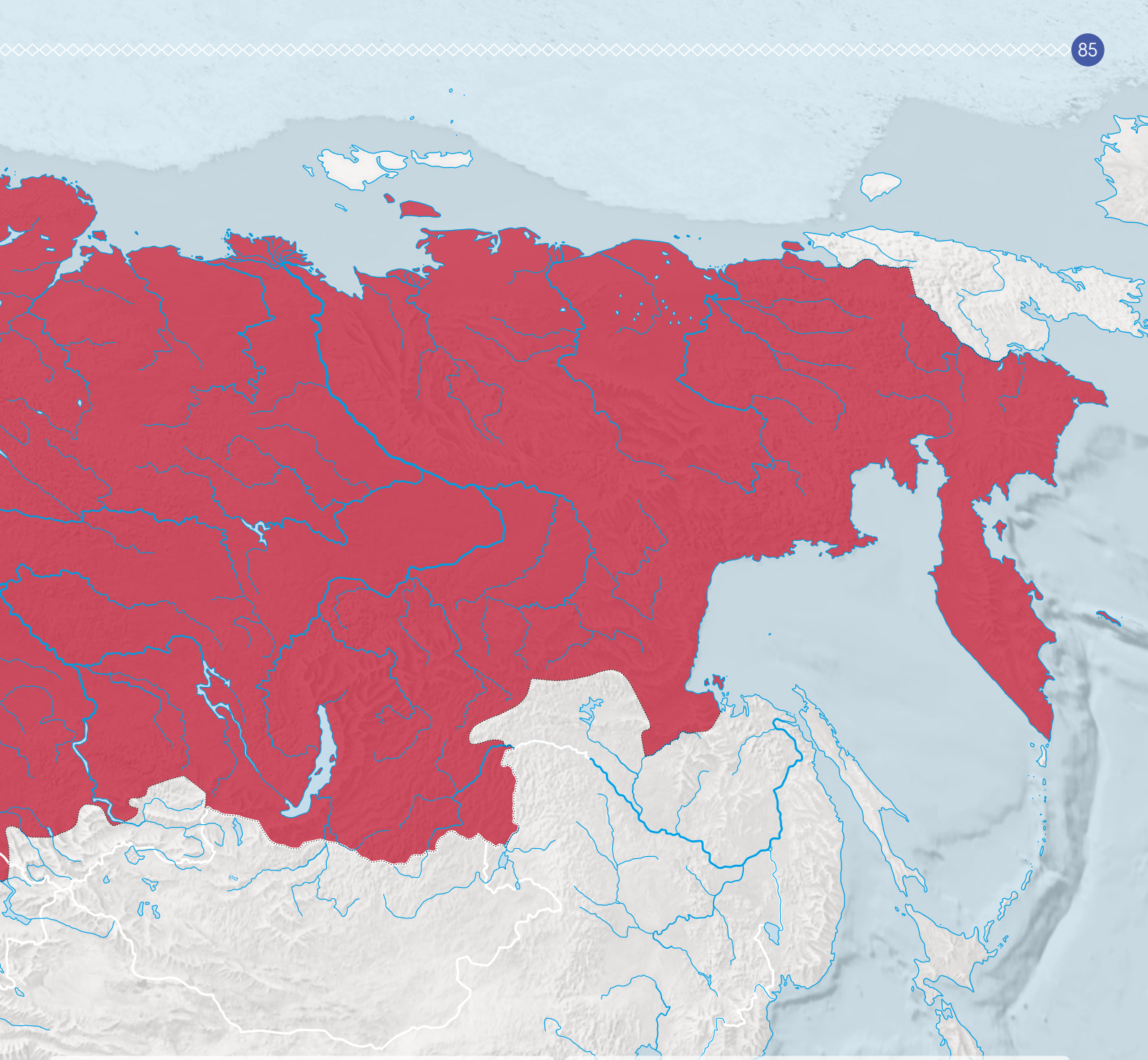

Цифрами позначені:

1. Калмикія.
2. Лівобережна Гетьманщина.
3. Запорізька Січ *(частина, підконтрольна Росії у 1711–1734/1739 рр.).*
4. Молодший Казахський жуз *(російський васал з 1731 р.).*
5. Середній Казахський жуз *(російський васал вперше з 1732 р., остаточно з 1740 р.).*
6. Території, повернуті Персії за Рештським договором 1732 р.
7. Території, повернуті Персії за Ганджийським договором 1735 р.
8. Території, відібрані у Гетьманщини та Запоріжжя під час будівництва Української лінії 1731–1735 рр.
9. Території Швеції, захоплені під час війни та закріплені за Росією Абоським договором 1743 р.
10. Території, відібрані у Запоріжжя для військових поселень іноземних колоністів у 1751–1754 рр.
11. Казахські кочовища, захоплені явочним порядком внаслідок будівництва нових фортець у 1734–1754 рр.
12. Східна Пруссія, захоплена 1758 р. в ході Семирічної війни і включена до складу Росії, повернута 1762 р.
13. Гольштейн-Готторп, наслідне володіння імператора Петра III з 1761 р., відступлене Данії 1773 р.

РОСІЙСЬКА ЕКСПАНСІЯ В ДОБУ «ПАЛАЦОВИХ ПЕРЕВОРОТІВ»
1730-1760-ТІ РР.

Після смерті Петра I в Російській імперії розпочався період постійної боротьби за владу — доба так званих *«палацових переворотів».*

Петро II став останнім представником роду Романових по чоловічій лінії на російському імператорському троні. Після його смерті на початку 1730 р. члени Верховної таємної ради розпочали боротьбу за владу; особливо активними були представники родин Долгоруких та Голіциних. У результаті члени ради вирішили запропонувати стати наступним монархом молодшій дочці царя Івана V — Анні Курляндській, яка невдовзі стала імператрицею Анною Іоанівною.

Члени ради, так звані *«верховники»,* вирішили, що владу Анни можна буде легко контролювати. Для цього були укладені спеціальні пункти — *«Кондиції»,* що мали обмежити російське самодержавство. У тексті визначалися ключові зобов'язання правительки: збереження й поширення православної віри, відмова від шлюбу та визначення спадкоємця, а також передання вирішальних державних повноважень Верховній таємній раді. Документ містив перелік заборон щодо самостійного ведення війни, укладення миру, призначень на високі посади, накладання податків і розпорядження маєтностями. Делегація «верховників» в Мітаві *(сучасна Латвія),* вручила Анні текст *«Кондицій».* Перед своїм від'їздом до Москви Анна підписала документ, знаючи про невдоволення діями *«верховників»* серед російського дворянства.

У лютому 1730 р. Анна Іоанівна прибула до Москви, де їй присягнули на вірність вищі військові та державні чини імперії. Поступово у дворянському середовищі, яке не входило до кола «верховників», сформувалися дві протилежні політичні групи: прихильники шляхетських вольностей *(князь Олексій Черкаський, Василь Татищев та ін.)* та прибічники повного відновлення самодержавної влади монарха *(князі Антиох Кантемир, Микита Трубецькой, Григорій Юсупов, Феофан Прокопович та ін.).*

У ході дискусій щодо обмеження самодержавства з'явилося кілька проєктів нового державного устрою імперії. Дмитро Голіцин, один із «верховників», пропонував створення змішаної аристократичної моделі влади за шведським зразком XVII ст. Передбачалося заснування двопалатного *«протопарламенту»:* Нижньої палати шляхетства *(200 дворян)* для захисту станових прав та Палати міських представників для керування торгівлею й промисловістю. Інший проєкт висунув Татищев, яким передбачалося скасування Верховної таємної ради та створення *«Верхнього уряду» (Сенату)* з 21 члена, відповідального за зовнішню політику та загальнодержавні справи. Господарські функції переходили до *«Нижнього уряду»* зі 100 осіб, який збирався б тричі на рік. Посади в урядових структурах, включно з вищими військовими та президентами колегій, ставали виборними.

Дискусії навколо проєктів призвели до того, що прихильники відновлення сильної імператорської влади погодили звернення до Анни Іоанівни з вимогою ліквідувати Верховну таємну раду, відкинути *«Кондиції»* і відновити владу Сенату. Анна заручилася підтримкою гвардії, а дворяни на чолі з Кантеміром подали чолобитну з вимогою відновити повне самодержавство. У відповідь Анна публічно розірвала текст *«Кондицій»,* остаточно зруйнувавши плани *«верховників».* Невдовзі країна вдруге присягнула Анні Іоанівні як абсолютному монарху, а на «верховників» чекали репресії.

Правління імператриці характеризувалося зростанням ролі осіб німецького походження у вищих державних структурах: фаворита Ернеста-Йоганна Бірона, Андрія Остермана, Бургарда Мініха та інших. Їхнє високе становище спричинило поширення в суспільстві думки про узурпацію влади в країні «німецькою партією», що отримала узагальнену назву «біронівщина». Втім, думка ця була небезпідставна — у 1760-х рр. понад **40%** з 400 вищих російських офіцерів були неросійського походження, причому три чверті з них становили німці.

Однак *«німецький»* вплив не був усевладним. Бірон у низці випадків підтримував російських діячів і намагався уникати відкритого викликання невдоволення серед російського дворянства. Після смерті Анни він короткий час виконував обов'язки регента згідно з її заповітом, але швидко був усунутий, засуджений і засланий.

У 1733 р. у зв'язку з хворобою Данила Апостола в Гетьманщині був сформований уряд з 6 осіб, порівну з українців і росіян на чолі з російським князем Шаховським. Після смерті гетьмана наступного року влада в Україні перейшла до цього *«гетьманського уряду».*

У 1734 р. запорожці повернулися під російський протекторат, що призвело до вибуху наступного року чергової російсько-турецької війни. У 1736 р. російські та козацькі війська оволоділи Азовом, прорвали Перекоп і тимчасово зайняли кілька кримських міст, зокрема Бахчисарай і Гезлев *(Євпаторію).* Подальші операції у Причорномор'ї виявилися безрезультатними, що змусило російські гарнізони залишити Очаків і Кінбурн. Через сепаратний мир Австрії з Османською імперією та загрозу війни зі Швецією Росія 1739 р. уклала Бєлградський мир, за яким повертала собі втрачені у 1711–1713 рр. причорноморські території.

Натомість можливості експансії з'явилися у Середній Азії. У першій половині XVIII ст. казахське суспільство, організоване у форму трьох орд-жузів *(Молодшого, Середнього та Старшого)* із власною територіальною, культурною та політичною специфікою, переживало період міжусобиць і тиску з боку сусідів. У цих умовах хан Молодшого жузу Абулхаїр у 1730 р. звернувся із проханням про прийняття російського підданства, яке було йому надане за рік.

У наступні десятиліття Російська імперія послідовно зміцнювала контроль над казахськими землями. У 1740 р. під російський протекторат остаточно перейшов Середній жуз. Натомість спроба привести у підданство Старший жуз того ж року закінчилася

убивством хана. Включення казахських територій до складу імперії супроводжувалося руйнуванням традиційної системи влади, запровадженням російських адміністративних структур, трансформацією соціального устрою та економіки, а також поступовою інтеграцією регіону в імперську торговельну й інфраструктурну мережу. Підданство, започатковане у пошуках захисту, переросло у повномасштабну трансформацію казахських земель.

Незадоволення правлінням Анни Іоанівни та всевладдям *«біронівщини»* сприяло формуванню серед російської еліти очікувань, що з приходом Єлизавети Петрівни відбудеться повернення до політики Петра I та послаблення *«засилля німців»*. Вступивши на престол унаслідок безкровного перевороту наприкінці 1741 р., Єлизавета мала, на противагу німцям, сильні зв'язки з українським середовищем. Її фаворитом став виходець із козацької старшини Олексій Розумовський. За її правління у 1742 р. було відновлено Київську митрополію, у 1744 р. вона здійснила подорож в Україну та заклала Андріївську церкву в Києві, на прохання козацької старшини відновила інститут гетьманства. У 1750 р. новим гетьманом став брат Олексія Кирило Розумовський.

Водночас імперська влада продовжила інтегрувати землі Гетьманщини в загальноімперські структури. Ще 1753 р. імператорський указ скасував виборність кошової старшини на Січі, однак втілити його в життя уряд не зміг. У 1754 р. були ліквідовані митні кордони, Запоріжжя підпорядковане гетьманській адміністрації, у 1756 р. Гетьманщину та Нову Січ переведено до компетенції Сенату, а також розгорнуто мережу військових поселень і колонізаційних проєктів, що поступово обмежували автономію українських територій. Розумовський більшість часу проводив у Петербурзі, переклавши управління Гетьманщиною на свою раду, всі члени якої були росіянами.

У 1730–1740-х рр. російський уряд продовжив поступове перетворення козацького стану на залежне селянство. У 1733–1737 рр. були розпочаті реформи, що мали на меті зрівняти службу слобідських і запорозьких козаків із регулярними військами та перевести козацьких підпомічників до розряду державних селян. Хоча за клопотаннями слобожан імператриця Єлизавета у 1743 р. формально скасувала ці нововведення, традиційний козацький устрій уже був істотно підірваний. Козацька старшина дедалі активніше привласнювала спільні землі, закріпачувала рядових козаків і формувала великі приватні маєтності.

У цей період запорожці впорядкували власні території, поділивши їх на паланки; серед них значною була Кальміуська паланка, що охоплювала простори між Сіверським Дінцем і Доном. Проте суперечки щодо розмежування володінь між Запорізьким і Донським військом тривали, і 1746 р. Єлизавета Петрівна спеціальним указом змінила кордони Війська Запорозького Низового, передавши донцям землі між Доном і Кальміусом.

Асиміляційна політика Російської імперії також продовжилася щодо волзьких татар, зокрема через системну християнізацію. У 1730–1740-х рр. було розгорнуто кампанію насильницького навернення народів Поволжя, включно з татарами, що супроводжувалася жорсткими адміністративними та економічними заходами.

У 1731 р. була створена Комісія для хрещення казанських і нижегородських мусульман, а за дев'ять років — Контора новохрещенських справ *(для Астраханської та Воронезької губерній на додачу до попередніх)*. Указ 1731 р. гарантував новохрещеним грошові виплати та трирічні податкові пільги, з 1749 р. їхня подушна подать перекладалася на тих, хто залишався мусульманином.

З 1738 р. зафіксовані випадки масового насильницького хрещення цілих татарських сіл. За відмову від виконання православних обрядів передбачалося закування в кайдани. Особливо непоступливих мешканців виганяли з рідних сіл. Указ 1742 р. забороняв будівництво нових мечетей, всі побудовані після 1552 р. мали бути знесені *(фактично зруйновані 418 з 536)*. У 1744 р. Сенат і Синод дійшли висновку про доцільність дозволити мусульманам будувати мечеті в селах без православного населення у співвідношенні одна мечеть на 200–300 осіб. Ще один указ про руйнування мечетей був виданий 1752 р.

Завдяки цим заходам у 1750 р. в Казанській губернії на 202,3 тис. новохрещених чоловіків *(з яких татар було лише 3,5 тис.)* припадало **129,1 тис.** нехрещених підданих, з яких **108,6 тис.** становили татари. Загалом у 1741–1755 рр. було охрещено **335 тис.** інородців, найбільше — серед чувашів. Поєднання податкового тиску з релігійними обмеженнями спричинило різке зростання соціальної напруги: поширеним явищем став масовий відтік татар у менш контрольовані регіони, зокрема до Приуралля. Там виникали осередки збройного спротиву імперській політиці.

Лише 1755 р. було припинене переселення нехрещених татар на нові місця, а з наступного року дозволене будівництво нових мечетей.

Аналогічними методами з 1731 р. здійснювалося навернення на православ'я тунгусів, якутів, чукчів та коряків.

РОЗДІЛ 34

РОСІЙСЬКА ЕКСПАНСІЯ В ЄКАТЕРИНИНСЬКУ ДОБУ

1760-1790-ТІ РР.

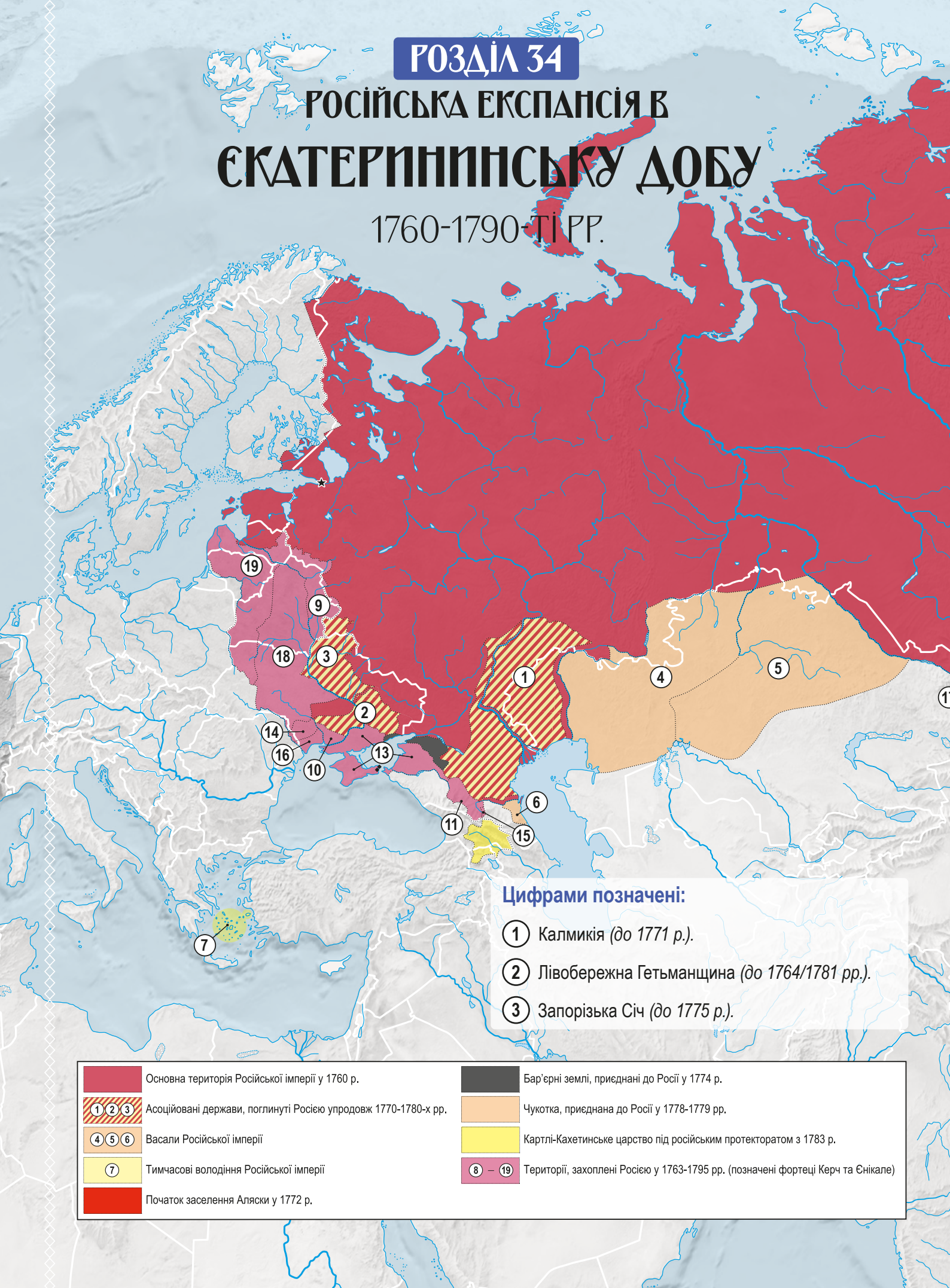

Цифрами позначені:

1. Калмикія *(до 1771 р.)*.
2. Лівобережна Гетьманщина *(до 1764/1781 рр.)*.
3. Запорізька Січ *(до 1775 р.)*.

- Основна територія Російської імперії у 1760 р.
- (1) (2) (3) Асоційовані держави, поглинуті Росією упродовж 1770-1780-х рр.
- (4) (5) (6) Васали Російської імперії
- (7) Тимчасові володіння Російської імперії
- Початок заселення Аляски у 1772 р.
- Бар'єрні землі, приєднані до Росії у 1774 р.
- Чукотка, приєднана до Росії у 1778-1779 рр.
- Картлі-Кахетинське царство під російським протекторатом з 1783 р.
- (8) – (19) Території, захоплені Росією у 1763-1795 рр. (позначені фортеці Керч та Єнікале)

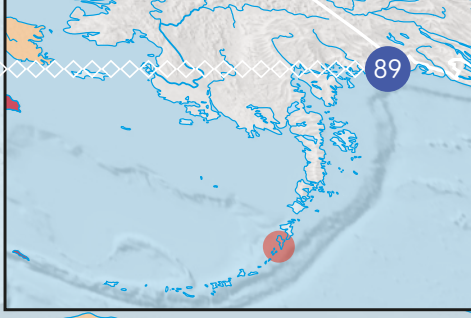

4 Молодший Казахський жуз.

5 Середній Казахський жуз.

6 Тарковське шамхальство *(васальні договори 1784 і 1786 р., остаточно під російським сюзеренітетом зі збереженням внутрішнього самоврядування з 1793 р.).*

7 Архипелазьке велике князівство *(27 островів, захоплених Росією 1770 р. і повернутих Туреччині 1774 р.).*

8 Гірський Алтай *(прийняття в російське підданство 1756 р., російсько-китайський конфлікт 1757–1763 рр., формальне завершення територіальної суперечки з Китаєм за Чугучацьким протоколом 1864 р.; східний кордон показаний разом із Другою Чуйською волостю — із середини XVIII ст. у подвійному російсько-китайському підданстві, з 1865 р. під владою Росії).*

9 Території, приєднані до Росії внаслідок першого поділу Речі Посполитої 1772 р.

10 Території, захоплені та приєднані до Росії після російсько-турецької війни за Кючук-Кайнарджійським договором 1774 р. *(включно з фортецею на Кінбурнській косі та кримські фортеці Керч і Єнікале).* У 1774–1775 рр. —фактично частина Запорізької Січі.

11 Кабарда *(бар'єрна між Росією і Туреччиною з 1739 р., перша російська фортеця 1763 р., формально приєднана разом із залежними частинами Осетії до імперії за Кючук-Кайнаржійським договором 1774 р., фактично завойована у «Семимісячній війні» 1779 р., зберігала внутрішню автономію до 1825 р.).*

12 Курильські острови *(нерегулярний збір ясаку з 1713 р., постійний — з 1775 р., завершення приведення у підданство — 1778 р.).*

13 Кримське ханство *(фактично захоплене 1782 р., формально анексоване 1783 р.).*

14 Північний Єдисан, за Кючук-Кайнарджійським договором 1774 р. переданий від Османської імперії до Кримського ханства, повернутий Туреччині 1779 р., захоплений та приєднаний до Росії після російсько-турецької війни за Ясським договором 1791/92 р.

15 Інгушетія. Номінально приєднана до Росії внаслідок присяг племінних старійшин окремих спільнот у 1770 р. *(двічі),* 1771 р. та 1810 р. Фактично під російським контролем з 1784 р. *(заснування Владикавказу).*

16 Південний Єдисан *(частина Очаківського ейялету),* захоплений та приєднаний до Росії за Ясським договором 1791/92 р.

17 Бухтармінський край, у підданстві Росії з 1791 р., визнаний російським за Чугучацьким протоколом 1864 р.

18 Території, приєднані до Росії внаслідок другого поділу Речі Посполитої 1793 р.

19 Території, приєднані до Росії внаслідок третього поділу Речі Посполитої 1795 р.

Картлі-Кахетія показана на мапі разом із залежними від неї султанатами.

РОСІЙСЬКА ЕКСПАНСІЯ В ЄКАТЕРИНИНСЬКУ ДОБУ
1760-1790-ТІ РР.

Унаслідок перевороту 1762 р. новою правителькою Російської імперії стала Катерина II. Німкеня за походженням, у 1745 р. вона стала дружиною майбутнього імператора Петра III, онука Петра I. Його короткотривале правління та пронімецька зовнішня політика викликали невдоволення серед військових і дворянства. У результаті Катерина та її прихильники організували заколот. Вона заручилася підтримкою військових, зокрема Ізмайловського полку, братів Орлових, старший з яких, Григорій, був її коханцем, а також гетьмана Кирила Розумовського. 12 липня 1762 р. Петро III зрікся престолу, а невдовзі, найімовірніше, був убитий.

Внутрішня політика Катерини II характеризувалася поняттям «просвічений абсолютизм», що відображало прагнення імператриці поєднати ідеї європейського Просвітництва з посиленням самодержавної влади. Спираючись на концепції французьких просвітників, Катерина вважала необмежену монархію природною для величезних просторів і суворих кліматичних умов Російської імперії. Тому її реформи були спрямовані на централізацію управління, зміцнення бюрократичного апарату та уніфікацію адміністративних структур.

Першим кроком стала реформа Сенату 1763 р., який поділили на шість департаментів, а згодом позбавили законодавчих функцій, перетворивши на вищу судову та наглядову інстанцію. Центр законотворення перемістився до імператриці та її кабінету. У 1766–1768 рр. Катерина скликала Уложену комісію для укладання нового зводу законів, у якій дехто вбачав зародок майбутнього парламентаризму. До її роботи залучили представників усіх станів, окрім кріпосних селян, а ідейною основою став *«Наказ»* імператриці, побудований на принципах поділу влади та гуманізму. Однак діяльність Комісії була припинена і не призвела до істотних законодавчих змін, особливо таких, що обмежували б владу монарха.

Натомість аристократія отримала й закріпила свої привілеї, через що період правління Катерини II називають *«золотим віком російського дворянства». «Жалувана грамота дворянству»* 1785 р. звільняла його від реквізицій і постою військ, надавала право власності на надра, забезпечувала створення станових установ, гарантувала недоторканість маєтків *(без можливості конфіскації навіть у разі кримінальних злочинів)* та спадкову передачу володінь.

Становище селянства значно погіршилося. Указ 1760 р. дозволяв поміщикам відправляти непокірних селян до Сибіру або на каторгу з правом самостійно визначати тривалість покарання. Указ 1763 р. покладав на селян обов'язок утримувати війська, спрямовані на придушення повстань. Указ 1767 р. забороняв селянам подавати скарги безпосередньо імператриці.

У 1762–1764 рр. Катерина II видала два маніфести, спрямовані на залучення іноземних переселенців до імперії. Ними іноземців закликали мігрувати до Росії та визначали перелік пільг і привілеїв. Перші німецькі поселення з'явилися в Поволжі. Чимало іноземців осіли на північних межах володінь Запорізької Січі. Запорожці поставилися до їхньої появи як до загарбників земель, і наприкінці 1760-х рр. розпочали проти них боротьбу, зокрема збройну. Особливої інтенсивності вона набула у 1772–1774 рр.

У 1773–1775 рр. імперію сколихнуло масштабне козацько-селянське повстання на Уралі, відоме як Пугачовщина, що охопило також сусідні території Башкирії, Західного Сибіру та Поволжя. Після його придушення Катерина II наказала усунути з публічного простору будь-які згадки про повстання: перейменовано річку Яїк на Урал, Яїцьке військо — на Уральське, Яїцькемістечко— на Уральськ; місця й символи, пов'язані з Пугачовим, були знищені. Після страти лідерів уряд запровадив низку реформ, що зміцнювали імперський контроль. Адміністративно-територіальна реформа 1775 р. встановила нову систему поділу імперії на намісництва й повіти, ґрунтовану на принципі чисельності населення: замість 23 губерній утворено 53 намісництва, а кількість міст зросла через перетворення великих сіл на міські центри.

1784 р. уряд інтегрував нижчі верстви еліти Поволжя, Уралу і Башкирії, допустивши їх до державної служби. Це відкривало їм шлях до російського дворянства навіть без обов'язкового хрещення і повертало право тримати кріпаків *(але не православних).* Пізніше татарська еліта вважалася настільки лояльною, що тамтешні купці отримали привілеї для торгівлі в Казахстані та Центральній Азії, відстоюючи там імперські інтереси.

Відбулося певне обмеження балтійської автономії: 1783 р. була урізана компетенція органів дворянського самоврядування та запроваджена подушна подать, жалувані грамоти містам і дворянству 1785 р. урівняли балтійські провінції з рештою імперії. Втім, уже 1796 р. Павло скасував усі нововведення, окрім податі, натомість запровадивши рекрутчину.

Подібна централізація стосувалася й українських територій. У 1764 р. Катерина II скасувала гетьманську владу й створила Другу Малоросійську колегію. У своїй інструкції вона критикувала адміністративний порядок, фіскальну систему та судочинство Гетьманщини, наголошуючи на необхідності її повної інтеграції в імперські структури, зокрема введення російської як єдиної офіційної мови адміністрації й викладання, а також заохочення винятково російськомовного книгодрукування. У листі князю Олександру Вяземському імператриця стверджувала, що малороси вороже ставляться до всього великоросійського, тому колишні гетьманські території слід якнайшвидше перетворити на звичайну імперську провінцію, «щоб вони обрусіли й перестали дивитись, як вовки на ліс».

1765 р. були ліквідовані всі п'ять слобідських полків, на їхній території утворена губернія.

1775 р. російські війська, що поверталися з війни з Османською імперією, зайняли Запорізьку Січ, зруйнувавши її укріплення. На заміну козацько-полковому

устрою 1781 р. запроваджено загальнодержавну губернську систему. У 1783 р. на Лівобережжі та Слобожанщині юридично оформлено кріпацтво, а козацькі полки перетворені на регулярні, у 1785 р. старшину зрівняно в правах із російським дворянством — цими актами центральна влада здобула прихильність козацьких землевласників. Лояльність престолу означала можливість карколомної кар'єри — Олександр Безбородько став канцлером Російської імперії; половину всієї російської еліти в другій половині століття становили вихідці з України; малоросів серед лікарів було удвічі більше за великоросів. Ліквідація Другої Малоросійської колегії 1786 р. означала скасування навіть номінальної окремішності України у складі Росії.

За часів Катерини II значно зросла територія імперії, насамперед через три поділи Речі Посполитої між Російською, Австрійською та Прусською імперіями. У 1772 р. Росія отримала значну частину білоруських земель, що забезпечило контроль над верхів'ями Дніпровського й Двинського басейнів і просування кордонів до центральних польських територій. Після реформ Станіслава-Августа Понятовського та ухвалення Конституції 3 травня 1791 р. Росія здійснила нову військову інтервенцію. За другим поділом 1793 р. імперія приєднала Правобережну Україну *(Київське, Брацлавське, Волинське воєводства)* та центрально-білоруські землі з Мінськом. Після повстання Тадеуша Костюшка третій поділ 1795 р. ліквідував державність Речі Посполитої: Росія отримала Литву з Вільно, Курляндію та решту білоруських територій.

Росія виправдовувала анексію цих земель покликанням на історію — йшлося не про нібито завоювання чужого, а про повернення давніх земель Русі *(«Отторженная возвратих»).* Хоча загальнодержавні органи колишньої Речі Посполитої були розпущені, а території поділені на звичайні губернії, більшість урядових посад на місцях зайняли польські шляхтичі, а правовідносини регулювалися не російськими законами, а магдебурзьким правом *(до 1831–1834 рр.)* і Третім Литовським статутом (до 1832–1840 рр.). За Павла відродилися навіть шляхетські сеймики. Всього ж польська знать на початку XIX ст. становила майже **70%** усього дворянства імперії.

Після включення Правобережної України до імперії у 1793 р. там ліквідували Українську греко-католицьку церкву: унійні єпархії були розпущені, їхнє майно вилучено, а храми передано православним. Під сильним тиском влади у 1794–1795 рр. майже 1,8 млн греко-католиків було переведено до православ'я. На новоприєднаних землях запроваджені кріпацтво і рекрутчина.

У межах імперії опинилося і близько мільйона євреїв. Щоб запобігти їхньому переселенню до центральних губерній та забезпечити контроль над податками, Катерина II у 1791 р. запровадила смугу осілості — територію, за межами якої євреям заборонялося проживати. Смуга охоплювала регіони традиційного єврейського розселення, приєднані внаслідок поділів Польщі, а також степові райони біля Чорного моря й малозаселені території на схід від Дніпра.

З 1794 р. євреї *(але не караїми)* обкладалися подвійними податками. Перехід до православ'я скасовував усі обмеження.

За Катерини II продовжувалося освоєння північних територій. Зростання активності англійських і французьких експедицій біля берегів Чукотки спонукало уряд швидше інтегрувати ці землі до імперії. У 1776 р. імператриця наказала домогтися визнання чукчами російського підданства мирними засобами — переконаннями та підкупом. У 1778 р. було укладено угоду про входження чукчів до складу імперії, а в 1779 р. Катерина II оголосила їх російськими підданими. Чукчам надали широкі права: їх звільнили від сплати ясаку на десять років і зберегли їхню автономію у внутрішніх справах.

Цар Картлі-Кахетії Іраклій II звернувся до імператриці з проханням прийняти його державу під протекторат Російської імперії. У 1783 р. було укладено Георгіївський трактат, за яким Іраклій II визнавав російське покровительство, обмежував зовнішню політику та зобов'язувався надавати війська. Росія гарантувала недоторканність і незалежність Картлі-Кахетії й визнавала її внутрішній суверенітет. Договір зрівнював у правах грузинську й російську знаті, духовенство та купецтво; його таємні статті передбачали розміщення російського гарнізону та домагання повернення грузинських територій, відібраних Османською імперією. У межах реалізації трактату було засновано кілька фортець, зокрема Владикавказ. Проте вже у 1780-х рр. османські набіги та нестабільність у регіоні підірвали дієвість угоди, а у 1787 р. виведення російських військ фактично її денонсувало.

У цей період в Росії декларувалася політика релігійної терпимості. З 1764 р. з неправославних селян були зняті додаткові податі, які вони платили за новохрещених; однойменна контора ліквідовувалася, а місіонерська діяльність спускалась на рівень єпархій. У 1767 р. казанським татарам було дозволено будувати мечеті. У 1773 р. видано закон про терпимість усіх віросповідань, що забороняв православному духовенству втручатися в справи інших конфесій. У 1788 р. оприлюднений маніфест про створення Оренбурзького магометанського духовного зібрання в Уфі, покликаного здійснювати нагляд за духовними чинами мусульман імперії, будівництвом мечетей, майновими суперечками та дотриманням релігійних обрядів. Мусульманські громади отримали право будувати й відновлювати мечеті, що сприяло інтеграції їх у державну систему імперії.

На момент смерті Катерини II площа Росії зросла до **16,4 млн км²** *(без Аляски, яка лише освоювалася),* на додачу Петербург контролював Молодший жуз *(понад 500 тис. км²),* Середній жуз *(понад 1 млн км²)* та Картлі-Кахетію *(42 тис. км²).*

РОЗДІЛ 35
РОСІЙСЬКЕ ЗАВОЮВАННЯ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я І КРИМУ (1771-1792 РР.)

Остаточна ліквідація автономії Гетьманщини і подальша її територіальна та суспільно-політична інкорпорація Російською імперією за правління Катерини II створили базу для втілення ще петровських планів опанування Північного Причорномор'я та виходу до Чорного моря. Османська імперія восени 1768 р. оголосила Російській імперії війну. Відчутні воєнні поразки турків призвели до того, що відрізані від степів ногайці Єдисанської та Буджацької орд влітку-восени 1770 р. вимушено пішли на союз з росіянами. З підданства Стамбулу вийшли також ногайці Єдичкульської та Джамбулуцької орд.

Влітку 1771 р. до Криму вступила 30-тисячна російська армія, підтримувана 60 тисячами ногайців. На престолі ханства опинився Сахіб Герай, його брат Шагін посів місце калги. В умовах окупації та унаслідок примусу 12 листопада 1772 р. у Карасубазарі *(сучасний Білогірськ)* укладено трактат між Російською імперією та Кримським ханатом. Угода декларувала «незалежність татарських народів», які охоплювали одну область, та *«вічний союз»* із Росією. «Во всегдашнее содержание» росіянам передавалися фортеці Керч і Єнікале, а також бухта Ахтіар *(нині Севастопольська)*. Фактично Росія отримала можливості для розвитку своєї іноземної торгівлі, а заволодіння бухтою дозволяло побудувати тут базу для майбутнього Чорноморського флоту.

Сприятливий для Росії перебіг війни, внутрішні та зовнішні проблеми Османської імперії змусили останню піти спочатку на перемир'я *(укладене у травні 1772 р.)*, а згодом на мирну угоду. 21 липня 1774 р. укладено Кючук-Кайнарджійський мир. Кримський ханат включно з материковою частиною володінь, населену 5-ма ногайськими ордами, проголошувався незалежною державою; лише в релігійному відношенні населення ханату підпорядковувалося султану як халіфу всіх мусульман. До ханату відходили османські володіння на південному узбережжі Криму, а також у Північному Причорномор'ї між Південним Бугом та Дністром *(крім фортеці Очаків з округою)*. Російська імперія зобов'язалася вивести свої війська з території ханату та Османської імперії. До Російської імперії відійшли османські володіння на сході Керченського півострова *(округа фортеці Керч)* та заході Таманського півострова; між нижніми течіями Дніпра та Південного Бугу разом із фортецею Кінбурн; було підтверджено належність Азова з округою до Російської імперії.

Кючук-Кайнарджійський договір став відправним моментом на шляху до повного завоювання Криму Росією. Всупереч угоді, російські війська залишалися на півострові, що дозволило Петербургу втручатися у внутрішні справи ханату. У 1777 р. до Криму увійшла російська армія, яка звела на престол Шагіна Герая. Задля знекровлення ханату, а також вилучення демографічного ресурсу у 1778 р. під орудою Олександра Суворова здійснено депортацію до Азовської губернії кримських християн *(понад 30 тисяч греків та вірмен)*.

Орієнтація Шагіна Герая на Російську імперію, впровадження ним непопулярних реформ (податкової, військової, адміністративної), а також поступова втрата в очах підданих ідентичності правовірного володаря *(перенесення резиденції з Бахчисарая до Кафи, гоління бороди тощо)* сприяло наростанню невдоволення кримського суспільства. Отримання ханом чина капітана гвардії Преображенського полку було розцінено опозицією як зрада ханства та ісламу. У 1781 та 1782 р. на Кубані вибухнули антиханські повстання. Під час придушення повстання 1782 р. з Шагіном Гераєм проведено переговори: хан зрікався влади на користь Росії в обмін на обіцянку влади в одній з перських провінцій; проросійська кримська верхівка висловила бажання перейти під владу Російської імперії.

У грудні 1782 р. Катерина II ухвалила рішення про приєднання Кримського півострова до імперії. Забезпечували реалізацію анексії армійський корпус *(залишався на півострові після придушення повстання)*, а також флот, якому було наказано увійти в Ахтіярську гавань. Під приводом порушення Туреччиною статей Кючук-Кайнарджійського договору *(вторгнення турецького гарнізону на Тамань та оголошення його мешканців підданими турецького султана)*, 19 квітня 1783 р. Катерина II підписала маніфест *«О принятии полуострова Крымского, острова Тамана и всей Кубанской стороны под Российскую Державу»*. Формальності з *«приєднанням»* були залагоджені приведенням татарської знаті та духовенства до присяги на вірність імператорському дому в липні та виданням у серпні 1783 р. указу Катерини II *«О принятии крымских жителей и прочих татарских народов в Российское подданство»*.

Після Кючук-Кайнарджійського миру 1774 р. ногайці були поступово переведені російським урядом на правобережжя Кубані. Після анексії цієї території 1783 р. ногайці першими визнали підданство Російської імперії. В умовах напружених стосунків та підготовки до чергової війни з Османською імперією влітку того ж 1783 р. російський уряд зажадав від ногайців переселитися з Кубані до приуральських степів. Останнє спричинило заворушення та антиросійське повстання ногайців. Після низки збройних сутичок в жовтні 1783 р. Кубанський корпус Суворова разом з донськими козаками на р. Лаба напали на головний табір повстанців. У вирішальній битві ногайці зазнали нищівної поразки та різанини, яку чимало сучасних дослідників прирівнюють до акту геноциду.

Одразу після анексії на півострові формально зберігався колишній адміністративно-територіальний устрій, зокрема колишній поділ території Криму на 6 каймаканств *(провінцій)*: Бахчисарайське, Акмечетське, Карасубазарське, Гезлєвське, Кефинське та Перекопське, які, в свою чергу, поділялися на декілька

(від п'яти до дев'яти) кадиликів *(повітів)*. Практично більшість каймаканів, до компетенції яких належала вся судова та земська влада в очолюваних ними каймаканствах, а також кадіїв *(суддів)*, були залишені на своїх посадах. Реальна ж влада зосереджувалася в руках генерал-губернатора Григорія Потьомкіна через посередництво командуючих російськими військами в Криму, які керували «кримським урядом» Мегметші-бея Ширінського; останній виконував по суті лише представницькі функції. Однак після Мегметші кримські татари не перебували на керівних посадах в Криму *(вище міського голови)* до 1917 р.

Указом Катерини II від 13 лютого 1784 р. утворено Таврійську область. До її складу увійшли власне Кримський півострів з територією, що лежала між Перекопом та кордонами Катеринославського намісництва, а також Таманський півострів. Таврійська область підпорядковувалася безпосередньому управлінню Катеринославського і Таврійського генерал-губернатора Потьомкіна. 19 лютого того ж року Катерина II підписала указ, згідно якого Таврійська область поділялася на повіти: Сімферопольский, Левкопольский, Євпаторійський, Перекопський *(всі в Криму)*, Дніпровський, Мелітопольський і Фанагорійський *(на Тамані)*.

У грудні 1796 р. указом Павла I скасовано Таврійську, Вознесенську і Катеринославську губернії та утворено з них одну Новоросійську губернію *(територію колишньої Таврійської губернії розділено на Акмечетський та Перекопський повіти, приєднані до Новоросійської губернії)*. У жовтні 1802 р. Таврійську губернію було відновлено у складі 7 повітів: трьох материкових (Тмутораканський, Дніпровський та Мелітопольський) і чотирьох власне кримських *(Перекопський, Євпаторійський, Сімферопольський, Феодосійський з Керч-Єнікальським градоначальством)*.

Чергова російсько-турецька війна 1787–1791 рр., приводом до якої стала вимога турецького султана Абдул Гаміда I до Російської імперії повернути під протекторат Османської імперії Кримський ханат та Грузію, завершилася підписанням Ясського мирного договору 9 січня 1792 р. *(27 грудня 1791 р.)*. Договір підтвердив умови Кючук-Кайнарджійського миру 1774 р., а також включення Кримського ханату та Кубані до російських володінь. Російська імперія здобула землі між річками Південний Буг та Дністер *(Очаківська земля)*, посиливши своє становище в Північному Причорномор'ї.

Анексія Кримського ханства розглядалася Петербургом як перший крок до завоювання Стамбулу-Константинополя та вигнання турків з Європи. Саме ця обставина визначала політику Петербургу відносно місцевого населення. Формально маніфестом 1783 р. стосовно кримських татар декларувалася обіцянка *«содержать их наравне с природными нашими подданными, охранять и защищать их лица, имущество, храмы и природную веру, коей свободное отправление со всеми законными обрядами пребудет неприкосновенно…»*. Проте колонізаційна політика Петербурга була спрямована на поступове зниження питомої частки кримських татар та заселення Криму православними албанцями та греками.

Після анексії колишні вільні кримські селяни стали казенними, і хоча на них не поширювалася стандартна для імперії подушна подать, їх обклали обов'язковою десятиною з майна. При межуванні між захопленими Росією маєтками та ділянками вільних селян кордони проводилися вкрай недбало, що призводило до фактичного згону кримських татар з їхньої землі. Поміщики намагалися обернути селян на кріпаків, ті відмовлялися визнавати право власності поміщиків, обробляючи землю і не сплачуючи податків. Зловживання в земельній сфері стали настільки масштабними, що для їхнього розбору з 1796 р. на півострові діяли спеціальні суди.

Одним із наслідків цієї політики стала масова еміграція кримських татар після 1783 р., що часто заохочувалася російською адміністрацією *(особливо з територій південнобережного Криму)* або й здійснювалася у примусовому порядку *(у поєднанні з масовою роздачею кримських земель російським дворянам і чиновникам)*.

Упродовж 1770-х–1802 рр. внаслідок війн і повстань, епідемії чуми та міграції кількість кримськотатарських мешканців півострова скоротилася удвічі. Від як умисного знищення, так і безвідповідального господарювання зазнали шкоди пам'ятники кримської старовини — від цвинтарів до ханського палацу в Бахчисараї.

Політика нової адміністрації у релігійній царині була спрямована на нейтралізацію політичного та ідеологічного впливу ісламу на татарське населення *(депортації до внутрішніх російських губерній або висилка за кордон «особливо небезпечних» для російської адміністрації кримських мулл, ускладнений виїзд кримських татар до Мекки для здійснення хаджу, скорочення кількості мечетей та перетворення їх на православні церкви тощо)*. Заключним етапом цієї політики стало заснування в січні 1794 р. Таврійського магометанського духовного правління — особливого державного інституту, до компетенції якого входили відповідні функції контролю та нагляду за мусульманським духовенством. А наступний указ від 1796 р. щодо управління релігійними справами в Таврійській області засвідчив подальше поглиблення тенденції *«одержавлення»* кримського ісламу в інтересах імперської політики.

РОЗДІЛ 36

УКРІПАЕНІ ЛІНІЇ ТА ПРОДОВЖЕННЯ КОЛОНІЗАЦІЇ

ПОВОЛЖЯ, СИБІРУ І ПРИЧОРНОМОР'Я

XVIII СТ.

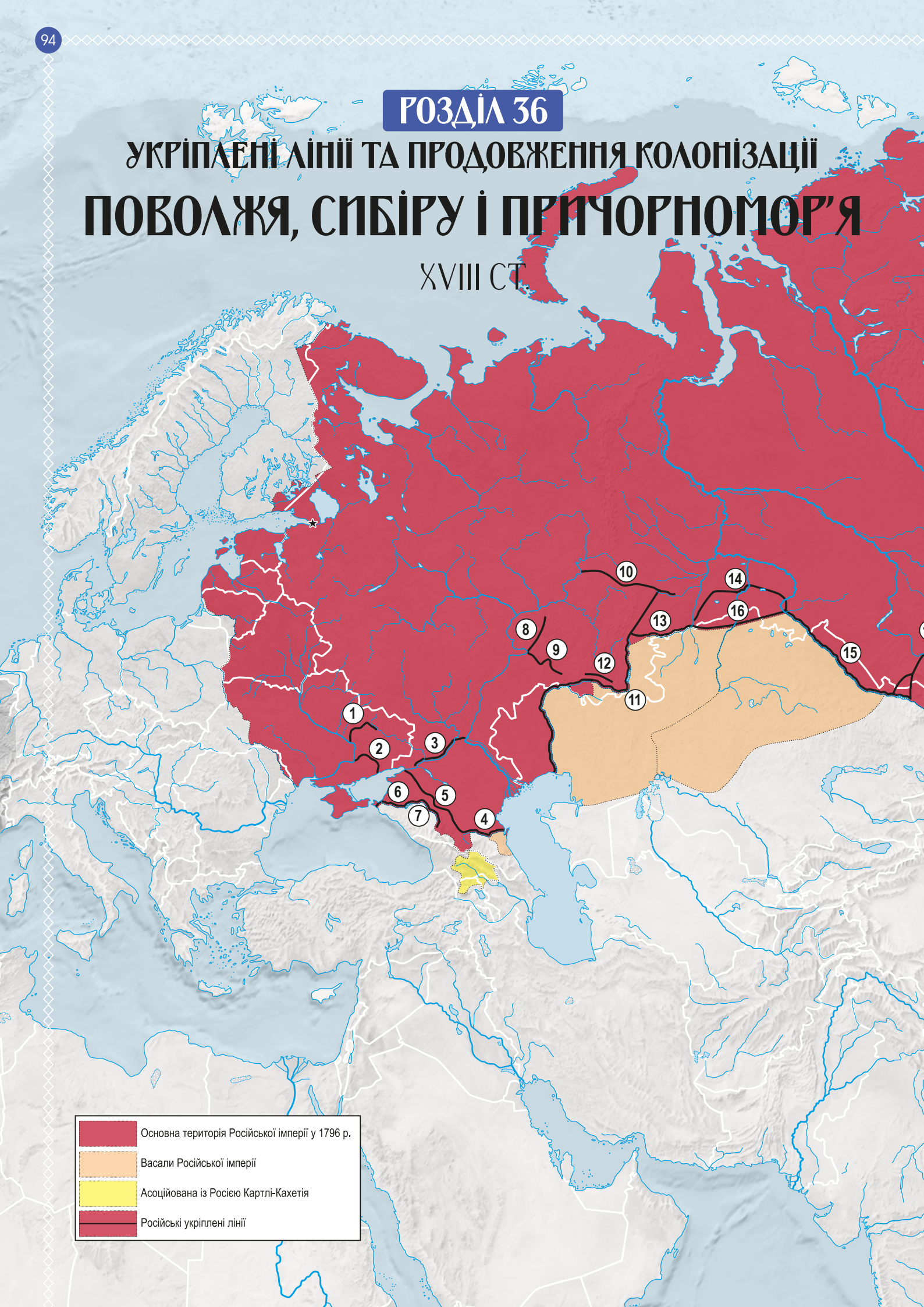

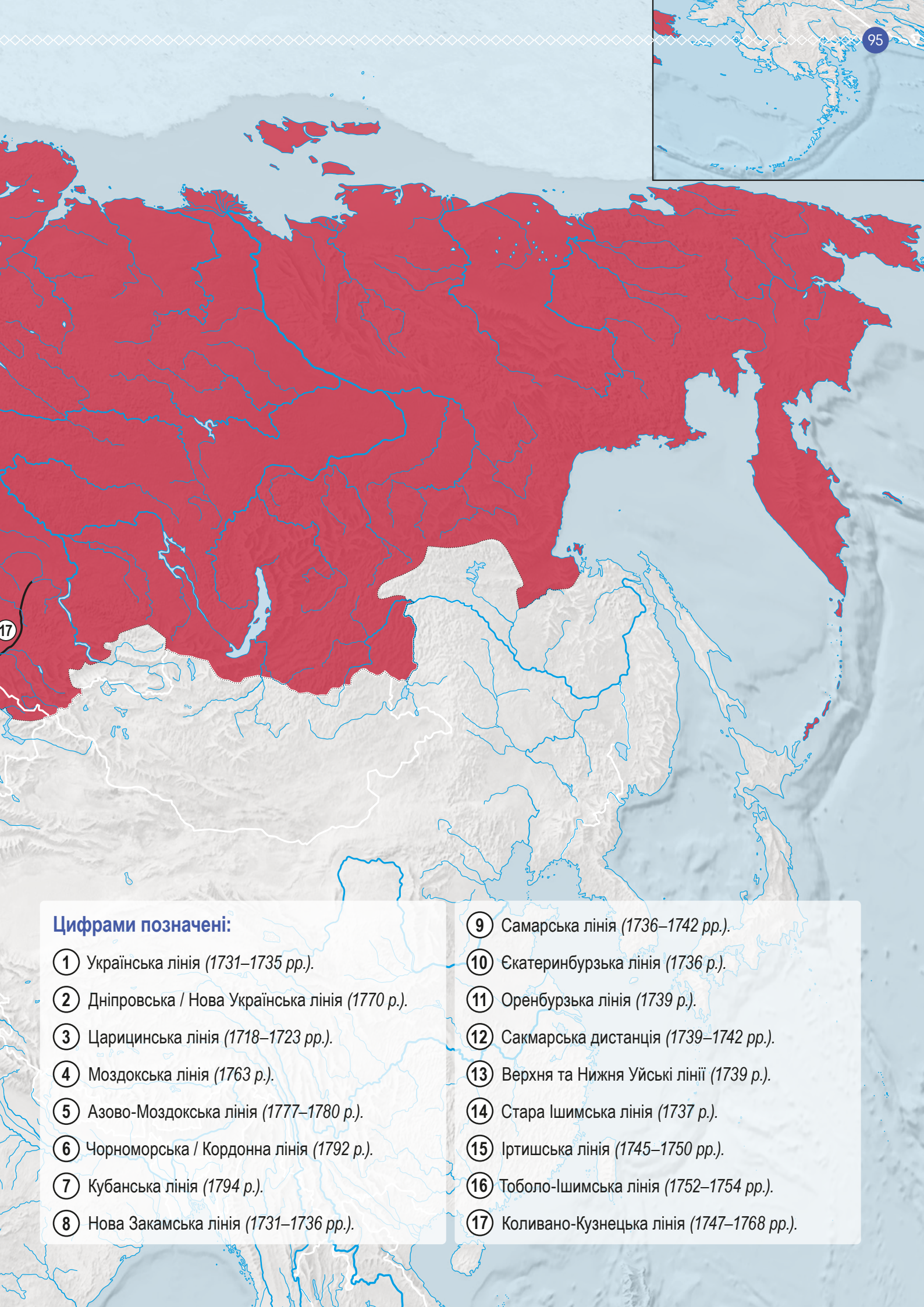

Цифрами позначені:

1. Українська лінія *(1731–1735 рр.)*.
2. Дніпровська / Нова Українська лінія *(1770 р.)*.
3. Царицинська лінія *(1718–1723 рр.)*.
4. Моздокська лінія *(1763 р.)*.
5. Азово-Моздокська лінія *(1777–1780 р.)*.
6. Чорноморська / Кордонна лінія *(1792 р.)*.
7. Кубанська лінія *(1794 р.)*.
8. Нова Закамська лінія *(1731–1736 рр.)*.
9. Самарська лінія *(1736–1742 рр.)*.
10. Єкатеринбурзька лінія *(1736 р.)*.
11. Оренбурзька лінія *(1739 р.)*.
12. Сакмарська дистанція *(1739–1742 рр.)*.
13. Верхня та Нижня Уйські лінії *(1739 р.)*.
14. Стара Ішимська лінія *(1737 р.)*.
15. Іртишська лінія *(1745–1750 рр.)*.
16. Тоболо-Ішимська лінія *(1752–1754 рр.)*.
17. Коливано-Кузнецька лінія *(1747–1768 рр.)*.

УКРІПЛЕНІ ЛІНІЇ ТА ПРОДОВЖЕННЯ КОЛОНІЗАЦІЇ ПОВОЛЖЯ, СИБІРУ І ПРИЧОРНОМОР'Я XVIII СТ.

Розгром повстання Степана Разіна дав додатковий імпульс для колонізації південного Поволжя. Провідниками цього процесу були дрібні служилі люди — дворяни і діти боярські — які отримували маєтки на щойно замирених територіях: *«за валом на Кримській стороні порожню землю, дике поле, котре в помістя и на оброк нікому не віддане».*

До своїх володінь колонізатори переводили власних кріпосних з внутрішніх регіонів Росії, а також масово приймали місцевих селян-втікачів, що аж уряд був змушений скеровувати сюди агентів для розслідування подібних випадків.

Для захисту населення зводилися нові міста, наприклад, Сизрань, а згодом — і засічні смуги. Їхня оборона покладалася на *«орних солдат»* — служилих людей, які *«на вічне життя»* переводилися туди разом з дружинами і дітьми та отримували на місці не хлібне чи грошове жалування, а орні ділянки для самостійної обробки. Їм на допомогу були відправлені симбірські козаки.

Однак правобережжя Волги і після цього залишалося відкритим для кримських і ногайських вторгнень аж до 1720-х рр. Кочівники не лише захоплювали худобу, але й полонили селян: *«при містах Царицин и Саратов нічого сіяти в полях и степах не сміли, за небезпекою раптових приходів Кубанської орди».* Для запобігання нападам у 1718–1723 рр. уздовж Дону та у Волго-Донському межиріччі була збудована засічна смуга — реальний кордон Росії в регіоні до 1780-х рр.

Специфічною повинністю неросійських народів Поволжя була лашманська — обов'язок заготовки і вивезення лісу для потреб військового флоту. З 1718 р. **40 тис.** *«мірз і татар»,* приписаних до адміралтейства, втратили можливість отримати російське дворянство за військову службу. Лівобережжя Волги нижче Самари заселялося росіянами значно повільніше — цей процес остаточно завершився у 1850-х рр. Серед інших колонізаторів краю росіяни в другій половині XVII ст. використовували шляхту і солдат з Полоцька та Свіяжська *(полонених і перебіжчиків),* але до початку XVIII ст. приплив сюди нових мешканців зупинився. Головну перешкоду становили калмицькі та башкирські кочівники.

Попри підданство Росії, калмики та башкири здійснювали регулярні напади на осілих селян аж до Казані. Навіть суто формальне розмежування наділів в регіоні не здійснювалося. За однією скаргою 1710 р., селяни *«тою землею не володіють; а окрім татарських кочівель на тій луговій стороні росіян житла нічого немає».*

Тим не менше, кількість мешканців колишнього Дикого Поля зросла з **2,1 млн** осіб у 1719 р. до **4,2 млн** у 1744 р. і **6 млн** у 1762 р., зрівнявшись із чисельністю населення ядра Московії.

Регулярне заселення Калмикії почалося лише після маніфесту 1764 р., яким на землю запрошувалися іноземці та старообрядці — вони отримували пільги та привілеї. Калмикія була остаточно поставлена під контроль, не лише зовнішній, за допомогою засік, але й внутрішній — в кожен улус призначався російський пристав. Це убезпечувало імперських колоністів, але стало останнім аргументом для масового відкочування калмиків з території Росії на схід у 1771 р. Лише на правобережжі Волги залишилося **13 тисяч** калмицьких родин.

До середини XVIII ст. колонізація Башкирії через постійний збройний опір місцевих жителів проводилася майже винятково військовим шляхом — за допомогою будівництва фортець та розміщення козацьких військ. І якщо наприкінці XVII — в першій половині XVIII ст. башкирській знаті вдалося поставити в залежність неросійських переселенців *(«бобилів» і «тептярів» — 11 тис. в 1734 р. та 52 тис. 1797 р.),* то в другій половині століття ситуація змінилася — почалася народна колонізація регіону.

Укріплена лінія 1735–1740 рр. відрізала Башкирію від казахського степу, а башкирські повстання були жорстоко придушені. У 1736 р. росіянам була дозволена купівля башкирських земель, башкирам заборонялося мати кузні в степу та ввозити зброю, обмежувалося будівництво нових мечетей і шкіл. Татари, бобилі і тептярі були виведені з-під влади башкирської знаті. З 1739 р. племінних старшин почали призначати в Оренбурзі.

Відтоді лише в центральній Уфимській провінції башкири становили більшість, тоді як на окраїнах почали переважати інші народи. Росіяни в основному колонізували північні та східні провінції, тоді як південь і захід ще з XVII ст. заселяли татари, удмурти, чуваші та марійці. Активне будівництво казенних гірничих заводів призвело до масового вилучення у башкирів лісних угідь.

Втім, чисельність башкир продовжила зростати *(з 35–40 тис. до 100 тис. упродовж 1710–1730 рр.),* і вони залишалися не інтегрованими у загальнодержавні структури та продовжували сплачувати ясак. У 1798 р. всі башкири *(500 тис. в сер. XIX ст.)* разом із місцевими татарами-мішарями (100 тис.) і тептярями *(260 тис.)* переведені у воєнно-служилий стан на кшталт козацького — Башкирсько-Мещеряцьке військо *(існувало до 1863–1865 рр.).*

У першій половині XVIII ст. були збудовані чотири засічні смуги навколо Казахстану та південного Сибіру для захисту не лише від зовнішніх ворогів, передовсім Джунгарського ханства, але й від васальних казахів. Напади казахів на прикордонні села провокували каральні походи російських загонів углиб степів, хоча солдатам заборонялося застосовувати зброю першими. Особливого розмаху це протистояння набуло під час повстання Пугачова, коли рахунок убитих і полонених пішов на тисячі.

І технологія будівництва ліній, і статут служби на них не надто відрізнялися від аналогічних у Дикому Полі — ланцюг фортець з редутами між ними, з маяками на відстані 2–5 верст і караулами з 3–5 козаків. Щоб унеможливити зіткнення кочових і осілих підданих, командування Іртишської лінії забороняло казахам наближатися до укріплень на 5-10 верст, а росіянам — селитися ближче ніж у 40 верстах. Завдяки цим заходам селянська колонізація південного Сибіру посилилася — туди поверталися родини, які рятувалися втечею від кочовиків ще в другій половині XVII ст.

Пугачовщина знову затримала колонізаційні процеси — лише 1787 р. почалося будівництво нових фортець для контролю простору між Волгою та Уралом. До 1808 р. з городових козаків, селян та деяких казахів було сформоване лінійне козацьке військо із 10 кінних полків. Внаслідок цих заходів збільшився потік переселенців з Росії та України до північного Казахстану і Алтаю, який досяг максимуму дещо пізніше — у 1816–1834 рр.

Відбулися певні зміни в процесі колонізації Сибіру. В петровську добу заслання туди використовувалося як покарання не лише для представників вищої еліти *(наприклад, українських гетьманів),* але й для бунтівних козаків і стрільців, починаючи з соратників Разіна. Для більшості учасників повстання Булавіна повішення було замінене на заслання. Туди ж відправляли полонених шведів. Однак основну частку переселенців становили селяни, обов'язком яких було постачати гарнізони острогів збіжжям.

У 1730-х рр. адміністративне вислання до Сибіру почало застосовуватися до втікачів та волоцюг, шахраїв-ювелірів і шахраїв-рекрутерів, майстрових-алкоголіків та лудоманів; кримінальне — за повторну крадіжку, розбій, ненавмисне убивство. За Анни Іоанівни заслання чекало на чиновників-корупціонерів середньої руки. З 1760 р. поміщики відправляли до Сибіру за провинності власних кріпаків із зарахуванням тих за рекрутів *(подібно до того, як британських каторжників переселяли до Австралії).* У XVIII — першій чверті XIX ст. заслання стало головним інструментом державної колонізації регіону. Заслані, втім, переводилися в розряд державних селян, а приватне землеволодіння в Сибіру не набуло істотного поширення. З 1730 р. каторжники також використовувалися на рудниках і заводах.

Вже на початку XVIII ст. кількість європейських переселенців і російських старожилів зрівнялася з кількістю сибірських автохтонів *(приблизно по 200–220 тис. осіб).* Наслідком цього стала активна метисація перших та асиміляція *(хрещення, перехід до землеробства)* других. Лише старообрядці *(100 тис. у 1660-х–1760-х рр.)* уникали шлюбів з сибірськими народами.

При цьому кількість росіян-чоловіків в рази перевищувала кількість росіянок-жінок. Практика захоплення тубільних дівчат, поширена серед козаків-першопрохідців у попередньому столітті, поступилася місцем їхній купівлі у родин. Бойові дії, взяття заручників, руйнування традиційних промислів та, найважливіше, епідемії занесених росіянами хвороб *(віспа, сифіліс)* завдали величезної шкоди корінному населенню Сибіру. З кінця XVI до початку XVIII ст. його чисельність навіть дещо зменшилася, що означало втрати у розмірі понад столітнього природного приросту. Лише упродовж XVIII ст. ситуація змінюється — корінних народів з **200 тис.** стало **360 тис.** Втім, за цей же час кількість росіян зросла до **550–575 тис.** *«Обрусіння»* регіону призвело до скасування 1763 р. окремого Сибірського приказу.

Того ж року був ліквідований інститут збирачів ясаку — відтоді тубільці мусили самостійно доставляти хутро на збірні пункти, а розверстка ясаку на роди була замінена на індивідуальну.

Норма податі була знижена, натомість вводилися нові повинності — вартова, будівельна та дорожня. Частина місцевої татарської, хантийської, бурятської та якутської аристократії вперше прирівняна до російського дворянства.

У правління Анни Іоанівни стратегія засічних смуг була поширена на Гетьманщину. Якщо попередня Білгородська смуга проходила територією власне Росії, то Українська лінія 1731–1735 рр. пройшла між річками Орель і Ворскла. До її складу входили 14 фортець і сотні редутів. Потреба в нових укріпленнях з'явилася після того, як Запоріжжя 1711 р. відійшло під османський протекторат. Оборона лінії покладалася на 9 полків ландміліції — **20 тисяч** державних селян, яким рекрутська повинність була замінена вартовою службою. При цьому безпосередньо прилеглі до Української лінії землі Гетьманщини та Запоріжжя були виведені з-під влади гетьмана і кошового та передані російським чиновникам. У 1770 р. будується Дніпровська лінія на кордоні Кримського ханства уздовж Кінських Вод.

Землі Запорізької Січі на правому березі Дніпра в середині XVIII ст. були вилучені для колонії іноземців — Нової Сербії *(переважно населеної сербами, а також молдаванами, румунами та болгарами).* Окрім мешканців Балкан, на південь України перебиралися російські селяни та старообрядці. Із ліквідацією Січі її землі були конфісковані до державної скарбниці, звідки активно роздавалися лояльним дворянам із наданням 10-річної пільги від усіх повинностей.

Після упокорення башкирів, відкочування калмиків, анексії Криму та переселення на Кубань ногайців євразійський степ був відкритий для європейських колоністів. Упродовж 1762–1775 рр. на нижню Волгу прибули перші **30 тис.** німців. Переселенцям було обіцяно звільнення від усіх податків і поборів на тридцять років, від військової служби — безстроково, гарантувалися свобода віросповідання і внутрішнього самоврядування.

З 1780-х рр. починається і до середини наступного століття триває переїзд до Північної Таврії десятків тисяч німців, болгар і румунів, тисяч вірмен, а також нечисленних швейцарців та італійців. Узбережжя відводилися для централізованого переселення з Балкан арнаутів *(православних албанців)* та греків — через що в Криму звичним явищем стали їхні конфлікти з кримськими татарами.

За 10 років у Новоросійську та Азовську губернію на відібрані у козаків і ногайців землі було переселено **100 тисяч** селян, не менше **20 тисяч** з яких були росіянами. Щоб компенсувати статевий дисбаланс, новоросійські губернатори платили по 5 руб. за кожну завербовану в центральній Росії переселенку, а за 80 дівиць підвищували офіцерів-вербувальників у званні. Якщо на початку завоювання *«Новоросії»* 1768 р. населення регіону не перевищувало **100 тисяч** людей, то на початку XIX ст. сягнуло **1 млн**, а у 1823–1825 рр. — **1,5 млн** *(звісно, за рахунок не лише переселення, але й вибуху народжуваності).*

Охочих переїхати було так багато, що 1804 р. були введені обмеження на імміграцію — пільговий податковий період обмежений 10 роками, а дозвіл на переселення отримували лише досвідчені землероби, скотарі та ремісники. У 1819 р. офіційне запрошення колоністів припинилося.

Проте найголовнішу роль в освоєнні Причорномор'я зіграли українські селяни та козаки — зрештою, саме вони становили більшість серед населення *(65% наприкінці XVIII ст. і 75% на початку XIX).* Однак основна їхня маса проживала на селі, тоді як головні міста регіону: Катеринослав і Одеса, — були значною мірою русифіковані *(хоча етнічні росіяни і не становили там більшості).* Навіть Київ набув рис типового російського міста — не так через переїзд росіян, як через русифікацію його українського, єврейського та польського населення.

Складовою частиною колонізації Причорномор'я було заселення Кубані. Після розгрому 1775 р. Запорізької Січи більшість козаків залишилася на російському узбережжі Чорного моря, а 1792 р. були переселені на Кубань та на захід Північного Кавказу. На нове місце до кінця століття перебралися **14,5 тис.** колишніх запорожців. Однак мала чисельність козацького війська змусила уряд дати дозвіл на його поповнення іншими верствами, тож у 1808–1811 рр. на Кубань перебралися **41,6 тис.** українських селян.

99
17

РОЗДІЛ 37

АНТИКОЛОНІАЛЬНІ НАЦІОНАЛЬНІ ТА АНТИУРЯДОВІ ПОВСТАННЯ В РОСІЇ

XVIII СТ.

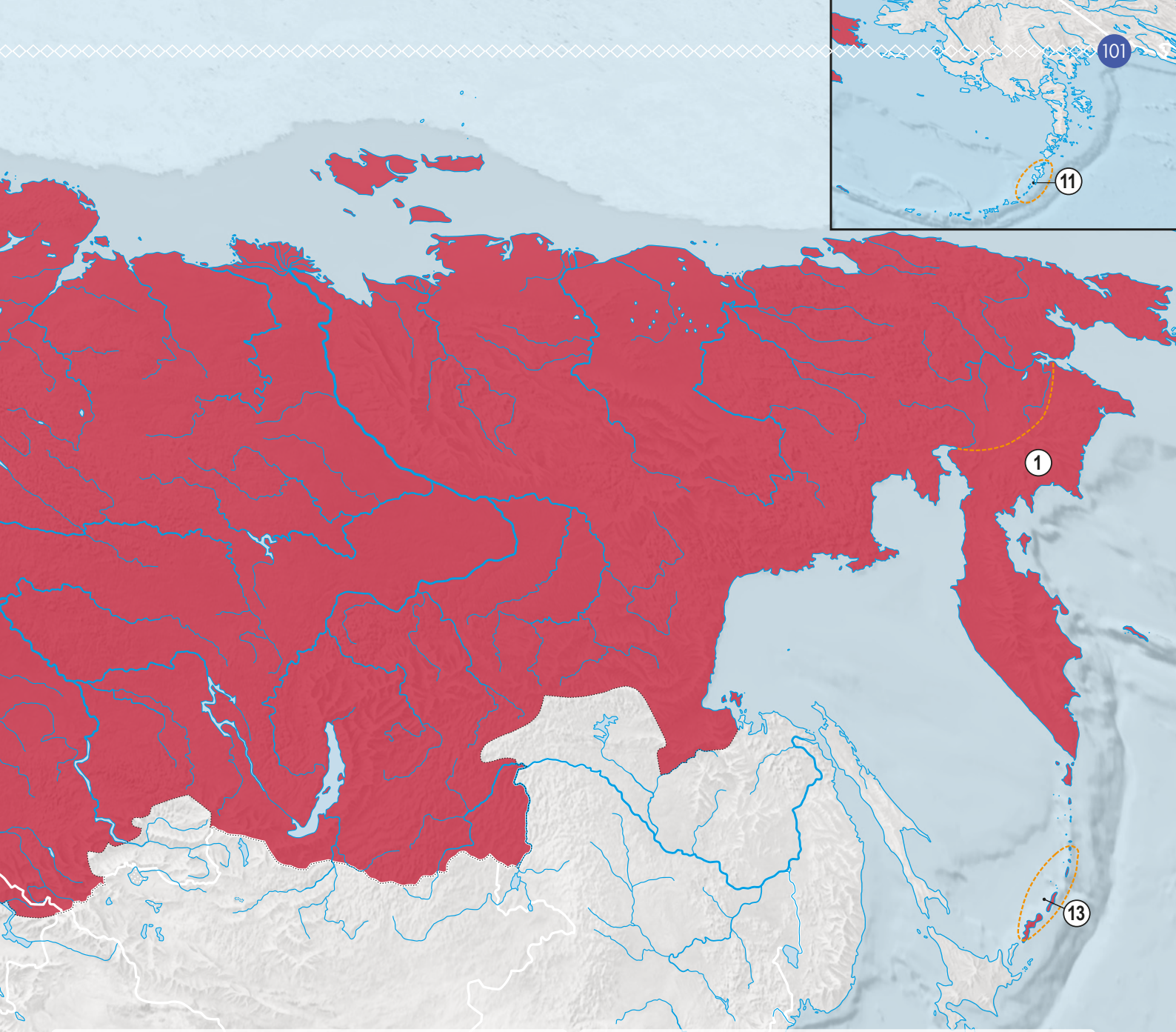

Цифрами позначені:

1. Територія спротиву коряків та ітельменів у 1-й пол. XVIII ст.
2. Башкирське повстання 1704–1711 рр.
3. Астраханське повстання 1705–1706 рр.
4. Булавинське повстання 1707–1708 рр.
5. Яїцькі бунти 1721 та 1772 р.
6. Тарський бунт 1722 р.
7. Башкирські повстання 1735–1740 рр.
8. Терюшевське повстання 1743–1745 рр.
9. Осинсько-сибірський бунт 1747 р.
10. Башкирське повстання 1755–1756 рр.
11. Алеутське повстання 1763–1765 рр.
12. Чумний бунт 1771 р.
13. Південнокурильський бунт 1771–1772 р.
14. *«Пугачовщина» (Народна війна)* 1773–1775 рр.
15. Повстання Коктемір 1775–1776 рр.
16. Ногайське повстання 1783 р.
17. Повстання Сирима Датова 1783–1797 рр.
18. Турбаївське повстання 1789–1793 рр.
19. Єсаулівський бунт 1792–1794 рр.
20. Повстання Костюшка 1794 р.

АНТИКОЛОНІАЛЬНІ НАЦІОНАЛЬНІ ТА АНТИУРЯДОВІ ПОВСТАННЯ В РОСІЇ XVIII СТ.

Найбільшими виступами у цей період були наступні *(під цим номерами позначені на мапі на попередньому розвороті).*

1. Спротив коряків та ітельменів. Визвольна боротьба корінного населення Камчатки розпочалася майже відразу після захоплення півострова росіянами. У 1699, 1700, 1705 і 1708 рр. коряки та ітельмени знищували російські загони, 1706 р. спалили Большерецький острог. У 1700–1716 рр. зафіксовано 31 збройне зіткнення. У 15 випадках перемога дісталася росіянам, у 10 — корякам, 6 закінчилися нічиєю. Взяття 1714 р. найбільшої коряцької фортеці «Великий Посад» після піврічної облоги означало перелам у боротьбі. На 1720 р. всі нескорені загони коряків були розбиті, фортеці — захоплені. Друга хвиля боротьби припала на 1731–1733 рр. — росіяни були змушені ненадовго покинути кілька своїх острогів. Коротке повстання ітельменів сталося 1741 р. Повстання 1745–1757 рр. під керівництвом Евонти Косинського за участі чукчів та юкагирів визволило від російського панування все північне узбережжя Охотського моря. Лише після придушення цього повстання Камчатка остаточно увійшла до складу Росії.

2. Башкирське повстання 1704–1711 рр. під керівництвом Алдара Ісєкеєва. На першому етапі *(1704–1706 рр.)* виступ був викликаний запровадженням нових податків, релігійними утисками і запровадженням рекрутчини. У 1708 р. повстанці оголосили про створення Башкирської орди на чолі з ханом. Башкирські війська контролювали територію від Казані до Зауралля і завдали низки поразок росіянам. На боці повстанців виступили каракалпаки, на боці урядових військ — калмики. На певний час башкири здобули фактичну незалежність, після поразок і переговорів з урядом у 1722 р. юридично був відновлений довоєнний статус-кво.

3. Астраханське повстання 1705–1706 рр. Збройний виступ козаків, стрільців і міщан проти підвищення податків, корупції та викликаного цим росту цін на хліб. Почавшись під соціально-економічним гаслами, повстання миттєво набуло політичної форми — новим урядом міста стало козацьке коло. До Астрахані приєдналися контрольовані козаками Гур'єв *(Яїцьке містечко)* і Терки. Придушене урядовими військами за підтримки калмицьких загонів.

4. Булавинське повстання 1707–1708 рр. Війна під проводом Кондратія Булавіна проти уряду, викликана намаганнями Петра I обмежити козацьке самоврядування, відібрати їхні соляні промисли та силою повернути з Дону біглих селян. Однак повстання так і не набуло антицарського характеру. Виступ розколов не лише спільноту донських козаків, але й запорізьких та слобідських — представники кожної з них билися по обидва боки. Придушене урядовими військами, після чого посилився наступ на козацькі вольності.

5. Яїцькі бунти 1721 р. та 1772 р. Стихійні виступи Яїцького козацького війська проти підпорядкування Воєнній колегії *(1721 р.)* та обмеження вольностей та насильства з боку столичних чиновників *(1772 р.)*. Другий бунт призвів до розколу козаків на *«старшинську сторону»,* яка підтримувала обмеження урядом старовинних вольностей, і *«військову сторону»,* яка прагнула повернути старовинні порядки. Обидва придушені урядовими військами, друге перейшло у Пугачовщину.

6. Тарський бунт 1722 р. Збройний виступ старообрядців і козаків міста Тара проти присяги наступнику Петра I. Придушений урядовими силами.

7. Башкирські повстання 1735–1740 рр. Серія збройних виступів проти будівництва російських фортець *(Орськ, Челябінськ),* наступу на традиційне землеволодіння, а також перепису населення *(1739 р.)*. На останньому році повстанці знову обрали собі хана. Придушене урядовими військами, після чого територія Башкортостану поступово була обнесена лініями російських фортець.

8. Терюшевське повстання 1743–1745 рр. Збройний спротив ерзян політиці насильницького хрещення. Придушене урядовими силами.

9. Осинсько-сибірський бунт 1747 р. Збройний виступ тубільного населення Осинської та Сибірської даруг *(адміністративно-територіальних одиниць)* Оренбурзької губернії проти заміни ясаку на подать. Придушений урядовими силами.

10. Башкирське повстання 1755–1756 рр. Збройний виступ на чолі з Батиршою проти заміни ясаку податком на сіль та заборони на вогнепальну зброю. Придушене урядовими військами, що викликало масову еміграцію башкир до Казахстану, однак найсуворіші нововведення були скасовані.

11. Алеутське повстання 1763–1765 рр. Виступ населення низки Алеутських островів проти жорстокого збору ясаку. Придушення повстання промисловиками відкрило шлях для заселення росіянами Аляски.

12. Чумний бунт 1771 р. Заворушення міських низів у Москві внаслідок карантинних заходів влади. Придушений урядовими силами.

13. Південнокурильський бунт 1771–1772 р. Виступ айнів на низці південнокурильських островів проти жорстокого збору ясаку. Завершився перемогою повстанців — з 1779 р. об'ясачення айнів було заборонено.

14. «Пугачовщина» (Народна війна) 1773–1775 рр. Найбільше та останнє велике в історії імперської Росії козацько-селянсько-релігійно-національне повстання. Початково — виступ незадоволених яїцьких козаків, після оголошення Омеляном Пугачовим себе імператором Петром III та скасування ним кріпацтва — фактично громадянська війна в країні. На боці Пугачова виступили поволзькі фіно-угри *(проти християнізації),* татари *(проти податків і рекрутчини),* башкири на чолі з Салаватом Юлаєвим *(проти російської переселенської колонізації),* част-

ково — калмики і казахи. Повстанці досягли значних успіхів, вперше в історії Росії захопивши Казань, для перемоги над ними були задіяні регулярні війська після укладення миру з Османською імперією. Після придушення повстання права дворян, козацької старшини та національних еліт були розширені, вольності рядових козаків обмежені, Запорізька Січ ліквідована. Становище кріпаків з того часу лише погіршувалося.

15. Повстання Коктемір 1775–1776 рр. Низка збройних виступів казахів Молодшого жуза проти жорстокості при придушенні Пугачовщини. Після розколу в лавах повстанців найбільш непримиримі відкочували з підконтрольної Росії території.

16. Ногайське повстання 1783 р. Збройний виступ ногайців Кубані проти приєднання до Росії та намірів переселити їх вглиб країни — за Урал і на Тамбовщину. Жорстоко придушене урядовими військами, після чого ногайці були переселені на Каспій та в Приазов'я, а їхня ординська організація скасована.

17. Повстання Сирима Датова 1783–1797 рр. Початково — бунт проти заборони переправлятися через Урал, далі — серія міжусобиць в Молодшому жузі: боротьба голови з'їзду казахських аристократів Датова проти ханської влади та царського протекторату. Супроводжувалися нападами на прикордонні російські фортеці. Нелояльні казахські роди були умиротворені шляхом переговорів, Датов відкочував до Хіви.

18. Турбаївське повстання 1789–1793 рр. Найбільший антикріпосницький селянський виступ в Україні. Відмовившись відробляти панщину, селяни, чиї козацькі привілеї не були визнані судом, створили квазіреспубліканське самоврядування в Турбаях та навколишніх селах. Придушене урядовими силами.

19. Єсаулівський бунт 1792–1794 рр. Виступ козаків Другого донського округу проти царського указу про переселення на Кубань. Придушений урядовими силами.

20. Повстання Костюшка 1794 р. Визвольна війна поляків і литовців на чолі з Тадеушем Костюшком проти другого поділу Речі Посполитої 1793 р., скасування Конституції 3 травня і окупації решти країни російськими військами, а також революція — фактичне перетворення Польщі на республіку та поширення громадянських прав на селян. Повстання охопило як власне Річ Посполиту, так і частину анексованих Пруссією земель. Придушене спільними російськими і прусськими військами за підтримки австрійських. Наступного року внаслідок третього поділу Річ Посполита припинила існування.

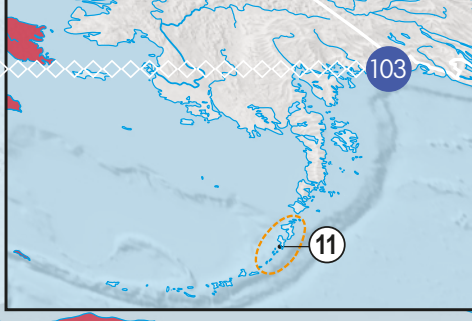

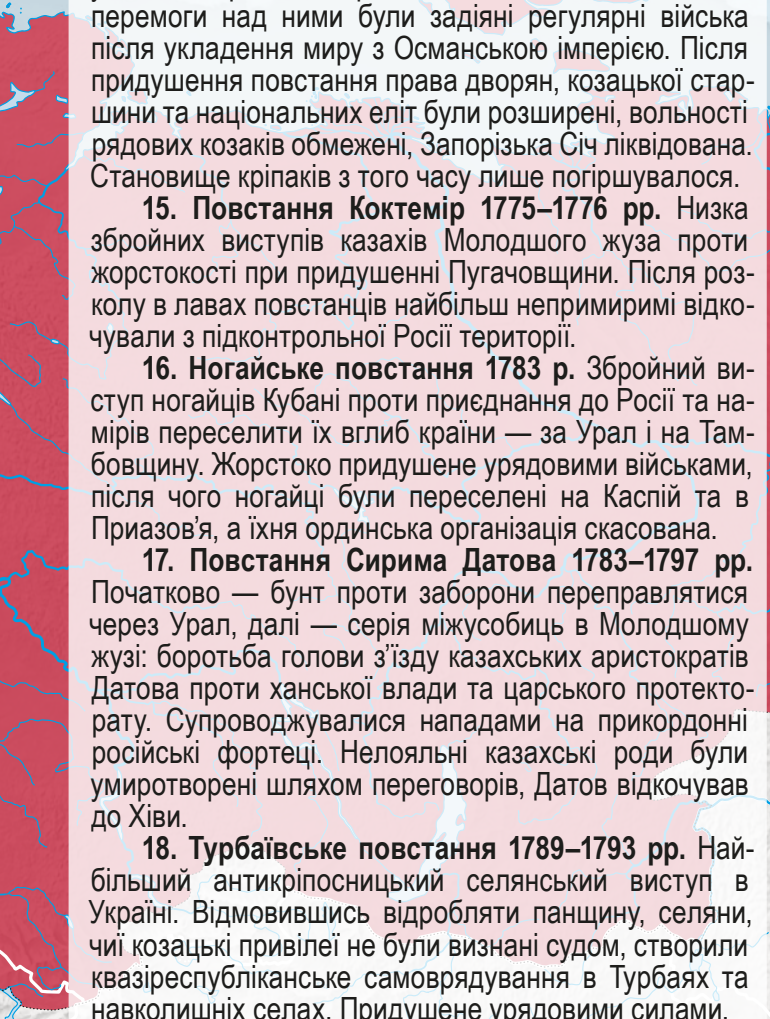

РОЗДІЛ 38

РОСІЙСЬКА ЕКСПАНСІЯ
НА ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ
1790-ТІ–1825 РР.

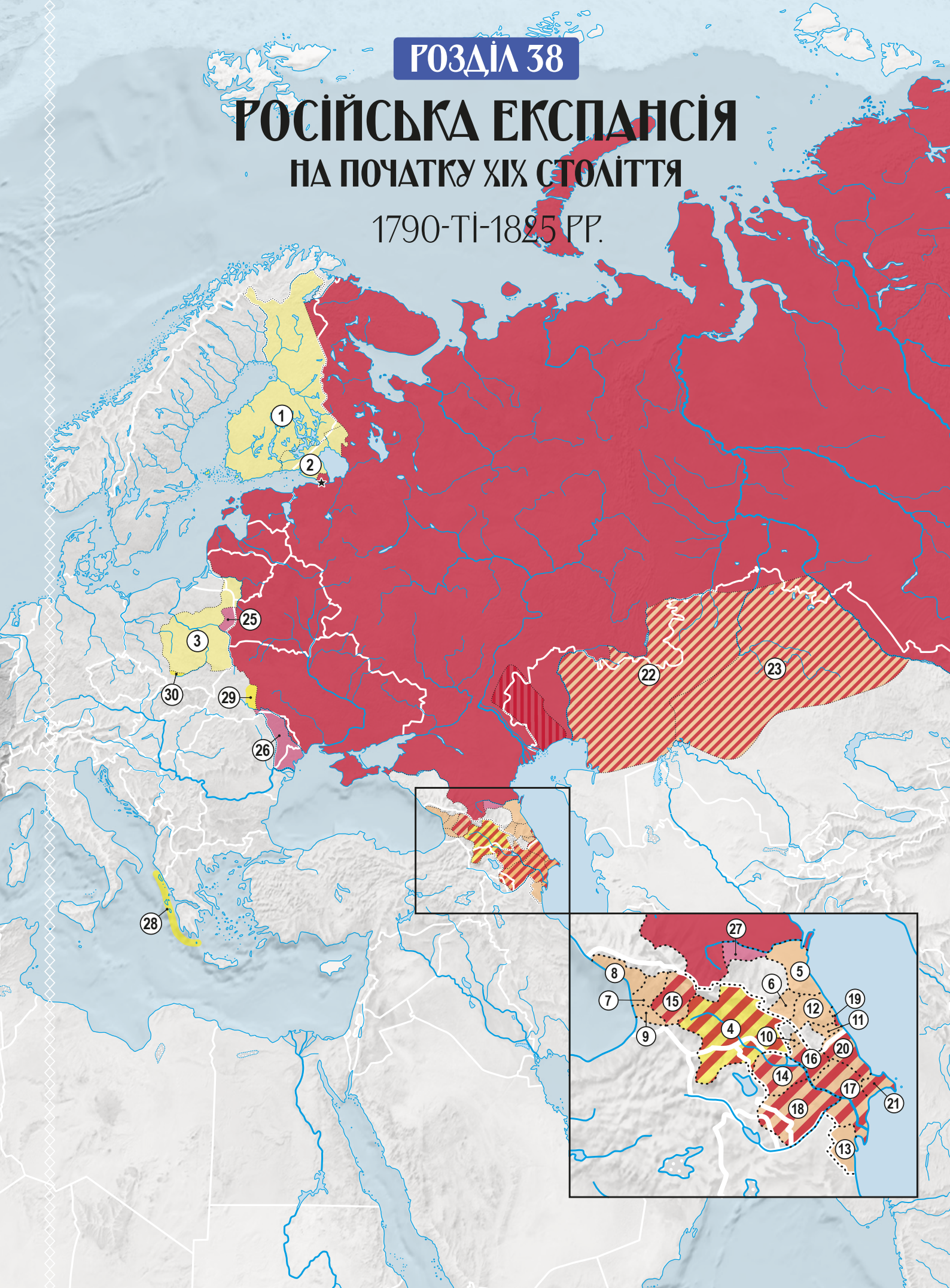

105
24
Основна територія Російської імперії у 1796 р.
1 2 3 Асоційовані з Росією держави
4 Анексована Росією Картлі-Кахетія
5 – 13 Васали Російської імперії
14 23 Анексовані Росією васальні держави
24 – 27 Території, захоплені Росією
28 – 30 Землі під тимчасовим російським контролем
Напівавтономна Букеєвська орда у 1801-1845 рр.

Цифрами позначені:

1. Територія, відторгнута від Швеції за Фрідріхсгамським миром 1809 р., на якій утворене Велике князівство Фінляндське.
2. Територія *«Старої Фінляндії»,* включена до складу ВКФ 1812 р.
3. Царство Польське — частина Варшавського герцогства/князівства, фактично захоплена 1813 р., закріплена за Росією рішенням Віденського конгресу 1815 р.
4. Картлі-Кахетинське царство, анексоване 1801 р. *(включно із залежним султанатом Шурагель на південному заході, остаточно підпорядкованим 1806 р.)*
5. Тарковське шамхальство, остаточно у васальній залежності від Росії з 1793 р., анексоване 1867 р.
6. Аварське ханство, васал Росії з 1803 р. (з перервами), анексоване 1864 р.
7. Мегрельське князівство, васал Росії з 1803 р., анексоване 1867 р.
8. Абхазьке князівство, васал Росії з 1810 р., анексоване 1864 р.
9. Гурійське князівство, васал Росії з 1810–1811 рр., анексоване 1829 р.
10. Ілісуйський султанат, васал Росії з 1803 р., анексований 1844 р.
11. Кюрінське ханство, зайняте росіянами 1806 р., васал Росії з 1812 р., анексоване 1865 р.
12. Дагестанські держави, підпорядковані Росії за Гюлістанським миром з Персією 1813 р.: Табасаранське майсумство *(васал з 1806 р., анексоване 1813 р.),* Кайтазьке уцмійство *(васал з 1812 р., анексоване 1820 р.),* вільні громади Акуша-Дарго *(формальне підданство 1812 р., захоплені 1819 р., повстання 1843 р., анексовані 1854 р.)* Газікумухське ханство *(васал з 1813 р., повстання 1819 р., захоплено 1820 р., анексовано 1859 р.),* Мехтулінське ханство *(захоплено 1818 р., анексовано 1867 р.)* та інші.
13. Талиське ханство, васал Росії з 1809 р. *(північна частина)* та 1813 р. *(південна),* ханська влада скасована 1826 р., остаточна анексія 1840 р. Південний кордон показаний станом на 1829 р.
14. Гянджинське ханство, захоплене і анексоване 1804 р.
15. Імеретинське царство, васал Росії з 1804 р., анексоване 1810 р.
16. Шекинське ханство, васал Росії з 1805 р., анексоване 1819 р.
17. Ширванське ханство *(включно з васальним Джаваdським ханством),* васал Росії з 1805 р., анексоване 1820 р.
18. Карабахське ханство, васал Росії з 1805 р., анексоване 1822 р.
19. Дербентське ханство, захоплене і анексоване 1806 р.
20. Кубинське ханство, васал Росії з 1806 р., анексоване 1810 р.
21. Бакинське ханство, захоплене і анексоване 1806 р.
22. Середній казахський жуз, анексований Росією у 1822 р. *(визволився внаслідок низки повстань 1830–1840-х рр., захоплений у 1846–1847 рр.).*
23. Молодший казахський жуз, анексований Росією у 1824 р. *(визволився внаслідок низки повстань 1830–1840-х рр., захоплений у 1846–1847 рр.).*
24. Територія континентальної Аляски, захоплена Росією з 1791 р. до 1824/1825 рр. *(не показане укріплення Форт-Росс на території Каліфорнії, яке існувало у 1812–1841 рр.)*
25. Бєлостокський округ, отриманий Росією за Тільзитським договором 1807 р.
26. Бессарабія, захоплена в ході війни та закріплена за Росією за Бухарестським миром 1812 р.
27. Межиріччя Тереку і Сунжі *(рівнинна Чечня),* формальне підданство з 1781 р., фактично захоплене 1817 р.
28. «Республіка семи островів» під російським протекторатом у 1800–1807 рр.
29. Тарнопільський округ, переданий Росії за Шенбруннським договором 1809 р. та повернутий Австрії 1815 р.
30. Краківська республіка під австро-прусско-російським протекторатом у 1815–1846 рр.

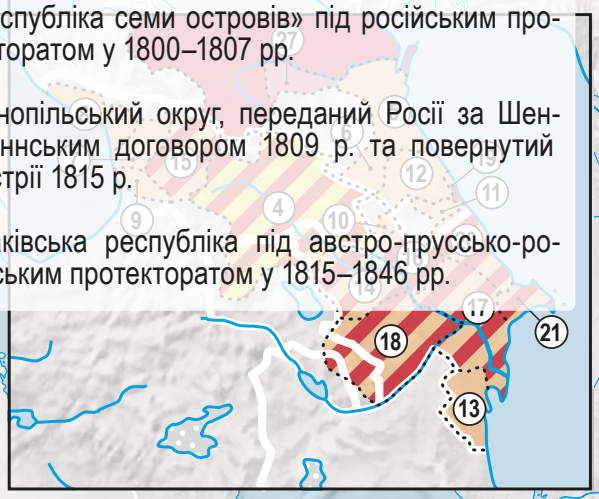

РОСІЙСЬКА ЕКСПАНСІЯ НА ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ

1790-ТІ–1825 РР.

Під час Французької революції 1789 р. Російська імперія зайняла виразно антиреволюційну позицію. Катерина II попри те, що стала однією з ініціаторів антифранцузької коаліції та відмовилася від усіх чинних договорів із Францією, розглядаючи революційні події як загрозу монархічному ладу в Європі, до військових дій не долучилася. Її наступник Павло I у 1798 р. вступив до Другої антифранцузької коаліції разом із Великою Британією, Австрією, Османською імперією та Неаполітанським королівством. Під керівництвом Олександра Суворова російські війська здійснили успішну італійсько-швейцарську кампанію з переходом через Альпи у 1799 р., однак через суперечності з Австрією Росія припинила подальшу участь у війні. У 1800 р., після приходу до влади Наполеона, відбулося тимчасове зближення між державами, кульмінацією якого стало встановлення прямих дипломатичних контактів.

На початку правління Олександра I у 1802 р. уряд був реформований — місце колегій зайняли 8 міністерств, в яких рішення ухвалював міністр одноосібно, та Комітет міністрів. Це призвело до ще більшої централізації влади в імперії.

У 1805—1807 рр. Росія брала участь у складі Третьої та Четвертої антифранцузьких коаліцій, зазнавши поразок під Аустерліцом і Фрідландом. Після Тільзитського миру 1807 р. Російська імперія фактично стала союзником Наполеона, приєдналася до континентальної блокади Британії та почала координувати з Парижем частину зовнішньої політики. Економічні втрати та суперечки щодо майбутнього Польщі призвели до розриву союзу й вторгнення Великої армії Наполеона в Росію.

Війна 1812 р. завершилася вигнанням французьких військ з територій Російської імперії та катастрофою армії Наполеона у Європі. У 1813–1814 рр. Росія відіграла провідну роль у формуванні Шостої антифранцузької коаліції, взяла участь у військових діях у Європі та очолила союзні сили, що вступили до Парижа в квітні 1814 р. Участь Олександра I у Віденському конгресі 1814–1815 рр. закріпила за Російською імперією статус одного з головних арбітрів нового європейського порядку.

У ході переслідування відступаючих військ Наполеона на початку 1813 р. російська армія зайняла майже всю територію Варшавського герцогства/князівства, створеного Наполеоном. Герцогство опинилося під контролем Російської імперії, хоча його остаточний статус мав визначити Віденський конгрес. Росія прагнула приєднати всю територію герцогства, що викликало спротив Австрії, Англії та Франції, які 3 січня 1815 р. уклали таємний союз проти російсько-прусського зближення. Олександр I пішов на компроміс, погодившись передати Пруссії Торунь і Познань.

Основна частина Варшавського герцогства була приєднана до Російської імперії.

У ході вторгнення наполеонівської армії в Росію царська влада вирішила мобілізувати українське населення, зокрема колишніх козаків, пообіцявши відновлення їхніх колишніх прав і вольностей. Улітку 1812 р. на Лівобережжі було сформовано 15 козацьких полків загальною чисельністю близько **18 тис.** осіб, до організації яких долучалися представники української інтелігенції, зокрема Іван Котляревський, який брав участь у створенні 5-го Полтавського полку. На Правобережжі додатково створили чотири козацькі полки та численні селянські загони ополчення.

Однак українські сподівання не справдилися, а імперська влада продовжувала інкорпорацію українського населення в державні структури. Єдиним суттєвим кроком стало заохочення переселення козаків до південних і прикордонних регіонів, насамперед на Кубань, де з початку XIX ст. оселилися десятки тисяч вихідців із Гетьманщини. Хоча козаки тимчасово зберігали окремі привілеї, після війни з Наполеоном їх знову обклали податками та рекрутськими повинностями. Унаслідок соціальних реформ козацтво поступово втратило свій окремішній статус і перетворилося на особливу категорію державних селян, а українська шляхта значною мірою інтегрувалася в російське дворянство.

У 1812 р. до складу Росії увійшла Бессарабія, яка у 1818–1829 рр. мала певну соціально-правову автономію, подібну до балтійських провінцій: влада на місцях залишилася в руках боярства. При цьому бессарабські селяни ніколи не знали кріпацтва та рекрутчини.

На початку XIX ст. Росія також закріпила свою владу в Грузії. Смерть грузинського царя Георгія XII дала імперії підставу для ліквідації Картлі-Кахетинського царства. Маніфест Павла I 1801 р., підтверджений Олександром I, проголосив включення Грузії до складу Російської імперії. Подальші військові кампанії проти Персії та Османської імперії, а також придушення місцевих антиколоніальних виступів забезпечили поступове приєднання Імеретії, Абхазії та інших земель. У подальшому внаслідок російсько-перських і російсько-турецьких війн до імперії увійшли Батумі, Поти, Ахалцихе, Артвин та інші території. У 1811 р. Грузинська православна церква була силоміць приєднана до Російської.

Окрім грузинських територій, Росія приєднала й низку закавказьких ханств. Між ними пролягали території де-факто незалежних мусульманських народів Північного Кавказу — Чечні, Дагестану, Черкесії та інших. Складна система племінної автономії та економічна залежність частини гірських товариств від набігів унеможливлювали стабільні відносини з імперською адміністрацією. У цих умовах Петербург прагнув забезпечити територіальне з'єднання з Закавказзям і припинити напади горців на підвладні землі.

Тому у 1816 р. тут розпочалися повноцінні воєнні дії. Командувач Окремого Кавказького корпусу генерал Олексій Єрмолов розробив стратегію поступового

наступу, що передбачала будівництво системи фортець, прокладення доріг, створення ліній укріплень і витіснення непокірних громад із ключових районів. Війна охопила два головні театри: Північно-Східний Кавказ, де опір чинило населення Чечні та Дагестану *(згодом об'єднані в Імамат)*, і Північно-Західний Кавказ, населений адигами *(черкесами)*. Планомірне просування, військові експедиції та руйнування традиційних зв'язків у гірських суспільствах визначили тривалий і виснажливий характер Кавказької війни, що надовго втягнула імперію у збройний конфлікт у регіоні.

Упродовж першої половини XIX ст. було поступово ліквідовано традиційну політичну структуру казахських жузів. У 1799 р. для управління Молодшим жузом було створено Оренбурзьку прикордонну комісію, а реальна влада ханів стала номінальною. У 1818 р. титул хана було скасовано в Середньому жузі, а 1824 р. — у Молодшому. У 1822 р. землі Середнього жузу включили до складу Західного Сибіру під назвою «Киргизький степ». Реформи, розроблені генерал-губернатором Михайлом Сперанським, передбачали інтеграцію Казахстану в імперську систему. Новий адміністративний устрій *(територіальний замість родового)*, податки *(грошові замість натурального ясаку)* і обмеження пасовиськ мали сприяти переходу казахів до осілості. При цьому вони зберегли місцеве самоврядування *(ради старійшин)* та звільнення від рекрутчини.

Посилився тиск на неросійське населення *«внутрішніх»* губерній. Наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст. подушна подать на державних селян зросла втричі. Саме до цієї категорії належала більшість неправославних підданих в Європейській Росії — колишні ясачники. У 1812 р. в Казані було організовано Російське біблійне товариство, яке випускало православну літературу мовами неросійських народів. Книгодрукування в імперії на початку XIX ст. здійснювалося не лише російською, але й іншими мовами. Однак періодична преса випускалася лише державною мовою, а спроби створення національної періодики закінчувалися офіційними заборонами.

Росія продовжила також своє просування на Далекому Сході освоєнням нових територій. Колонізація поширилася на Алеутські острови, Аляску та частину Північної Каліфорнії. Російська влада закріпила свої володіння, створивши у 1799 р. Російсько-Американську компанію, яка управляла російськими територіями у Північній Америці. Спершу ці землі входили до складу Сибірського генерал-губернаторства, а після його поділу 1822 р. — до Східно-Сибірського. Остаточні кордони Аляски були визначені угодами Росії зі США *(1824 р.)* та Британією *(1825 р.)*.

Наполеонівські війни поширили ідеї та ідеали французької революції на всю територію Європи. Російська імперія не стала виключенням. Під впливом ідей європейських просвітників та досвіду перебування значної частини російських дворян та офіцерів в Європі дедалі більша частина російської знаті прагнула обмежити монархію та скасувати кріпосне право. Внутрішня політика Олександра I часто характеризується як ліберальна.

Імператор намагався не відставати від нових європейських тенденцій, особливо після досвіду Наполеонівських війн, дарував широку автономію Великому князівству Фінляндському та в 1815 р. надав конституцію Царству Польському *(обидві асоційовані держави отримали власні представницькі органи)*. У 1818 р. він доручив підготувати Державну уставну грамоту для Росії, у якій, за зразком польської конституції, передбачалися розподіл влади, двопалатний парламент, свобода друку та недоторканність особи.

Таємні організації, що виникли на початку 1810-х рр., запропонували кілька проєктів майбутнього державного устрою. Конституція Північного товариства передбачала створення федерації з 14 *«держав»* і двох областей, конституційну монархію з широкими повноваженнями парламенту та скасування кріпацтва з мінімальним наділенням селян землею. Документ Павла Пестеля *«Руська правда»*, навпаки, пропонував унітарну республіку з сильною централізованою владою та передачею селянської землі громаді. *«Маніфест до російського народу»* Сергія Трубецького вимагав негайного скасування кріпосного права, запровадження громадянських свобод, ліквідації подушного податку, створення місцевого самоврядування й судів присяжних, а також передачі верховної влади тимчасовому *«правлінню»* з 4–5 осіб, яке мало підготувати вибори до представницького органу з установчими функціями.

Поступово Олександр I відійшов від лібералізму та зайняв більш консервативну позицію, посиливши самодержавство. Особливо вплинули на його рішення революційні події у Європі 1820–1821 рр. Тому проєкт підготовки Державної уставної грамоти було відкладено, а ліберальні перетворення, які розробляв Сперанський, згорнуті.

Це стало причиною розчарування прогресивної частини російського дворянства та офіцерства й сприяло радикалізації їхніх вимог. Після смерті Олександра I у листопаді 1825 р. та вакууму влади члени таємних товариств вирішили організувати у грудні на Сенатській площі виступ, відомий як повстання декабристів. Воно збіглося з принесенням присяги новому імператорові Миколі I, але провалилося. Виступ Чернігівського полку на підтримку декабристів у січні 1826 р. був придушений силою.

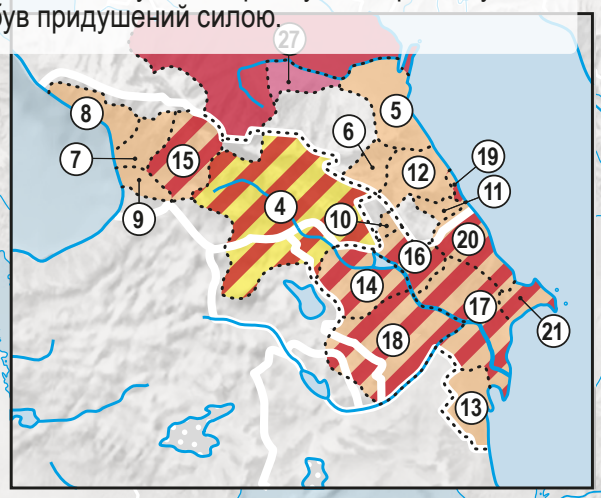

109
24

РОЗДІЛ 39

РОСІЙСЬКА ЕКСПАНСІЯ
В СЕРЕДИНІ XIX СТОЛІТТЯ

1825-1864 РР.

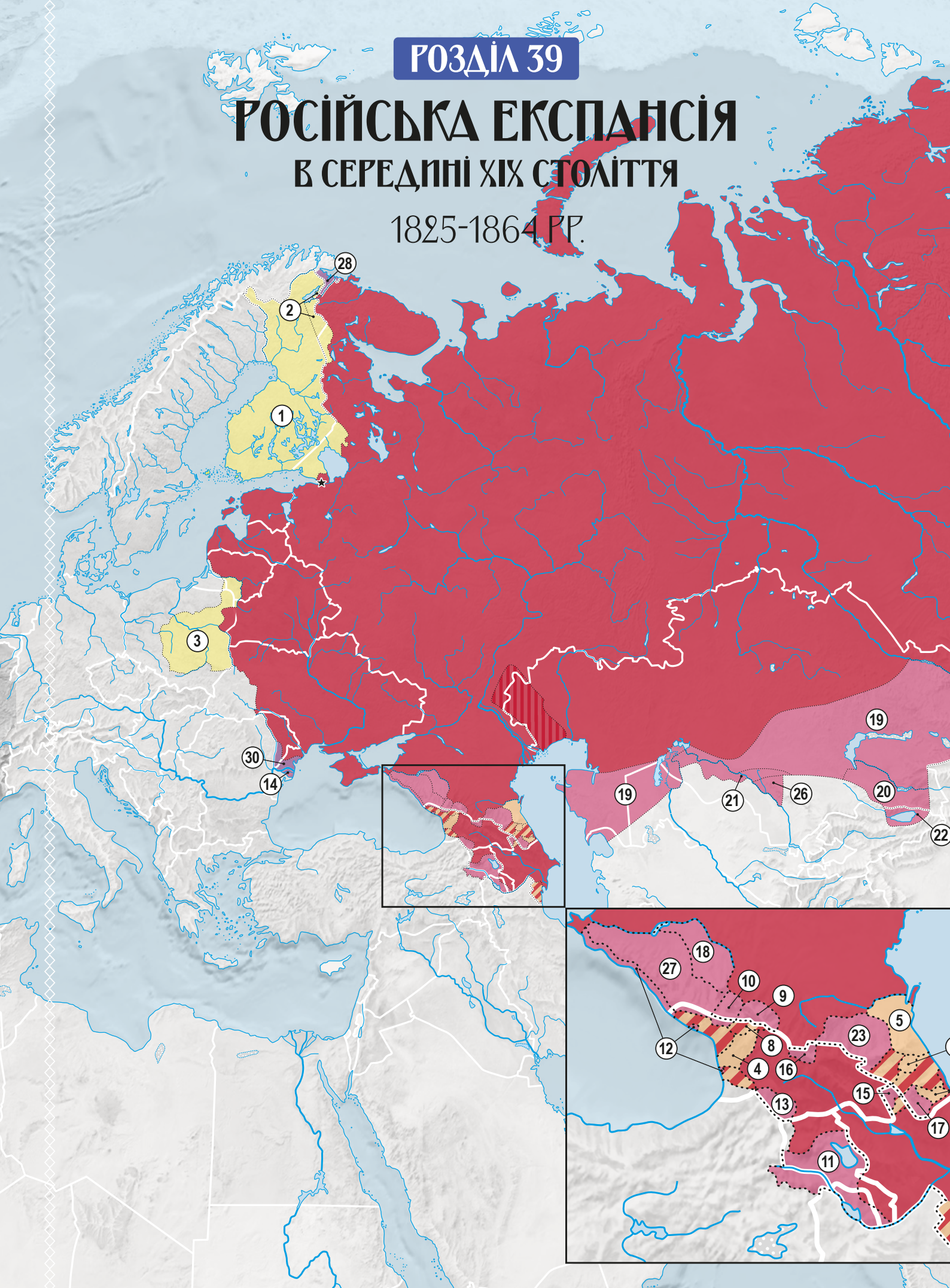

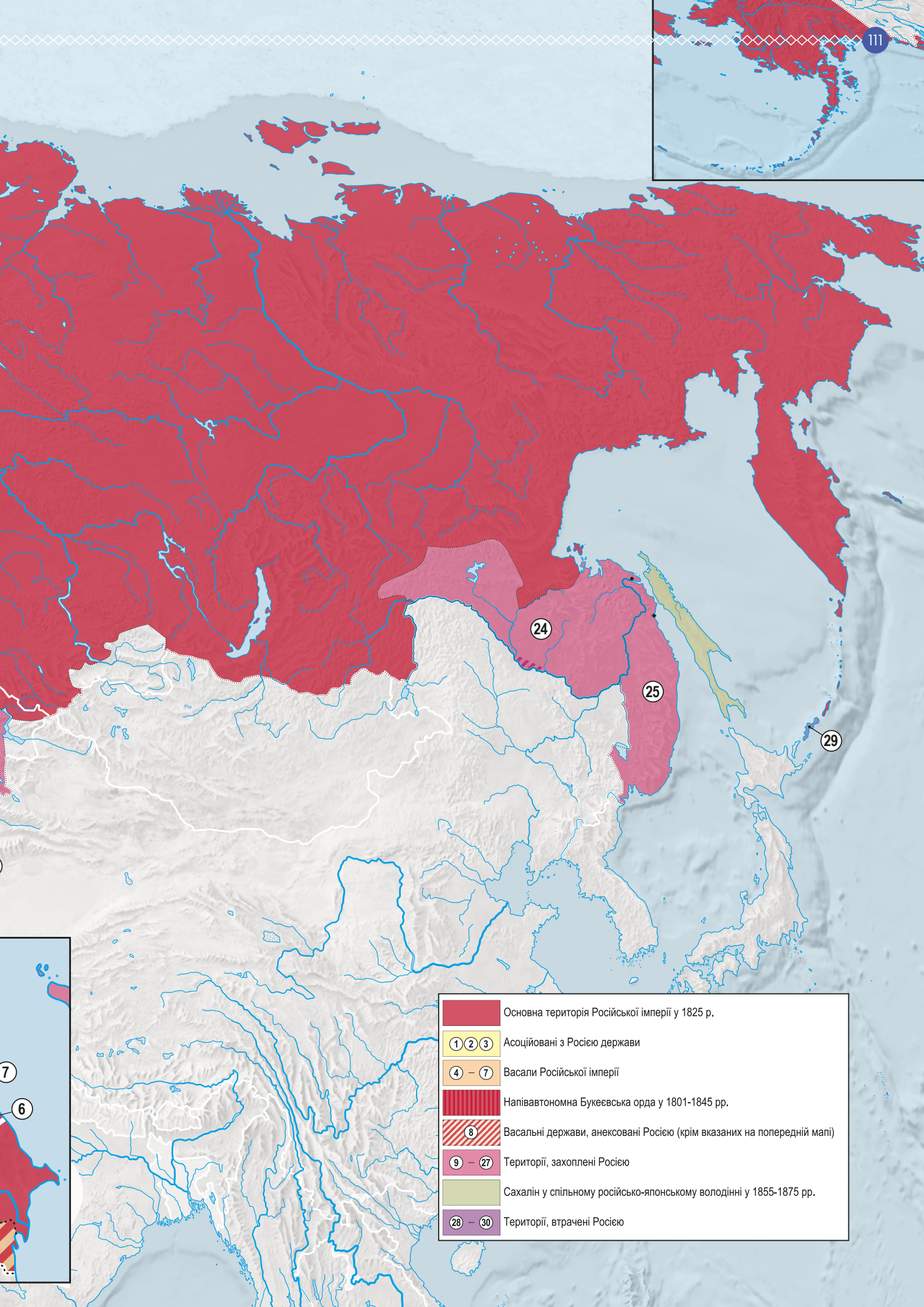
24
25
29
7
6
Основна територія Російської імперії у 1825 р.
1 2 3 Асоційовані з Росією держави
4 – 7 Васали Російської імперії
Напівавтономна Букеєвська орда у 1801-1845 рр.
8 Васальні держави, анексовані Росією (крім вказаних на попередній мапі)
9 – 27 Території, захоплені Росією
Сахалін у спільному російсько-японському володінні у 1855-1875 рр.
28 – 30 Території, втрачені Росією

Цифрами позначені:

1. Велике князівство Фінляндське.
2. Території, включені до складу ВКФ у 1833 р.
3. Царство Польське *(королівство в особистій унії з Росією до 1832 р., відтоді — намісництво).*
4. Мегрельське князівство *(до 1867 р.)*
5. Тарковське шамхальство *(до 1867 р.)*
6. Кюрінське ханство *(до 1865 р.)*
7. Мехтулінське ханство *(до 1867 р.)*
8. Сванетія: незалежне князівство Сванетія на заході, імеретинське васальне князівство на півдні, вільні громади на півночі; князівські частини під російським сюзеренітетом з 1833 р., громади — з 1840 р., вся територія анексована 1859 р.
9. Балкарія і частина Дигорії в підданстві з 1827 р.
10. Карачай, захоплений 1828 р.
11. Еріванське *(на півночі)* та Нахічеванське *(на півдні)* ханства, захоплені в ході війни з Персією та закріплені за Росією Туркманчайським договором 1828 р. із одночасною анексією *(показані станом на 1893 р. після уточнення кордону з Іраном).*
12. Чорноморське узбережжя Кавказу, закріплене за Росією після російсько-турецької війни Адріанопольським договором 1829 р.
13. Ахалцихська провінція, закріплена за Росією Адріанопольським договором 1829 р.
14. Гирло Дунаю і острови, закріплені за Росією Адріанопольським договором 1829 р., втрачені на користь Молдавського князівства за Паризьким трактатом 1856 р.
15. Джаро-Бєлоканські вільні громади, захоплені 1803 р., зберегли внутрішню автономію, повстання 1804–1806 рр., остаточно захоплені та анексовані 1830 р.
16. Південна Осетія, остаточно захоплена 1830 р.
17. Вільні громади Самурської долини у російському підданстві з 1809–1811 рр., визволилися внаслідок повстання 1837 р., остаточно захоплені Росією 1839 р. із одночасною анексією.
18. Частина Закубання, захоплена до 1841 р.
19. Казахські території та частина Семиріччя *(під китайським протекторатом з середини XVIII ст.),* поступове російське підданство окремих родів з 1818 р., визволилися внаслідок низки повстань 1830–1840-х рр., захоплені у 1846–1847 рр. Остаточно визнані за Росією за Чугучацьким договором з Китаєм 1864 р.
20. Заілійський край *(територія Кокандського ханства),* захоплений у 1850–1851 рр. і залишений, вдруге взятий під контроль з побудовою фортеці Вєрная *(нині — Алмати)* у 1854 р.
21. Ак-Мечеть і південний берег гирла Сирдар'ї *(територія Кокандського ханства),* завойовані у 1852–1853 рр.
22. Узбережжя озера Іссик-Куль, в підданстві з 1855 р., остаточно визнане за Росією за Чугучацьким договором з Китаєм 1864 р.
23. Чечня і частина Дагестану, остаточно захоплені після розгрому Імамату Шаміля 1859 р.
24. Амурський край *(територія Китаю),* переданий Росії за Айгунським договором 1858 р. Позначена фортеця Ніколаєвський пост, збудована 1850 р. на китайських землях. 64 маньчжурські села на російському березі Амура *(позначені штриховкою)* зберігали внутрішнє самоврядування до 1900 р.
25. Примор'я *(територія Китаю)* в спільному російсько-китайському управлінні з 1858 р., передане Росії за Пекінським договором 1860 р. Позначена фортеця Де-Кастрі, збудована 1853 р. на китайських землях. Кордони показані за демаркацією 1881 р.
26. Яни-Курган *(територія Кокандського ханства),* завойований у 1861 р.
27. Черкесія, Абазинія та Убихія *(незалежні землі),* остаточно завойовані упродовж 1860–1864 рр.
28. Спільні, спірні та власне російські території Нявдемського і Пазрецького погостів, остаточно відступлені Норвегії за Санкт-Петербурзькою конвенцією 1826 р.
29. Острів Ітуруп *(зона конкурентної російсько-японської колонізації у XVIII ст., збройного конфлікту 1806–1807 рр., відмова від претензій 1821 р.),* відступлений Японії за Сімодським трактатом 1855 р. в обмін на торговий договір та спільне володіння Сахаліном.
30. Південно-західна Бессарабія *(разом із гирлом Дунаю),* передана Молдові за Паризьким договором 1856 р.

РОСІЙСЬКА ЕКСПАНСІЯ В СЕРЕДИНІ XIX СТОЛІТТЯ

1825-1864 РР.

Під час правління Олександра I розпочалася нова війна з Персією. Підтримане Великою Британією, її керівництво намагалося скористатися внутрішньою слабкістю Російської імперії після повстання декабристів і спробувало повернути собі статус-кво на Закавказзі. У 1826 р. персидські війська увійшли на південний Кавказ. Їхнє просування супроводжувалося масовими повстаннями проти російської влади в колишніх ханствах. Після перших успіхів стратегічна ініціатива перейшла до російської армії. Протистояння завершилося Туркманчайським мирним договором 1828 р., що закріпив за Росією Єреванське і Нахічеванське ханства, а також частину узбережжя Каспійського моря. Документ також передбачав сплату Персією контрибуції.

За Миколи I зазнала змін політика щодо Османської імперії. Ще з часів Катерини II російські правителі виношували плани розділення турецьких територій та відновлення Візантійської імперії під власним контролем. Микола I змінив ці плани на користь збільшення власне російського впливу на Балканах, Кавказі та східному узбережжі Чорного моря. Османська імперія, ослаблена війною за грецьку незалежність, вирішила протидіяти, закривши протоки Босфор і Дарданелли, а також оголосила недійсними попередні домовленості з Росією та вислала офіційних російських представників зі своєї території. У квітні 1828 р. Росія оголосила війну, розпочавши наступ на дунайському та кавказькому напрямках.

Російська армія на Балканах зайняла Дунайські князівства, здобула Варну, захопила Адріанополь, а на Кавказі — оволоділа ключовими фортецями, зокрема Карсом, Ахалцихом і Ерзурумом. У вересня 1829 р. був укладений Адріанопольський договір, за яким Росія отримала частину чорноморського узбережжя Кавказу та дельту Дунаю, тоді як Греція здобула незалежність, а Сербія, Молдова і Валахія — широку автономію.

Війни з Персією та Туреччиною дозволили Росії також продовжити своє закріплення на Кавказі. У 1826 р. під командуванням Олексія Єрмолова російська армія силою підкорила місцеві аули. Наступного року Микола I відкликав командувача, нібито через його зв'язки з декабристами, призначивши новим Івана Паскевича. У 1827 та 1828 рр. Балкарія та Карачай опинилися у складі імперії. Імператор поставив перед Паскевичем задачу: *«назавжди втихомирити гірські народи або винищити непокірних»*.

Імперська експансія викликала незадоволення як у підконтрольних регіонах, так і на прикордонні. У 1830–1831 рр. у Царстві Польському вирувало Листопадове повстання, під час якого Микола I втратив титул *«польського царя»*. У відповідь імператор позбавив Польщу головних ознак державності — власного сейму і війська, взявши курс на русифікацію поляків.

У гірських районах Дагестану й Чечні посилювався релігійно-політичний рух мюридизм, очолений спочатку Казі-Муллою, а згодом Гамзат-беком. Згодом мюридський рух охопив значні території, супроводжувався нападами на російські укріплення *(Тарки, Кизляр)* і створенням Імамату. У відповідь російська адміністрація розгорнула систему укріплених ліній та провела серію каральних експедицій. Загибель Казі-Мулли у 1832 р. й Гамзат-бека у 1834 р. не припинила опору росіянам у цьому регіоні. Боротьбу очолив імам Шаміль, за якого Північнокавказький імамат перетворився на повноцінну державу, остаточно завойовану 1859 р.

У середині XIX ст. Російська імперія спрямувала зусилля на інтеграцію Казахстану до імперської системи управління. У 1844 р. казахи колишнього Молодшого жуза були підпорядковані Азійському департаменту Міністерства закордонних справ і Оренбурзькому військовому коменданту. Територію жуза було поділено на Західний, Центральний та Східний регіони. Реформи передбачали поступовий перехід кочового населення до осілого способу життя. Казахські кочівники безкоштовно отримували земельні наділи *(15 десятин)*, насіння й сільськогосподарський реманент. Родова знать наділялася більшими ділянками, що мало закріпити нову соціально-адміністративну ієрархію. У 1841 р. було кодифіковано звід степових законів, який поєднував норми адату з положеннями російського судочинства. Нововведення спровокували невдоволення. У 1841 р. спалахнуло повстання під проводом Кенесари Касимова. Після його придушення значні території північного та центрального Казахстану перейшли під прямий контроль імперії.

Важливою рисою зовнішньої політики Російської імперії стала активна участь у придушенні революційних рухів, що зумовило закріплення за Росією репутації *«жандарма Європи»*. На прохання Австрійської імперії російські війська у 1849 р. завдали поразки Угорській революції, забезпечивши збереження влади Габсбургів. У західних губерніях імперії, включно з Царством Польським, революційні організації доби Весни народів були ліквідовані, а їхні учасники зазнали репресій.

Микола I прагнув закріпити свій вплив на Балканах, формуючи образ Росії як захисника православних у регіоні. Приводом для Кримської війни стала суперечка між православним і католицьким духовенством за контроль над святинями в Палестині. Росія розірвала дипломатичні відносини з Туреччиною та окупувала Дунайські князівства. У листопаді 1853 р. російський флот під командуванням адмірала Павла Нахімова здобув перемогу над турецькою ескадрою в Синопській бухті. Успіхи викликали різку реакцію Великої Британії та Франції, які побоювалися посилення Росії. Основні бойові дії розгорнулися в Криму, де союзники у вересні 1854 р. розпочали облогу Севастополя. Попри запеклу оборону міста, яка тривала майже рік, технічна та економічна відсталість Російської імперії, відсутність сучасних комунікацій і перевага противника в озброєнні стали причиною поразки.

Смерть Миколи I у лютому та падіння Севастополя у серпні 1855 р. фактично вирішили результат війни. За умовами Паризького договору 1856 р. Росія втратила дельту Дунаю і прилеглі землі та право мати військовий флот і укріплення на Чорному морі.

У ході Кримської війни у 1854 р. було організовано сплав російських військ вниз по річці Амур для посилення оборони Камчатки. Влада заохочувала переселення селян і козаків Забайкальського козацького війська на нижній Амур для закріплення російської присутності в Приамур'ї. Міжнародно-правове оформлення анексії було здійснене в ході російсько-китайських переговорів. Ослаблена внутрішніми заворушеннями Цінська імперія у 1858 р. підписала Айгунський договір, а 1860 р. — Пекінський, за якими втратила басейн Амура.

Після підкорення Східного Кавказу в 1859 р. основні сили російської армії були зосереджені проти черкесів. Механізмом боротьби стала політика примусового переселення, закріплена постановою Кавказького комітету 1862 р. *«Про переселення горців».* У травні 1864 р. розпочалася масова депортація черкесів, а також абазин, абхазів і убихів до Османської імперії або в малопридатні для життя внутрішні райони імперії. Загальна кількість загиблих внаслідок війни та депортації коливається в межах **1–1,5 млн** людей, ще приблизно стільки ж емігрували до Туреччини. З історичних земель було усунено до **95–97%** черкеського населення, після чого ці території заселялися лояльними до імперії колоністами. Така сама доля спіткала і десятки тисяч чеченців, інгушів та осетин.

У внутрішній політиці Микола I посилив контроль над усіма сферами суспільного життя. Задля інтеграції населення імперії міністр народної освіти Сергій Уваров у 1833 р. вивів ідеологічну формулу державної політики Росії, що мала поєднувати православ'я, самодержавство та народність. У концепції Уварова православ'я розглядалося як духовна й моральна основа суспільства, самодержавство — як єдина легітимна форма державної влади, а народність — як вірність російським традиціям і відмова від західноєвропейських ідей індивідуалізму та політичної свободи.

З 1828 р. Синод постановив відновити місіонерську діяльність, *«адже єдність у вірі сприяє також однодушності та однодумності»* держави. У 1839 р. у православ'я були добровільно-примусово навернуті **130 тис.** греко-католиків, між 1845 та 1847 р. — **100 тис.** латиських та естонських селян *(кілька тисяч з них за десятиліття повернулися до протестантизму).* У 1860-х рр. православними стали **60 тис.** католиків, переважно білоруських селян. Проте масового навернення аборигенів Крайньої Півночі та Сибіру не відбулося.

Православне місіонерство в Поволжі у 1830-х рр. було посилене адміністративно-поліцейськими заходами. У відповідь у сотнях татарських сіл набула поширення апостазія — відмова новохрещених мусульман від православ'я *(2 тис. осіб).* Держава вдалася до репресій: лідерів руху ув'язнювали в монастирях, *«відмовників»* відправляли на заслання, не видавали їм паспорти і не реєстрували шлюби, дітей могли насильно передати в християнські сім'ї. Самоуправління в Казані *(«татарська ратуша»)* та викладання татарської мови в міській гімназії були скасовані.

Однак ці дії мали зворотний ефект — навернення в іслам почастішали серед чувашів, удмуртів і марійців. Лише 1860 р. держава перестала переслідувати колишніх християн, які стали мусульманами. У результаті кількість відпалих від православ'я зросла до **12 тис.** Натомість посилився тиск на греко-католицьку церкву, який закінчився остаточною ліквідацією унії *(1832 р.)* та переведенням її вірних у православ'я.

1833 р. Державна Рада постановила, що Закавказзя слід *«зв'язати з Росією громадянськими і політичними узами в єдине тіло, змусити жителів таттешніх говорити, мислити і відчувати по-російськи».* У 1843 р. відбулося жорстоке примусове виселення євреїв з прикордонних районів, а за рік в імперії *(крім Курляндії)* були ліквідовані кагали — органи єврейського самоврядування.

Влітку 1826 р. було створено Третє відділення імператорської канцелярії як спеціальний орган політичного нагляду та державної безпеки імперії. Його очолив граф Олександр Бенкендорф. До компетенції Третього відділення належали політичний розшук і слідство, контроль за суспільними настроями, поліцейський нагляд, цензура, боротьба з *«єресями»,* сектантством і старообрядництвом, керівництво політичними місцями ув'язнення, а також контроль над іноземцями. Відомство щорічно готувало для імператора аналітичні огляди суспільно-політичного стану країни.

Третім відділенням було викрито та припинено діяльність таємного українського товариства *«Кирило-Мефодіївське братство».* Воно існувало з 1845 р. в Києві та об'єднувало представників інтелектуальної еліти, пов'язаних із Київським і Харківським університетами. Провідну роль у ньому відігравали Микола Костомаров, Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Микола Гулак, Василь Білозерський, Георгій Андрузький.

Ідеологія товариства еволюціонувала від ідеї слов'янської єдності до чіткого акценту на національному відродженні України та створенні демократичної федерації рівноправних слов'янських народів із ліквідацією кріпацтва, утвердженням громадянських свобод і автономії кожного народу. У березні 1847 р. його членів заарештували й репресували. Діяльність братства була розцінена владою як загроза самодержавному ладу.

Микола I частково намагався зменшити тиск на селян, але скасувати кріпосне право так і не зумів. Лише 1861 р. у Російській імперії була проведена селянська реформа. 19 лютого 1861 р. Олександр II оприлюднив Маніфест та пакет відповідних законодавчих актів. Реформа скасовувала особисту залежність селян, надаючи їм громадянські права, але зберігала за поміщиками право власності на землю, яку селяни отримували лише в користування з подальшим викупом.

Викупні платежі, завищені порівняно з ринковими цінами, і скорочення наділів призвели до малоземелля та соціальної напруженості. Попри модернізаційний характер, реформа не розв'язала аграрного питання — збереглося велике поміщицьке землеволодіння. При цьому реформа виявилася дискримінаційною за етнічною ознакою — російські селяни отримували більші наділи, ніж інородці. Так, в Казанській губернії на душу росіян припадали в середньому 6,4 десятин, марійців — 5,7, татар — 4,7 десятин землі. Враховуючі вищі темпи народжуваності у неросійських народів, саме вони більше потерпали від безземелля.

РОЗДІЛ 40

РОСІЙСЬКА ЕКСПАНСІЯ

НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

1864-1905 РР.

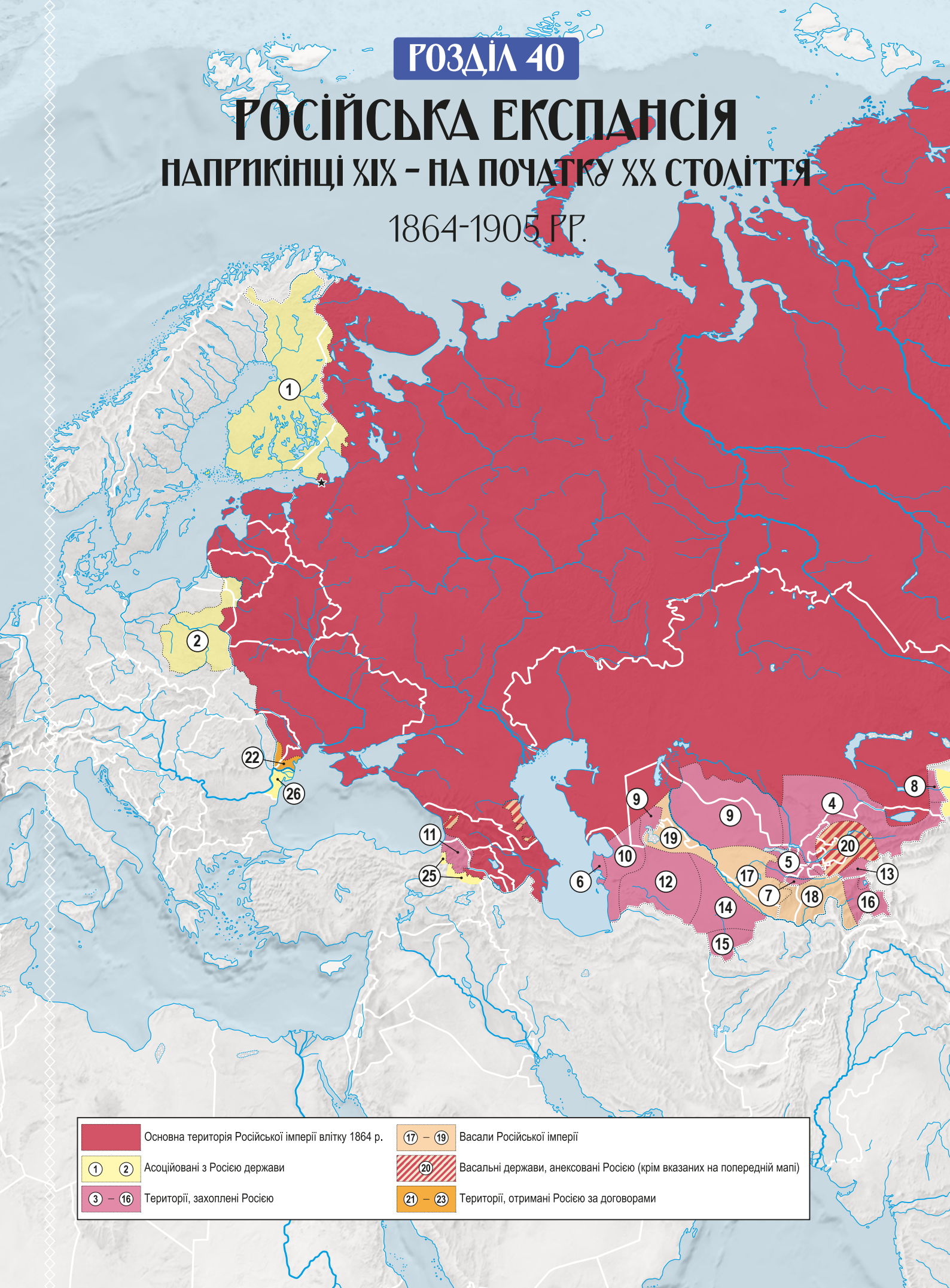

31
117
21
32
23
3
29
24
30
27
28
24 – 27 Тимчасові володіння Росії
28 – 30 Концесійні території
31 32 Втрачені території

Цифрами позначені:

1. Велике князівство Фінляндське.
2. Царство Польське *(до 1874 р. намісництво, відтоді — генерал-губернаторство).*
3. Узбережжя оз. Зайсан, захоплене до 1864 р. та визнане російським за Чугучацьким договором з Китаєм того ж року.
4. Ташкент та інші території Кокандського ханства, завойовані у 1864–1866 рр.
5. Самарканд та інші території Бухарського емірату, завойовані у 1866–1868 рр.
6. Територія туркменських племен, захоплена 1869 р.
7. Бекства долини р. Зеравшан, завойовані 1870 р.
8. Частина території Іллійського краю *(Кульджи),* захоплена 1871 р. та залишена в складі Росії за Петербурзьким договором з Китаєм 1881 р.
9. Території Хівинського ханства, завойовані 1873 р.
10. Територія туркменських племен, захоплена 1873 р.
11. Карська область, захоплена внаслідок російсько-турецької війни та закріплена за Росією Сан-Стефанським миром і Берлінським трактатом 1878 р.
12. Асхабад та інші території туркменських племен, захоплені 1881 р.
13. Територія Паміру, захоплена до 1883 р.
14. Мерв та інші території туркменських племен, захоплені у 1884 р.
15. Територія туркменських племен, захоплена 1885 р. *(розмежування кордонів з Іраном 1887 р., незначні зміни із взаємним обміном територіями у 1893, 1954–1957 та 1970 р.).*
16. Частина Бадахшану, захоплена та приєднана до Росії за угодою з Британією та Бухарою 1895 р. *(офіційно — з 1905 р.).*
17. Бухарський емірат, російський васал у 1868–1917 рр.
18. Території, приєднані до Бухари у 1870–1895 рр.
19. Хівинське ханство, російський васал у 1873–1917 рр.
20. Кокандське ханство, під російським сюзеренітетом з 1868 р., визволилося внаслідок повстання 1875 р., завойоване та анексоване 1876 р.
21. Острів Сахалін, у подвійному російсько-японському володінні з 1855 р., переданий Японією за Петербурзьким договором 1875 р. в обмін на Курильські острови.
22. Південна Бессарабія, передана Румунією за Сан-Стефанським миром в обмін на Добруджу та закріплена Берлінським трактатом 1878 р.
23. Гирло р. Чорний Іртиш, передане Китаєм за договором 1881 р. в обмін на більшу частину Іллійського краю.
24. Іллійський край, захоплений 1871 р. після антикитайського повстання *(утворення Іллійського султанату)* і повернутий Китаю 1881 р.
25. Баязет та інші турецькі території, приєднані за Сан-Стефанським миром, але повернуті Османській імперії за Берлінським трактатом 1878 р.
26. Північна Добруджа *(турецька територія),* захоплена і приєднана за Сан-Стефанським миром та того ж 1878 р. передана Румунії в обмін на Південну Бессарабію.
27. Квантунська область *(китайська територія),* в оренді *(фактично — у володінні)* з 1898 р., передана Японії після поразки у війні за Портсмутським миром 1905 р.
28. Поселення в Ханькоу, концесія у 1896–1920 рр.
29. Смуга відчуження Маньчжурської залізниці, в концесії з 1896 р. Пунктиром позначений відтинок Південно-Маньчжурської залізниці, у 1905 р. переданий Японії.
30. Поселення в Тяньцзіні, концесія у 1900–1920 рр.
31. Аляска і Алеутські острови, продані США 1867 р.
32. Курильські острови, передані Японії 1875 р. в обмін на Сахалін.

РОСІЙСЬКА ЕКСПАНСІЯ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ
1864-1905 РР.

Під час правління Олександра I розпочалася новСтаном на 1864 р., коли завершилося підкорення Кавказу та підпорядкування казахських степів, але ще не почалася експансія в Центральну Азію, загальна площа Росії *(включно з Фінляндією, Польщею і Сахаліном)* становила **23,7 млн км²**. Це був пік її територіального розвитку.

У другій половині XIX — на початку XX ст. Російська імперія закріпила за собою статус впливового геополітичного гравця та продовжила консолідацію самодержавства в межах імперії. Водночас цей період характеризувався появою опозиційних сил, замахами на імператорів та поширенням революційних ідей.

Олександр II розпочав своє правління з реформування імперії. Зміни були спрямовані на модернізацію держави після поразки в Кримській війні. Центральним елементом реформаторської програми стала селянська реформа 1861 р., а також земська, освітня, міська, судова та військова. Земська реформа 1864 р. запровадила виборні органи місцевого самоврядування в повітах і губерніях, наділивши їх повноваженнями у сфері господарства, оподаткування, медицини й початкової освіти. Міська реформа 1870 р. створила міські думи, обрані на основі майнового цензу. Судова реформа 1864 р. встановила принципи рівності всіх перед законом, гласності судочинства та незалежності суддів.

Військові реформи 1856–1874 рр. проводились поетапно. У 1857 р. були ліквідовані військові поселення, а в 1859 р. строк обов'язкової служби скорочено до 15 років. Основою реформи стало запровадження системи військових округів, що передбачало перерозподіл функцій постачання, навчання й управління між центральними та місцевими органами. Технічна модернізація війська включала переозброєння піхоти та перехід польової артилерії на нарізні гармати. Маніфест 1870 р. проголосив перехід армії до принципів загальної військової повинності, остаточно закріплених законом 1874 р., який замінив рекрутський набір всестановим загальним військовим обов'язком. Також було скорочено строки служби до 10 років.

Реформи у сфері освіти сприяли уніфікації системи, а також підкріпили політику русифікації та зміцнення централізованої влади, особливо після придушення польського Січневого повстання 1863–1864 рр. Процеси урбанізації та індустріалізації закріпили домінантне становище росіян — вони становили більшість мешканців великих міст та працівників великих підприємств навіть в неросійських районах (Україна, Поволжя).

У 1860–1870-х рр. в Польщі було скасовано намісництво та запроваджено повну уніфікацію з імперською системою, внаслідок чого Царство Польське фактично втратило автономний статус. Паралельно здійснювалася юридична і культурна уніфікація: на польські землі було поширено російське законодавство, судочинство й діловодство переведено на російську мову. Також запроваджувалося обов'язкове вивчення російської мови в державних закладах і обмежувалась діяльність католицької та греко-католицької церков.

У 1899 р. була фактично скасована конституція Великого князівства Фінляндського. У 1900 р. маніфестом про російську мову її було запроваджено як обов'язкову в діловодстві та адміністрації Фінляндії.

На українських землях політика насильницької русифікації була закріплена окремими нормативно-правовими актами. У липні 1863 р. міністр внутрішніх справ імперії Петро Валуєв видав циркуляр про заборону друкування українською мовою наукових, навчальних і релігійних книг. Українська мова розглядалася як штучне утворення, що виникло під впливом польської мови.

Циркуляр доповнив Емський указ 1876 р. — таємне розпорядження Олександра II про заборону видання та ввезення на територію імперії книжок українською мовою, зокрема перекладних творів і текстів до нот. На підставі цих актів була припинена діяльність громад. Одночасно львівській москвофільській газеті *«Слово»* виділялася царська субсидія в 1000 рублів — перший в російській історії акт таємної інформаційної війни. У 1881 р. видано указ про заборону хрещення українськими іменами.

Також в рамках процесу русифікації у 1860-х рр. були розроблені кириличні алфавіти для мусульманських народів імперії. Перше неросійське періодичне видання в Росії виходило в Баку у 1875–1877 р., і лише 1883 р. в Криму почала регулярно виходити двомовна газета Ісмаїла Гаспринського *«Терджиман-Переводчик»* — російською і *«загальнотюркською»* арабицею. Зняття обмежень на використання національних мов і друк відбулося лише 1905 р.

Російська імперія продала свої володіння в Північній Америці США за 7,2 млн доларів золотом. Російський уряд розглядав продаж як засіб уникнення можливих втрат цих територій у разі війни з Великою Британією. Договір про передачу російських володінь у Північній Америці було підписано у Вашингтоні в березні 1867 р., ратифіковано імператором Олександром II в травні та введено в дію восени того ж року.

У Середній Азії після розгрому Кокандського ханства у 1867–1868 рр. російська адміністрація запровадила нові адміністративні форми управління казахськими степами, а згодом — Степове генерал-губернаторство. Захоплення Ташкента у 1865 р. та формування Туркестанської області посилили позиції Росії в регіоні й призвели до зіткнення з Бухарським еміратом, який намагався зберегти політичну самостійність.

Військові кампанії 1866–1876 рр. завершилися поразкою Бухари, встановленням васальної залежності від Росії та ліквідацією Коканду як самостійної держави.

«Тимчасове положення» 1868 р. уніфікувало систему управління на всіх центральноазійських територіях — від Казахстану до Туркестану.

У 1873 р. Росія підпорядкувала Хівинське ханство, зберігши за ханом внутрішнє управління, але взявши під контроль зовнішні зносини й торгівлю. Паралельно у 1880–1885 рр. відбулося військове підкорення Туркменії. Завершальним етапом стало врегулювання прикордонних питань із Китаєм щодо Ілійського краю за Петербурзьким договором 1881 р.

Просування Росії в регіоні непокоїло Велику Британію, суперництво з якою отримало назву *«Велика гра»*. Найгостріші епізоди припали на 1870–1890-ті рр. Афганська криза 1885 р., коли російські війська зайняли Мервський оазис і просунулися до Пенджде, була врегульована дипломатичним шляхом і завершилася прикордонним розмежуванням середини 1890-х рр. Паралельно тривало суперництво за Памір, унаслідок якого регіон було поділено між Росією, Афганістаном і підконтрольним Росії Бухарським еміратом. У результаті *«Велика гра»* призвела до встановлення сфер впливу: Афганістан визнавався британською зоною, північ Персії — російською, а Тибет — нейтральним.

Росія вступила у війну з турками після загострення конфлікту між Османською імперією та Сербією і Чорногорією. Попри тимчасове перемир'я, досягнуте внаслідок російського ультиматуму, у квітні 1877 р. Олександр II офіційно оголосив війну Османській імперії. У ході бойових дій російська армія форсувала Дунай, здобула стратегічно важливий Шипкинський перевал і після тривалої облоги змусила до капітуляції турецьку армію в Плевні. Успішний зимовий перехід через Балканські гори відкрив шлях до Константинополя та змусив Османську імперію укласти Сан-Стефанський мир, результати якого, втім, за кілька місяців були переглянуті на Берлінському конгресі.

За Берлінським трактатом 1878 р. Росія повернула собі південну частину Бессарабії та приєднала Карс, Ардаган і Батум. Було відновлено болгарську державність, розширено території Сербії, Чорногорії, Валахії та Молдови, тоді як Боснія і Герцеговина перейшла під владу Австро-Угорщини.

Домінування Російської імперії на Далекому Сході в другій половині XIX ст. обумовлювалося поєднанням територіальних компромісів і військово-стратегічних рішень. Санкт-Петербурзький договір 1875 р., укладений Олександром II з Японією, передбачав передачу останній Курильських островів в обмін на встановлення російського контролю над Сахаліном. Подібно до Аляски, Курили розглядалися російським урядом як віддалені та економічно малорентабельні володіння. На тлі приєднання Приамур'я і Примор'я ці поступки дали змогу Росії зосередитися на розвитку континентальних далекосхідних територій, отримати зручні незамерзаючі морські бази та на певний час забезпечити нейтралітет США і Японської імперії щодо російської політики в регіоні.

У 1891 р. Росія розпочала будівництво Транссибірської магістралі — залізничної лінії, що з'єднала європейську частину імперії з Владивостоком і мала ключове економічне та військово-стратегічне значення, сприяючи інтеграції Сибіру й Далекого Сходу до загальноімперського простору. У 1900 р. під час придушення Боксерського повстання в Китаї російські війська штурмували Пекін. На наступні 5 років Росія перетворилася у фактичну господарку Маньчжурії та разом з іншими європейськими країнами здійснювала напівколоніальне управління Китаєм.

У ході поступової інтеграції далекосхідного регіону Росія зіткнулася з посиленням Японії. На початку XX ст. Микола II прагнув реалізувати так звану *«велику азійську програму»*, спрямовану на зміцнення політичного, економічного й військового впливу в Східній Азії та забезпечення виходу до незамерзаючих морів. Японія розглядала російську присутність у Маньчжурії та Кореї як пряму загрозу своїм інтересам. Загострення відносин у 1903 р., дипломатичні суперечності та взаємна недовіра зрештою призвели до розриву дипломатичних відносин і початку війни. У січні 1904 р. Японія напала на російський флот у Порт-Артурі.

Під час бойових дій Японія здобула стратегічну ініціативу, забезпечивши висадку військ у Кореї, блокаду та захоплення Порт-Артура, а також перемоги над російською армією в Маньчжурії й над флотом у Цусимській битві. Поразки Росії були зумовлені віддаленістю театру воєнних дій, обмеженістю транспортних комунікацій, незавершеністю військової підготовки та технологічною відсталістю. Конфлікт завершився підписанням Портсмутського мирного договору у вересні 1905 р., за яким Росія поступилася Японії південною частиною Сахаліну та передала орендні права на Ляодунський півострів і Південно-Маньчжурську залізницю.

Війна мала серйозні внутрішньополітичні наслідки для Російської імперії, що сприяло розгортанню революційних подій 1905 р. Початком виступів став страйк робітників Путиловського заводу в Санкт-Петербурзі, який переріс у масову мирну демонстрацію 9 *(22)* січня 1905 р. Її розстріл урядовими військами, відомий як «Кривава неділя», спричинив різке зростання протестних настроїв і поширення революційного руху по всій імперії.

Упродовж 1905–1907 рр. страйковий рух набув загальноімперського характеру, відбувалися селянські заворушення, повстання в армії та на флоті, формувалися ради робітничих депутатів. При цьому найбільш інтенсивні зіткнення відбувалися на західних національних околицях: Царстві Польському, Прибалтиці, Закавказзі та Причорномор'ї, — тоді як схід імперії залишився в цілому спокійним. Під тиском масових виступів уряд змушений був піти на обмежені політичні поступки, зокрема проголосити Маніфест 17 жовтня 1905 р., який декларував громадянські свободи та надавав Державній Думі законодавчі повноваження.

Ще до того були скасовані обмеження на використання неросійських мов, почався вихід національної періодичної преси (*однак деякі народи, зокрема українці, так і не отримали шкільної освіти рідною мовою).*

Паралельно православним офіційно дозволили переходити в інші релігії, відтак **200 тис.** українців і білорусів та **кількадесят тисяч** татар повернулися до батьківської віри. При цьому збереглася дискримінація євреїв — смуга осілості, квоти в навчальних закладах, обмеження на придбання землі та вибір професії *(саме на період 1881–1905 рр. припали єврейські погроми в Росії).* Не були скасовані русифікаційні заходи в Царстві Польському.

Після поразки революції *(так званий «третьочервневий переворот» 1907 р.)* встановився режим політичної реакції з обмеженням виборчих та національних прав.

РОЗДІЛ 41

УКРІПЛЕНІ ЛІНІЇ ТА ПІДСУМКИ

РОСІЙСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ

XIX СТ.

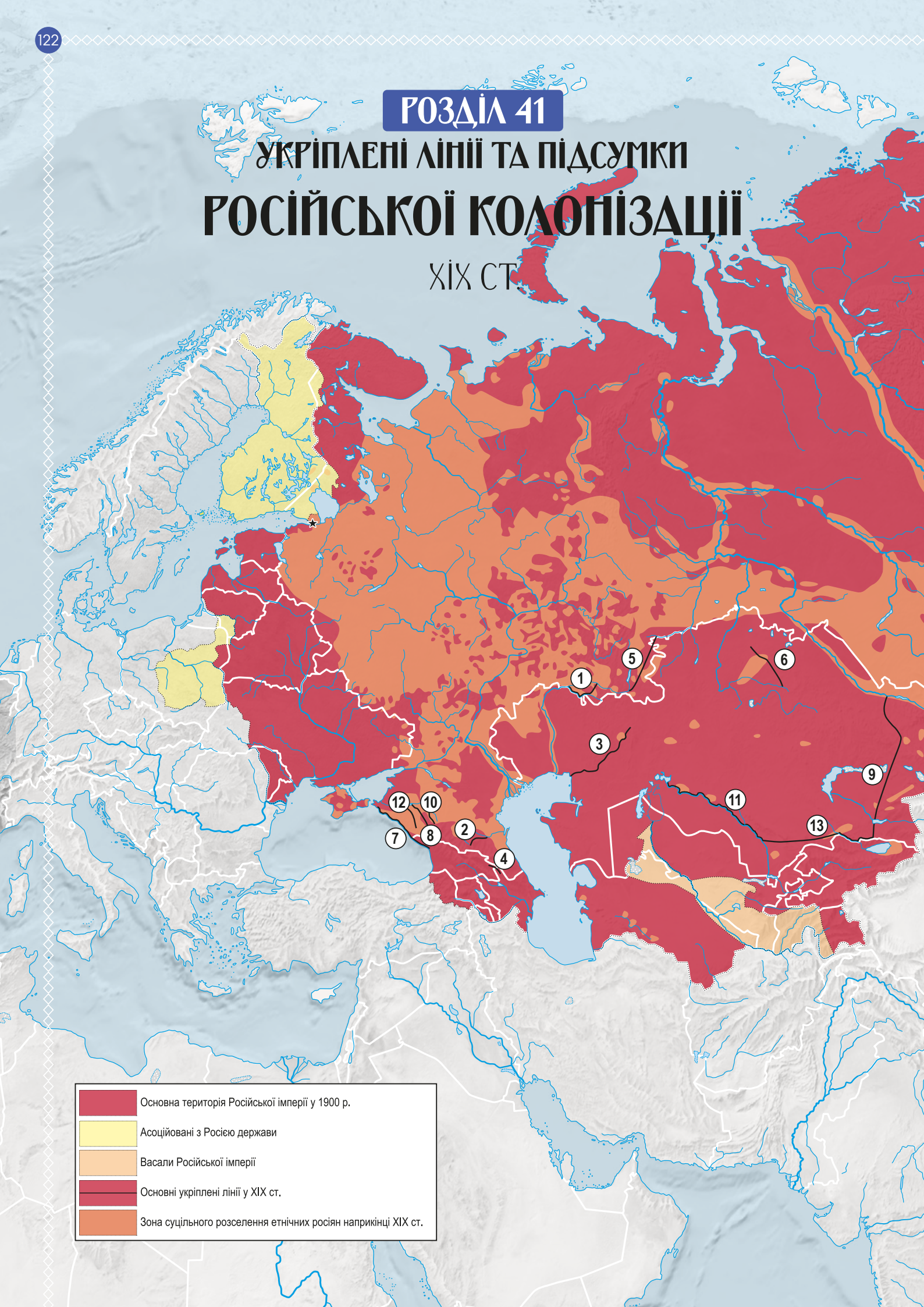

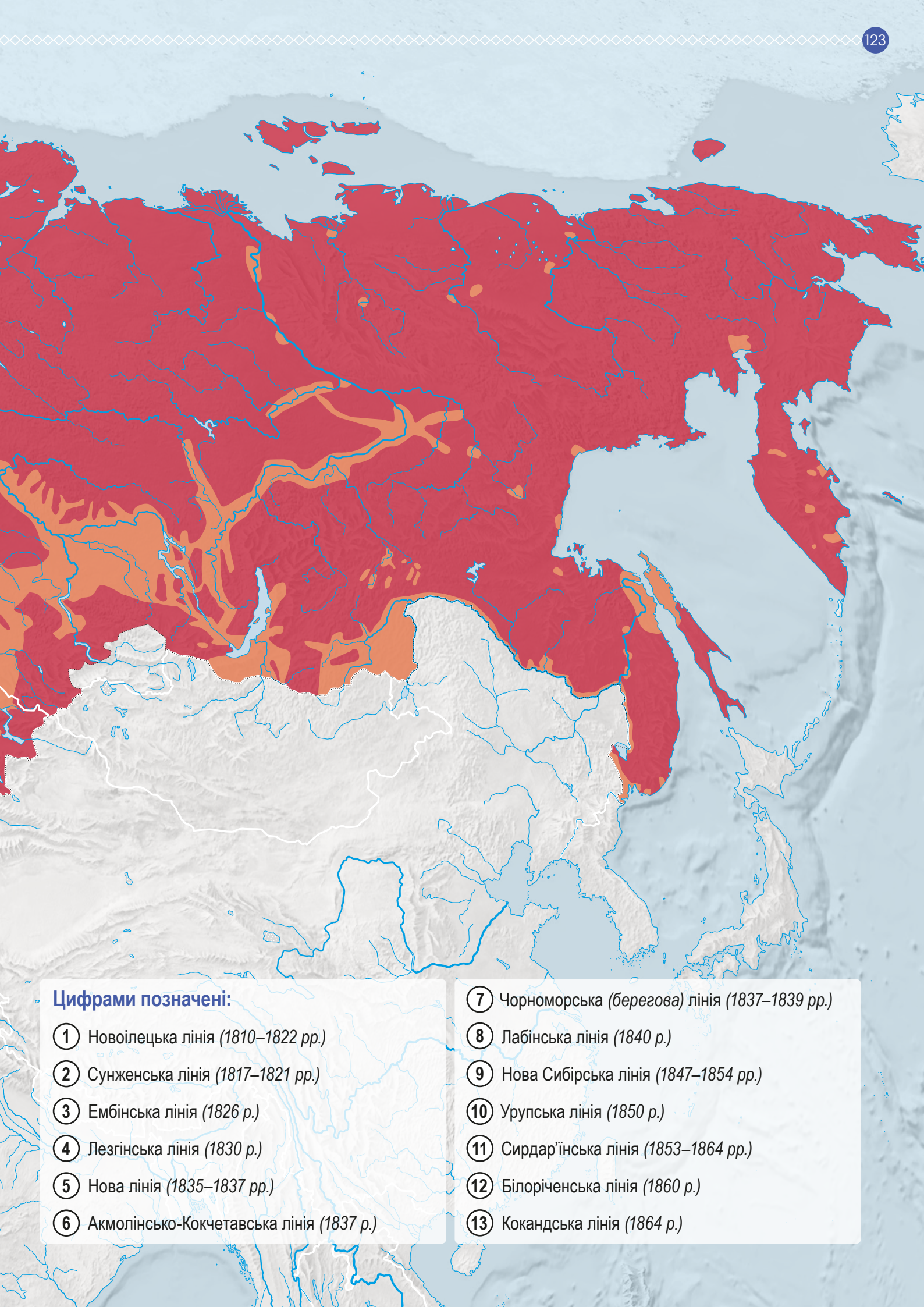

Цифрами позначені:

1. Новоілецька лінія *(1810–1822 рр.)*
2. Сунженська лінія *(1817–1821 рр.)*
3. Ембінська лінія *(1826 р.)*
4. Лезгінська лінія *(1830 р.)*
5. Нова лінія *(1835–1837 рр.)*
6. Акмолінсько-Кокчетавська лінія *(1837 р.)*
7. Чорноморська *(берегова)* лінія *(1837–1839 рр.)*
8. Лабінська лінія *(1840 р.)*
9. Нова Сибірська лінія *(1847–1854 рр.)*
10. Урупська лінія *(1850 р.)*
11. Сирдар'їнська лінія *(1853–1864 рр.)*
12. Білоріченська лінія *(1860 р.)*
13. Кокандська лінія *(1864 р.)*

УКРІПЛЕНІ ЛІНІЇ ТА ПІДСУМКИ РОСІЙСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ XIX СТ.

Андреас Каппелер запропонував наступну класифікацію неросійських підданих Московської держави у XVI ст., напередодні масштабної імперської експансії:

1. «Внутрішні» фіно-угорські племена і народи *(карели, вепси, комі, перм'яки),* зайняті землеробством, формально християнізовані, чия еліта зникла, а територія була колонізована російськими селянами. Тим не менше, цим етносам вдалося хоча б частково зберегти свою ідентичність і не розчинитися серед росіян.

2. Мисливці, збирачі та скотарі Крайньої Півночі *(ненці, саами, ханти, мансі),* чия залежність проявлялася винятково у сплаті ясаку хутром. Жодного впливу на внутрішній лад чи культуру цих народів Московія не мала, росіяни на їхніх землях не жили.

3. Прикордонні фіно-угри і тюрки *(мордва, марійці, удмурти),* зайняті землеробством. Вони вже відбували регулярні повинності на користь Москви і частково управлялися зі столиці, але зберегли і власні еліти, і землі, і культурну окремішність.

4. Татари Касимовського ханства і європейські мешканці Москви, яких неможливо віднести до жодної з попередніх груп.

А от як цей же дослідник класифікує російські окраїнні регіони кінця XIX ст. в залежності від їхнього адміністративного статусу та демографічної ситуації.

1. Велике князівство Фінляндське та балтійські губернії — із законодавчо закріпленою автономією *(різного обсягу)* і майже без росіян, крім чиновників та гарнізонів фортець. При цьому еліти регіонів *(шведи та німці відповідно)* етнічно відрізнялися від основної маси населення. Соціально-культурне напруження змушувало місцеву аристократію шукати тісної співпраці з імперським урядом і забезпечувало їхній високий рівень лояльності центру. З 1812 р. недовго до цієї групи входила Бессарабія.

2. Царство Польське теж мало автономію *(і навіть власну конституцію упродовж першої третини століття),* але при цьому поляки становили понад **75%** населення краю та домінували в містах. Це створювало базу для вибуху національно-визвольних повстань 1830–1831 рр. і 1863–1864 рр.

3. Волості інородців Сибіру, до яких росіяни не переселялися цілеспрямовано —райони Крайньої Півночі, Якутія, Бурятія тощо. Хоча місцеве населення *(360 тис. у 1795 р.)* не мало адміністративної автономії, воно цілковито зберігало традиційний внутрішній лад та лояльність імперії.

4. Історично неросійські регіони, які зазнали масштабної народної колонізації росіянами: т.зв. *«Російська Північ» (Новгородщина і Північний Урал)* та південь Сибіру *(де на початку століття проживали 820 тис. росіян).* Якщо корінні народи тут і зберегли свою культурну окремішність, то лише часткову під тиском метисації, русифікації та християнізації. Натомість в адміністративному відношенні вони були повністю прирівняні до російських селян. Тут також був відсутній масовий національний спротив імперській владі.

5. Північне і Центральне Поволжя, де місцеві еліти зберегли певні позиції завдяки тому, що з більшістю сільського населення їх поєднував іслам. Однак домінуючу позицію і серед аристократії в цілому, і особливо у містах посідали російські дворяни та міщани *(рівень урбанізації татар становив лише 6%).* У XIX ст. там були відсутні помітні національні рухи.

6. Башкирія. Тут більшість серед еліт становили етнічні башкири, завдяки чому регіон зберігав унікальний статус, подібний до козацького — Башкирсько-Мещеряцьке військо. Це полегшувало боротьбу башкир із централізаторською політикою Петербурга. Однак серед населення в цілому найбільшою групою стали російські селяни, тож ця боротьба не набула масштабу попередніх століть.

7. Степи Нижнього Поволжя та Приазов'я, звідки були витіснені калмики та ногайці, та які були заселені російськими та українськими селянами. Позосталі кочівники частково зберегли внутрішнє самоврядування та повну культурну окремішність, тоді як статус осілих селян нічим не відрізнявся від такого в Центральній Росії.

Доцільно буде виділити ще два типи окраїнного регіону. **Восьмий — це землі козацьких військ** *(Дон, Кубань, деякі сибірські ріки).* Хоча про жодну політичну автономію не йшлося, козаки відчували свою окремішність від великоросів, зберігали внутрішнє самоврядування та мали значні пільги, що зумовлювало їхню лояльність.

Дев'ятий — це українські губернії, які не мали жодного окремого адміністративного статусу і залишилися майже без національної еліти, але в яких росіяни становили незначну меншість *(9%).* Такі території могли ставати базою масштабної соціальної боротьби, але власне національний рух на них перебував у зародковому стані.

З цього порівняння видно, наскільки ускладнилася етнополітична та соціально-економічна будова Росії за 400 років. Тим не менше, пік її складності та різноманітності припав на середину XVIII ст., і відтоді централізаторські та уніфікаторські прагнення столиці поступово брали гору над регіональними особливостями.

У першій чверті XIX ст. все ще продовжувалися процеси, започатковані в попередню добу. У цей період тривала козацька колонізація Північного Кавказу. Оскільки через постійну воєнну загрозу охочих перебиратися туди було небагато, уряд вдався до застосування жеребу. До самого кінця Кавказької війни переселенці зосереджувалися в укріплених станицях, майже не засновуючи хуторів.

Одночасно виразно українського характеру набула Кубань. За першу чверть століття до **25 тис.** козаків доєдналися майже **100 тис.** селян з Полтавської та Чернігівської губерній, в середині століття — ще **15 тис.,** зокрема з Харківщини.

За рахунок природного приросту та безперервного потоку втікачів і реемігрантів *(задунайських козаків)* наприкінці 1850-х рр. на Кубані у 3-х містах і 3 тисячах хуторів мешкали **185 тис.** людей.

Бессарабією з 1813 р. керувала Обласна Верховна Рада, яка була виведена з-під юрисдикції уряду та Сенату і підпорядковувалася Державній Раді та особисто імператору. ОВР складалася з призначених та виборних членів, причому останні — переважно молдавські поміщики — становили більшість. Працювала Рада на основі винятково місцевого публічного і приватного права, і використовувала у діловодстві румунську мову *(лише для карного судочинства та адміністративних справ додатково вживали і російську).*

Щодо центру, лояльність престолу все ще важила більше за етнічне походження. Частка іноземців серед вищих чиновників становила близько **8%**, від них не вимагалося ані навернення на православ'я, ані навіть знання російської мови. За Миколи I вихідцями з Німеччини були міністри іноземних справ і фінансів. Лютерани *(передовсім балтійські німці)* в середині століття займали 12 місць зі 113 у Сенаті та обіймали 9 із 48 губернаторських посад; 9 із 19 послів теж були лютеранами.

В усіх 8 російських університетах у 1830 р. неросіян було більше за росіян, як серед викладачів, так і серед студентів, у половині викладання російською мовою взагалі не велося *(у двох — польською, по одному —німецькою і шведською).*

Втім, ані мусульмани, ані тим більше іудеї не могли претендувати на вищі чиновницькі пости. Смуга осілості для євреїв була скасована аж 1917 р.

У другому десятилітті XIX ст. починається черговий етап централізації та уніфікації імперського простору.

1822 р. вступив у силу *«Устав про управління інородців».* Неросійське населення азійської частини імперії було поділено на три групи: *«бродячі» (мисливці, збирачі та риболови Півночі), «кочові»* та *«осілі».* Окремі устави отримали чукчі та *«киргиз-кайсаки» (казахи).* Поза охопленням новими правилами залишилися мешканці Південного Алтаю *(подвійні данники з Китаєм до 1865 р.)* та Аляски і островів.

Документ закріпляв за інородцями самоуправління на основі традицій. *«Бродячі»* отримували лише *«родові управління»,* кочівники на додачу — *«інородні управи»,* а якути і буряти— ще й *«степові думи».* Очолювали їх родові старійшини, функціонал теж не змінився — судочинство і збір ясаку. Інородці *(крім бурятів)* не рекрутувалися до війська, за ними зберігалися давні економічні та культурні права і свободи. У цілому тягло простолюдинів з корінних народів було суттєво меншим за тягло російських селян.

Автор Уставу Михайло Сперанський виходив із наміру убезпечити інородців від свавілля російської адміністрації, проте його ініціатива мала і зворотний бік. По-перше, інородці знову визнавалися нерівноправними підданими імперії, що не могло не позначитися на ставленні росіян до них. По-друге, через нерівномірність податного навантаження осілі народи почали вимагати зачислення в розряд кочових, а кочові — *«бродячих»,* чиї повинності були мінімальними. Деякі спільноти відмовлялися платити ясак грошима *(чукчі та частина юкагирів не платили його взагалі).* Схожі реформи 1822 р. та 1824 р. в казахських степах передбачали скасування ханської влади і традиційного управління та фактично означали анексію цих земель імперією.

Крім того, хоча за місцевими елітами закріплявся статус *«почесних інородців»,* за поодинокими винятками вони не зараховувалися у дворянську корпорацію Росії.

У 1828 р. була скасована автономія Бессарабії — її Верховна Рада стала Обласною радою з призначених чиновників, 1830 р. зник митний бар'єр між регіоном та рештою Росії. Втім, тут збереглися старовинні станові права, а кріпацтва не було взагалі. Через це народна колонізація Бессарабії відбувалася найшвидшими в імперії темпами. Якщо 1812 р. її населяли **240 тис.** осіб, то 1856 р. — майже мільйон. Це змінило етнічне обличчя краю: 1863 р. молдавани становили приблизно три чверті населення Бессарабії, а 1897 р. — лише **48%.** Проте верхівка дворянства та духовенства продовжувала залишатися молдавською.

Польське повстання 1830–1831 рр. ознаменувало перехід уже не просто до ще жорсткішої централізації, але й до державної русифікації імперії. Тріада *«православ'я — самодержавство — народність»* визначила поворот у внутрішній політиці Росії на наступні десятиліття.

У губерніях Царства Польського ще три десятиліття більшість чиновників продовжували становити поляки, польське право і мова використовуватися в судочинстві, а римо- і греко-католицька церква не зазнавали переслідувань. Проте з 1841 р. у Польщі був запроваджений російський рубль, 1848 р. — стандарти міри і ваги, а 1850 р. скасований внутрішній митний кордон між нею та рештою імперії.

Глибшої русифікації зазнали регіони колишньої Речі Посполитої, включені безпосередньо до складу Росії. Були скасовані Литовський статут і магдебурзьке право, російська мова замінила польську в діловодстві та освіті *(Віленський університет і Кременецький ліцей закрили, натомість відкрили університет у Києві),* чимало католицьких монастирів були передані православним *(зокрема 1831 р. Почаївська лавра).*

Ще жорсткішою була російська політика на територіях, які владою не вважалися *«цивілізованими».* Наприклад, з **300 тис.** кабардинців, які мешкали на Кавказі до моменту захоплення своєї батьківщини Росією, до другої чверті XIX ст. залишилося **35 тис.** Решта померли або були примушені до еміграції.

Російсько-Американська компанія ділила населення Аляски і прилеглих островів на три категорії: *«дійсно залежних»* алеутів, *«напівзалежних»* атапасків і ескімосів та *«геть незалежних»* тлінкітів. Останні отримали таке визначення через перемогу в російсько-тлінкітській війні 1802–1805 рр. *(окремі сутички тривали до 1818 р.).*

Хоча індіанцям не вдалося скинути росіян у море, вони відстояли власну свободу. *«Напівзалежні»* племена потерпали хіба від нерівноцінної торгівлі з колоністами, натомість алеути були фактично покріпачені.

Хоча царським указом 1799 р. заборонялося обкладати корінних американців ясаком, керівництво Компанії домоглося у 1821 р. права залучати алеутів до промислів та будівництва. Росіяни обирали індіанцям старійшин *(«тойонів»)* на казенному жалуванні, а також запровадили пост головного тойона, якого з 1842 р. затверджував імператор. Під наглядом аристократії рядові алеути, насильно переміщені до великих поселень, добували рибу для росіян та зводили фортеці. Самостійно міняти виловлені морепродукти та покидати поселення індіанцям заборонялося. Ця практика припинилася лише з продажем Аляски 1867 р.

У цей період зберігали лояльність владі, а відтак — свої привілеї, німці балтійських губерній *(1845 р. їхні місцеві права були кодифіковані),* еліти Фінляндії та вірменські громади.

У першій половині століття продовжувалася колонізація Сибіру — як адміністративними, так і народними методами.

1806 р. державними селянам, яким не вистачало землі вдома, було дозволено переїжджати до Сибіру на незайняті ділянки. Переселенці отримували від казни позику та п'ятирічне звільнення від тягла, окрім рекрутчини. У 1812 р. дія цього положення призупинилася, але 1822 р. була відновлена Сперанським за умови відсутності у селян боргів. Проте за весь час скористатися нагодою змогли лише кілька тисяч родин через дорожнечу та незручність шляху.

Перелам стався 1837 р. із створенням Міністерства державного майна. Воно безоплатно видавало переселенцям гроші, худобу та реманент; збільшувало пільговий період до 8 років, зокрема надавало трирічну відстрочку від рекрутчини; списувало борги. Партіям селян призначалися провідники, подорожні квартири та харчування; їх переводили спочатку до внутрішніх губерній, а вже потім — до сибірських. Там відбулося масове розмежування наділів по 15 десятин. Однак ця програма охоплювали лише ті губернії, в яких не було вільних казенних земель, і до кінця 1850-х рр. потік організованих переселенців за державної підтримки вичерпався *(продовжилися тільки самочинні переїзди).* Всього на нове місце за цей період перебралися до **400 тис.** осіб.

З іншого боку, Повний звід законів визнав за міщанськими і селянськими общинами право відправляти на заслання баламутів та волоцюг, і у 1830–1840-х рр. за народними приговорами до Сибіру було відправлено 6 тис. чоловіків разом із сім'ями. За рішеннями поміщиків до середини століття було заслано **8 тис.** людей. А вироки судів та розпорядження урядовців збільшили число примусових переселенців ще на **350 тис.**

Третій шлях до Сибіру лежав через покозачення. У 1808 р. сибірських козаків нараховувалося **6 тис.** осіб, чого не вистачало для прикриття протяжного кордону, особливо в період масштабних казахських повстань. Тому впродовж 1830–1840-х рр. в козаки були переведені понад **12 тис.** селян із великоросійських губерній, а 1849 р. — **4 тис.** з Полтавської.

Масові переселення призвели до ще більшого перекосу демографічної ситуації в Сибіру, який не змогла виправити жодна народжуваність. У 1858 р. там нараховувалося уже **2,3 млн** колоністів та їхніх нащадків, тоді як корінних мешканців — всього **650 тис.**

1860-ті рр. ознаменувалися двома епохальними подіями: по-перше, початком модернізації *(скасування кріпацтва 1861 р. і Великі реформи),* по-друге, революційною хвилею *(«Земля і воля» 1861 р. як початок народництва та Січневе повстання в Польщі 1863–1864 рр.).*

Але якщо реакція влади *«зверху»* і *«в центрі»* передбачала певну лібералізацію режиму *(наприклад, суди присяжних),* то на окраїнах і *«внизу»* централізація та уніфікація, навпаки, лише посилилася. Російська імперія вперше беззастережно окреслила себе саме як державу етнічних росіян.

Найпершими та найвідомішими заборонами на національному ґрунті стали обмеження української мови: Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р. Ці акти фактично позбавляли українців власної літератури — був заборонений друк та ввезення книг українською абеткою *(дозволялися лише художні твори в загальноросійській орфографії),* вистави і концерти, навчання в початкових школах.

У Бессарабії у 1860-х рр. румунська мова була вилучена спочатку зі шкільної освіти, а потім — із богослужінь.

У 1870-х рр. польська мова на всіх щаблях освіти була замінена російською, з 1879 р. за спілкування польською навіть на перервах передбачалося покарання. Відкритий 1869 р. Варшавський університет був російськомовним. Було заборонено друкувати та ввозити з-за кордону тексти білоруською мовою та литовською на латиниці *(дозволялася кирилична литовська абетка).*

З 1867 р. російська мова стала обов'язковою для чиновників у балтійських губерніях, а нове міське Уложення десятьма роками пізніше зруйнувало традиційне німецьке бюргерське самоврядування. У 1881 р. імператор Олександр III вперше не підтвердив балтійські привілеї, дані ще Петром I, згодом на російську мову були переведені акти міського самоуправління. З 1888–1889 рр. російськомовними стали поліція та судочинство, а пізніше — і вся освіта, крім перших двох класів. Посилився тиск на латишів та естонців, які стали православними, але повернулися до лютеранства.

1871 р. були ліквідовані органи самоврядування іноземних колоністів на півдні Росії та в Україні, діловодство переведено на російську мову, а самі вони включені в селянський стан. За три роки на них поширився загальний військовий обов'язок.

У 1860-х рр. вірменська, грузинська та мусульманська аристократія Південного Кавказу була включена в російську дворянську корпорацію. Але вже 1872 р. грузинська мова була замінена російською в

духовній семінарії в Тифлісі — почалася русифікація християнських народів регіону. У 1882 р. було заборонено використовувати саму назву *«Грузія»*. У 1880-х рр. була русифікована вірменська шкільна освіта, а після 1895 р. закриті недержавні школи, громадські об'єднання та бібліотеки. У 1903 р. було конфісковано майно Вірменської церкви.

Щодо мусульман Південного Кавказу, то вони зберегли традиційну систему освіти і підготовки духовенства, хоча судочинство і у них було переведено на російську мову. Втім, судова реформа в регіоні виявилася обмеженою — там не був створений суд присяжних.

Русифікація освітніх закладів національних околиць імперії здійснювалася системно згідно з урядовим планом. Як заявив 1870 р. профільний міністр Дмитро Толстой, *«кінцевою метою просвіти всіх інородців… має бути обрусіння їхнє і злиття з російським народом»*.

Певний виняток становило Велике князівство Фінляндське. У 1850 р. був дозволений друк книг фінською мовою, з 1858 р. діяли фінські ліцеї. У 1863 р. фінська мова стала рівноправною зі шведською в урядових установах та судах. З 1865 р. у Фінляндії була власна валюта, 1869 р. Сейм отримав законодавчі повноваження, 1878 р. з'явилася окрема фінська армія *(вона не брала участі навіть у Першій світовій війні)*.

Однак наприкінці століття Росія почала поступово обмежувати автономію Фінляндії: 1899 р. імператор встановив своє право видавати закони без Сейму, 1900 р. російська мова була введена в діловодство. У 1903 р. російський генерал-губернатор перетворився фактично на диктатора Фінляндії, обмеживши свободу зібрань, закривши 72 видання, замінивши багатьох місцевих чиновників та суддів на росіян *(наступного року він був застрелений)*.

Штучні перепони в розвитку національних культур були скасовані лише 1905 р., і давалися взнаки довго по тому. Так, у 1911 р. вийшли **25,5 тис.** найменувань друкованої продукції російською мовою, **1,6 тис.** польською, **965** ідишем та івритом і лише **242** — українською *(фінською — 232 при десятикратній різниці у кількості населення з Україною)*. У 1913 р. в Казанському університеті навчалися 800 студентів, з яких тільки 26 були татарами.

Адміністративні заходи з русифікації поєднувалися з черговою широкомасштабною хвилею колонізації. Скасування кріпацтва у багатьох губерніях обернулося зменшенням селянських наділів. З іншого боку, в другій половині століття стався вибухоподібний приріст населення. Обидва явища посилили дефіцит землі та змусили російських селян масово переселятися до окраїн імперії.

До 1890-х рр. в Сибір виходило по **50–100 тис.** людей щорічно. У 1893 р. був створений орган централізованої міграції селян — Комітет Сибірської залізниці — і кількість переселенців зросла до **150–300 тис.** осіб щороку.

Окремий акцент уряд зробив на залюдненні Приамур'я. Переселенці туди назавжди звільнялися від подушної податі та на 10 років від всіляких платежів і повинностей, включно з військовою; отримували наділи по 100 десятин з можливістю викупу за пільговою ціною. За 1901–1912 рр. туди переїхало **230 тис.** чоловік — у 2,5 рази більше, ніж за попередні 40 років.

У цілому ж на нові місця в регіоні до початку Першої світової війни перебралися понад **3,5 млн** людей, а загальне населення Сибіру 1911 р. зросло до **9,36 млн** осіб.

Окремо стоїть питання про наслідки російської колонізації Сибіру. За винятком стагнації чи навіть часткового зменшення наприкінці XVI — на початку XVIII ст., туземне населення регіону зростало. У 1911 р. воно перевищило **970 тис.** осіб,тобто збільшилося майже у 4,5 рази за три з гаком століття. Оскільки чисельність індіанців Південної та Північної Америки суттєво скоротилася в колоніальну добу, багато хто наголошує на особливій м'якості російського імперіалізму, принаймні в Сибіру.

У реальності ситуація складніша. Деяким народам, і до того багатолюдним, вдалося покращити свої демографічні показники. Чисельність бурятів виросла у 10,5 разів, якутів — у 7,9, алтайсько-саянських народів — у 6,5, сибірських татар — у 3,1, хантів — у 1,5 рази. Інші ж племена стали жертвами російської колонізації — як супутніх факторів на кшталт хвороб, так і прямого геноциду. Чисельність острівних алеутів зменшилася вдесятеро до **2,5 тис.**, ітельменів — з **20 тис.** до **1951** людини, мансі та коряків — на **50%**, юкагирів — на **44%**, деякі малі етноси зникли повністю.

У кінцевому підсумку число колоністів та їхніх нащадків Сибіру вдесятеро перевищило кількість корінних народів, а реформи 1898–1901 рр. майже скасували самоуправління інородців, наблизивши статус їхніх громад до російських сільських общин.

Перемога у Кавказькій війні *(1864 р.)* відкрила шлях до заселення росіянами Північного Кавказу. Самі гори для селянської колонізації не надавалися, зате у передгір'ях Кавказу лише упродовж 1860–1880х рр. площа орних земель збільшилася удвічі. Так само у другій половині століття росіяни почали замешкувати міста Південного Кавказу, але більшості вони там не становили.

Постраждали від російської колонізації не лише горці, але й козаки. Наприклад, на Кубані у 1897 р. нараховувалися **1,9 млн** жителів, з яких **785 тис.** *(41%)* становили кубанці, **95 тис.** – корінні народи, а понад **мільйон** – російські переселенці. На Дону у 1917 р. проживали **3,5 млн** людей, з яких козаків було лише **42%.**

Суспільний тиск після поразки у Кримській війні, а особливо податкові новації *(заміна натуральної орендної плати на грошову)* призвели до наймасштабнішої еміграції кримських татар і ногайців до Туреччини. У 1850–1860-х рр. півострів та прилеглі землі залишили майже 200 тис. осіб, що відкрило шлях для переселенців з півночі.

Якщо наприкінці XVIII ст. кримські татари становили **95%** мешканців Криму, то на початку XX ст. вони були вже в меншості *(28,7%)* в оточенні росіян *(41,2%)*.

Це призвело до руйнування традиційної мусульманської культури краю — кількість мечетей скоротилася більш ніж удвічі, число духівництва — уп'ятеро. З **300 тис.** десятин вакуфів *(заповіданих мечетям земель)* вціліло **83 тис.,** решта була конфіскована.

«Орна» колонізація казахських степів у 1840–1860-х рр. йшла вкрай повільно. Для стимулювання цього процесу була утворена спеціальна переселенська комісія, і 1879 р. виникли перші російські села на півночі регіону. Їхнім мешканцям давали право самим обирати наділ; звільняли від податей і повинностей, крім військової, на 10 років; виплачували гроші та видавали саджанці дерев. Однак чимало переселенців повернулися додому або просто розбіглися. Хоча темпи колонізації за десятиліття зросли десятикратно, в абсолютних цифрах її щорічний масштаб залишався незначним: з **1800** селян у 1879 р. до **12 тис.** у 1890 р.

Існувало кілька причин цього: погані ґрунти, дефіцит води, суворий клімат та нашестя сарани. Не меншу роль відігравала половинчаста політика уряду: з одного боку, закликаючи колоністів на нові землі, з іншого він намагався вберегти традиційне господарство кочовиків. Інструкції землевпорядникам переселенських партій наголошували на недоторканості зимових пасовиськ казахів та зрошуваних ділянок осілих туземців. Нарешті, корінні мешканці силою виганяли колоністів та розорювали їхні господарства.

Традиційне казахське землеволодіння було обмежене Степовим уложенням 1891 р., після чого потік російських переселенців до регіону різко виріс. Хоча з понад **3 млн** загального населення кількість колоністів не перевищувала **300 тисяч**, вони змінили демографічне обличчя північних казахстанських степів.

Росіяни отримували землі, на яких казахи випасали стада влітку, внаслідок чого традиційна сезонна кочівля припинилася. Частина місцевого населення перейшла до осілості, частина була змушена переселитися до менш родючих південних степів. Все це заклало підвалини для масового насильства проти колоністів під час Середньоазійського повстання 1916 р.

Завойована у 1860–1870-х рр. Центральна Азія була одним з небагатьох регіонів, який і влада, і суспільство майже одностайно розглядали як колонію Російської імперії. На відміну від Поволжя і Криму, імперські чиновники лише обмежили, а не скасували мусульманське самоврядування. Місцева аристократія, хоча й зберегла посади, не була включена в російське дворянство. На *«туземців»* не розповсюджувалася військова повинність, лише окремі кавалерійські загони приймалися на службу, а їхні вожді отримували офіцерські ранги.

Шаріат і адат *(звичаєве право)* були частково скориговані *(наприклад. заборонене рабство),* але освіта у мектебах і медресе залишилася недоторканою. Збереглися і вакуфи. Православна місіонерська діяльність була заборонена, Ташкентська єпархія так і не з'явилася. Однак навіть у номінально суверенній Бухарі росіяни, на додачу до гарнізону в столиці, контролювали залізницю та митницю, зводячи самостійність еміра нанівець.

Народна колонізація регіону не відрізнялася масштабністю. Положення про управління Туркестаном 1891 р. забороняло селянську заїмку осілих сільськогосподарських областей, тому росіяни концентрувалися в містах. Деякі з них, зокрема Ташкент, фактично були поділені навпіл – на *«російську»* і *«туземну»* частини. Єдиний виняток становили родючі передгір'я Киргизії, поступово заселені російськими та українськими селянами.

Все населення російської Центральної Азії *(без врахування Хівинського ханства і Бухарського еміра)* на початку XX ст. перевищувало **6 млн** людей. З них переселенці становили орієнтовно **400 тисяч** і майже ніде не перебували у більшості. Жодної асиміляції місцевого та прибулого населення не спостерігалося — вони так і жили двома окремими світами.

Набагато суттєвішим за політичні чи демографічні були економічні зміни. Імперія перетворила регіон на сировинну базу для власної промисловості. У 1885 р. під вирощування бавовни було відведено лише **14%** орної землі у Ферганській долині, а на момент початку Першої світової — уже **40%.**

Іншим регіоном, в якому російський колоніалізм не вийшов за політичні межі, була Балтія. Там росіяни концентрувалися тільки в містах, де не становили більшості:по **14–15%** у Ревелі *(Таллінні)* та Ризі. Для порівняння, в Казані проживали **15%** татар і понад **80%** росіян.

Всього завойованих, але майже не колонізованих земель у Росії нараховувалося приблизно **2,5 млн км²**, що становило понад **12%** території держави. А за підрахунками Вадима Покшишевського, з XVI до початку XX ст. загальний обсяг міжрайонних міграцій у Росії становив **30 млн** людей, більшість з яких — це російські та, частково, українські селяни.

Хоча для Російської імперії упродовж XIX ст. не був характерний расизм у західному розумінні *(дискримінація відбувалася радше на релігійній основі),* у більшості росіян сформувалося почуття культурної вищості порівняно з народами Сибіру, Поволжя, Степу, Кавказу та Центральної Азії. Також процеси модернізації в Росії покликали до життя масовий антисемітизм та єврейські погроми з 1881 р. до 1907 р. Поява чорносотенних організацій за урядової підтримки означала остаточне утвердження Росії як держави етнічних росіян і православних.

Каппелер склав наступну шкалу русифікаторської інтеграції населення імперії:

1. Найбільшого тиску зазнали **українці** та **білоруси**, які взагалі вважалися гілками одного російського народу і чиї еліти майже тотальнозросійщилися.

2. Наступну сходинку займали **неросійські народи**, *«обрусілі»* через своє православ'я: румуни, греки, болгари, грузини, а також новохрещені мусульмани і язичники.

3. Далі йшли **поляки, литовці** та **вірмени**, які не вважалися *«росіянами»* навіть у найширшому розумінні, але щодо яких застосовувалася форсована русифікація.

4. До наступної категорії належали **німці, фіни, естонці, латиші** та **поволзькі й кавказькі мусуль-**

мани — тиск на них був значно слабшим. Ще більшою культурною свободою користалися інородці Сибіру та степові кочовики.

5. Нарешті, майже не знали втручання у своє життя **мусульмани Туркестану.**

Поза цими категоріями знаходилися євреї – одночасно і найбільш дискримінований, і надзвичайно русифікований народ.

У підсумку, упродовж кінця XVIII — початку XX ст. Росія перетворилася на не просто централізовану та уніфіковану модерну державу, але й на виразно російську етнічну державу. На відміну від морських колоніальних імперій, Росія майже не ставила перепон для соціальної еволюції мешканців окраїн. Однак платою за це ставало прийняття російської мови та російського православ'я, тобто повна відмова від попередньої ідентичності.

Денаціоналізація старих окраїнних еліт у XIX ст. означала, що селянські маси —зберігачі власних давніх традицій — залишалися лояльними імперії тільки номінально. Ототожнення російської мови і «панської мови» призвело до того, що для десятків мільйонів підданих Росія не була їхньою державою.

З іншого боку, ті заходи, якими в імперії утверджувалася її російськість — масова освіта, преса, загальний військовий обов'язок — у низці випадків сприяли появі у XX ст. нових модерних національних еліт. Так, майже цілковито російськомовних, але не російських. І варто було центральній владі похитнутися, як держава розсипалася на національні уламки.

Що ж до етнічних росіян, від чийого імені діяла держава, то будівництво імперії не покращило їхнього становища. За середньою тривалістю життя аж до 1920-х рр. вони поступалися латишам, естонцям, литовцям, євреям, українцям, білорусам, татарам і башкирам.

РОЗДІЛ 42

АНТИКОЛОНІАЛЬНІ НАЦІОНАЛЬНІ ТА АНТИУРЯДОВІ ПОВСТАННЯ В РОСІЇ

КІН. XVIII СТ.–1900 Р.

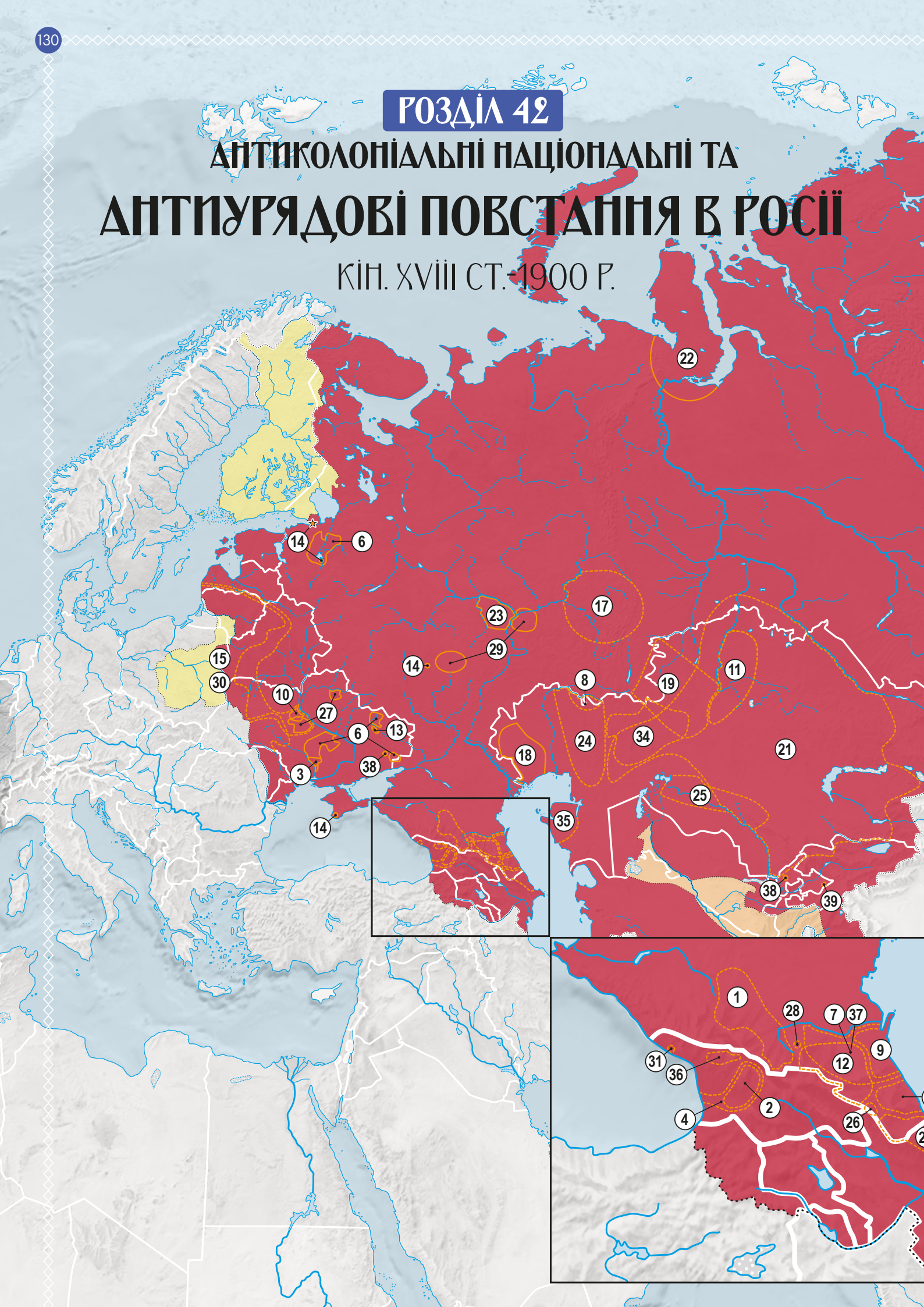

33
5
16
32
Основна територія Російської імперії у 1900 р.
Асоційовані з Росією держави
Васали Російської імперії
Ареали антиурядових повстань козаків, міщан і селян
Ареали національних антиколоніальних повстань

Цифрами позначені:

1. Повстання у Кабарді 1794–1798, 1804–1805, 1810–1811, 1825 рр.
2. Імеретинське повстання 1810 р.
3. Повстання Бузького козацького війська 1817–1818 рр.
4. Імеретинсько-гурійське повстання 1819–1820 рр.
5. Дагестанське повстання 1818–1819 рр.
6. Чугуївське повстання 1819 р. та заколоти військових поселенців 1817–1820 рр.
7. Повстання Бейбулата Таймієва 1821–1822 і 1825–1826 рр.
8. Перше повстання Жоламана Тленшиули 1822–1825 рр.
9. Шамхальські повстання 1823, 1831, 1843 рр.
10. Повстання Чернігівського полку 1825/26 р.
11. Повстання Саржана Касимова 1825–1836 рр.
12. Імамат 1828–1859 рр.
13. Шебелинське повстання 1829 р.
14. *«Холерні бунти»* 1830–1831 рр.
15. Польське *(«Листопадове»)* повстання 1830–1831 рр.
16. Кайтаго-Табасаранське повстання 1831 р.
17. Башкирське повстання 1834–1835 рр.
18. Повстання Ісатая Тайманова 1836–1838 рр.
19. Друге повстання Жоламана Тленшиули 1836–1838 рр.
20. Кубинське повстання 1837–1839 рр.
21. Повстання Кенесари Касимова 1837–1847 рр.
22. Заколот Ваулі Пієттомена 1839–1841 рр.
23. Акрамовське повстання 1842 р.
24. Повстання Есета Котибарова 1853–1858 рр.
25. Повстання Жаконжи Нурмухамедова 1856–1857 рр.
26. Повстання в Акуша-Дарго 1843 р.
27. *«Київська козаччина»* 1855 р.
28. Назрановське повстання 1858 р.
29. Селянські повстання 1861 р.
30. Польське *(«Січневе»)* повстання 1863–1864 рр.
31. Повстання в Абхазії 1866 р.
32. Кайтаго-Табасаранське повстання 1866 р.
33. Кругобайкальське повстання 1866 р.
34. Уральсько-Тургайське повстання 1868–1869 рр.
35. Адаєвське повстання 1870–1871 рр.
36. Повстання у Сванетії 1875–1876 рр.
37. Чеченсько-дагестанське повстання 1877 р.
38. *«Холерні бунти»* 1892 р.
39. Андижанське повстання 1898 р.

АНТИКОЛОНІАЛЬНІ НАЦІОНАЛЬНІ ТА АНТИУРЯДОВІ ПОВСТАННЯ В РОСІЇ

КІН. XVIII СТ.-1900 Р.

Найбільшими виступами у цей період були наступні *(під цими номерами позначені на мапі на попередньому розвороті).*

1. Повстання у Кабарді 1794–1798, 1804–1805, 1810–1811, 1825 рр. Запровадження нових порядків у Кабарді *(родові суди замість шаріатських, побудова російських фортець)* призводило до збройних виступів місцевої аристократії проти влади Петербурга. Особливістю цієї боротьби була незначна участь залежного населення, яке отримувало особисту свободу з рук росіян при конфіскації маєтків повсталих князів. Придушення повстань супроводжувалося знищенням десятків та сотень аулів. У 1818–1822 рр. територія Кабарди була повністю зайнята урядовими військами, кордони країни звужені, номінальна посада великого князя скасована, а управління перейшло в руки імперської адміністрації. Десятки тисяч утікачів заснували за Кубанню *«Хажретову» («Біглу»)* Кабарду або приєдналися до мюридів Чечні та Дагестану. Внаслідок бойових дій, еміграції та епідемії чуми *(1805–1811 рр.)* чисельність кабардинців упродовж 1763–1825 рр. зменшилася з **300** до **30 тис.** осіб.

2. Імеретинське повстання 1810 р. Збройний рух проти російської анексії та ліквідації Імеретинського царства у 1810 р., очолений царем Соломоном II, який втік з-під арешту. Придушене урядовими військами.

3. Повстання Бузького козацького війська 1817–1818 рр. Збройний виступ козаків проти ліквідації війська та перетворення на військових поселенців. Придушене урядовими військами.

4. Імеретинсько-гурійське повстання 1819–1820 рр. Низка збройних виступів в Імеретії та повномасштабне повстання в Гурії проти реформи Грузинської православної церкви — переведення її селян і земель в ранг казенних. Придушене урядовими військами.

5. Дагестанське повстання 1818–1819 рр. Збройні виступи місцевих еліт проти дій російської армії Олексія Єрмолова. Придушене урядовими військами із ліквідацією ядра опору — Кайтазького уцмійства *(1820 р.).* Окремі бунти спалахували у 1822 р.

6. Чугуївське повстання 1819 р. Збройний виступ військових поселян Чугуївського полку проти важких умов служби. Наступного року — заворушення в 200 поселеннях півдня України. Придушені урядовими військами.

7. Повстання Бейбулата Таймієва 1821–1822 і 1825–1826 рр. Локальне чеченське повстання проти виселення *(перше)* та загальне повстання проти російського панування в Чечні та північному Дагестані *(друге).* Придушені урядовими військами.

8. Перше повстання Жоламана Тленшиули 1822–1825 рр. Збройні виступи на берегах р. Ілек проти виселення казахів для будівництва Новоілецької укріпленої лінії. Продовжилося у повстанні Саржана Касимова.

9. Шамхальські повстання 1823, 1831, 1843 рр. Збройні виступи населення Шамхальства і Мехтулінського ханства проти російського панування, власних проросійських лідерів та, згодом, на підтримку Імамату. В усіх випадках придушені урядовими військами.

10. Повстання Чернігівського полку 1825/26 р. Збройний виступ військових на підтримку декабристського руху. Придушене урядовими військами.

11. Повстання Саржана Касимова 1825–1834 рр. Збройна боротьба казахів Середнього жуза на чолі з ханським сином проти російської експансії — скасування ханської влади, будівництва фортець у степу, виселення кочовиків та втручанням в їхню економіку. Повстанці з перемінним успіхом здійснювали напади як на російські гарнізони, так і на проросійські аули. Регулярні бої в основному завершилися до 1832 р., їх змінили партизанські вилазки казахів. У 1834 р. на боці повстанців невдало виступило Кокандське ханство, після чого бойові дії завершилися *(за два роки Саржан був убитий).*

12. Імамат 1828–1859 рр. На першому етапі *(до 1839 р.)* — повстання Газі-Мухаммада, Гамзат-бека та Шаміля проти російського панування та проросійських еліт Кавказу, придушене урядовими військами. У 1840 р. повстання відновилося і призвело до створення повноцінної держави — Імамату. Війна з Російською імперією тривала з перемінним успіхом до 1859 р. і закінчилася завоюванням Імамату та полоном Шаміля. Масові виселення горців спровокували повстання в південній Чечні 1860–1861 рр., придушене урядовими військами.

13. Шебелинське повстання 1829 р. Збройний виступ державних селян проти перетворення їх на військових поселенців. Придушене урядовими військами.

14. «Холерні бунти» 1830–1831 рр. Міські повстання та сільські хвилювання на тлі реальних та вигаданих випадків епідемії холери *(або «чуми»).* Основна причина — незадоволення урядовими карантинними заходами та чиновницькими зловживаннями. У червні 1830 р. озброєні матроси та міщани упродовж 5 днів утримували під контролем Севастополь. У листопаді 1830 р. збунтувалися мешканці Тамбова. У липні 1831 р. безлади охопили Стару Руссу і сусідні селища, незначний виступ стався в Петербурзі. Придушені урядовими військами.

15. Польське («Листопадове») повстання 1830–1831 рр. Фактично — російсько-польська війна через порушення Петербургом польської конституції. На першому етапі відбулося відновлення незалежності Польщі, проте після поразки повстанців польська автономія у складі Росії була суттєво обмежена.

16. Кайтаго-Табасаранське повстання 1831 р. Збройний виступ на підтримку повстання Газі-Мухаммада (Імамату). Придушене урядовими військами.

17. Башкирське повстання 1834–1835 рр. Низка виступів проти планів уряду перевести місцевих казенних селян в удільні, а також через поширення чуток про переведення башкир *«в уділ»* та їхню християнізацію. До повстання долучилися не тільки башкири, мішарі й тептярі, але й російські селяни та частина оренбурзьких козаків. Придушене урядовими військами, зокрема і башкирськими полками, однак план зміни статусу місцевого селянства був скасований.

18. Повстання Ісатая Тайманова 1836–1838 рр. Збройна боротьба залежного населення в Букеївській орді проти ханської влади та допоміжних російських загонів через економічні причини *(обезземелювання, високі податки).* Придушене урядовими військами, проте зростання податків було призупинене.

19. Друге повстання Жоламана Тленшиули 1836–1838 рр. Збройні виступи у верхів'ях р. Яїк проти виселення казахів для будівництва Нової укріпленої лінії. Продовжилося у повстанні Кенесари Касимова.

20. Кубинське повстання 1837–1839 рр. Масштабна збройна боротьба під керівництвом Хаджи-Мухаммада Хулухського проти російської колонізації та на підтримку Шаміля. До складу повстанців увійшли жителі колишніх Кубинського та Кюринського ханства, а також вільні громади Самурської долини. Придушене урядовими військами із ліквідацією вільних громад.

21. Повстання Кенесари Касимова 1837–1847 рр. Збройний опір казахів усіх трьох жузів російській експансії. Після низки успішних боїв 1841 р. Кенесари *(брат попереднього лідера повстанців Саржана)* був обраний ханом усіх казахів, Казахстан фактично вийшов з-під влади Петербурга. Лише після будівництва у 1845–1847 рр. шести фортів в степах росіяни відновили контроль над країною. У 1846 р. повне підданство Петербургу визнали султани Старшого жуза. Витіснений в землі киргизів, Касимов був розбитий, захоплений і страчений.

22. Заколот Ваулі Пієттомена 1839–1841 рр. Розбійницький рух ненців, лідер якого оголосив себе старшиною над всіма інородцями і відсторонив від влади обдорського князя Івана Тайшина. Заколотники вимагали зменшення ясаку вдвічі. Схоплений козаками.

23. Акрамовське повстання 1842 р. Виступ чуваських, марійських і татарських казенних селян проти колективних оранок та підвищення податків. Придушене урядовими військами. Стало кульмінацією низки т.зв. *«картопляних бунтів»,* які у 1841–1842 рр. охопили Поволжя.

24. Повстання Есета Котибарова 1853–1858 рр. Низка нападів повстанців у Молодшому жузі на російські та проросійські казахські загони з вимогами скасування податків, припинення репресій та дозволу вільного кочування. Після поразки у 1857 р. від урядових сил Котибаров уклав угоду з російською владою.

25. Повстання Жаконжи Нурмухамедова 1856–1857 рр. Збройний спротив будівництву Сирдар'їнської лінії, вилученню земель та будівельно-дорожнім повинностям. Після поразки повстанці відступили до Хівинського ханства.

26. Повстання в Акуша-Дарго 1843 р. Повстання у вільній громаді Акуша-Дарго під керівництвом Мухаммада-каді, внаслідок якого ця територія приєдналася до Імамату Шаміля.

27. «Київська козаччина» 1855 р. Масовий селянський рух українців за набуття статусу *«вільних козаків».* Придушена урядовими військами.

28. Назрановське повстання 1858 р. Збройний виступ інгушів проти заборони на холодну зброю та злиття дрібних поселень. Придушене урядовими військами.

29. Селянські повстання 1861 р. Збройні виступи селян проти умов звільнення від кріпацтва. Найбільші: Кандієвське в Пензенській губернії, Бездненське в Казанській. Придушені урядовими військами.

30. Польське («Січневе») повстання 1863–1864 рр. Масштабна збройна боротьба поляків за відновлення незалежності своєї держави. Придушене урядовими військами з подальшим обмеженням польської автономії.

31. Повстання в Абхазії 1866 р. Локальний збройний виступ проти російської анексії та ліквідації Абхазького князівства у 1864 р. Придушене урядовими військами.

32. Кайтаго-Табасаранське повстання 1866 р. Збройний виступ населення проти податкових та адміністративних реформ. Придушене урядовими військами.

33. Кругобайкальське повстання 1866 р. Збройний виступ засланих на Сибір польських повстанців. Придушене урядовими військами, однак становище поляків покращилося.

34. Уральсько-Тургайське повстання 1868–1869 рр. Збройна боротьба казахів проти *«Тимчасового положення про управління Степовим краєм»,* яке поклало кінець внутрішній автономії кочівників. Придушене урядовими військами.

35. Адаєвське повстання 1870–1871 рр. Масштабний збройний виступ казахів і туркмен проти російських адміністративних та податкових реформ. Придушене урядовими військами, проте реформи були пом'якшені.

36. Повстання у Сванетії 1875–1876 рр. Серія збройних заворушень в селах вільної Сванетіїпроти обліку оранки. Придушені урядовими військами.

37. Чеченсько-дагестанське повстання 1877 р. Масштабне збройне повстання на чолі з Алібеком-Хаджи Алдамовим з метою відновлення Імамату. Придушене урядовими військами.

38. «Холерні бунти» 1892 р. Масові заворушення серед міщан Ташкента і Юзівки *(Донецька)* через урядові карантинні заходи.

39. Андижанське повстання 1898 р. Збройний виступ релігійного характеру під керівництвом Мухаммеда Алі з метою відновлення Кокандського ханства та звільнення Туркестану з-під влади Петербурга. Закінчилося поразкою в першому ж бою з російським гарнізоном Андижана.

33

ПЕРША РЕВОЛЮЦІЯ В РОСІЇ

1905-1907 РР.

РОЗДІЛ 43

РОСІЙСЬКА ЕКСПАНСІЯ НАПЕРЕДОДНІ ТА У ПЕРШУ СВІТОВУ ВІЙНУ

1905-1916 РР.

1 Основна територія Російської імперії	8 – 10 Концессійні території	Межі сфер впливу Російської імперії
2 3 Асоційовані з Росією держави	11 – 13 Території, втрачені за Портсмутським миром 1905 р.	Лінія фронту наприкінці 1914 р.
4 – 6 Васали Російської імперії	14 Тимчасове володіння Росії	Лінія фронту наприкінці 1916 р.
7 Територія, захоплена Росією	Території, охоплені Середньоазійським повстанням 1916 р.	

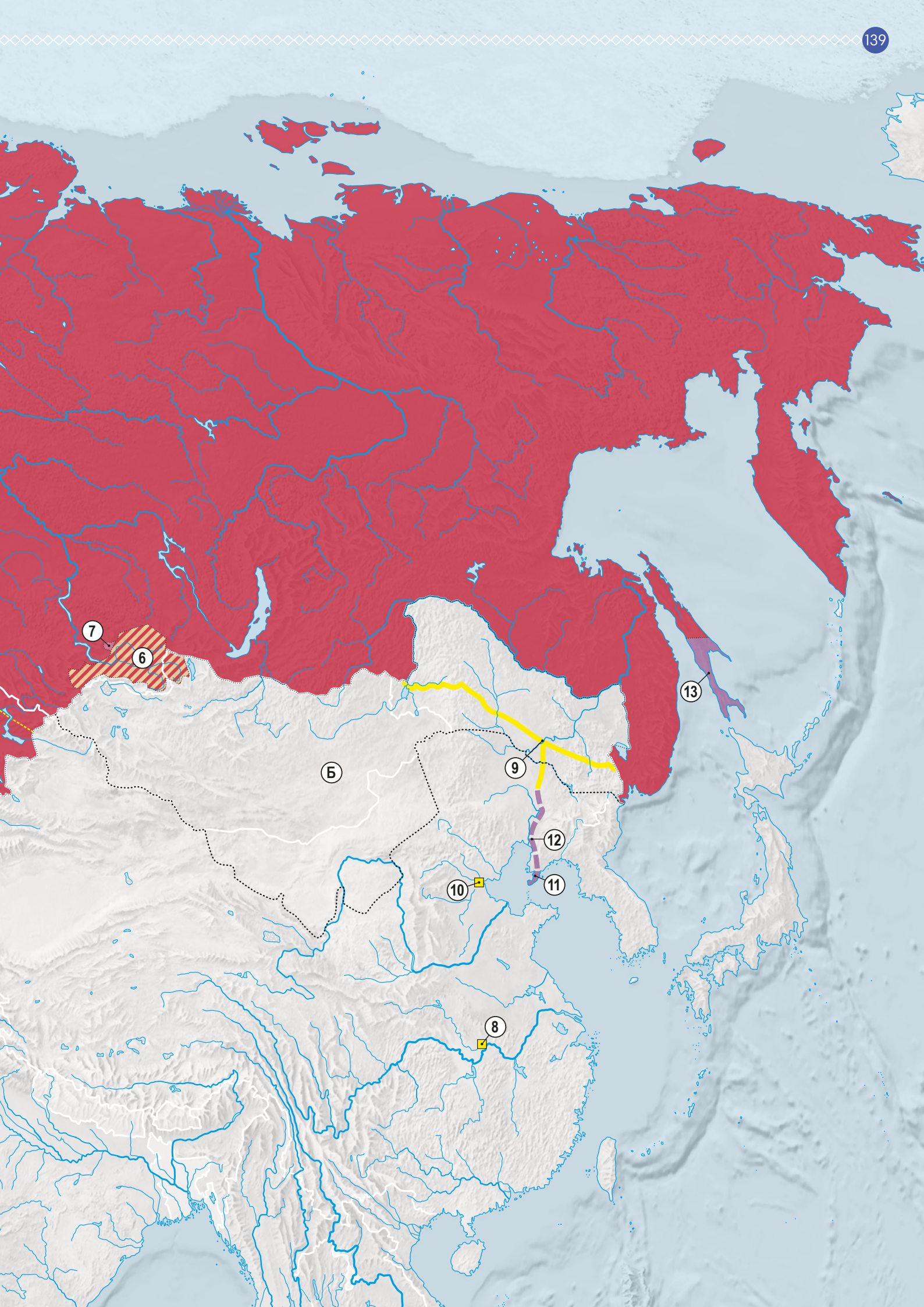
7
6
Б
9
13
12
11
10
8

Цифрами позначені:

1. Холмська губернія, вилучена зі складу Царства Польського 1912 р.
2. Велике князівство Фінляндське.
3. Царство Польське.
4. Хівинське ханство.
5. Бухарський емірат.
6. Урянхайський край *(формально — протекторат імперії, фактично — частина Єнісейської губернії).*
7. Територія Урянхайського краю, включена безпосередньо до складу Росії у 1914 р.
8. Поселення в Ханькоу.
9. Смуга відчуження Маньчжурської залізниці.
10. Поселення в Тяньцзіні.
11. Квантунська область.
12. Смуга відчуження Південно-Маньчжурської залізниці.
13. Південний Сахалін.
14. Галіційське генерал-губернаторство *(1914–1915 рр.).*

А. Сфера впливу в Персії, зафіксована англо-російською угодою 1907 р.

Б. Сфера впливу в Китаї *(Зовнішня Монголія, західна частина Внутрішньої Монголії та Північна Маньчжурія),* зафіксована російсько-японськими угодами 1907, 1910 і 1912 р.

РОСІЙСЬКА ЕКСПАНСІЯ НАПЕРЕДОДНІ ТА У ПЕРШУ СВІТОВУ ВІЙНУ
1905-1916 РР.

Революційні події 1905–1907 рр. вплинули на ще одну проблему, яка залишалася не до кінця розв'язаною з середини XIX ст., — селянського землеволодіння.

У Російській імперії приватна власність на землю для селян була обмеженою. Станом на 1905–1906 рр. близько **80%** селянських наділів перебували в общинному користуванні, решта – у подвірному. Общинне землекористування було поширене в Центральній Росії, тоді як подвірне – у балтійських та західних губерніях, за винятком Могильовської.

Між 1861 і 1913 рр. чисельність населення імперії зросла у два рази, відповідно виросла і кількість безземельних селян. Уряд розглядав існуючу структуру землеволодіння як одну з головних причин селянських заворушень. Згідно з концепцією прем'єр-міністра Петра Столипіна, руйнування селянської общини та формування прошарку дрібних приватних власників мали сприяти соціальній стабілізації, зменшенню виступів і створенню лояльної до держави верстви населення.

Важливою складовою столипінської аграрної реформи стала переселенська політика. У 1906–1916 рр. вихідці з центральних губерній європейської частини Росії переселилися за Урал, в Сибір, частково в Північний Казахстан і на Далекий Схід. Переселенська політика продовжувала колоніальний курс імперії, оскільки передбачала освоєння не лише вільних земель, а й територій, що перебували у користуванні місцевого кочового населення.

До Сибіру за це десятиліття переїхали понад **2,5 млн** селян, що сприяло господарському освоєнню близько **30 млн** десятин цілинних земель, ще **600 тис.** поселилися в Центральній Азії. Водночас близько **530 тис.** переселенців повернулися назад через складні природні умови та соціально-економічні труднощі. Найбільша частка так званих *«зворотників»* припала на 1910–1911 рр., коли до місць попереднього проживання повернулося близько **238,5 тис.** осіб.

До Північного Казахстану масово переселялися російські та українські селяни. Переселенців розміщували переважно у стратегічно важливих пунктах на давно освоєних землях; часто росіяни забезпечувалися вогнепальною зброєю, що сприяло демографічному й політичному закріпленню імперської влади на окраїнах. Лише **6%** російських переселенців володіли понад **40%** всіх сільськогосподарських земель регіону.

Для обґрунтування переселенської політики уряду були необхідні дані про так звані *«надлишки»* земель у казахському степу. З цією метою в 1904–1912 рр. було проведено статистично-землевпорядні експедиції.

Спираючись на їхні матеріали, уряд у 1907–1912 рр. розгорнув масштабне вилучення земель у корінного населення. Паралельно відбувалося зростання великого землеволодіння.

Місцева адміністрація попереджала про ризики розорення казахів і пропонувала спочатку облаштувати їх, проте МВС 1907 р. відповіло, що найкращі землі не можуть дістатися кочівникам, оскільки це *«образливо для російського селянина»*. У підсумку значна частина кочових казахів була витіснена в напівпустельні та пустельні райони Центрального й Південного Казахстану, а частина змушена була мігрувати за межі етнічної території.

З 1898 р. степові думи та управи інородців, що збереглися до цього часу, були ліквідовані, корінних мешканців примусово об'єднували у волості на чолі вже не з племінною знаттю, а селянськими начальниками. З 1909 р. за наказом Столипіна інородців почали масово записувати в розряд осілих – з покладенням на них відповідних податей. Лише сибірським татарам і бухарцям вдалося зберегти традиційний лад.

Столипінська реформа не змогла остаточно розв'язати проблему малоземелля в європейській частині імперії.

Напередодні Першої світової війни Російська імперія стала частиною системи європейських військово-політичних союзів. У серпні 1907 р. було підписано англо-російську угоду про розмежування сфер впливу в Персії, Афганістані й Тибеті, яка завершила формування Антанти. Під контроль Петербурга перейшов Північний Іран. Конвенція з Японією того ж року розмежували сфери впливу в Маньчжурії та Монголії.

Взаємні військові зобов'язання Росія на той момент мала з Францією — відповідно до угоди 1891 р. та військової конвенції 1892 р. Внаслідок цього погіршилися відносини з Німеччиною. Російська дипломатія не змогла забезпечити стабільність на Балканах під час війн 1912–1913 рр., що призвело до загострення відносин з Австро-Угорщиною та фактичного переходу османської армії під німецьке командування наприкінці 1913 р.

Водночас Російська імперія посилила свій контроль над низкою територій у Центральній Азії. У 1911 р. було збільшено військову присутність у Персії, у 1912 р. Монголія фактично опинилася під російським протекторатом. У 1912–1913 рр. тувинська знать неодноразово зверталася до уряду Російської імперії з проханням про встановлення протекторату. У квітні 1914 р. Росія офіційно проголосила протекторат над п'ятьма хошунами Урянхайського краю, включивши його до складу Єнісейської губернії. Фактичне управління здійснювали російський комісар і переселенська адміністрація з резиденцією в заснованому 1914 р. Бєлоцарську.

Зменшення території держави зі втратою Аляски та Північного Сахаліну частково було компенсоване завоюванням Центральної Азії та іншими надбаннями. Таким чином, на початку XX ст. загальна площа Російської імперії сягнула **22,4 млн км²**, з яких на власне Росію припадало **21,5 млн** *(включно з неза-*

селеними північними островами), а решту становили Фінляндія *(367 тис. км2)*, Польща *(125)*, Хіва *(62)*, Бухара *(206)* і Урянхай *(163)*. Це був другий і останній пік її територіального розширення.

Після вступу Російської імперії у Першу світову війну в 1914 р. основні бойові дії розгорнулися на Східному фронті. Восени 1914 р. російська армія зазнала поразки в Східнопрусській операції, однак здобула успіх у Галицькій битві, зайнявши більшу частину Східної Галичини та Буковини, де було створено Галицьке генерал-губернаторство. Вступ Османської імперії у війну після обстрілу чорноморських портів восени 1914 р. призвів до відкриття Кавказького фронту, на якому в 1914–1915 рр. російські війська розгромили турецьку армію.

Після Горлицького прориву 1915 р. німецько-австрійських військ російська армія була змушена відступити з Польщі та Галичини. Внаслідок російського наступу 1916 р., відомого як Брусилівський прорив, тепер уже австро-угорські війська зазнали поразки. На Кавказькому фронті до літа 1916 р. російські війська зайняли значну частину Західної Вірменії.

Попри окремі воєнні успіхи затяжна війна дедалі більше виснажувала ресурси імперії та загострювала внутрішню кризу. Початок Першої світової війни супроводжувався значним патріотичним піднесенням і масовою лояльністю до монархії, однак уже під час мобілізації влітку 1914 р. у низці губерній фіксувалися протестні виступи, жорстоко придушені владою. Згодом воєнні поразки та величезні людські втрати підірвали початковий консенсус і спричинили радикалізацію суспільних настроїв.

Улітку 1915 р. Микола II змушений був відправити у відставку низку ключових міністрів, а Державна Дума вимагала створення уряду, відповідального перед парламентом. Рішення імператора очолити армію як Верховний головнокомандувач призвело до його фактичного усунення від цивільного управління та зростання впливу імператриці Олександри Федорівни та її фаворита Григорія Распутіна. У 1916 р. управлінська нестабільність набула форми *«міністерської чехарди»*, що остаточно підірвало авторитет самодержавства.

У 1914–1915 рр. у великих містах і прифронтових регіонах спостерігався сплеск державного й побутового шовінізму. Імперія була місцем проживання понад 2 млн осіб німецького походження, зосереджених передусім у Прибалтиці, Поволжі, на Півдні України та в Західному Сибіру. Особи з німецьким підданством автоматично оголошувалися військовополоненими, підлягали арешту й висиланню під поліцейський нагляд. Німецькі школи були закриті. У 1914–1915 рр. прокотилася хвиля антинімецьких погромів, зокрема в Москві, що супроводжувалися нищенням майна й підприємств. Законодавчі акти 1915 р. обмежили землеволодіння підданих ворожих держав, а влітку того ж року розпочалася примусова депортація десятків тисяч німецьких колоністів із південно-західних губерній у внутрішні райони імперії. Аналогічних утисків зазнали кримські турки. За підозрою у нелояльності сотні тисяч євреїв були виселені з прикордонних районів.

Такі тенденції поширилися і на окуповані території Східної Галичини та Буковини, де було створено генерал-губернаторство на чолі з Георгієм Бобринським. Офіційним курсом стала ліквідація українського національного життя, а генерал-губернатор заявив, що буде *«заводити російську мову, закон і лад»*. У регіоні запровадили цензуру. Книги українською та російською мовою, видані за кордоном, було заборонено допускати в продаж чи видавати в бібліотеках, особливо для солдатів-українців царської армії.

У вересні 1914 р. було закрито товариство *«Просвіта»*, припинено вихід українських періодичних видань, а також ліквідовано книгарню Наукового товариства імені Шевченка. Одночасно заборонено діяльність українських спортивно-патріотичних організацій *«Січ»*. У листопаді 1914 р. було обмежено вільне пересування краєм. Також було закрито українські школи, видавництва, заборонено українську мову в публічній сфері та навіть приватній переписці. Зазнало репресій греко-католицьке духовенство, **30 тисяч** уніатів силоміць навернуті на православ'я, митрополит Андрей Шептицький був засланий в центральну Росію і ув'язнений у православному монастирі.

На початку 1915 р. в Галичині російська влада відкрила 5 сільських народних і 33 церковні школи, а також курси російської мови для міських чиновників. Упродовж наступних 5 років передбачалося створення мережі з близько 9 тис. шкіл, відкриття десяти вчительських семінарій, двох учительських інститутів, а також по 25 чоловічих і жіночих гімназій. Водночас вищі навчальні заклади планувалося закрити до завершення війни. Розглядалася можливість перенесення Львівського університету до Варшави, а Варшавського — до Львова, що мало посприяти адміністративно-культурній інтеграції Східної Галичини до складу Російської імперії. Чернівецький університет мав бути реорганізований у російськомовний заклад освіти. Натомість польські школи, закриті на початку окупації, невдовзі поновили свою діяльність.

Паралельно здійснювалися репресії проти української інтелігенції: у 1914–1915 рр. у Львові та інших містах було заарештовано й депортовано до внутрішніх губерній Росії близько двох тисяч громадських діячів, священників, науковців і педагогів. Михайла Грушевського від заслання не врятував навіть переїзд до Києва. Окупаційна влада проводила *«інвентаризацію»* банків, музеїв і культурних установ, що на практиці набувало форм систематичного пограбування.

Іншим проявом глибокої внутрішньої кризи стало Середньоазійське повстання влітку 1916 р. Його безпосереднім приводом став указ про мобілізацію мусульманського населення на тилові роботи. Повстання охопило значну частину Туркестану та Степового краю й було викликане поєднанням мобілізації, відчуження земель на користь переселенців і міжетнічної напруженості. Бойові дії супроводжувалися масовим насильством щодо цивільного населення — як російського, так і неросійського. До жовтня повстання було придушене регулярними військами із застосуванням артилерії та воєнно-польових судів, що призвело до численних жертв — було убито понад **3 тис.** росіян,

від **150** до **270 тис.** казахів і киргизів загинуло в боях або померло в горах під час утечі до Китаю. Збройна боротьба окремих загонів тривала до лютого 1917 р.

У сукупності події 1914–1916 рр. свідчили про глибокий занепад імперської системи управління та нездатність самодержавства адаптуватися до умов тотальної війни.

РОЗДІЛ 44

КОЛАПС ДРУГОЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА НАРОДЖЕННЯ ТРЕТЬОЇ

1917-1922 РР.

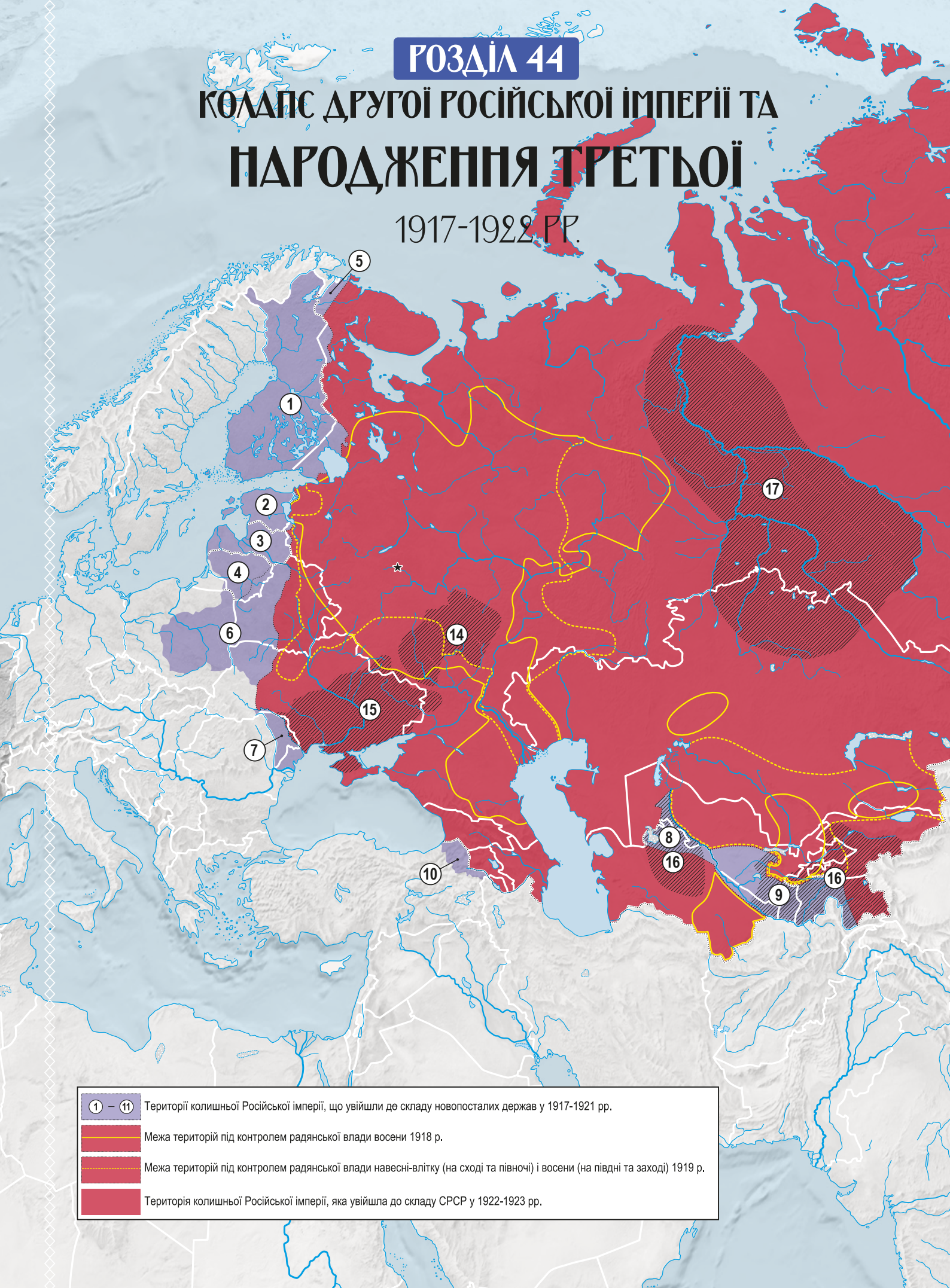

12
18
13
11
Москва – столиця радянської Росії з 1918 р. та столиця СРСР
12 13 Території РРФСР, що перебували під іноземною окупацією на момент утворення СРСР
Найбільші антирадянські народні рухи у 1920-х рр.

Цифрами позначені:

1. Фінляндія — незалежна з 6.12.1917 р., визнана Росією в кордонах Великого князівства Фінляндського 31.12.1917 р.
2. Естонія — незалежна з 24.02.1918 р., встановлення кордону з Росією за Тартуським миром 02.02.1920 р.
3. Латвія — незалежна з 18.11.1918 р., встановлення кордону з Росією за Ризьким миром 11.08.1920 р.
4. Литва — незалежна з 16.02.1918 р., кордони з Росією за Московським миром 12.07.1920 р. не були визначені.
5. Район Петсамо/Печенга, приєднаний до Фінляндії за Тартуським миром 14.10.1920 р.
6. Польща — незалежна з 11.11.1918 р., встановлення кордону з Росією за Ризьким миром 18.03.1921 р.
7. Бессарабія — приєднана до Румунії 26.11.1918 р., радянський уряд відмовився визнати новий румунський кордон.
8. Хорезмська Народна Радянська Республіка — проголошена 26.04.1920 р., визнана Росією в існуючих кордонах 13.09.1920 р. *(фактично — російський військово-політичний протекторат)*, з 30.10.1923 р. — Хорезмська Соціалістична Радянська Республіка, ліквідована 27.10.1924 р.
9. Бухарська *(Народна)* Радянська Республіка — проголошена 06.10.1920 р., визнана Росією в існуючих кордонах 04.03.1921 р. *(фактично — російський військово-політичний протекторат)*, з 19.09.1924 — Бухарська Соціалістична Радянська Республіка, ліквідована 27.10.1924 р.
10. Карська область — приєднана до Туреччини за Московським *(16.03.1921 р.)* та Карським *(13.10.1921 р.)* договорами.
11. Танну-Тува — незалежна з 14.08.1921 р., визнана Росією в існуючих кордонах 22.07.1925 р.
12. Острів Врангеля *(окупований до 20 серпня 1924 р.)*
13. Північний Сахалін *(окупований до 15 травня 1925 р.)*.
14. Антоновщина *(літо 1920 — літо 1921 рр.)*.
15. Махновщина *(осінь 1920 — літо 1921 рр.)*.
16. Басмацтво *(осінь 1920 — осінь 1926 рр.)*.
17. Західносибірське повстання *(зима 1921 — осінь 1922 рр.)*.
18. Тунгуське повстання *(весна 1924 — літо 1925 рр.)*.

КОЛАПС ДРУГОЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА НАРОДЖЕННЯ ТРЕТЬОЇ

1917-1922 РР.

На початку 1917 р. Російська імперія увійшла в період системної дестабілізації, спричиненої війною, фінансовими труднощами та загальною управлінською кризою. Воєнні витрати зумовили зростання цін, які на початку 1917 р. майже в чотири рази перевищили показники 1913 р. Мобілізація понад **14,9 млн** осіб підірвала сільське господарство, а перебої з постачанням викликали хлібну кризу у великих містах, насамперед у столиці — Петрограді.

27 лютого *(12 березня)* 1917 р. виникли Тимчасовий комітет Державної думи, до якого увійшли депутатські фракції так званого Прогресивного блоку *(переважно ліберального спрямування)*, а також Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів, створена з ініціативи соціалістичних і соціал-демократичних партій як представницький орган не лише столиці, а й усієї Російської імперії. У наступні місяці між цими структурами, а також прихильниками монархічних сил точилася боротьба за владу.

1 березня 1917 р. Петроградська рада видала *«наказ №1»*, який започаткував демократизацію армії та підірвав традиційну систему управління військами. 2 березня 1917 р. імператор Микола II зрікся престолу. Наступного дня великий князь Михайло Олександрович відмовився прийняти верховну владу до скликання Установчих зборів. Тимчасовий уряд очолив Георгій Львов, а після Липневої кризи 7 *(20)* липня 1917 р. — Олександр Керенський. У серпні 1917 р. він був змушений зіпертися на підтримку Петроградської ради для придушення антиурядового виступу Верховного головнокомандувача Лавра Корнілова.

У квітні 1917 р. зі Швейцарії до Росії повернувся лідер ліворадикальної Російської соціал-демократичної робітничої партії більшовиків Володимир Ульянов *(Ленін)*. Ще на вокзалі він виступив із гаслом *«Вся влада радам!»* і розпочав підготовку до збройного захоплення влади в державі.

Паралельно відбувався процес національно-політичного будівництва в неросійських регіонах країни. Так, 4 *(17)* березня в Києві була утворена Українська Центральна Рада *(УЦР)* — спочатку координаційний центр, а згодом революційний протопарламент. Першим універсалом УЦР 10 *(23)* червня була проголошена фактична автономія України у складі Росії. На чолі УЦР став Михайло Грушевський, першим головою Генерального секретаріату *(уряду)* було призначено Володимира Винниченка.

У березні в Сімферополі постав Тимчасовий кримський мусульманський виконавчий комітет *(Мусвиконком)* — національно-представницький орган кримськотатарського народу.У квітні на Кубані було створено Кубанську військову раду. У травні в Москві була утворена Всеросійська мусульманська рада *(Шуро-і-іслам)*, яка проголосила територіальну автономію Ідель-Уралу, населеного татарами, башкирами, поволзькими німцями, чувашами та іншими народами. У липні виникли Велика Білоруська рада та Тимчасова земська рада Естляндії *(Маапяве)*. У вересні в Києві пройшов З'їзд (поневолених) народів Росії, на якому представники 15 народів узгодили програму перетворення держави на демократичну федерацію.

Восени 1917 р. більшовики здобули контроль над ключовими радами великих промислових центрів, Балтійським флотом і низкою військових частин. 20 вересня *(3 жовтня)* 1917 р. головою Петроградської ради став Лев Троцький. 25 жовтня *(7 листопада)* 1917 р. загони червоногвардійців захопили Зимовий палац, де перебував Тимчасовий уряд. 27 жовтня *(8 листопада)* 1917 р. було сформовано Раду народних комісарів *(РНК/Раднарком)* на чолі з Леніним. Новий уряд постав за підтримки партії соціалістів-революціонерів *(есерів)*, яких більшовики тимчасово не могли ігнорувати через їхню популярність.

Вибори до Всеросійських Установчих зборів, що відбулися 12 *(25)* листопада 1917 р., принесли перемогу есерам, проте більшовики отримали приблизно чверть всіх голосів *(і майже половину голосів військових)*. Мандати також здобули представники національних партій, зокрема Української партії соціалістів-революціонерів, Української соціал-демократичної робітничої партії, казахської *«Алаш-Орди»*, азербайджанської *«Мусават»* та вірменської *«Дашнакцутюн»*. Робота Установчих зборів під головуванням есера Віктора Чернова тривала лише одну добу. 6 *(19)* січня 1918 р. зібрання було розпущене за рішенням більшовиків *(«караул втомився»)*.

Після захоплення влади в Петрограді більшовики намагалися аналогічним чином встановити контроль і на місцях. У Москві перехід влади до більшовиків стався після боїв у жовтні — листопаді 1917 р. До кінця року більшовики утвердилися в західних губерніях, Поволжі, південному Уралі, на схід від Аральського моря та захід від Байкалу.

На Уралі та в степових регіонах отаман Оренбурзького козацтва Олександр Дутов у жовтні 1917 р. оголосив про невизнання радянської влади. Після захоплення Оренбурга загонами Червоної гвардії в січні 1918 р. Дутов продовжив боротьбу на периферії та у квітні 1918 р. відійшов у Тургайські степи *(північний Казахстан)*.

Після більшовицького перевороту парламент Фінляндії перебрав усю повноту влади в країні й 6 грудня 1917 р. проголосив незалежне Королівство Фінляндія, яке більшовики були змушені визнати. Наступного року Фінляндія стала республікою.

9 *(20)* листопада 1917 р. УЦР відмовилася визнавати владу РНК і Третім універсалом проголосила Українську Народну Республіку *(УНР)*. 4 *(17)* грудня 1917 р. Ленін висунув ультиматум УЦР, який було відкинуто українською владою. З'їзд рад селянських, солдатських і робітничих депутатів у Києві висловив підтримку УЦР, а більшовицькі делегати, які перебували в меншості, переїхали до Харкова, де 11–12 *(24–25)* грудня 1917 р. проголосили Українську Народну Республіку Рад *(УНРР)*.

20 листопада *(3 грудня)* 1917 р. Раднарком уклав перемир'я з Центральними державами, а 9 *(22)* грудня розпочалися переговори в Бресті, в яких брала участь також делегація УНР.

6 *(19)* грудня 1917 р. більшовики розпочали бойові дії проти УНР. У грудні 1917 – січні 1918 р. радянські війська захопили Харків, Луганськ, Катеринослав та Одесу. 26 січня *(8 лютого)* 1918 р. війська під командуванням Михайла Муравйова захопили Київ та влаштували репресії проти місцевого населення. До середини лютого під контролем УНР залишилася вузька смуга Полісся на захід від Житомира.

У Казахстані місцева партія *«Алаш»* на Другому загальноказахському з'їзді в Оренбурзі в грудні 1917 р. проголосила утворення автономії Алаш. Ні більшовики, ані представники білогвардійського руху не підтримали ідею створення нової держави.

У Туркестані місцеві мусульманські політичні сили в листопаді 1917 р. проголосили автономію в межах федеративної Росії. Більшовики висунули новій владі ультиматум, а після відмови його виконати ввели війська. Туркестанська автономія проіснувала до лютого 1918 р.

У листопаді 1917 р. було створено коаліційний уряд Південного Кавказу — Закавказький комісаріат, до якого увійшли представники грузинських, вірменських та азербайджанських політичних сил, обраних до Всеросійських Установчих зборів. На початку 1918 р. вони скликали Закавказький сейм.

У грудні 1917 р. кримськотатарський Курултай *(національний парламент)* задекларував намір створити Кримську Народну Республіку та сформував національний уряд — Директорію на чолі з Номаном Челебіджіханом. Раднарком не визнав це утворення. До кінця січня 1918 р. збільшовичені матроси Чорноморського флоту захопили півострів і розпочали масові репресії проти кримськотатарського населення.

На Дону генерал Олексій Каледін відмовився визнавати владу РНК і розігнав місцеві ради. В грудні 1917 р. в Новочеркаську було створено Добровольчу армію, яку за деякий час очолив Корнілов. Область Війська Донського стала центром формування антибільшовицьких сил Білого руху. На початку січня 1918 р. козаки зупинили наступ більшовиків, однак незабаром втратили ініціативу та контроль над регіоном. У лютому Добровольча армія через брак підтримки змушена була залишити Ростов.

16 лютого 1918 р. проголошено самостійну Кубанську Народну Республіку, яка мала на федеративних засадах приєднатися до УНР. Більшовики у березні зайняли Катеринодар. Невдовзі сили Добровольчої армії та війська Кубанського краю об'єдналися. У квітні вони здійснили невдалу спробу штурму Катеринодара, під час якої загинув генерал Корнілов, після чого Добровольча армія відступила на Дон. Влітку 1918 р. армія під командуванням Антона Денікіна повернула контроль над Катеринодаром.

Уникаючи відвертого імперіалізму попереднього режиму, більшовики використовували тактику створення квазідержавних утворень на захоплених землях. Так, до квітня 1918 р. існувала УНРР, яка мала стати альтернативою УНР. Це дало більшовикам змогу трактувати наступ військ Муравйова на Київ як внутрішньоукраїнський конфлікт. Паралельно Москва підтримала створення Донецько-Криворізької Республіки *(ДКР)*, проголошеної 30 січня *(12 лютого)* 1918 р. в Харкові, формально незалежної від УНР та Радянської Росії. Республіка проіснувала до березня 1918 р., претендуючи на промислові райони Донбасу і Криворіжжя.

На півдні України 7 *(20)* лютого 1918 р. було проголошено Одеську Радянську Республіку *(ОРР)*, яка існувала до березня 1918 р. і контролювала Одесу та прилеглі території Херсонської й Бессарабської губерній. Керівництво республіки прагнуло приєднати її до РСФРР, однак уже в лютому їхню владу обмежив Муравйов. 19–21 березня було проголошено Радянську Соціалістичну Республіку Таврида *(РСРТ)*, що охоплювала територію Криму.

У березні 1918 р. ДКР, ОРР та РСРТ було визнано складовими частинами формально незалежної Української Федеративної Радянської Республіки — буферної країни на кордонах Радянської Росії. Також у березні було створено Волго-Уральську республіку *(Республіку Ідель-Урал)* у складі радянської Росії.

Четвертим універсалом 9 *(22)* січня 1918 р. Україна проголосила свою незалежність. 27 січня *(9 лютого)* 1918 р. була підписана Берестейська угода, яка дозволила вийти УНР із Першої світової війни. У середині лютого склався союз між Києвом та Берліном і Віднем.

За допомогою німецьких та австрійських союзників УНР повернула собі контроль над власною територією, а Німеччина окупувала низку інших земель. 3 березня 1918 р. було підписано Брест-Литовський мир, за яким Росія визнавала втрату близько **1 млн км²** колишніх західних та південних губерній, зобов'язувалася демобілізувати армію і флот та сплатити контрибуцію. На територіях, окупованих Німеччиною, з'явилися нові державні утворення: Литва та Естонія.

На Південному Кавказі у квітні 1918 р. постала Закавказька демократична федеративна республіка, що 8 червня 1918 р. розпалася на Грузію, Вірменію та Азербайджан. У регіоні більшовики використовували випробувану в Україні тактику. У квітні 1918 р. вони створили так звану Бакинську комуну. У своїй діяльності вона, як і УНРР, спиралася на військову підтримку РСФРР у протистоянні з Азербайджанською Демократичною Республікою, турецькими та британськими військами. Після вступу до Баку військ Османської імперії та азербайджанських національних сил у вересні 1918 р. радянська влада там була ліквідована.

Подібні політичні експерименти більшовики ставили й в інших регіонах колишньої Російської імперії у спробах закріпити свою владу. Зокрема, у січні–травні 1918 р. існувала Фінляндська соціалістична робітнича республіка; у березні–травні 1918 р. — Донська радянська республіка; у квітні–вересні 1918 р. — Амурська соціалістична радянська республіка; у травні–липні 1918 р. — Кубано-Чорноморська

радянська республіка; у липні–грудні 1918 р. — Північнокавказька радянська республіка; у листопаді 1918 – січні 1919 р. — Естляндська трудова комуна; у квітні – червні 1919 р. — Кримська радянська республіка та інші. Вони служили інструментом легітимації комуністичної влади та маскування військової експансії під виглядом внутрішніх соціально-політичних процесів і *«самовизначення народів»*.

29 квітня 1918 р. у Києві за підтримки німецьких військ відбувся переворот, унаслідок якого до влади прийшов гетьман Української Держави Павло Скоропадський. У грудні повстання на чолі з Винниченком та Симоном Петлюрою зруйнувало гетьманський режим та відновило УНР.

З 1 листопада 1918 р. до літа 1919 р. тривала війна між новоутвореною Західноукраїнською Народною Республікою *(ЗУНР)* та польськими силами, перемогу в якій здобули поляки, цілковито підпорядкувавши Галичину та Волинь. 22 січня 1919 р. УНР та ЗУНР об'єдналися в одну державу, однак наприкінці року цей союз розпався.

Влітку 1918 р. ключовим каталізатором антибільшовицького фронту став виступ Чехословацького корпусу, який ліквідував радянські органи в Поволжі, на Уралі та в Сибіру. 8 червня у Самарі створено Комітет Установчих зборів *(Комуч)*. 4 липня в Омську проголошено Декларацію про державну самостійність Сибіру. 23 вересня Тимчасовий Сибірський уряд разом із Комучем утворили Уфимську директорію. 18 листопада в Омську внаслідок перевороту до влади прийшов адмірал Олександр Колчак, проголошений Верховним правителем Росії.

28 листопада 1918 р. в Курську більшовики створили Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, від імені якого почали наступ на УНР. 3 січня 1919 р. Червона армія зайняла Харків, де 6 січня 1919 р. було створено Українську Соціалістичну Радянську Республіку *(УСРР)*. Формально УСРР була проголошена як незалежна держава на III Всеукраїнському з'їзді Рад у Харкові, де ухвалено першу Конституцію республіки, остаточно затверджену 14 березня 1919 р. У 1919–1920 рр. між УСРР і Радянською Росією було укладено низку воєнно-політичних і господарських угод, що передбачали спільне командування військами, централізацію економіки та фінансової системи.

У 1919 р. більшовицькі війська розгорнули масштабний наступ, зайнявши значну частину Дону, одночасно встановивши контроль над півднем і частиною сходу України. Частина українських сил перейшла на бік Червоної армії, однак у травні — червні в тилу більшовиків спалахнуло Григор'ївське повстання, яке сприяло наступу білих з Дону.

8 січня 1919 р. Добровольча армія об'єдналася з іншими антибільшовицькими військами у Збройні сили Півдня Росії під командуванням генерала Денікіна. Наступ Червоної армії та розклад Донської армії призвели до встановлення радянської влади на Дону. У березні спалахнуло антибільшовицьке Верхньодонське повстання, а 8 червня до повстанців прорвалися частини Донської армії. Влітку армії Денікіна перебували на піку своєї могутності, захопивши Донбас і Одесу та вийшовши до Волги.

30 серпня 1919 р. об'єднані сили УНР і ЗУНР визволили від більшовиків Київ, однак наступного дня були змушені здати його денікінцям. Українсько-білогвардійська війна виснажила обидві сторони — наприкінці року армія УНР була змушена перейти до партизанської боротьби *(«Перший зимовий похід»)*, а наступ Денікіна на Москву провалився.

Паралельно у 1919 р. французькі війська тимчасово зайняли Одесу, Миколаїв і Херсон, а британські сили контролювали Кавказ, Дон і Кубань, підтримуючи білі армії. Однак наприкінці того ж року держави Антанти відмовилися від подальшої підтримки Білого руху, зосередившись на створенні *«санітарного кордону»* навколо більшовицької Росії.

25 квітня 1920 р. польська армія за підтримки українських союзників відкрила повномасштабні воєнні дії проти більшовиків і 6 травня захопила Київ. 14 травня розпочався радянський контрнаступ. Польсько-українські війська змушені були відступати, але змогли зупинити більшовиків під Львовом та Варшавою. Війна завершилася підписанням Ризького мирного договору 18 березня 1921 р., за яким українські та білоруські етнічні землі були поділені між Польщею та Радянською Росією.

Залишки білих військ під командуванням Петра Врангеля в січні 1920 р. зосередилися в Криму. У листопаді більшовики та їхні союзники махновці прорвали оборону півострова, і протягом трьох днів із портів Севастополя, Ялти, Феодосії та Керчі були евакуйовані близько 150 тис. білогвардійців.

На Кавказі у квітні 1920 р. проголошено Азербайджанську СРР, у листопаді 1920 р. — Вірменську СРР, а у 1921 р. радянська влада встановилася в Грузії. В усіх випадках Радянська Росія вторгалася на території незалежних республік, ігноруючи попередні угоди з ними. У лютому 1921 р. укладено радянсько-іранський договір про дружбу, а в березні — договір між РСФРР і Туреччиною, що закріпив міжнародне визнання радянських республік.

У Середній Азії в квітні 1920 р. війська Туркестанського фронту розгромили білогвардійців у Семиріччі, а у вересні радянська влада встановилася в Бухарі.

На тихоокеанському узбережжі більшовики у 1920 р. створили буферну Далекосхідну республіку. Японські війська зберігали присутність в регіоні до жовтня 1922 р. Останніми районами Росії, звільненими від іноземної окупації, стали острів Врангеля *(20 серпня 1924 р.)* та Північний Сахалін *(15 травня 1925 р.)*.

Після завершення основних бойових дій опір більшовицькій владі тривав у формі селянських, національних і регіональних повстань, зокрема Тамбовського повстання *(1920–1921 рр.)*, антирадянського руху басмачів у Середній Азії *(до середини 1930-х рр.)* та низки виступів на Кавказі й у Сибіру.

Більшовики не змогли втримати контроль над усіма територіями колишньої імперії Романових. Фінляндія, Польща та балтійські губернії утворили власні національні держави. Водночас більшовики силою встановили контроль над Україною, Білоруссю,

Кримом, Кавказом, Кубанню та низкою інших регіонів. Загальна площа СРСР на момент його виникнення становила **21,4 млн км²**.

На підсумок національно-визвольних дій в кожному регіоні впливало багато чинників, зокрема традиції державотворення, досвід автономного управління за царських часів, наявність політичної еліти, частка етнічного російського населення, урбанізації, освіти та, врешті-решт, геополітичне становище.

Наприклад, Фінляндія до 1917 р. мала статус великого князівства з автономією та власним парламентом *(Едускунта з 1907 р.)*. Управління здійснювалося через генерал-губернатора та Сенат. У балтійських губерніях *(Естляндській, Ліфляндській, Курляндській)* зберігалися елементи автономності, зокрема ландтаги та традиційні міські права. Водночас території сучасної Литви *(Каунаська, Віленська, Сувалкська губернії)* автономного статусу не мали. У 1840 р. було скасовано дію Литовських статутів і запроваджено загальноімперське право. Польські землі в межах імперії мали статус Царства Польського — автономної конституційної монархії у складі Російської імперії.

Українські території у складі Російської імперії були інтегровані в дев'ять малоросійських і новоросійських губерній, об'єднаних у три генерал-губернаторства без автономних прав. У Поволжі губернії також не мали автономії. Крим як частина Таврійської губернії також не мав автономного статусу, проте вирізнявся специфічними адміністративними осередками — Севастопольським градоначальництвом *(з 16 червня 1873 р.)* і Керч-Єнікальським градоначальництвом *(з 1821 р.)*, які підпорядковувалися безпосередньо Міністерству внутрішніх справ. У Закавказзі імперська влада діяла через особливий режим управління — Кавказьке намісництво, що охоплювало шість губерній, п'ять областей і два окремі округи.

У Фінляндії політична інфраструктура включала Соціал-демократичну партію Фінляндії, Старо-фінську партію, Молодо-фінську партію, Аграрний союз і Шведську народну партію *(яка репрезентувала близько 6% шведської меншини)*. Правова система зберігала автономний характер і спиралася на традиційні норми шведського законодавства. У Царстві Польському активними були Польська соціалістична партія та Національно-демократичний табір. У балтійських губерніях політичний спектр репрезентували передусім соціал-демократичні партії, тоді як національні партії в низці випадків не мали широкої підтримки.

У губерніях України партійне життя після 1908 р. значною мірою перебувало в нелегальному становищі. На виборах до I та II Державної думи представники українських партій не перевищували **40%** депутатів від дев'яти губерній. На Кавказі політичні структури включали РСДРП *(меншовиків)* і національні партії — *«Дашнакцутюн»* та азербайджанську партію *«Мусават»*.

Частка великоросійського населення в різних регіонах Російської імперії наприкінці XIX століття була нерівномірною.

Найменшою вона була у Великому князівстві Фінляндському *(близько 0,3%)*, Царстві Польському *(2,8%)* та балтійських губерніях *(4,5%)*, де домінували місцеві етнічні спільноти. У Середній Азії частка росіян становила приблизно **5,3%**, що було пов'язано з адміністративною та військовою присутністю імперії. В Україні їхня частка досягала близько **12%**, на Кавказі — **17,5%**, тоді як у Криму вона зростала до **33,1%** унаслідок активної колонізаційної політики після приєднання півострова. Найбільшу частку великороси становили в Поволжі — близько **63,6%**, де вони були основним етнічним компонентом населення.

За даними перепису населення Російської імперії 1897 р., більшість її регіонів наприкінці XIX – на початку XX ст. зберігали виразно аграрний характер. Загалом у містах проживало **16,5 млн** осіб, що становило близько **13%** населення імперії, тоді як переважна більшість мешканців жила в сільській місцевості. На цьому тлі відносно вищим рівнем урбанізації вирізнялися Крим *(21% міського населення)* та Україна *(20%)*. У Великому князівстві Фінляндському та Царстві Польському частка міських жителів становила по **16%** *(при цьому Варшава входила до трійки найбільших міст імперії)*, у балтійських губерніях — **15%**, на Кавказі — **16,5%**. Найнижчі показники урбанізації спостерігалися в Поволжі, де в містах проживало лише **7,8%** населення.

Характерно, що більшість міського населення в імперії становили саме росіяни — за трьома винятками. У Фінляндії в містах переважали шведи, на Балтиці — німці, в Польщі — поляки.

Рівень грамотності населення регіонів Російської імперії залишався загалом низьким і суттєво відрізнявся залежно від території. У середньому **78,9%** населення європейської частини імперії залишалося неграмотним. Найвищі показники грамотності спостерігалися у Великому князівстві Фінляндському *(близько 75%)* та балтійських губерніях *(70%)*, що було зумовлено впливом протестантських освітніх традицій. У Царстві Польському рівень грамотності становив близько **40%**, тоді як у Поволжі — **25%**, в Україні — близько **20%**, на Кавказі — **17%**, а в Криму — **16,3%**. До цього слід додати, що в більшості випадків грамотність означала володіння саме російською мовою, і лише у Фінляндії та балтійських губерніях русифікація школи була далека від завершення.

У підсумку, зберегли свою незалежність ті регіони колишньої Російської імперії, які мали давню традицію державотворення та самоуправління, вищі показники урбанізації та писемності, а також нижчу частку великоросійського населення, особливо в містах. Завдяки цьому в них сформувалися в достатній кількості національна буржуазія, національна інтелігенція та національне чиновництво – опори нових держав. Водночас не менш важливу роль відігравали прикордонне розташування регіону та наявність зовнішніх союзників.

Та навіть зникнення деяких національних держав з мапи не означало повної поразки відповідних національно-революційних рухів. Так, запеклий опір українців змусив більшовиків піти на створення для

них низки формально незалежних квазідержавних утворень. Найпотужніші рухи забезпечили своїм націям статус республіканських суб'єктів радянської *«федерації»*, меншим народам довелося вдовольнятися автономним статусом.

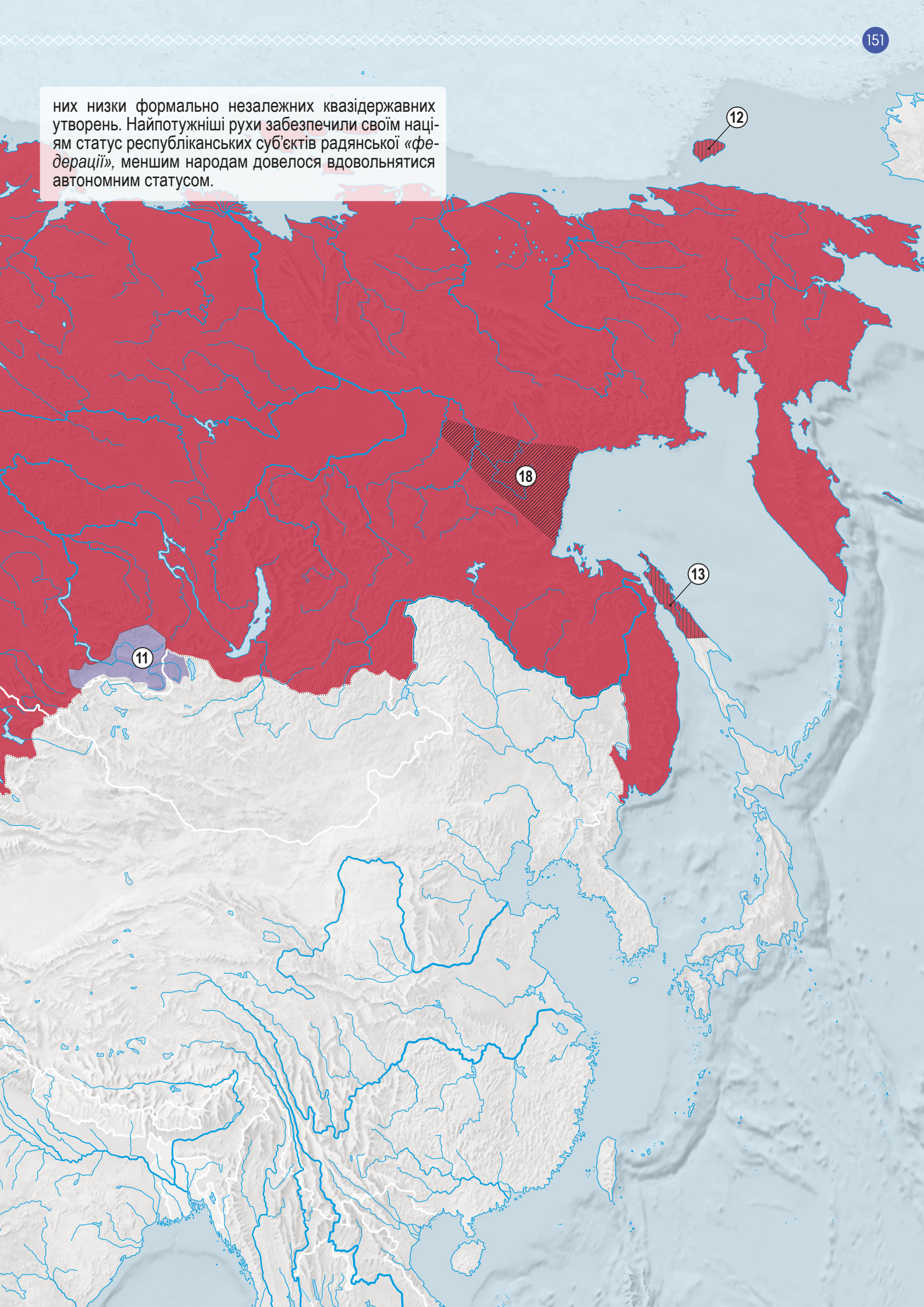

РОЗДІЛ 45

СРСР

У ДОБУ КОРЕНІЗАЦІЇ

1921-1929 РР.

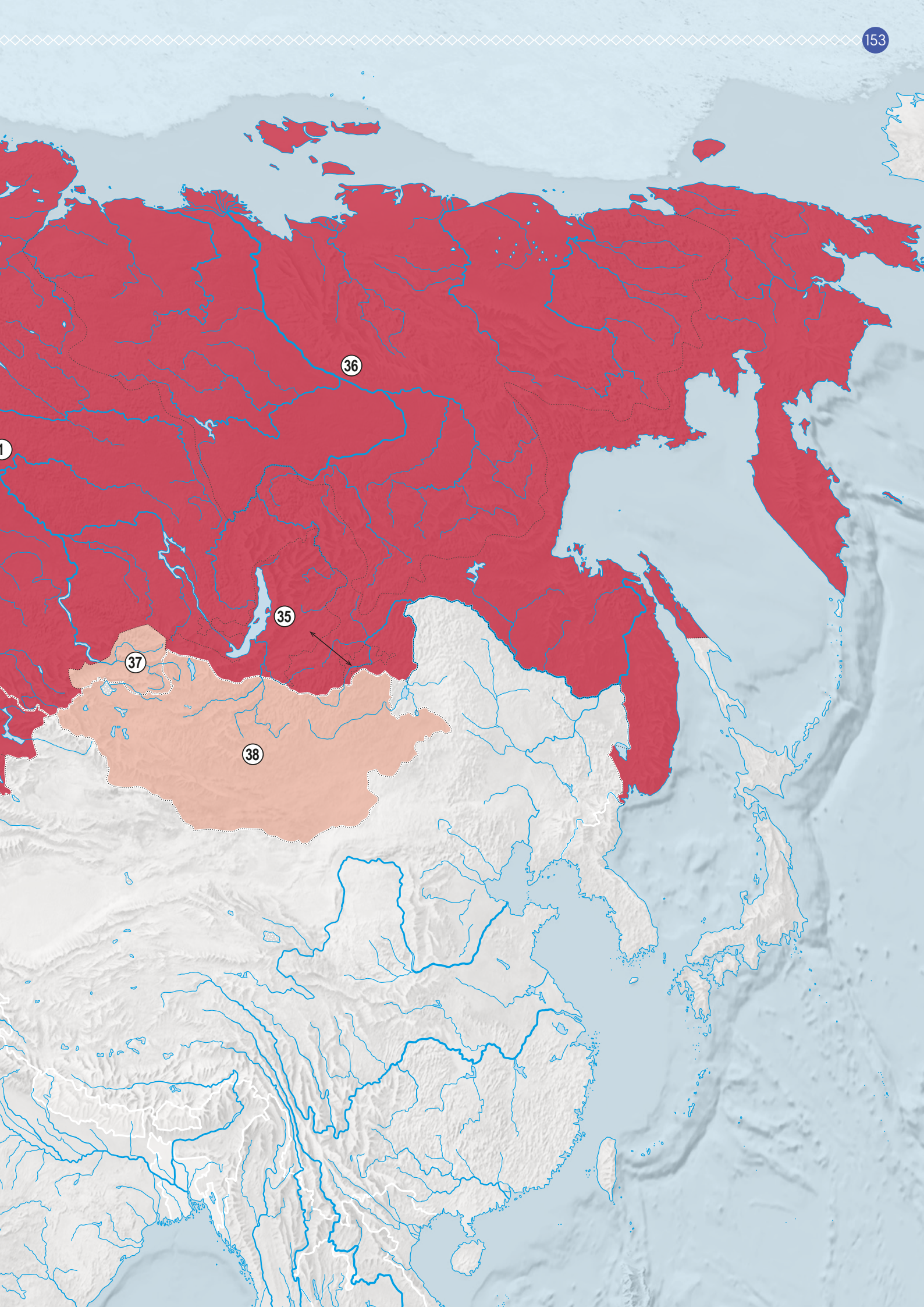
36
1
35
37
38

Цифрами позначені:

1. Основна територія Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки.
2. Українська Соціалістична Радянська Республіка на початку 1920 р.
3. Території колишньої Області Війська Донського *(Західний Донбас і Станиця Луганська),* приєднані до УСРР відповідно у березні — квітні та серпні 1920 р. *(не показані дрібні зміни кордонів у 1923–1924 рр.).*
4. Територія колишньої Області Війська Донського *(Східний Донбас),* приєднана до УСРР у березні — квітні 1920 р. та передана РСФРР у жовтні 1924 р. *(остаточне розмежування — жовтень 1925 р.)*
5. Території, приєднані до УСРР в обмін на Східний Донбас у жовтні 1925 р.
6. Білоруська Соціалістична Радянська Республіка у 1920–1923 р.
7. Території, приєднані до БСРР у 1924 р.
8. Території, приєднані до БСРР у 1926 р.
9. Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська Республіка у 1922–1936 рр.
10. Грузинська Соціалістична Радянська Республіка з 1921 р.
11. Вірменська СРР з 1920 р.
12. Азербайджанська СРР з 1920 р.
13. Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка *(1924–1940 рр.)* у складі УСРР.
14. Соціалістична Радянська Республіка Абхазія *(1921–1931 рр.)* у федеративному союзі з ГСРР.
15. Аджарська АРСР *(1921–1990 р.)* у складі ГСРР.
16. Нахічеванська Соціалістична Радянська Республіка *(1920–1923 рр.),* Нахічеванська АРСР *(1923/24 – 1990 рр.)* у складі АзСРР
17. Територія Туркестанської АРСР у складі РСФРР *(1918–1924 рр.),* яка увійшла до складу Туркменської СРР.
18. Туркменська СРР у 1924–1936 рр., формально у складі СРСР з 1925 р.
19. Узбецька СРР у 1924–1929 рр., формально у складі СРСР з 1925 р.
20. Таджицька АРСР *(1924–1929 рр.)* у складі УзСРР.
21. Киргизька *(1920–1925 рр.)* / Казакська *(1925–1936 рр.)* АРСР у складі РСФРР.
22. Територія Туркестанської АРСР, приєднана до Киргизької/Казакської АРСР у 1924 р.
23. Частини території Туркестанської АРСР та Хорезму, приєднані до Киргизької/Казакської АРСР у 1925 р. і передані безпосередньо до складу РСФРР 1930 р.
24. Киргизька АРСР *(1926–1936 рр.)* у складі РСФРР.
25. Карельська АРСР *(1923–1940 рр.)* у складі РСФРР.
26. Кримська АРСР *(1921–1945 рр.)* у складі РСФРР.
27. Горська АРСР *(1921–1926 рр.)* у складі РСФРР.
28. Дагестанська АРСР (1921–1990 рр.) у складі РСФРР.
29. Автономна СРР Німців Поволжя *(1923–1941 рр.)* у складі РСФРР.
30. Чуваська АРСР *(1925–1990 рр.)* у складі РСФРР.
31. Татарська АРСР *(1920–1990 рр.)* у складі РСФРР.
32. Автономна Башкирська Радянська Республіка *(1919–1922 р.),* Башкирська АРСР *(1922–1990 рр.)* у складі РСФРР.
33. Башкирські території, передані до РСФРР та Киргизької/Казакської АРСР у 1922–1924 рр., а також окремі райони Казахстану, приєднані до Башкирії у 1924 р.
34. Території Киргизької/Казакської АРСР *(«Оренбурзький коридор»),* передані до РСФРР у 1925 р. *(додаткові передачі територій сталися 1927 і 1934 р.).*
35. Бурят-Монгольська *(1923–1958 рр.)* / Бурятська АРСР *(1958–1990 р.)* у складі РСФРР.
36. Якутська АРСР *(1922–1990 рр.)* у складі РСФРР.
37. Тувинська Народна Республіка *(1921–1944 р.),* сателіт СРСР *(південний кордон, спірний з Монголією, показаний станом на 1936 р.).*
38. Монгольська Народна Республіка *(1925–1992 рр.),* сателіт СРСР до 1990 р.

СРСР У ДОБУ КОРЕНІЗАЦІЇ
1921-1929 РР.

1920-ті рр. в СРСР стали періодом переходу від політики *«воєнного комунізму»* до Нової економічної політики *(НЕП),* активних дискусій щодо розв'язання національного питання, запровадження політики коренізації та недовготривалого культурного розквіту в радянських республіках.

Політика т.зв. *«воєнного комунізму»,* започаткована у 1917 р., була спробою реалізації утопічних ідеалів комунізму в економіці та суспільному житті, однак обернулася для більшовиків соціально-економічною катастрофою. Ще 1919 р. більшовики зіткнулися з невдоволенням серед своїх прихильників: селяни були незадоволені продрозкладкою та чинили опір аграрній політиці партії. У березні 1921 р. оплот революції — моряки Кронштадту — підняли повстання.

Такий стан справ спричинив заклики серед членів РКП*(б)* відмовитися від політики воєнного комунізму. 21 березня 1921 р. продрозкладку було замінено продовольчим податком, удвічі нижчим за обсягом, та проголошено Нову економічну політику. НЕП передбачав обмежену легалізацію приватного сектору, розвиток державної та кооперативної торгівлі, часткову денаціоналізацію дрібних підприємств, а також запровадження елементів ринкового ціноутворення між містом і селом. Держава, зберігаючи монополію у важкій промисловості та зовнішній торгівлі, контролювала основні обсяги товарообігу. НЕП став тимчасовим вимушеним заходом більшовицької влади задля відновлення економіки, зменшення суспільної напруги та створення ресурсної бази для подальшої експансії.

Паралельно більшовики намагалися налагодити взаємовідносини з радянськими республіками. У 1919–1921 рр. УСРР, Закавказька СФРР та Білоруська СРР були формально незалежними, а фактично — сателітами Росії. Їхні відносини з Москвою регламентувалися двосторонніми угодами про воєнний та господарський союз між РСФРР і УСРР *(28 грудня 1920 р.),* БСРР *(16 січня 1921 р.),* Азербайджанською *(30 вересня 1920 р.)* та Грузинською республіками *(21 травня 1921 р.),* що передбачали військове та економічне об'єднання радянських республік. Згідно з цими угодами, уряд РСФРР де-юре зосереджувала у своїх руках керівництво збройними силами, зовнішньою торгівлею, транспортом і зв'язком — тобто тими сферами, які Кремль фактично контролював від моменту встановлення радянського режиму.

У березні 1921 р. на X з'їзді РКП*(б)* нарком у справах національностей Йосиф Сталін виступив із проєктом *«автономізації»* радянських республік, який передбачав перетворення України, Білорусі, Вірменії, Грузії та Азербайджану на автономні частини РРФСР. Пропозиція Сталіна викликала гостре неприйняття серед республік, особливо України та Грузії, які вбачали в ній загрозу відновлення російського імперіалізму.

На з'їзді основним опонентом Сталіна став Володимир Затонський, який закликав не ототожнювати радянську федерацію з російськими національними проєктами державного будівництва.

У 1922 р. Сталін, будучи членом оргбюро, яке розглядало питання відносин між радянськими республіками, запропонував проєкт рішення ЦК РКП(б) *«Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками».* У ньому пропонувалися включення республік на правах автономій до складу Росії та ліквідація їхньої державності. Документ був підтриманий членами оргбюро.

Однак Володимир Ленін, який не брав участі в обговоренні проєкту Сталіна, виступив проти його затвердження. У записці до членів Політбюро РКП*(б)* він запропонував альтернативну концепцію – створення федеративної надбудови над радянськими республіками без етнічного домінування. Вони мали об'єднатися в Союз Радянських Соціалістичних Республік *(СРСР)* на основі рівності та добровільності. Модель Леніна передбачала збереження обмеженої національної державності республік без виокремлення особливої ролі Росії.

6 жовтня 1922 р. пленум ЦК РКП*(б)* підтримав ленінську концепцію, яка стала основою для утворення СРСР. 30 грудня 1922 р. її було закріплено проєктом Договору про утворення СРСР, що набув чинності 6 липня 1923 р. Його підписали представники РСФРР, УСРР, БСРР і ЗСФРР.

За Конституцією 1924 р. СРСР був жорстко централізованою федерацією. Утворення Союзу закріпило домінуючий статус РСФРР. Її урядові та партійні інституції зливалися із загальносоюзними структурами, що робило РСФРР новою модифікацією Російської імперії у формі радянської федерації. Росія зберігала домінування в системі союзних органів, адже центральні установи СРСР і партійний апарат складалися переважно з російських діячів та розміщувалися на її території.

Конституція 1924 р. закріплювала принципи рівноправності націй та вільного виходу республік зі складу Союзу, однак вони мали декларативний характер. Ленін розглядав їх як формальну поступку в національному питанні, покликану заспокоїти неросійські народи. З цим погодився і Сталін, який не відновив просування свого проєкту навіть після зосередження влади у своїх руках.

У процесі національно-територіального розмежування 1920-х рр. радянське керівництво офіційно декларувало створення союзних і автономних республік за етнічним принципом, проте фактичне формування кордонів мало виразно політичний характер.

Москва прагнула централізованого контролю, що призвело до численних випадків штучного перекроювання меж. До складу РСФРР було передано українські етнічні території. У результаті створення Казакської АСРР *(1925 р.)* із її столиці Оренбурга було утворено так званий *«Оренбурзький коридор»,* який відокремив Казахстан від російського степу.

У Закавказзі Кремль, керуючись політичними міркуваннями, залишив населений вірменами Нагірний Карабах у складі Азербайджану, а Нахічевань оголосив автономною територією.

У Середній Азії та Поволжі розмежування супроводжувалося низкою конфліктів. Узбецька РСР контролювала історичні таджицькі центри — Самарканд і Бухару, а сама Таджицька автономна область спершу входила до її складу й лише 1929 р. була перетворена на союзну республіку. Частині національних регіонів, таким як Татарстан, Башкирія, Чечня чи Каракалпакстан, було відмовлено у статусі союзних республік — вони залишалися в межах РСФРР як автономії. На Північному Кавказі та в Сибіру утворювалися одиниці РСФРР зі штучно змішаним етнічним складом — зокрема Карачаєво-Черкеська, Чечено-Інгушська та Бурят-Монгольська.

Розширення СРСР за рахунок анексії Хорезму, Бухари та островів у Північному океані збільшило його територію до **21,6 млн км²**.

У квітні 1923 р. XII з'їзд РКП*(б)* затвердив політику коренізації як офіційну лінію партії у національному питанні *(окремі елементи українізації зафіксовані ще 1919 р.)*. Вона передбачала залучення представників титульних націй до органів влади, освіти, партійного й державного апарату, а також утвердження місцевих мов у діловодстві, школах і пресі. Метою декларувався розвиток культур — *«національних по формі, соціалістичних за змістом»*. Для 72 мов була запроваджена писемність на основі латинки, для 48 з них писемність була створена вперше. У 1927 р. **90%** білоруських, **94%** киргизьких та **96%** татарських школярів навчалися рідною мовою. У 1933 р. **37%** всіх газет СРСР виходили не російською мовою.

Коренізація сприяла зростанню питомої ваги представників корінних народів у партійних структурах: зокрема, в Україні частка українців у складі КП*(б)* У зросла з **23%** у 1922 р. до **52%** у 1927 р., а в республіках Середньої Азії частка місцевих кадрів у державному апараті подвоїлася.

Українізація стала найбільш результативною на тлі інших коренізацій — на українську мову було майже повністю переведене діловодство та освіта, сформувалися україномовні верстви містян та промислового пролетаріату. Якщо 1923 р. лише **19%** шкіл та вишів УСРР провадили навчання українською мовою, то 1929 р. цей показник зріс до **69%.** У 1933 р. **80%** початкових шкіл були україномовними *(98% етнічних українців навчалися рідною мовою)*. Випуск книг українською лише за 1925–1927 рр. зріс з **40%** до **54%**, газет — з **40%** до **60%.** Зміни торкнулися і вишів — частка україномовних лекцій зросла з **33%** у 1927 р. до **58%** у 1929 р. Успіхи білорусизації були значно скромнішими *(1927 р. в БСРР друкувалися 4 газети російською і 3 білоруською мовами, ще по одній — польською та ідишем)*, ще гіршими були успіхи у малих етносів.

Тимчасовий відхід більшовиків від жорстких ідеологічних настанов у роки НЕПу сприяв появі у 1920-х рр. короткотривалого періоду культурного «*плюралізму*».

У цей час співіснували різні мистецькі течії та творчі об'єднання, хоча з 1922 р. діяльність митців уже перебувала під контролем Головліту — органу цензури, що наглядав за друком.

У 1925 р. виникла Російська асоціація пролетарських письменників, яка стала провідним центром ідеологічного впливу в радянській літературі. В Україні аналогічні процеси проявилися у діяльності літературних угруповань *«Плуг»*, *«Гарт»*, ВАПЛІТЕ та інших, що поєднували творчі пошуки з намаганням зберегти національну культурну ідентичність у межах радянської системи. У мистецтві цього періоду утвердився принцип соцреалізму, а діяльність незалежних угруповань — таких як Пролеткульт чи Асоціації революційного мистецтва — підпорядковувалася ідеї *«тотального перетворення суспільства»*.

В УСРР період НЕПу збігся в часі із культурним розквітом. Одним з нових центрів культурного життя став Харків — тодішня столиця, де гуртувалися письменники, митці й театральні діячі *(Будинок «Слово»)*. У цей час в літературі особливо динамічно розвивалися експресіонізм і неоромантизм, що особливо проявилися у творчості Миколи Хвильового, Юрія Яновського, Миколи Куліша, Леся Курбаса та інших представників українського модернізму. Попри безпрецедентний злет української культури, мистецьке життя залишалося під пильним контролем влади, а наприкінці 1920-х рр. більшість об'єднань було розпущено. У 1930-х рр. частина учасників *«червоного ренесансу»* УСРР були репресовані.

Американський історик Террі Мартін, аналізуючи політику коренізації, визначив Радянський Союз як *«першу в світі імперію національного вирівнювання»*. Він тлумачив політику коренізації 1920-х рр. як радянський варіант політики *«позитивної дискримінації»*, спрямованої на надання представникам національних, етнічних і мовних меншин привілеїв порівняно з титульною російською більшістю.

Але на практиці коренізація в СРСР супроводжувалася масовими чистками у партійно-державному апараті, наукових і культурних установах, де тисячі діячів національних культурних рухів були звинувачені у *«контрреволюційній діяльності» чи «націоналістичних ухилах»*. А від початку 1930-х рр. національна політика дедалі більше набувала характеру неприхованої русифікації, що супроводжувалася зміцненням домінантної ролі російської мови та культури як об'єднавчої основи радянського суспільства.

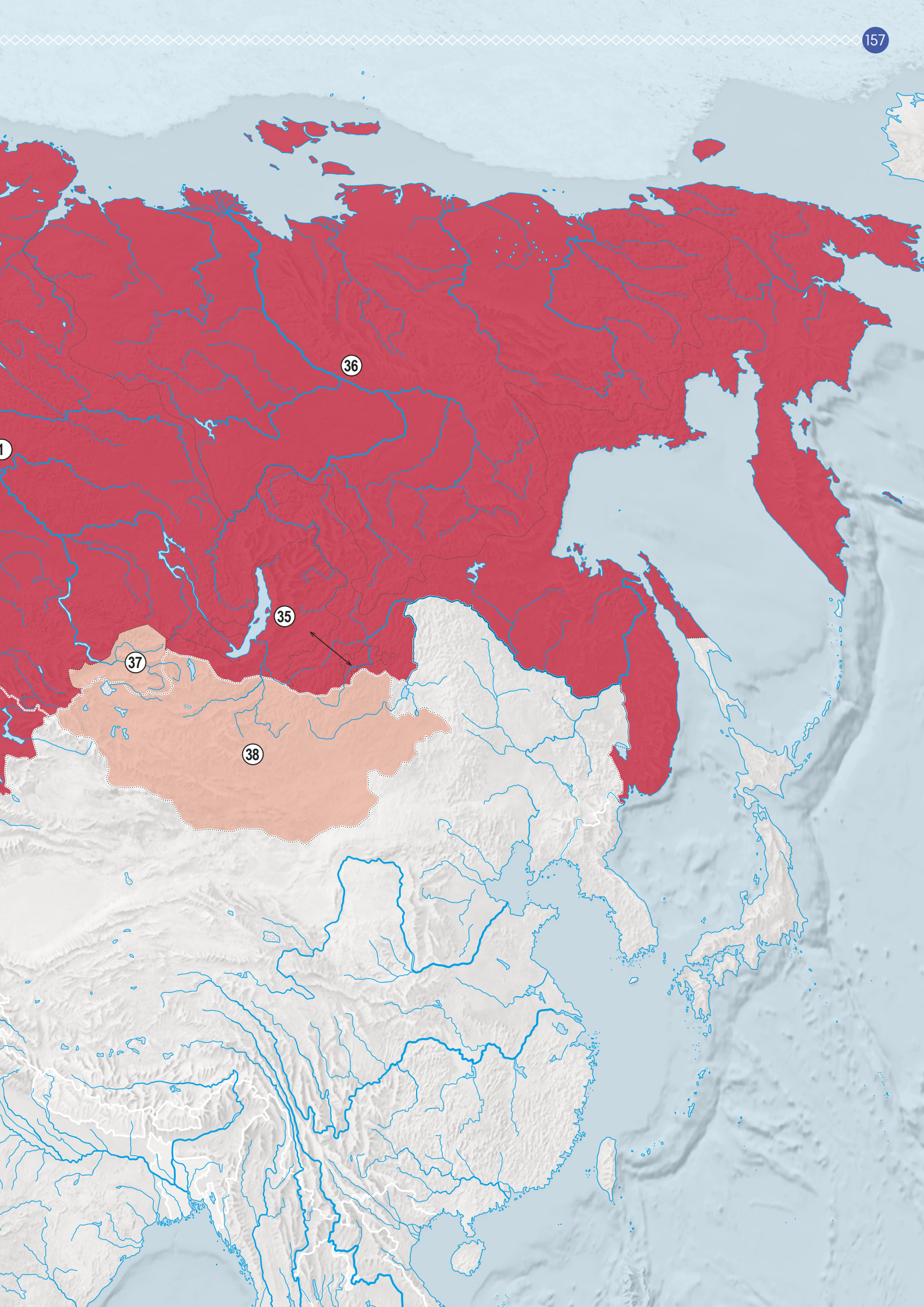
36
1
35
37
38

РОЗДІЛ 46

РАДЯНСЬКИЙ КОЛОНІАЛІЗМ

ВІД КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ДО ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ

1929-1939 РР.

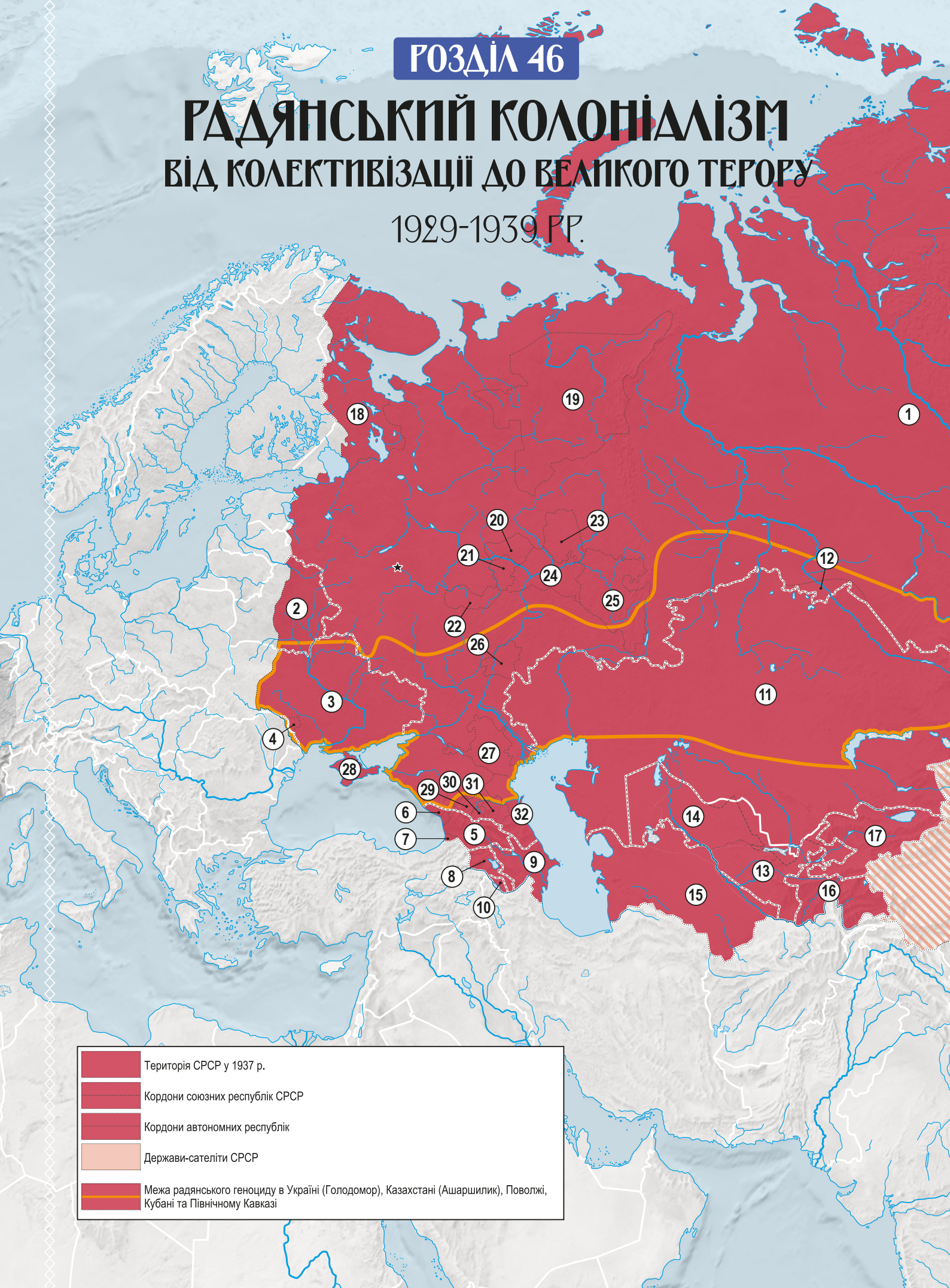

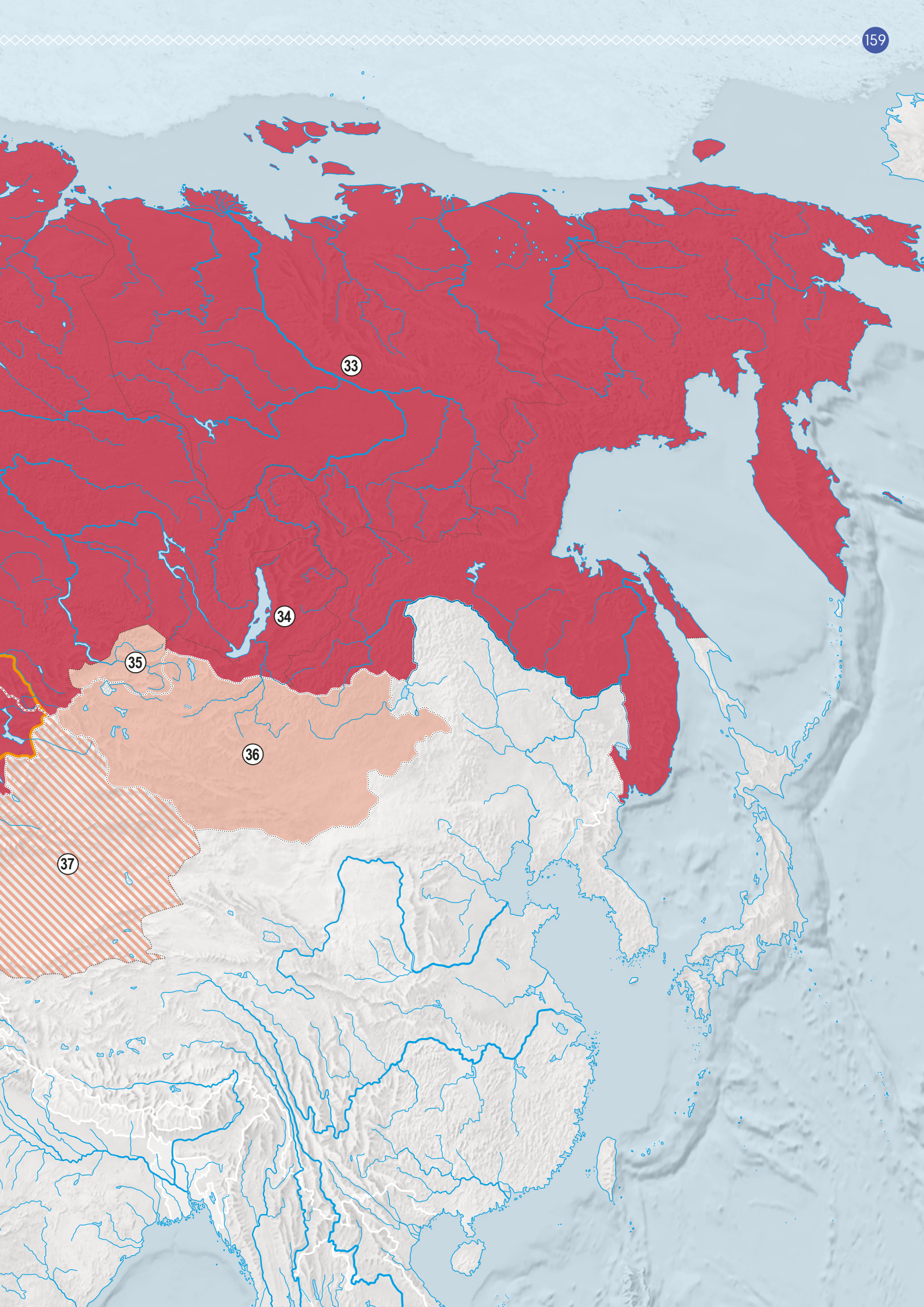
33
34
35
36
37

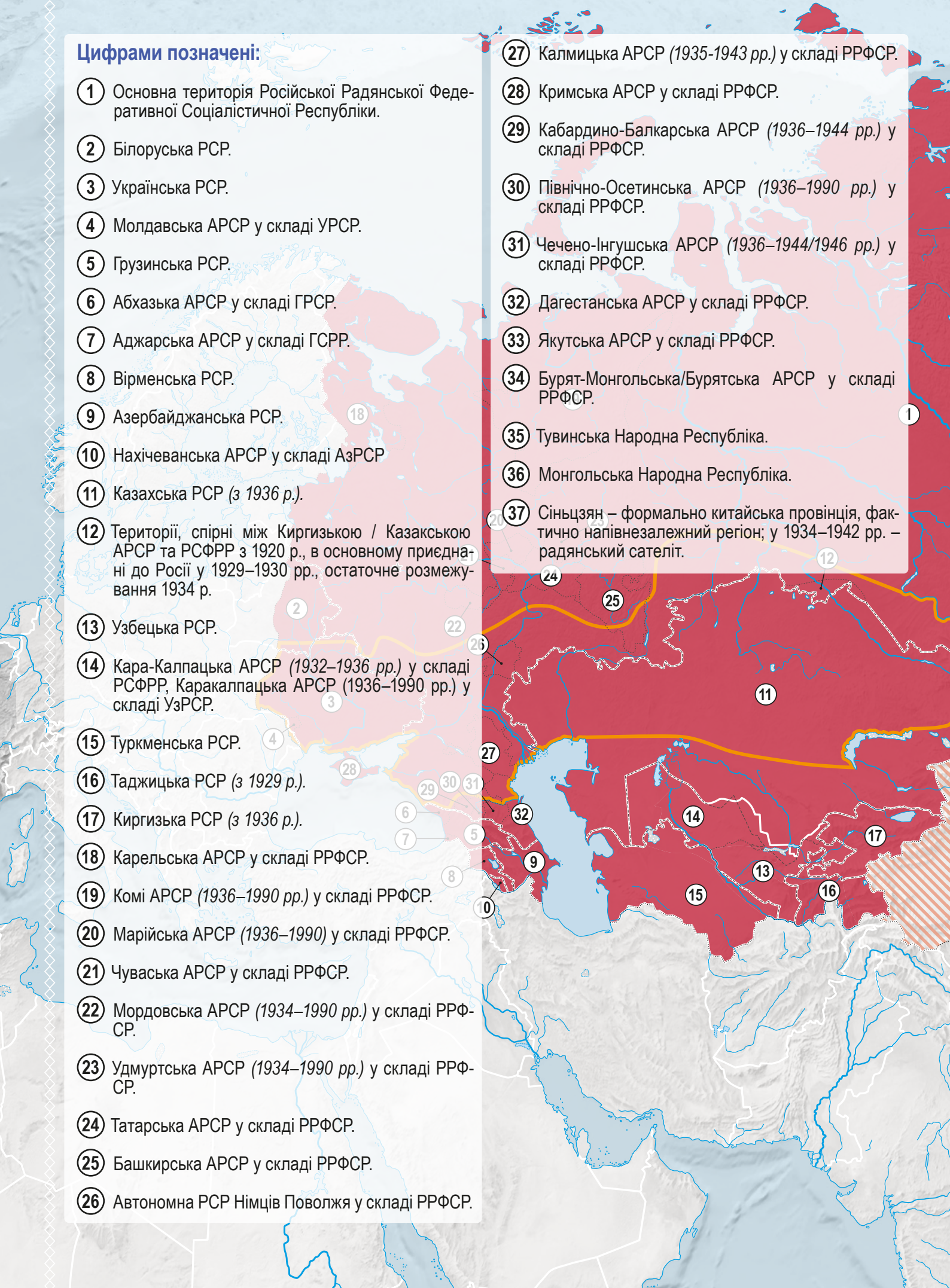

Цифрами позначені:

1. Основна територія Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки.
2. Білоруська РСР.
3. Українська РСР.
4. Молдавська АРСР у складі УРСР.
5. Грузинська РСР.
6. Абхазька АРСР у складі ГРСР.
7. Аджарська АРСР у складі ГСРР.
8. Вірменська РСР.
9. Азербайджанська РСР.
10. Нахічеванська АРСР у складі АзРСР
11. Казахська РСР *(з 1936 р.)*.
12. Території, спірні між Киргизькою / Казакською АРСР та РСФРР з 1920 р., в основному приєднані до Росії у 1929–1930 рр., остаточне розмежування 1934 р.
13. Узбецька РСР.
14. Кара-Калпацька АРСР *(1932–1936 рр.)* у складі РСФРР, Каракалпацька АРСР (1936–1990 рр.) у складі УзРСР.
15. Туркменська РСР.
16. Таджицька РСР *(з 1929 р.)*.
17. Киргизька РСР *(з 1936 р.)*.
18. Карельська АРСР у складі РРФСР.
19. Комі АРСР *(1936–1990 рр.)* у складі РРФСР.
20. Марійська АРСР *(1936–1990)* у складі РРФСР.
21. Чуваська АРСР у складі РРФСР.
22. Мордовська АРСР *(1934–1990 рр.)* у складі РРФСР.
23. Удмуртська АРСР *(1934–1990 рр.)* у складі РРФСР.
24. Татарська АРСР у складі РРФСР.
25. Башкирська АРСР у складі РРФСР.
26. Автономна РСР Німців Поволжя у складі РРФСР.
27. Калмицька АРСР *(1935-1943 рр.)* у складі РРФСР.
28. Кримська АРСР у складі РРФСР.
29. Кабардино-Балкарська АРСР *(1936–1944 рр.)* у складі РРФСР.
30. Північно-Осетинська АРСР *(1936–1990 рр.)* у складі РРФСР.
31. Чечено-Інгушська АРСР *(1936–1944/1946 рр.)* у складі РРФСР.
32. Дагестанська АРСР у складі РРФСР.
33. Якутська АРСР у складі РРФСР.
34. Бурят-Монгольська/Бурятська АРСР у складі РРФСР.
35. Тувинська Народна Республіка.
36. Монгольська Народна Республіка.
37. Сіньцзян – формально китайська провінція, фактично напівнезалежний регіон; у 1934–1942 рр. – радянський сателіт.

РАДЯНСЬКИЙ КОЛОНІАЛІЗМ ВІД КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ДО ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ

1929-1939 РР.

Характерними рисами внутрішньої політики СРСР цього періоду стали насильницька колективізація, розкуркулення селянства, штучні голоди, Голодомор та масові репресії, що поєднувалися з політикою примусового переселення та русифікації.

Рішення про початок колективізації в СРСР було прийнято на XV з'їзді ВКП*(б)* у грудні 1927 р. Пізніше були схвалені плани прискореної колективізації, що передбачали об'єднання до **20%** сільськогосподарських угідь у колгоспи до 1933 р. Від жовтня 1929 до січня 1930 р. частка примусово колективізованих селянських господарств зросла з **4%** до **21%.** У березні 1930 р. понад половину селянства СРСР було об'єднано в колективні господарства. У березні 1930 р. в УСРР налічувалося **23 594** колгоспи, що охоплювали **64,4%** селянських господарств і **70,9%** посівних площ. На початок січня 1932 р. ці показники зросли відповідно до **80%** і **86,6%.**

Іншим виміром політики колективізації стала боротьба із заможними селянами — т.зв. *«куркулями».* Офіційно її було закріплено постановою ЦК ВКП*(б)* від 30 січня 1930 р. *«Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації».* Загалом упродовж 1928–1931 рр. кількість селянських господарств скоротилася на **352 тис.** Станом на 1 січня 1933 р. у спеціальних поселеннях, призначених для *«куркульських елементів»,* утримувалося **1,1 млн осіб** *(включно з жінками і дітьми).*

Меншого масштабу репресивні заходи набули на Закавказзі, де у 1930–1931 рр. депортували лише **870** сімей куркулів, тоді як на Північному Кавказі цей показник досяг **38 тис.** сімей.

Заходи із колективізації завдали значно більшої шкоди національним окраїнам, ніж російському центру СРСР, де була сильною традиція общинного землеволодіння. Дії влади викликали реакцію — масову еміграцію у центральноазійських кочовиків та збройну боротьбу в осілих регіонах.

У 1930 р. на території СРСР зафіксовано **13 453** масові селянські виступи, з яких **176** мали характер організованих повстань, а **55** переросли у відкриті збройні сутички.

Загальна чисельність учасників цих подій становила близько **2,5 млн** осіб. В УСРР таких виступів було зафіксовано **4 098**, у Поволжі — **1 780**, на Північному Кавказі — **1 467**, у Центрально-Чорноземній області — **1 373**, у Московській області — **676** та в Сибіру — **565.**

Найбільшим збройним виступом українських селян проти політики колективізації стало Павлоградське повстання, що відбулося 5–6 квітня 1930 р. і охопило Павлоградський, Петропавлівський та Близнюківський райони Дніпропетровщини.

Повстання було швидко придушене силами ДПУ та міліції за допомогою взяття заручників. 27 повстанців були засуджені до розстрілу, сотні — ув'язнено.

Економічні втрати та зростання соціальної напруги змусили радянське керівництво тимчасово уповільнити кампанію колективізації. 2 березня 1930 р. Йосиф Сталін опублікував статтю *«Запаморочення від успіхів»,* у якій переклав відповідальність за *«перегини»* колективізації на місцеві органи влади. Після цього селяни почали масово виходити з колгоспів: якщо в березні 1930 р. до них було залучено близько **58%** селянських дворів, то в червні їхня частка скоротилася до приблизно **24%.** Восени 1930 р. політика колективізації була поновлена з дещо меншою інтенсивністю, але збереженням репресій.

Посилення хлібозаготівельних планів почалося восени 1932 р. Для їхнього виконання 22 жовтня були створені надзвичайні комісії, діяльність яких охопила основні зернові регіони Союзу: в Україні її очолював В'ячеслав Молотов, на Північному Кавказі — Лазар Каганович, у Поволжі — Павло Постишев *(у січні 1933 р. призначений другим секретарем ЦК КП(б)У).* Хлібозаготівельна політика супроводжувалася масовими репресіями, особливо в УСРР. Формою колективного покарання стало занесення сіл і районів на *«чорні дошки»* за невиконання планів, що означало військову блокаду та повне припинення продовольчого постачання.

Такі заходи призвели до катастрофічного скорочення запасів продовольства. Частка зерна, вилученого в селян, стрімко зростала: з **34%** у 1930 р. до **54%** у 1932 р., що спричинило падіння споживання хліба нижче межі фізичного виживання. 7 серпня 1932 р. було прийнято т.зв. *«закон про п'ять колосків»,* який криміналізував збирання залишків урожаю; запроваджено систему натуральних штрафів, масові обшуки та конфіскацію всіх харчових запасів у селян. Навесні 1933 р. смертність сягнула апогею — лише в червні щодоби помирало близько **28 тис.** осіб. Попри масову загибель населення, радянська влада заперечувала факт голоду, відмовляючись приймати міжнародну допомогу. Під час Голодомору, за найбільш зваженою оцінкою, загинуло близько **4 млн** українців.

Як наслідок примусової політики колективізації від голоду в цей час потерпали також жителі Білорусі, Кубані, Поволжя та Казахстану. Однак масштаби трагедії виявилися значно більшими в Україні, ніж у РСФРР. У Росії гострий дефіцит продовольства спостерігався лише в окремих регіонах — Республіці Німців Поволжя, Краснодарському краї *(включно з Кубанню)* та правобережній частині Саратовської області. У Сибіру, Поволжі та на Північному Кавказі, смертність від голоду та пов'язаних із ним епідемій становила приблизно по **500 тис.** осіб у кожному регіоні. Загалом на території РСФРР жертвами голоду стало не менше **3 млн** осіб.

Казакська АСРС в той час була частиною РСФРР. Перший секретар Казкрайкому ВКП*(б)* Філіп Голощокін у 1925–1927 рр. ініціював кампанію насильницького осадження кочових господарств, примусову колективізацію та конфіскацію майна.

Унаслідок вилучення худоби — основного засобу існування казахів — тваринницька галузь була фактично знищена: із **40 млн** голів худоби до 1933 р. залишилося близько **10%.** Голод, посилений репресивними хлібозаготівлею та адміністративно-каральними заходами, спричинив загибель щонайменше **1,5 млн** осіб, що становило близько чверті казахського етносу. Одночасно відбувалися масові депортації та конфіскації: близько 700 заможних господарств було розкуркулено і вислано, тисячі родин втратили майно. У 1929–1931 рр. зафіксовано 372 селянські та кочові повстання, а понад **1,1 млн** людей утекли з республіки до Китаю, Ірану, Афганістану та інших країн.

Примусова колективізація спричинила інтенсивні внутрішні міграції, що суттєво змінили етнодемографічний склад окремих регіонів. У 1934 р. в міста РСФРР прибуло **5,2 млн** осіб, в УСРР — **1,5 млн**, в Узбекистан — **41 тис.,** переважно росіян або російськомовного населення. Особливо помітними були ці процеси в Казахстані, де природний приріст міського населення у 1926–1937 рр. становив **759 тис.** осіб, а загальний міграційний баланс Казахстану та республік Середньої Азії у 1926–1937 рр. становив **+1,095 млн** осіб за рахунок притоку російськомовного населення з європейської частини СРСР та відтоку корінних народів, зокрема казахів.

Значні демографічні зрушення спостерігалися й в Україні. У 1933 році вихідці з РСФРР становили **26%** усіх прибулих до міст УСРР із населенням понад **100 тис.** жителів, що пришвидшувало русифікацію міського середовища.

Якщо голод першої половини 1930-х рр. особливо позначився на сільському населенні, то Великий терор 1937–1938 рр. переважно був спрямований на містян *(творчу інтелігенцію, службовців, духівництво).* Загалом за два роки було заарештовано понад **1,7 млн** осіб за політичними звинуваченнями, з яких щонайменше **750 тис.** були розстріляні за вироками *«трійок»* і *«двійок»* НКВС без судового розгляду. Особливого масштабу набув терор проти старої більшовицької еліти — з 62 комкорів Червоної армії після чисток уціліли п'ятеро, зі 102 членів і кандидатів ЦК КП*(б)*У вижили всього троє.

Окремий вид репресій був спрямований проти представників національних меншин, яких радянська влада оголошувала *«потенційно нелояльними»* або *«ворожими елементами»,* пов'язаними з *«іноземними розвідками».* Жертвами національних операцій НКВС 1937–1938 рр., стали **335 513 осіб**, з яких **73,66%** були розстріляні. Зокрема, під час т.зв. *«польської операції»* було заарештовано щонайменше **143 810** осіб, з яких **111 091** страчено. При проведенні *«німецької операції»* було заарештовано близько **65–68 тис.** осіб, значна частина з яких була згодом засуджена. *«Грецька операція»* поширилася на Грузію, Крим, Донеччину й Одещину в Україні, Краснодарський край та Азербайджан. На цих територіях було заарештовано близько **8 тис.** осіб грецького походження. У межах *«латиської операції»* було засуджено **21 300** осіб, з них **16 575** страчено.

За *«фінською лінією»* частка репресованих фінів сягнула понад **40%** від загальної кількості жертв терору в Карелії.

Загальна кількість лише розстріляних за період з 1920 до 1942 рр. сягнула **1,1 млн** осіб.

За даними радянських переписів 1926 та 1939 р., загальна кількість українців в СРСР зменшилася з **31,1 млн** до **28,1 млн** осіб, казахів — з **3,9 млн** до **3,1 млн** осіб, поляків — з **782,3 тис.** до **630 тис.** осіб, естонців — з **154,6 тис.** до **143,5 тис.,** латвійців — з **151,4 тис.** до **114,4 тис.,** литовців — з **41,4 тис.** до **32,6 тис.** Частка неросійських народів у держапараті Союзу знову скоротилася.

Паралельно у 1930-х рр. посилилась і політика русифікації. Лояльні до режиму мовознавці розробили концепцію створення спільного лексичного фонду для всіх мов народів СРСР, що передбачала масове запозичення термінології з російської мови. В багатьох мовах **70–80%** термінів мали російське походження або були засвоєні через російське посередництво. Процес супроводжувався ідеологічною риторикою, яка утверджувала в масовій свідомості міф про *«велич»* російської мови як провідної та *«найрозвиненішої»* у *«сім'ї братніх народів».*

З 1938 р. російська мова стала обов'язковою до вивчення в усіх школах республік Союзу. У 1939–1940 рр. латинізовані абетки неросійських мов замінили кириличними, що остаточно закріпило домінування російської мовної моделі в усьому СРСР. Тим не менше, і рівень освіти, і середній дохід, і тривалість життя власне росіян були нижчими за показники деяких інших народів.

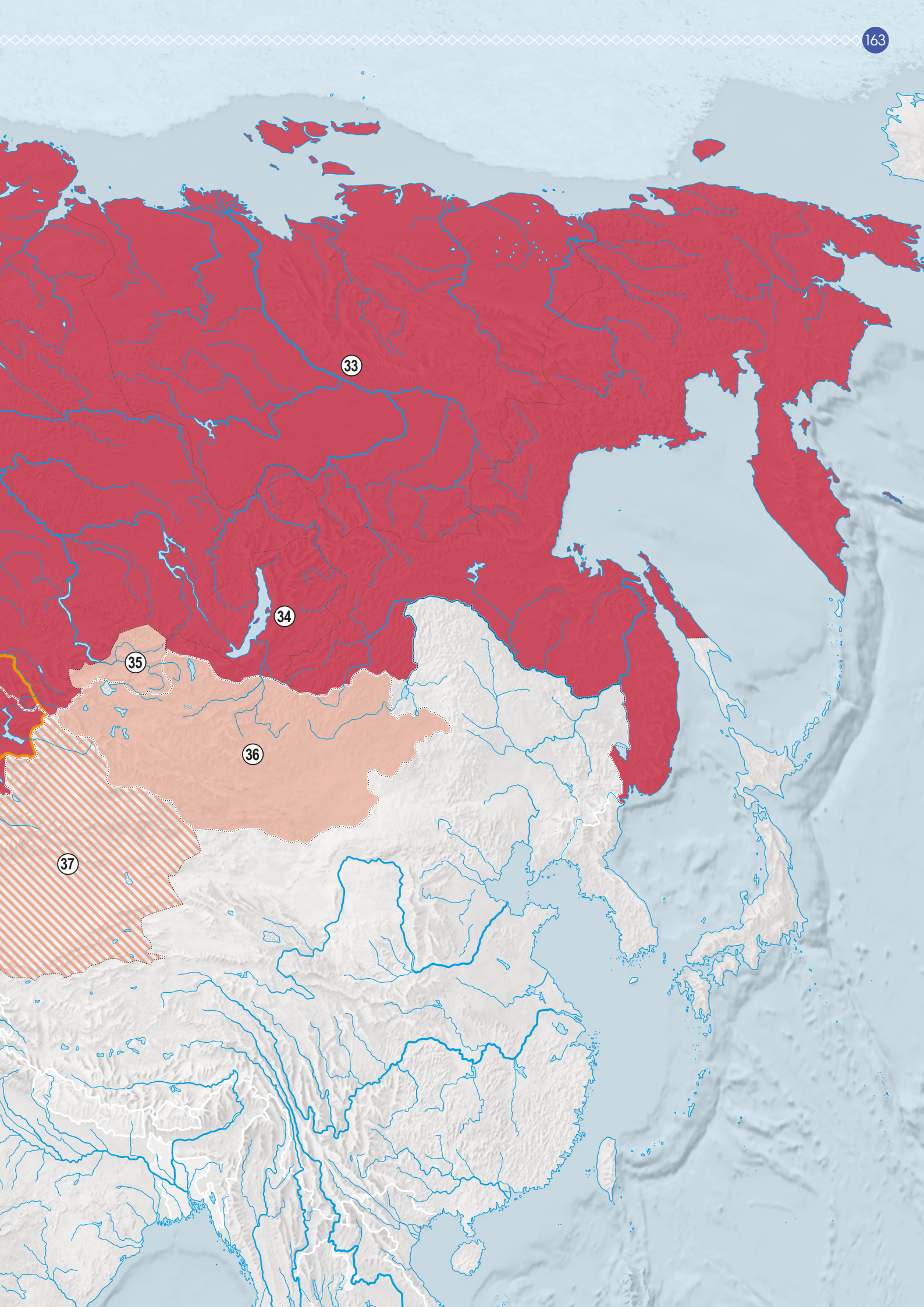
33
34
35
36
37

РОЗДІЛ 47

РАДЯНСЬКА ЕКСПАНСІЯ У ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ

1939-1945 РР.

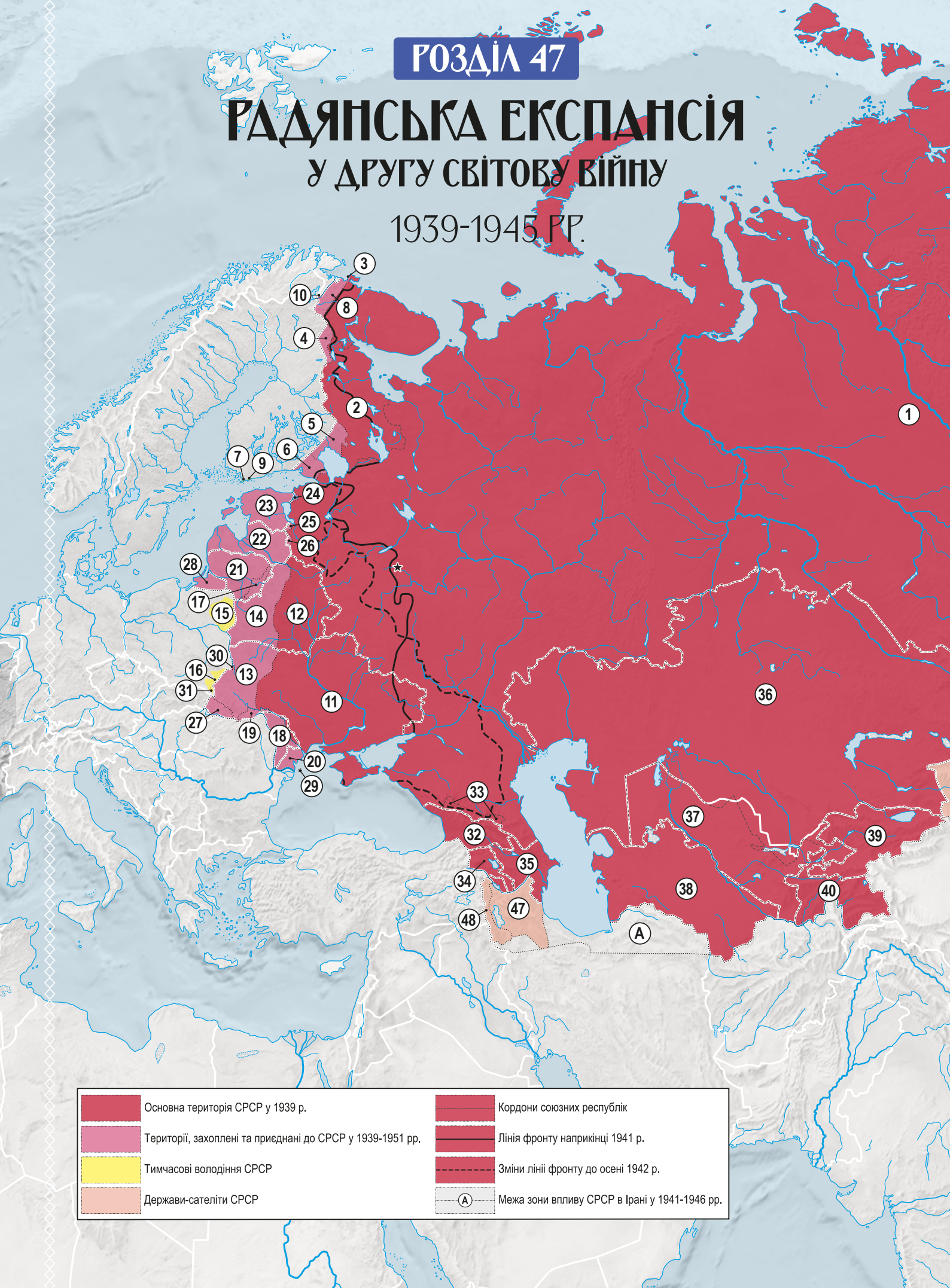

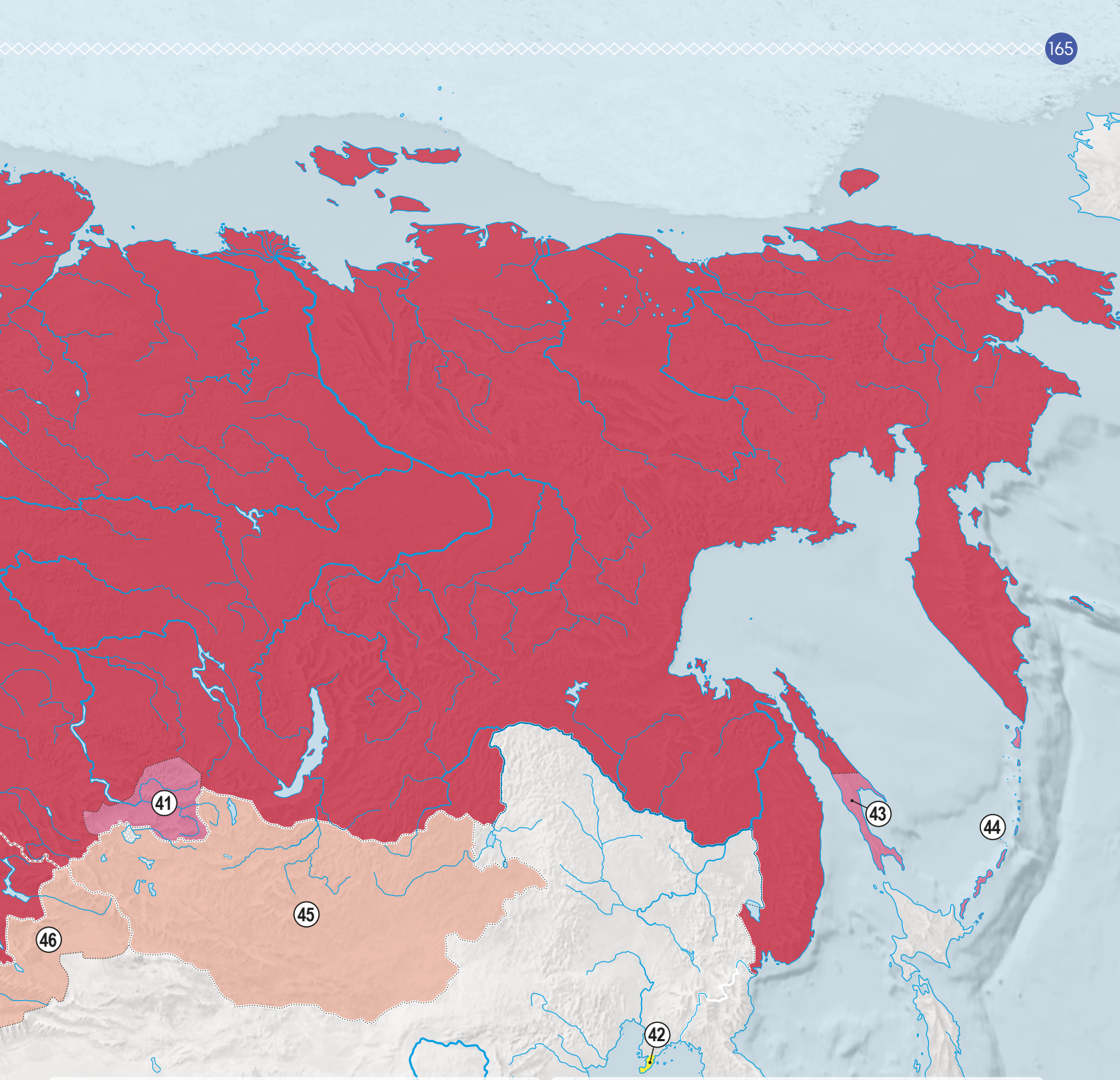

Цифрами позначені:

1. Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка.
2. Карело-Фінська РСР *(1940–1956 рр.)*.
3. Західні частини півостровів Середній та Рибачий, передані Фінляндією СРСР за Московським договором 1940 р. та включені до складу РРФСР.
4. Район Салло-Куусама, отриманий за Московським договором та включений до складу Карело-Фінської РСР 1940 р.
5. Частина Південної Карелії *(Сортавала)*, отримана за Московським договором та включена до складу Карело-Фінської РСР 1940 р.
6. Частина Південної Карелії *(Виборг)*, отримана за Московським договором, включена до складу Карело-Фінської РСР 1940 р. та передана РРФСР у листопаді 1944 р.
7. Півострів Ханка в оренді СРСР у 1940–1944 рр.
8. Область Петсамо/Печенга, передана СРСР за Московським перемир'ям 1944 р. і Паризьким миром 1947 р. та включена до складу РРФСР.
9. Район Поркалла в оренді СРСР у 1944–1955 рр.
10. Сектор Яніскоскі-Ніскакоскі, куплений СРСР 1947 р.
11. УРСР.

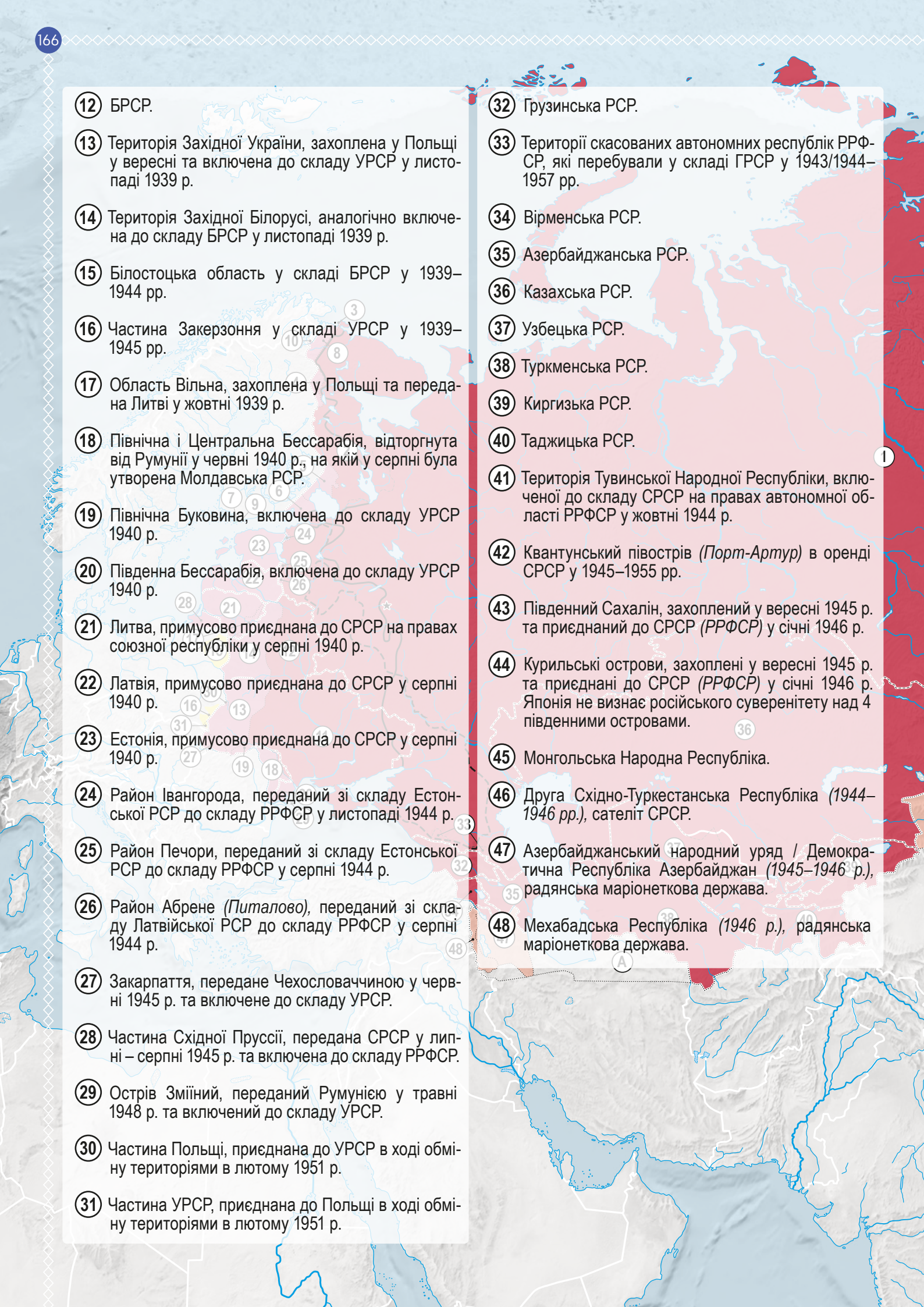

(12) БРСР.

(13) Територія Західної України, захоплена у Польщі у вересні та включена до складу УРСР у листопаді 1939 р.

(14) Територія Західної Білорусі, аналогічно включена до складу БРСР у листопаді 1939 р.

(15) Білостоцька область у складі БРСР у 1939–1944 рр.

(16) Частина Закерзоння у складі УРСР у 1939–1945 рр.

(17) Область Вільна, захоплена у Польщі та передана Литві у жовтні 1939 р.

(18) Північна і Центральна Бессарабія, відторгнута від Румунії у червні 1940 р., на якій у серпні була утворена Молдавська РСР.

(19) Північна Буковина, включена до складу УРСР 1940 р.

(20) Південна Бессарабія, включена до складу УРСР 1940 р.

(21) Литва, примусово приєднана до СРСР на правах союзної республіки у серпні 1940 р.

(22) Латвія, примусово приєднана до СРСР у серпні 1940 р.

(23) Естонія, примусово приєднана до СРСР у серпні 1940 р.

(24) Район Івангорода, переданий зі складу Естонської РСР до складу РРФСР у листопаді 1944 р.

(25) Район Печори, переданий зі складу Естонської РСР до складу РРФСР у серпні 1944 р.

(26) Район Абрене *(Питалово)*, переданий зі складу Латвійської РСР до складу РРФСР у серпні 1944 р.

(27) Закарпаття, передане Чехословаччиною у червні 1945 р. та включене до складу УРСР.

(28) Частина Східної Пруссії, передана СРСР у липні – серпні 1945 р. та включена до складу РРФСР.

(29) Острів Зміїний, переданий Румунією у травні 1948 р. та включений до складу УРСР.

(30) Частина Польщі, приєднана до УРСР в ході обміну територіями в лютому 1951 р.

(31) Частина УРСР, приєднана до Польщі в ході обміну територіями в лютому 1951 р.

(32) Грузинська РСР.

(33) Території скасованих автономних республік РРФСР, які перебували у складі ГРСР у 1943/1944–1957 рр.

(34) Вірменська РСР.

(35) Азербайджанська РСР.

(36) Казахська РСР.

(37) Узбецька РСР.

(38) Туркменська РСР.

(39) Киргизька РСР.

(40) Таджицька РСР.

(41) Територія Тувинської Народної Республіки, включеної до складу СРСР на правах автономної області РРФСР у жовтні 1944 р.

(42) Квантунський півострів *(Порт-Артур)* в оренді СРСР у 1945–1955 рр.

(43) Південний Сахалін, захоплений у вересні 1945 р. та приєднаний до СРСР *(РРФСР)* у січні 1946 р.

(44) Курильські острови, захоплені у вересні 1945 р. та приєднані до СРСР *(РРФСР)* у січні 1946 р. Японія не визнає російського суверенітету над 4 південними островами.

(45) Монгольська Народна Республіка.

(46) Друга Східно-Туркестанська Республіка *(1944–1946 рр.)*, сателіт СРСР.

(47) Азербайджанський народний уряд / Демократична Республіка Азербайджан *(1945–1946 р.)*, радянська маріонеткова держава.

(48) Мехабадська Республіка *(1946 р.)*, радянська маріонеткова держава.

РАДЯНСЬКА ЕКСПАНСІЯ У ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ 1939-1945 РР.

Радянський імперіалізм та російський колоніалізм у 1939–1945 рр. були взаємопов'язаними явищами, які поєднували геополітичну експансію СРСР із політикою внутрішнього підпорядкування та асиміляції населення приєднаних територій.

Напередодні Другої світової війни склалися сприятливі умови для просування геополітичних інтересів Москви. Підписання 23 серпня 1939 р. у Москві Пакту Молотова-Ріббентропа та таємного протоколу до нього передбачало розподіл Східної Європи на сфери впливу між Берліном і Москвою. Радянське керівництво прагнуло використати домовленості з нацистською Німеччиною для реалізації власних експансіоністських планів з відновлення контролю над територіями колишньої Російської імперії.

1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу, 17 вересня у війну на боці нацистів вступив СРСР. Територіальний розподіл Польщі було юридично оформлено 28 вересня 1939 р. підписанням радянсько-німецького Договору про дружбу і кордон, який проклав кордон між двома країнами по так званій *«лінії Керзона»,* вздовж річок Нарев — Західний Буг — Сян. До складу СРСР було включено східні території Польщі — понад **51%** довоєнної території держави з населенням близько **13 млн** осіб. До Німеччини відійшла решта земель з населенням понад **22 млн** осіб.

30 листопада 1939 р. радянські війська розпочали вторгнення на територію Фінляндії. Для того, щоб приховати свою участь у вторгненні, з ініціативи СРСР було утворено Фінський народний уряд на чолі зі членом комуністичного Інтернаціоналу Отто Куусіненом. 2 грудня 1939 р. з цим урядом було укладено Договір про дружбу та взаємодопомогу. Війна тривала 105 днів і завершилася підписання у Москві 13 березня мирного договору. Попри активний спротив власних військ та шалені втрати у живій силі противника, Фінляндія віддала СРСР близько однієї десятої частини своєї довоєнної території та приблизно **11%** економічного потенціалу.

Влітку 1940 р. розпочалася *«повзуча»* окупація балтійських держав. Формальним початком радянської експансії в регіоні стали радянсько-балтійські *«пакти про взаємодопомогу»,* підписані у вересні — жовтні 1939 року під тиском Кремля. Угоди дозволили СРСР розмістити на території Литви, Латвії та Естонії військові бази та контингенти. Після встановлення військової присутності Москва вдалася до політичного тиску й шантажу. 12 червня 1940 р. Балтійський флот СРСР блокував Естонію, 14 червня був висунений ультиматум Литві. У наступні декілька днів переважаючі радянській військові сили зайняли балтійські країни.

Далі у Латвії, Естонії та Литві були сформовані підконтрольні Москві уряди.

В умовах окупації у липні 1940 року відбулися позачергові парламентські вибори. Нові парламенти — Народні Сейми Литви та Латвії та Державна Дума Естонії — ухвалили декларації про входження своїх країн до складу Радянського Союзу. На початку серпня 1940 року Верховна Рада СРСР затвердила це рішення.

26 червня 1940 р. Кремль висунув ультиматум Румунії щодо *«повернення»* територій Бессарабії та Північної Буковини. 28 червня — 3 липня 1940 р. радянські війська зайняли ці території. Північну Буковину та Південну Бессарабії приєднали до УРСР, а на решті регіону 2 серпня 1940 р. створили Молдавську РСР.

На цих територіях проводилася політика радянізації, що супроводжувалася цілеспрямованим наступом на національну культуру та релігійні інституції. Складовою частиною політики радянізації була русифікація. Радянський каральний апарат формувався переважно з росіян. У 1939 р. з регіонів РФСР на приєднані території УРСР було направлено близько 400 працівників НКВС, переважно росіян.

Після анексії балтійських держав радянська влада насильно вислала приблизно **17,5 тисяч** осіб з Литви, трохи більше **10 тис.** — з Естонії, а з Латвії, за різними оцінками, від **15,4** до **16,5 тис.** У тюрмах Західної України та Західної Білорусі утримувалося **18 632** арештованих, з яких **10 685** поляків, включно з колишніми офіцерами, представниками поліції та жандармерії, *«шпигунами та диверсантами»,* колишніми поміщиками й фабрикантами та членами «контрреволюційних організацій». У 1940–1941 рр. відбулося кілька показових процесів над керівниками ОУН: у жовтні 1940 р. засуджено 11 провідників *(10 — до розстрілу),* у січні 1941 р. проведено *«Процес 59-ти»,* більшість учасників якого страчено, а впродовж весни 1941 р. заарештовано понад **1,8 тис.** оунівців. Загалом упродовж 1939–1941 рр. радянські репресивні органи заарештували **23 тис.** українців, **21 тис.** поляків та **13 тис.** євреїв.

Оскільки тюрми були переповнені, то радянські каральні органи застосували також депортації, вимушені виселення, а також розстріли місцевого населення. Наймасштабніші страти в'язнів радянських тюрем в західних областях УРСР були проведені в червні 1941 р., коли було знищено близько **22 тис.** осіб.

У 1940–1941 рр. на території Північної Буковини та Хотинщини радянськими органами НКВД було репресовано з політичних мотивів близько **11 тис.** осіб, із яких понад **1 400** були розстріляні або загинули в тюрмах, таборах і на спецпоселеннях. На території Південної Бессарабії було заарештовано понад **1,5 тис.** осіб, а протягом 1940–1941 рр. сотні мешканців краю зазнали ув'язнень, депортацій та розстрілів.

Нацистсько-радянський союз був зруйнований внаслідок вторгнення Гітлера в СРСР 22 червня 1941 р. У перші тижні німецькі війська захопили балтійські республіки, більшу частину Білорусі та Правобережну Україну, оточивши значні сили Червоної армії під Мінськом, Смоленськом і Києвом.

Восени 1941 року німці підійшли до Ленінграда, розпочавши його блокаду, а також досягли підступів до Москви, де їх наступ було зупинено. Улітку 1942 року основні зусилля Вермахту було перенесено на південь: захоплено Донбас, частину Кубані й Нижнього Поволжя, німецькі війська вийшли до Волги й Північного Кавказу, розпочавши битву за Сталінград. Вона завершилася у лютому 1943 р. поразкою німецьких військ, що стало початком перелому у Другій світовій війні.

Такий розвиток подій став можливий за активної підтримки Великої Британії та США, які надали військово-економічну допомогу СРСР. 12 липня 1941 р. керівництво СРСР уклало угоду з Великою Британією щодо спільних дій проти нацистської Німеччини, залучивши таким чином СРСР до антигітлерівської коаліції.

28 листопада — 1 грудня 1943 р. Франклін Рузвельт, Вінстон Черчилль та Йосиф Сталін зустрілися в Тегерані. Основною метою конференції стало узгодження стратегічних дій союзників проти нацистської Німеччини та її союзників. Сталін, який прибув до Ірану після перемоги у Сталінградській битві та успішного форсування Дніпра, домігся закріплення своїх територіальних здобутків у 1939–1940-х рр. На Тегеранській конференції він уперше відкрито заявив союзникам про намір зберегти східні кордони СРСР 1941 р., включно з окупованими на підставі пакту Молотова-Ріббентропа територіями Польщі та країн Балтії. Під тиском Рузвельта Сталін погодився формально провести *«референдуми»* про входження балтійських держав до складу СРСР, але наполягав на їхньому проведенні за радянською конституцією й без міжнародного контролю.

У жовтні 1944 р. було досягнути угоди між Сталіним та Черчиллем щодо розподілу сфер політичного впливу в Південно-Східній Європі. Під час Ялтинської конференції 4–11 лютого 1945 р. головним питанням стало визначення майбутнього статусу країн Центрально-Східної Європи, які радянське керівництво планувало включити до своєї сфери впливу. Рузвельт і Черчилль фактично погодилися з тим, що уряди *«звільнених»* країн мають бути *«дружніми щодо СРСР»*, що відкрило шлях для встановлення там контрольованих Москвою режимів.

Найгострішу дискусію на Ялтинській конференції викликало польське питання, розгляд якого продовжили на Потсдамській конференції, що тривала з 17 липня по 2 серпня 1945 р. Сталін домігся визнання перенесення східного кордону Польщі на «лінію Керзона» з одночасною *«компенсацією»* за рахунок німецьких територій на заході та півночі, включно з частиною Сілезії, Померанії та Східної Пруссії. Це рішення спричинило масові депортації німецького населення з Польщі, Чехословаччини та Угорщини, що викликало занепокоєння західних союзників, але не було ними заблоковане.

Рішення конференції фактично закріпили домінування Радянського Союзу у Східній Європі та легітимізував його контроль над країнами майбутнього соціалістичного блоку.

За результатами підписання Договору між СРСР та Чехословацькою Республікою 29 червня 1945 р. до складу УРСР долучили Закарпатську Україну, яка була перетворена на Закарпатську область. Приєднання Західної України та Західної Білорусі до Радянського Союзу було затверджене Договором між СРСР та Польською Народною Республікою 16 серпня 1945 р. *(обміни територіями і населенням тривали до 1951 р.)*.

Після воєнних анексій та завершення територіальних обмінів загальна площа СРСР зросла до **22,4 млн км²**.

Через кадровий дефіцит і визнання двох третин місцевих педагогів *«ідеологічно неблагонадійними»*, радянська влада до 1951 р. відрядила до західних областей УРСР понад **35 тис.** учителів із східних регіонів України та інших республік СРСР. Одночасно розгорталася мережа комсомольських організацій, які мали сприяти формуванню радянського світогляду серед молоді. Подібною була ситуація в освіті Білоруської РСР. Через недовіру радянської влади до місцевих педагогічних кадрів, які пережили німецьку окупацію, до Білорусі після війни масово направляли вчителів із РРФСР. Оскільки більшість із них не володіла білоруською мовою, навчання проводилося російською. У Брестській області з 14 білоруськомовних шкіл, які діяли у 1945/1946 навчальному році, залишилася лише одна.

Усі використані радянською владою репресивні заходи мали на меті, окрім свого закріплення на цих територіях, також боротьбу з підпільними рухами, особливо на українських та литовських територіях, де після війни продовжували існувати та активно діяти збройні антирадянські рухи опору.

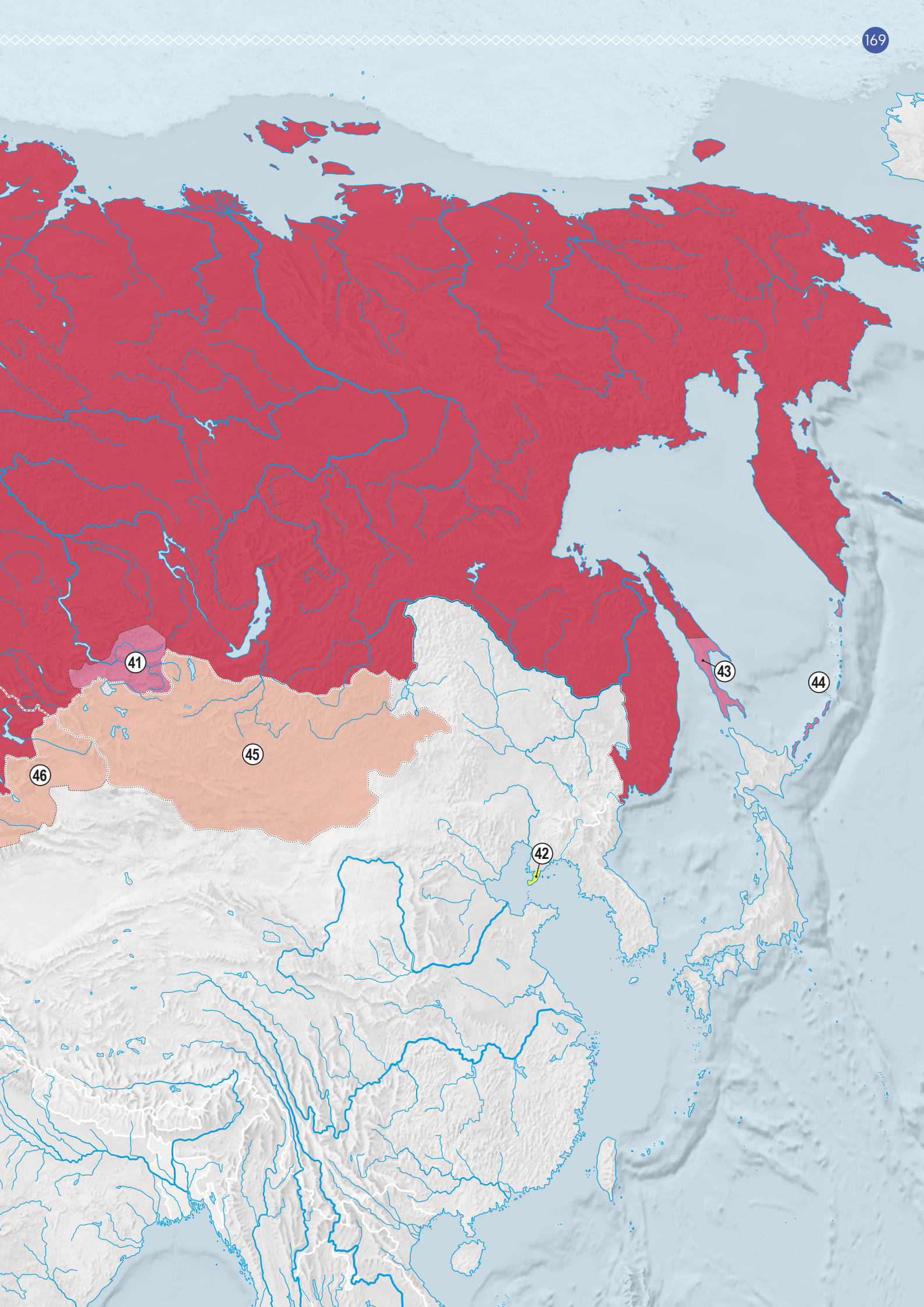
41
43
44
45
46
42

РОЗДІЛ 48

МАСОВІ РАДЯНСЬКІ ДЕПОРТАЦІЇ

1930-ТІ-1950-ТІ РР.

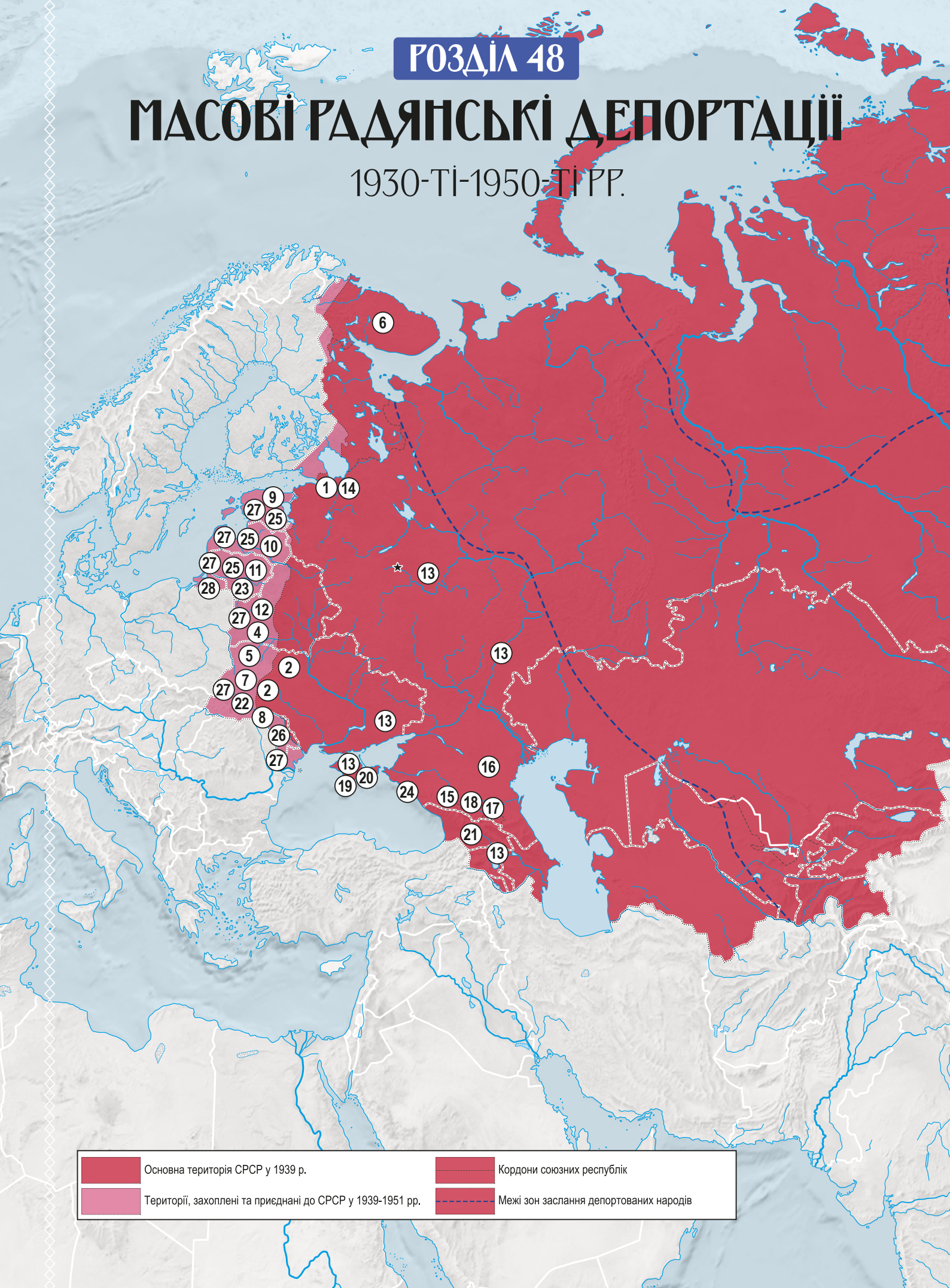

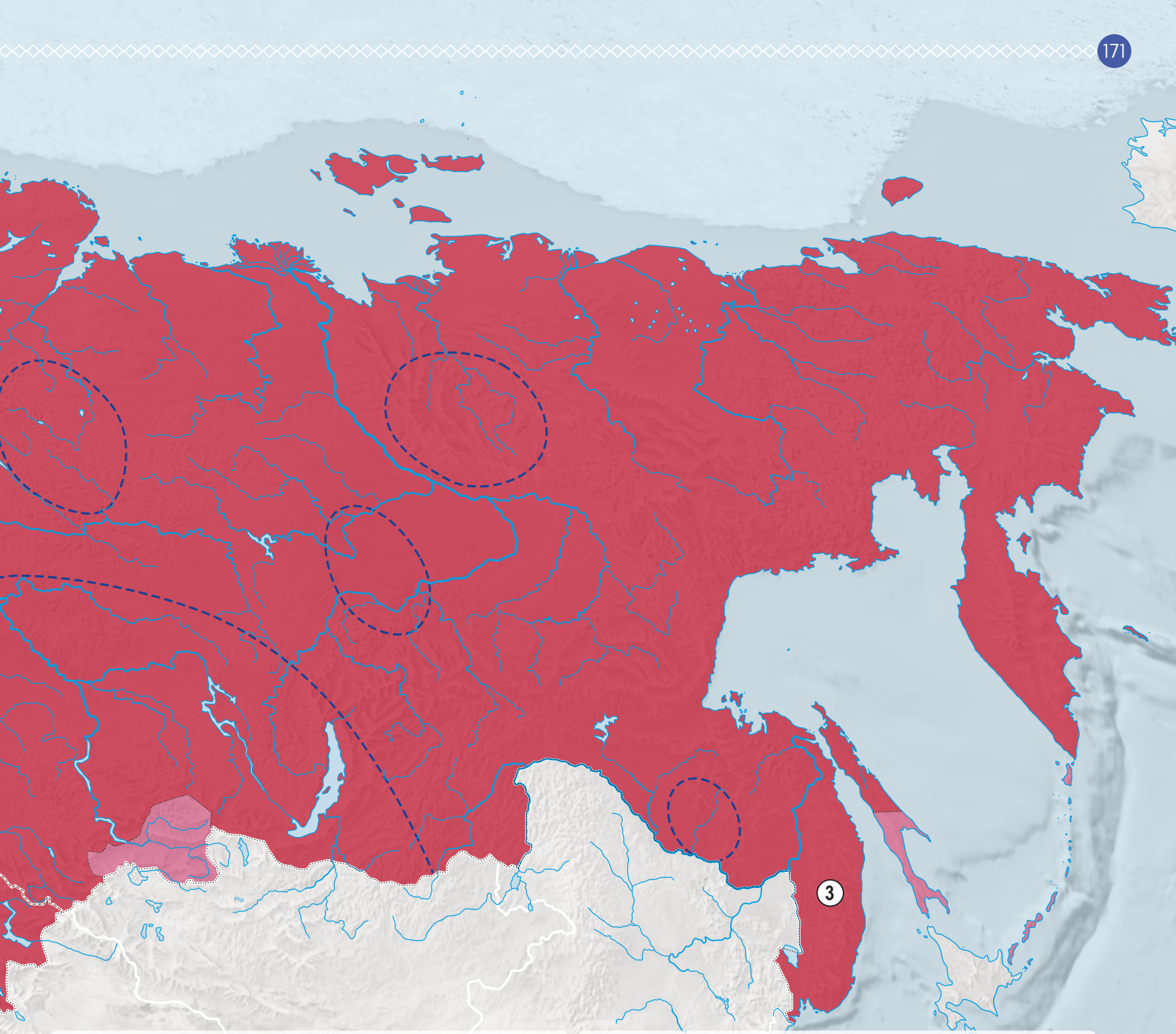

Цифрами позначені:

1. Фінів-інгерманландців *(1935 р.)*.
2. Поляків та німців *(1935 р., 1936 р.)*.
3. Корейців і китайців *(1937 р.)*.
4. Польських осадників та біженців *(1940 р.)*.
5. Адміністративно висланих поляків *(1940 р.)*.
6. Іноземців з Мурманської області *(1940 р.)*.
7. Українців та поляків із Західної України *(1941 р.)*.
8. Мешканців Молдавської РСР та Ізмаїльської і Чернівецької областей УРСР *(1941 р.)*.
9. Естонців *(1941 р.)*.
10. Латвійців *(1941 р.)*.
11. Литовців *(1941 р.)*.
12. Білорусів та поляків із Західної Білорусі *(1941 р.)*.
13. Німців (1941 р.) та італійців *(1941 р., 1942 р. з Криму)*.
14. Фінів та німців *(1941 р., 1942 р.)*.
15. Карачаївців *(1943 р.)*
16. Калмиків *(1943 р., 1944 р.)*.
17. Чеченців та інгушів *(1944 р.)*
18. Балкарців *(1944 р.)*
19. Кримських татар *(1944 р.)*.
20. Кримських болгар, вірмен, греків, іноземців та *«небажаних елементів»* *(1944 р.)*.

21 Турок-месхетинців і курдів *(1944 р.)*.

22 Оунівців та членів родин *(1947–1948 рр.)*.

23 *«Лісових братів»* та членів родин *(1948 р.)*.

24 Греків та вірмен з узбережжя Кавказу *(1942 р., 1948–1949 рр.)*.

25 Повстанців та членів родин з прибалтійських республік *(1949 р.)*.

26 Повстанців та членів родин з Молдавії *(1949 р.)*

27 *«Куркулів» (фактично — нелояльного населення)* з прибалтійських республік, західних областей БРСР і УРСР та Молдавії *(1951 р.)*.

28 Німців зі Східної Пруссії до радянської зони окупації в Німеччині *(1947–1949 рр.)*.

МАСОВІ РАДЯНСЬКІ ДЕПОРТАЦІЇ
1930-ТІ–1950-ТІ РР.

Примусові переміщення населення в СРСР були системним інструментом державної політики у різних сферах: економічній *(розкуркулення, забезпечення робочою силою північних і східних територій)*, безпековій *(зачистка прикордонних зон)* та політико-ідеологічній *(нейтралізація «ворогів народу», національних рухів)*. Вони стали складовою частиною закріплення радянської влади на нових територіях.

Значних масштабів депортації та примусові переміщення населення набули у період становлення тоталітарної системи у 1930-х рр. Проте окремі приклади застосування більшовиками примусових виселень відбувалися і раніше. Зокрема, 24 січня 1919 р. ЦК РКП*(б)* ухвалив директиву про розкозачення, намагаючись таким чином боротися з учасниками Білого руху. У 1920 р. було виселено близько **9 тис.** сімей *(45 тис. осіб)* терських козаків із районів Північного Кавказу. Окремі акції переселення відбулися в Дагестані та Азербайджані у 1920-х рр.

У 1922 р. було створено Особливу комісію при НКВС СРСР для виселення в табори примусової праці, куди розміщували політичних противників, зокрема з числа *«неблагонадійних»*, які стали джерелом дешевої робочої сили. На початок 1932 р. у цих таборах перебувало **268 700** осіб.

У 1925–1928 рр. під час перегляду адміністративно-територіальних меж УСРР, БСРР та РРФСР українські етнічні території Стародубщини, Білгородщини, Орловщини та Донщини були передані до складу РСФРР. У ході цього процесу місцевих українців примусово переселили на Далекий Схід, Кубань і до Південно-Західного Сибіру.

У 1924 р. було створено Всесоюзний переселенський комітет, який розробляв проєкти добровільного переселення в регіони, де бракувало робочої сили. До початку 1930-х рр. ця політика зазнала невдачі, і більшовики вдалися до примусових заходів, поєднавши їх із колективізацією.

Кампанія з *«розкуркулення»* розпочалася у лютому 1930 р., і вже станом на початок 1932 р. загальна чисельність спецпереселенців становила **1,4 млн** осіб. Найбільшого розмаху примусові виселення досягли на території УСРР, звідки впродовж 1930–1931 рр. було депортовано **63,7 тис.** селянських родин. Значні масштаби виселень фіксувалися також у Західному Сибіру *(52,1 тис. родин)* та сусідніх регіонах, де депортації мали переважно внутрішній характер. На Північному Кавказі було примусово виселено **38,4 тис.** сімей.

Основним напрямом переміщення був Урал, куди відправили понад **26 тис.** родин. Значних масштабів виселення набули також у Нижньоволзькому *(30,9 тис. родин)*, Уральському *(28,4 тис.)*, Центрально-Чорноземному *(26 тис.)* та Середньоволзькому *(23 тис.)* регіонах.

Депортації середини 30-х — середини 40-х рр. можна об'єднати у три групи:

1) Чистки прикордонних районів від потенційно нелояльного населення напередодні Другої світової війни.

2) Каральні акції на звільнених від нацистської окупації територіях — як для зміцнення становища режиму, так і для убезпечення тилу перед продовженням бойових дій.

3) Повоєнні переміщення з метою закріплення анексій та обмінів територіями.

У деяких випадках *(наприклад, із кримськими татарами)* депортації мали кілька причин.

У 1934 р. в СРСР розпочалися репресії, що також включали примусове виселення *«неблагонадійних елементів»*. Тоді з Ленінграда виселили представників дореволюційних привілейованих соціальних груп — колишніх підприємців, державних службовців, священнослужителів, офіцерів армії та флоту, жандармів, поліцейських тощо.

Паралельно радянська влада прагнула вирішити питання безпеки прикордонних територій. 4 березня 1935 р. ухвалено постанову Бюро Ленінградського обкому ВКП*(б)* про переміщення фінського населення з прикордоння. У межах цієї акції було депортовано **30 тис.** сімей фінів.

Відповідно до постанови ЦК КП*(б)*У від 20 грудня 1934 р. *«Про переселення з прикордонних районів німецького та польського населення»* у січні 1935 р. з території УРСР до Сибіру депортували **9 470** господарств *(40 тис. осіб)*. Надалі, згідно з постановою РНК СРСР від 28 квітня 1936 р., із прикордонних районів республіки виселяли поляків і німців, віднесених радянською владою до категорії *«неблагонадійних елементів»*. Загалом у межах цієї кампанії було примусово переселено **23 519** осіб.

21 серпня 1937 р. Раднарком СРСР ухвалив постанову *«Про виселення корейського населення прикордонних районів Далекосхідного краю»*. Формальною причиною стало те, що вони потенційно могли шпигувати на користь Японії.

До кінця жовтня 1937 р. операція була фактично завершена: 124 ешелонами депортовано **36 442** корейські господарства *(171,7 тис. осіб).* Разом із ними примусово виселили також близько **7 тис.** китайців.

Після початку Другої світової війни та поділу територій Польщі СРСР окупував сучасні західні землі України та Білорусі. 22 травня 1941 р. радянська влада розпочала масштабну операцію з депортації так званих *«контрреволюціонерів і націоналістів»* з Галичини та Волині.

Протягом наступних тижнів акцію поширили на інші регіони: у ніч із 12 на 13 червня депортації відбулися в Молдавській РСР, Чернівецькій та Ізмаїльській областях УРСР; 14 червня — у Литві, Латвії та Естонії; а в ніч із 19 на 20 червня — у Західній Білорусі. Із західних областей УРСР виселено близько **11 тис.** осіб, із західних регіонів БРСР депортували близько **21 тис.** осіб. Із Молдавської РСР, Чернівецької та Ізмаїльської областей УРСР переселено понад **30 тис.** людей, яких спрямували до Казахської та Комі АРСР, а також у Красноярський край, Омську й Новосибірську області.

Кількість депортованих естонців перевищила **10 тис.** осіб, латишів — **15,5 тис.,** литовців — **17,5 тис.**

Упродовж лютого 1940 р. — червня 1941 р. радянська влада здійснила кілька хвиль депортацій польського населення на Західній Україні та Західній Білорусі. Загальна кількість виселених поляків, за різними оцінками, становила від **309** до **380 тис.** осіб, серед яких переважали так звані *«осадники»* – колишні польські військові колоністи, а також біженці із центральних регіонів Польщі. Найбільші групи депортованих розмістили в Архангельській області *(приблизно 51 тис. осіб),* Свердловській *(27 тис.),* Новосибірській, Комі АРСР, Красноярському краї, а також у Вологодській, Іванівській і Молотовській областях *(від 10 до 20 тис. осіб у кожній).*

У липні 1940 р. **2 540** сімей *(6 973 особи)* фінського, шведського та норвезького населення депортували з Мурманська та Мурманської області до Карело-Фінської РСР, а ще **675** сімей *(1 743 особи)* інших національностей відправили до Алтайського краю.

Під час Другої світової війни радянська влада застосовувала також *«превентивні»* та *«відплатні»* типи депортацій. Після початку німецько-радянської війни радянське керівництво ухвалило рішення про виселення німців, яке проживало на території СРСР. Загалом примусовому переселенню піддали близько **1,2 млн** осіб із приблизно **1,5 млн** радянських німців. Депортація 1941 р. супроводжувалася ліквідацією Автономної РСР Німців Поволжя.

Каральні депортації були проведені щодо карачаївців, калмиків, чеченців, інгушів, балкарців та кримських татар. 2 листопада 1943 р. здійснено примусове виселення калмицького населення — загалом **69 267** осіб. Більшість депортованих направили до Казахстану *(12 342 сім'ї, або 45 501 особа).* Ще **22 900** осіб відправили до Киргизької РСР, а менші групи — до Таджикистану, Іркутської області та на Далекий Схід. Усього перша хвиля депортацій охопила **91 919** осіб, серед яких значну частку становили літні люди та діти.

У лютому — березні 1944 р. НКВС здійснив масштабну депортацію чеченців і інгушів — загалом понад **490 тис.** осіб. Більшість *(239 768 чеченців і 78 470 інгушів)* направили до Казахстану; ще **70 097** чеченців і **2 278** інгушів відправили до Киргизії.

У травні 1944 р. депортаційна кампанія охопила також балкарців — близько **37 тис.** осіб відправили до Казахстану та Киргизії. За офіційними звітами, у місцях поселення залишалося **33 тис.** осіб, тоді як решта загинули під час транспортування або були повернуті через помилкове включення до списків разом із кабардинцями.

Депортація кримськотатарського народу відбулася 18–20 травня 1944 р. за наказом Державного комітету оборони СРСР. Упродовж трьох діб із території Кримського півострова було примусово вигнано на спецпоселення та відправлено до ГУЛАГу близько **200 тис.** осіб — майже все кримськотатарське населення. Офіційним приводом для депортації стало звинувачення кримських татар у масовій зраді, колабораціонізмі та співпраці з німецькою окупаційною владою.

Справжніми геополітичними мотивами було прагнення радянського керівництва усунути мусульманське населення з прикордонного регіону, що мав стратегічне значення у відносинах із Туреччиною. Влітку з Криму були депортовані понад **43 тис.** болгар, вірмен, греків, іноземних громадян та *«антисоціальних елементів».*

З поверненням на західноукраїнські території радянська влада продовжила боротьбу з підпільним антирадянським рухом. За офіційними даними, у 1944–1946 рр. із території західних областей УРСР було депортовано **14 729** родин *(36 609 осіб),* а на початку 1948 р. їхня кількість перевищувала **77 тис.** Наймасштабнішою операцією проти українського підпілля стала проведена 21–26 жовтня 1947 р. операція *«Захід» («Запад»).* За кілька днів із західноукраїнських областей було депортовано понад 25 тис. родин *(приблизно 77 тис. осіб).* Їх спрямовували переважно до Кемеровської, Омської, Карагандинської, Челябінської, Красноярської областей, а також у Сибір та на Урал.

25 березня 1949 р. у республіках Балтії проведено операцію *«Прибій» («Прибой»).* Лише за три доби — до вечора 28 березня — було заарештовано **29 687** сімей *(89 874 особи),* а загалом упродовж місяця депортовано **30 630** сімей, або **94 779** осіб. Із Латвії виселили **42 149** осіб, із Литви — **31 917**, з Естонії — **20 173.** Депортованих направляли переважно до Сибіру — в Іркутську, Омську, Томську області, Красноярський і Новосибірський краї, а також до Амурської області.

На загал масовому внутрішньому примусовому переселенню *(від іншого району до іншої республіки)* були піддані близько **6 млн** мешканців СРСР.

Масштаб і географія депортацій засвідчують, що цей механізм став невід'ємною складовою тоталітарного управління, засобом придушення опору та уніфікації багатонаціонального простору СРСР.

РОЗДІЛ 49

РАДЯНСЬКА ЗОВНІШНЯ ЕКСПАНСІЯ

У ХОЛОДНУ ВІЙНУ

1945-1985 РР.

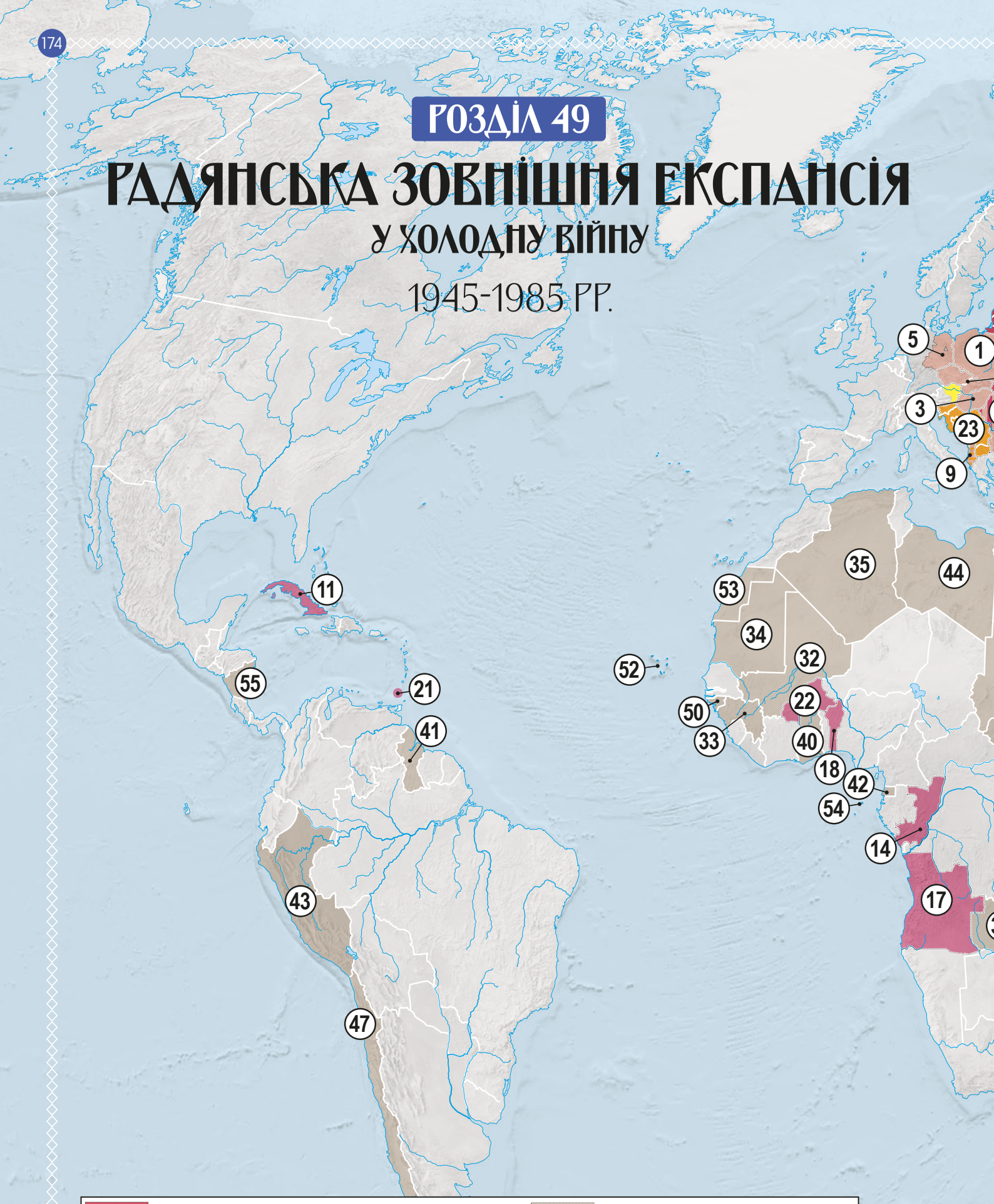

Радянський Союз у 1951-1991 рр.

① – ⑩ Держави-сателіти та часткові сателіти СРСР

⑪ – ㉒ Комуністичні (соціалістичні) держави-союзники та партнери СРСР

㉓ – ㉖ Комуністичні (соціалістичні) держави в амбівалентних стосунках із СРСР

㉗ – ㊻ Інші держави-союзники та партнери СРСР

Фінляндія (залежний від СРСР нейтралітет)

Окупована СРСР у 1945-1955 рр. частина Австрії

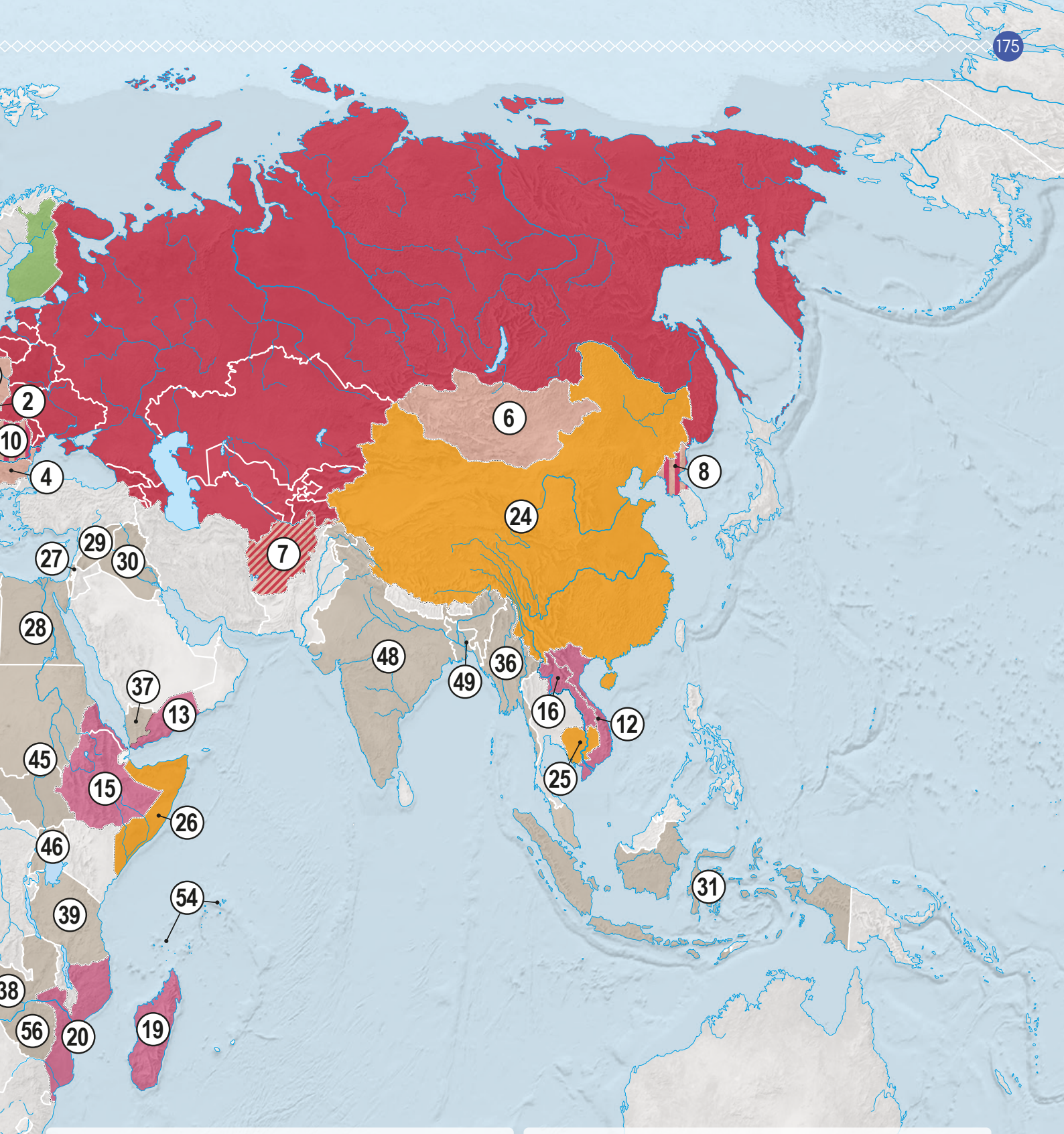

Цифрами позначені:

1. Польська Народна Республіка.
2. Чехословацька Соціалістична Республіка.
3. Угорська Народна Республіка.
4. Народна Республіка Болгарія.
5. Німецька Демократична Республіка *(трикутником позначений Західний Берлін під міжнародним управлінням).*
6. Монгольська Народна Республіка.
7. Демократична Республіка Афганістан, сателіт *(1978–1979, 1989–1991 рр.),* окупована *(1979–1989 рр.).*
8. Корейська Народно-Демократична Республіка, радянська адміністрація *(1945–1948 рр.),* сателіт *(1948–1956 рр.),* далі союзник.
9. Народна Республіка Албанія, сателіт *(1945–1961 рр.),* противник *(1961–1990 рр.),* далі партнер.

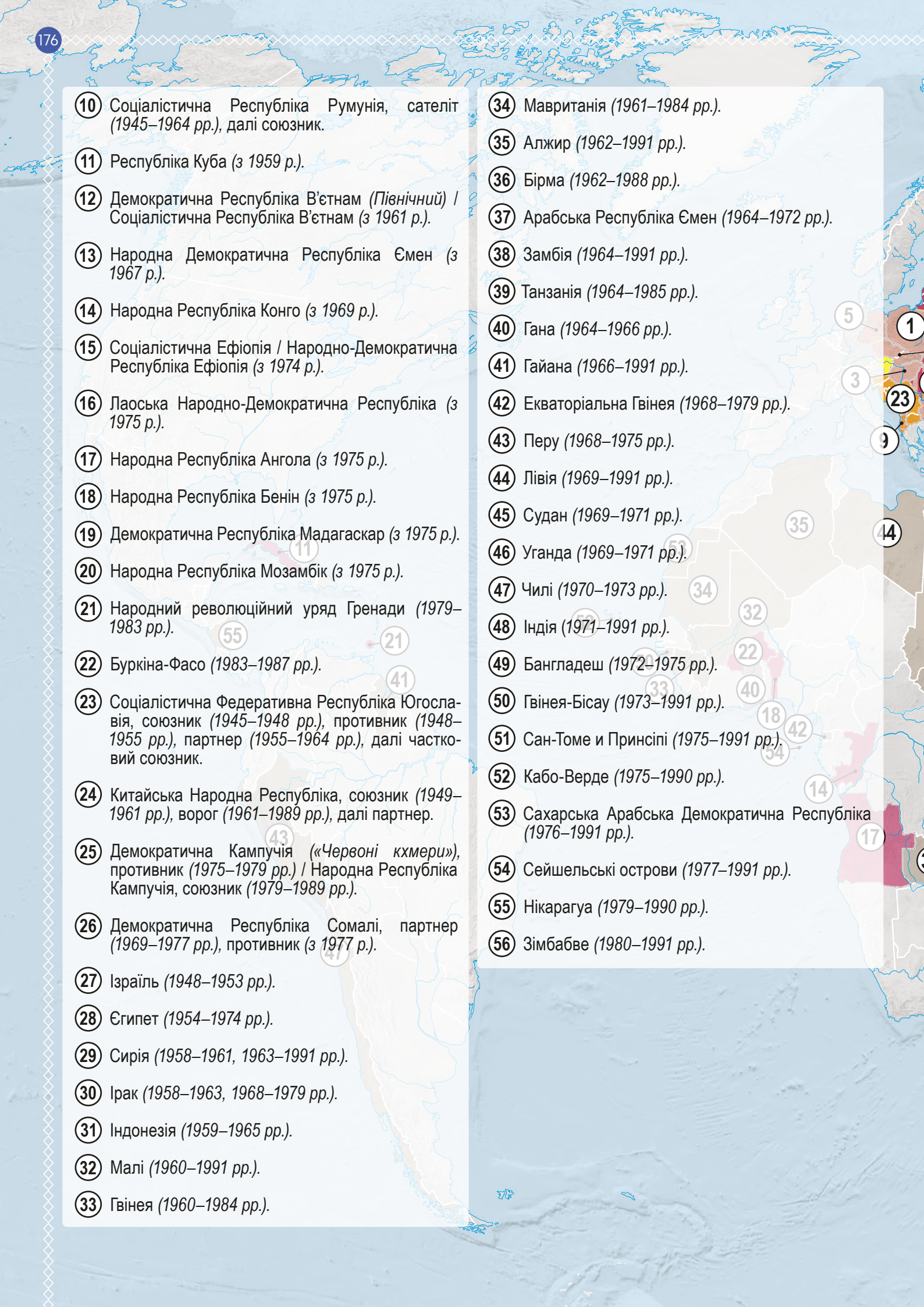

(10) Соціалістична Республіка Румунія, сателіт *(1945–1964 рр.)*, далі союзник.

(11) Республіка Куба *(з 1959 р.)*.

(12) Демократична Республіка В'єтнам *(Північний)* / Соціалістична Республіка В'єтнам *(з 1961 р.)*.

(13) Народна Демократична Республіка Ємен *(з 1967 р.)*.

(14) Народна Республіка Конго *(з 1969 р.)*.

(15) Соціалістична Ефіопія / Народно-Демократична Республіка Ефіопія *(з 1974 р.)*.

(16) Лаоська Народно-Демократична Республіка *(з 1975 р.)*.

(17) Народна Республіка Ангола *(з 1975 р.)*.

(18) Народна Республіка Бенін *(з 1975 р.)*.

(19) Демократична Республіка Мадагаскар *(з 1975 р.)*.

(20) Народна Республіка Мозамбік *(з 1975 р.)*.

(21) Народний революційний уряд Гренади *(1979–1983 рр.)*.

(22) Буркіна-Фасо *(1983–1987 рр.)*.

(23) Соціалістична Федеративна Республіка Югославія, союзник *(1945–1948 рр.)*, противник *(1948–1955 рр.)*, партнер *(1955–1964 рр.)*, далі частковий союзник.

(24) Китайська Народна Республіка, союзник *(1949–1961 рр.)*, ворог *(1961–1989 рр.)*, далі партнер.

(25) Демократична Кампучія *(«Червоні кхмери»)*, противник *(1975–1979 рр.)* / Народна Республіка Кампучія, союзник *(1979–1989 рр.)*.

(26) Демократична Республіка Сомалі, партнер *(1969–1977 рр.)*, противник *(з 1977 р.)*.

(27) Ізраїль *(1948–1953 рр.)*.

(28) Єгипет *(1954–1974 рр.)*.

(29) Сирія *(1958–1961, 1963–1991 рр.)*.

(30) Ірак *(1958–1963, 1968–1979 рр.)*.

(31) Індонезія *(1959–1965 рр.)*.

(32) Малі *(1960–1991 рр.)*.

(33) Гвінея *(1960–1984 рр.)*.

(34) Мавританія *(1961–1984 рр.)*.

(35) Алжир *(1962–1991 рр.)*.

(36) Бірма *(1962–1988 рр.)*.

(37) Арабська Республіка Ємен *(1964–1972 рр.)*.

(38) Замбія *(1964–1991 рр.)*.

(39) Танзанія *(1964–1985 рр.)*.

(40) Гана *(1964–1966 рр.)*.

(41) Гайана *(1966–1991 рр.)*.

(42) Екваторіальна Гвінея *(1968–1979 рр.)*.

(43) Перу *(1968–1975 рр.)*.

(44) Лівія *(1969–1991 рр.)*.

(45) Судан *(1969–1971 рр.)*.

(46) Уганда *(1969–1971 рр.)*.

(47) Чилі *(1970–1973 рр.)*.

(48) Індія *(1971–1991 рр.)*.

(49) Бангладеш *(1972–1975 рр.)*.

(50) Гвінея-Бісау *(1973–1991 рр.)*.

(51) Сан-Томе и Принсіпі *(1975–1991 рр.)*.

(52) Кабо-Верде *(1975–1990 рр.)*.

(53) Сахарська Арабська Демократична Республіка *(1976–1991 рр.)*.

(54) Сейшельські острови *(1977–1991 рр.)*.

(55) Нікарагуа *(1979–1990 рр.)*.

(56) Зімбабве *(1980–1991 рр.)*.

РАДЯНСЬКА ЗОВНІШНЯ ЕКСПАНСІЯ У ХОЛОДНУ ВІЙНУ

1945-1985 РР.

Завершення Другої світової війни та загострення суперечностей між колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції створили сприятливі умови для СРСР для закріплення свого впливу в країнах Центрально-Східної Європи, а також поширення його в інших частинах світу.

Під час IV Московської конференції 9–19 жовтня 1944 р. Вінстон Черчилль і Йосиф Сталін домовилися про розподіл сфер впливу у Східній та Південно-Східній Європі. Було досягнуто домовленостей про *«відсотковий розподіл»* впливу в урядах Румунії, Болгарії, Югославії, Греції та Угорщини.

На Ялтинській конференції 4–11 лютого 1945 р. Сталін, Черчилль і Франклін Рузвельт розглянули питання про територіальне майбутнє Польщі, яке було вирішене переважно на користь СРСР. Колишні східні території Польщі були приєднані до УРСР і БРСР. Лідери досягли компромісу щодо формування майбутнього уряду: до підконтрольного Москві *«Люблінського»* уряду було залучено представників польського уряду в еміграції, утворивши Тимчасовий уряд національної єдності. СРСР зобов'язався забезпечити проведення вільних виборів у Польщі, однак цього не зробив.

Декларація про визволену Європу, ухвалена на Ялтинській конференції, передбачала проведення у звільнених від нацистів країнах демократичних виборів під контролем союзників. Це дало змогу легітимізувати радянську військову присутність у Центрально-Східній Європі та створити підконтрольні Москві уряди. У Польщі вибори 1947 р. забезпечили утвердження прорадянського уряду Болеслава Берута.

Подібним чином події розгорталися у Чехословаччині. В утвореному після війни коаліційному уряді представники місцевої комуністичної партії контролювали ключові міністерства. У лютому 1948 р. внаслідок урядової кризи, спричиненої відмовою міністра внутрішніх справ, підконтрольного комуністам, прозвітувати щодо заміни офіцерів поліції на лояльних до партії осіб, дванадцять із двадцяти шести міністрів подали у відставку.

Вони сподівалися, що президент Едвард Бенеш не прийме їхніх заяв і змусить комуністів до компромісу. Однак лідер комуністів і глава уряду Клемент Готвальд зумів зберегти посаду та домігся заміщення відставлених міністрів.

Паралельно з ініціативи Комуністичної партії Чехословаччини у країні розпочалися масові акції протесту, найбільша з яких відбулася в Празі 21 лютого 1948 р. У результаті Бенеш був змушений прийняти відставку міністрів, а комуністи сформували однопартійний уряд. У травні 1948 р. було ухвалено нову конституцію; президент Бенеш відмовився її підписати та подав у відставку. Новим президентом став Готвальд.

У 1945–1948 рр. в Албанії, Югославії, Болгарії, Румунії, Польщі, Угорщині та Чехословаччині утвердилися комуністичні уряди. У вересні 1947 р. для посилення координації їхньої діяльності було створено Комінформ *(Інформаційне бюро комуністичних і робітничих партій).* Зустріч представників комуністичних партій відбулася у польському місті Шклярська Поремба. У промові секретаря ЦК ВКП*(б)* Андрія Жданова було проголошено розкол світу на два табори — імперіалістичний на чолі зі США та демократичний на чолі з СРСР.

Штаб-квартира Комінформу спочатку розташовувалася в Белграді, але через конфлікт між Сталіним і Йосипом Тіто, який прагнув незалежності, Югославію було виключено з організації, а її штаб перенесено до Бухареста.

У січні 1949 р. у Москві створено Раду економічної взаємодопомоги *(РЕВ),* яка координувала економічні зусилля урядів комуністичних країн. Її засновниками стали Болгарія, Польща, Румунія, Угорщина, Чехословаччина та СРСР. У 1950 р. до організації приєдналася Німецька Демократична Республіка *(НДР),* у 1962 р. — Монгольська Народна Республіка, у 1971 р. — Республіка Куба, у 1978 р. — В'єтнамська Соціалістична Республіка.

У 1949 р. з ініціативи СРСР постала Всесвітня рада миру, яка пропагувала ідеї миру та роззброєння, водночас просуваючи ідеологічні та геополітичні впливи СРСР.

14 травня 1955 р. для закріплення геополітичного впливу СРСР у Східній Європі було підписано Варшавський договір — угоду про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між Албанією, Болгарією, НДР, Польщею, Румунією, Угорщиною, Чехословаччиною та СРСР. Фактично це був військово-політичний союз, що мав стати противагою НАТО та забезпечити Москві контроль над союзними країнами.

1 серпня 1975 р. представники 35 держав, включно з СРСР, США та більшістю європейських країн, підписали Гельсінський заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі. Документ закріпив післявоєнні кордони в Європі, визнавши їх непорушними, але водночас містив положення про права людини, свободу інформації та пересування, що стало викликом радянській системі.

В інших частинах світу СРСР намагався закріпити за собою образ антиімперіалістичної сили, що підтримує деколонізаційні процеси в Азії, Африці та Латинській Америці.

Після перемоги над Японією у Другій світовій війні Корейський півострів був поділений між СРСР та США по 38-й паралелі. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 1947 року рекомендувала створити робочу групу для підготовки виборів на півострові. Радянська адміністрація не допустила представників групи на контрольовані території Північної Кореї. У результаті вибори було проведено 1948 р. лише у південній частині півострова. 15 серпня 1948 р. було утворено Республіку Корея, а 9 вересня 1948 р. — Корейську Народно-Демократичну Республіку на чолі з Кім Ір Сеном, який у роки війни перебував у СРСР.

Після виведення американських військ 1949 р. Кім Ір Сен планував збройним шляхом об'єднати обидві корейські держави. Для цього він заручився підтримкою Сталіна та Мао Цзедуна. Прямо не втручаючись у військовий конфлікт, який розпочався 25 червня 1950 р., СРСР схвалив план вторгнення північнокорейських військ, надав радників, інструкторів, медикаменти, паливно-мастильні матеріали та інші ресурси. Військові дії завершилися влітку 1953 р. договором про припинення вогню, а КНДР і надалі залишалася під сильним впливом СРСР.

Дружні відносини СРСР підтримував і з Китайською Народною Республікою *(КНР)*. Після перемоги та утвердження Комуністичної партії Китаю *(КПК)* при владі, під час візиту Мао до Москви 14 лютого 1950 р. між СРСР і КНР було підписано договір про дружбу, союз і взаємну допомогу. Згідно з ним, СРСР надавав Китаю економічну, військову та технічну підтримку, сприяв індустріалізації та модернізації Народно-визвольної армії. Проте після смерті Сталіна 5 березня 1953 р., а особливо після *«розвінчання культу особи Сталіна»* на XX з'їзді КПРС 1956 р., відносини погіршилися й у 1960-х рр. переросли у глибоке ідеологічне протистояння та прикордонні конфлікти.

В'єтнам став іншим важливим напрямом радянської політики в Азії. Після поразки Франції у війні за збереження свого впливу в Індокитаї, за Женевськими угодами 1954 р. країну було тимчасово розділено по 17-й паралелі. Північний В'єтнам очолив комуністичний уряд Хо Ші Міна, а південь орієнтувався на США. Із 1960-х рр. СРСР став головним союзником Ханоя, постачаючи зброю, техніку, радників і ресурси. Після об'єднання країни та завершення війни В'єтнам увійшов до сфери радянського впливу.

Співпраця СРСР у різних сферах відбувалася також із країнами *«руху неприєднання»* – Єгиптом, Індією, Індонезією тощо. Для поширення власного впливу Москва активно використовувала науково-технічну, освітню та культурну співпрацю, створюючи й підтримуючи відповідні ініціативи.

У Латиноамериканському регіоні під вплив СРСР потрапила Куба, де до влади прийшли повстанці на чолі з Фіделем Кастро. СРСР надав політичну та економічну підтримку новому уряду, а в жовтні 1962 р. Микита Хрущов ухвалив рішення розмістити на Кубі ракети з ядерними боєголовками. Це спричинило *«Карибську кризу»* — американську блокаду острова із загрозою прямого зіткнення з СРСР. У подальші десятиліття Холодної війни Куба під керівництвом Кастро стала радянським плацдармом в Латинській Америці.

СРСР підтримав Фронт національного визволення Алжиру у війні за незалежність від Франції, надаючи зброю через треті країни та підтримку в ООН. У 1962 р. Алжир проголосив незалежність, а Москва допомогла у створенні армії, промисловості й енергетики. Тісними були також зв'язки СРСР з іншими колишніми французькими колоніями Африки — Гвінеєю та Конго.

У 1974 р. в Ефіопії було повалено монархію, і до влади прийшов військовий режим Менгісту Хайле Маріама, який проголосив соціалістичний курс. СРСР активно підтримував новий уряд — надавав сучасну зброю, радників і економічну допомогу, особливо під час ефіопо-сомалійської війни 1977–1978 рр., коли радянська підтримка стала вирішальною.

СРСР також підтримував антиколоніальні рухи у колишніх колоніях Португалії — Анголі та Мозамбіку. У 1970-х рр. Москва надавала військову й економічну допомогу Народному рухові за визволення Анголи на чолі з Аґостіно Нето. Після здобуття незалежності Мозамбіком 25 червня 1975 р. СРСР підтримував правлячу партію *«Фронт визволення Мозамбіку»* та її лідера Самору Машела у військовій, економічній та освітній сферах.

У грудні 1979 р. радянські війська були введені до Афганістану для підтримки Народно-демократичної партії Афганістану. Президент Хафізулла Амін, який просив радянської допомоги, загинув під час штурму свого палацу; замість нього встановлено маріонетковий уряд Бабрака Кармаля. Попри обмежений контингент, СРСР був втягнутий у тривалу війну, яка стала символом кризи радянської імперії, виявивши її економічну, політичну й моральну виснаженість. Виведення радянських військ у 1989 р. означало поразку СРСР у цьому конфлікті та прискорило занепад його впливу не лише в регіоні, а й у всьому світі.

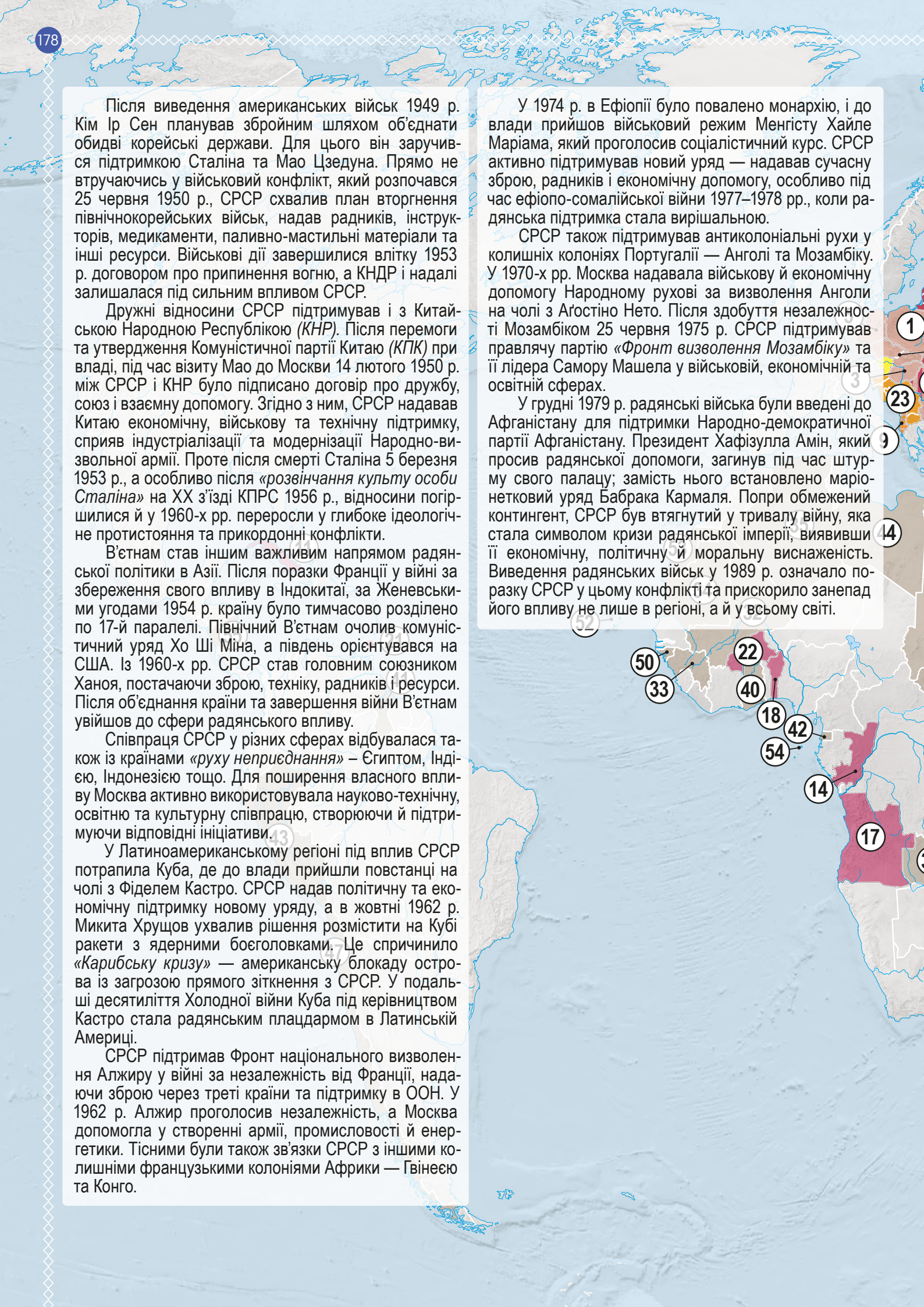

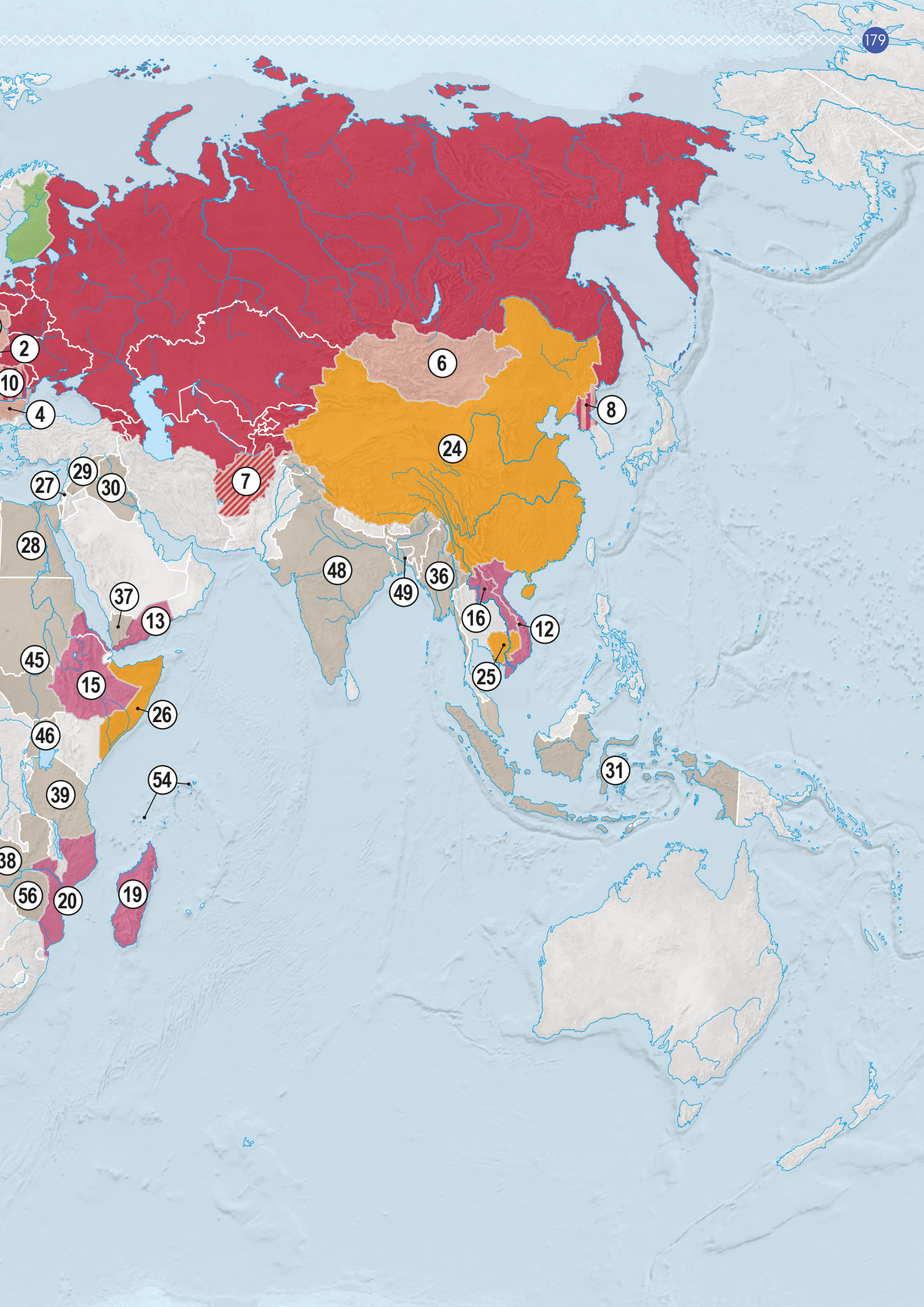
2
10
4
6
8
24
7
29
27
30
28
48
49
36
37
13
16
12
45
15
25
26
46
31
54
39
38
56
20
19

РОЗДІЛ 50

РОСІЙСЬКИЙ КОЛОНІАЛІЗМ В СРСР

1941-1985 РР.

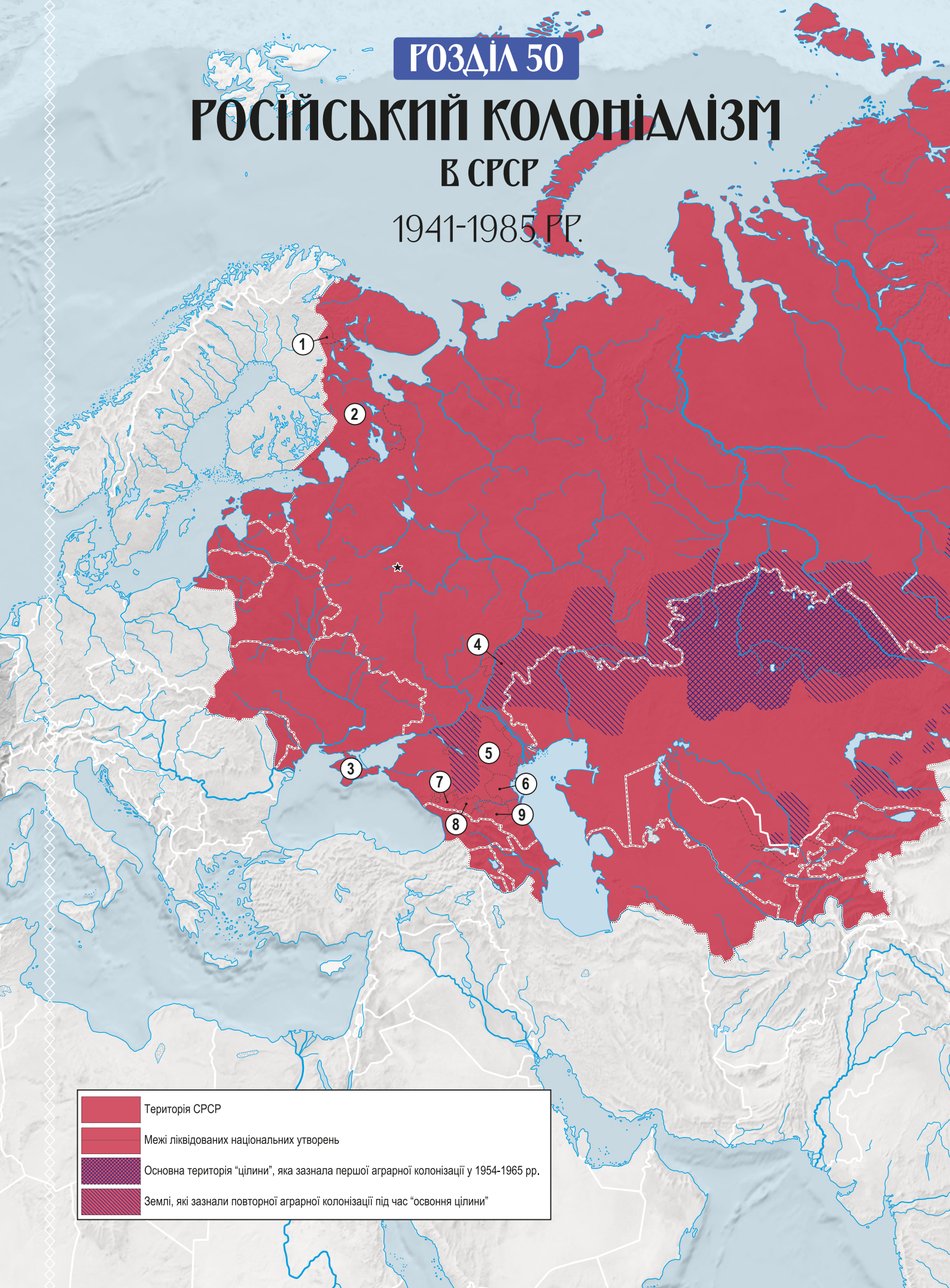

Цифрами позначені ліквідовані національні утворення:

1. Територія Карело-Фінської РСР, передана до складу РРФСР у 1955 р.
2. КФРСР *(понижена до Карельської АРСР у липні 1956 р.).*
3. Кримська АРСР *(перетворена на область у червні 1945 р., передана до складу УРСР у квітні — травні 1954 р., відновлена там як АРСР у лютому 1991 р.).*
4. АРСР Німців Поволжя *(ліквідована у серпні 1941 р.).*
5. Калмицька АРСР *(ліквідована у грудні 1943 р. і розділена між сусідами, відновлена як автономна область (АО) у січні 1957 р., підвищена до АРСР у липні 1958 р.).*
6. Кізлярський округ Дагестанської АРСР, включений безпосередньо до складу РРФСР у 1938 р., більша частина повернута у 1957 р.
7. Карачаївська АО *(ліквідована у жовтні 1943 р. і розділена між сусідами, відновлена як Карачаєво-Черкеська АО в лютому 1957 р.).*
8. Кабардино-Балкарська АРСР *(перетворена на Кабардинську АРСР у квітні 1944 р. з частковою втратою територій, відновлена у січні 1957 р.).*
9. Чечено-Інгушська АРСР *(ліквідована в лютому 1944 р. і розділена між сусідами, відновлена у січні 1957 р.).*

РОСІЙСЬКИЙ КОЛОНІАЛІЗМ В СРСР
1941-1985 РР.

У 1941–1985 рр. імперська політика СРСР продовжувала традиції російського колоніалізму відносно радянських республік та автономних адміністративних одиниць РРФСР. Це проявлялося у демографічній сфері, національній політиці, економіці, освіті та культурі. Починаючи з тосту Йосифа Сталіна за *«російський народ» (24.05.1945),* русифікація після перерви на Другу світову війну знову стала мейнстрімом внутрішньої національної політики в СРСР.

Період 1946–1951 рр., відомий за іменем головного радянського ідеолога як *«Ждановщина»,* характеризувався не лише боротьбою із *«низькопоклонством перед Заходом»* в російській літературі. У цей час значно більшого тиску зазнали українська та білоруська культури, в яких розгорнулися кампанії проти *«націоналістичних ухилів»,* під заборону потрапили навіть найлояльніші до режиму митці та вчені. У 1946 р. в черговий раз була офіційно ліквідована Греко-католицька церква. Розвінчання *«культу особистості»* у 1956 р. не містило засудження масових репресій за національною ознакою; деяким з *«покараних народів»,* зокрема кримським татарам, не дозволили повернення на батьківщину.

Упродовж 1958–1961 рр. партійне керівництво Туркменської, Узбецької, Таджицької, Азербайджанської, Латвійської та Молдавської РСР було звинувачене у потуранні місцевим націоналістичним тенденціям і звільнене, 1972 р. через аналогічні закиди в УРСР Петро Шелест був замінений на Володимира Щербицького.

Упродовж 1959–1979 рр. чисельність росіян в СРСР зросла з **97,9** до **113,5 млн** осіб. Попри зменшення їхньої частки в загальному населенні Союзу з **85,8%** до **82,6%**, у національних республіках *(крім середньоазійських)* кількість росіян збільшилася. Цей процес супроводжувався політикою, спрямованою на формування *«єдиного радянського народу»* та поступове нівелювання національних відмінностей.

Найпомітніше такі демографічні процеси проявилися в Українській, Білоруській, Молдавській та прибалтійських РСР. В Україні частка росіян зросла з **16,9%** у 1959 р. до **21,1%** у 1979 р. та **22%** у 1989 р., що було наслідком масового переселення робітників та спеціалістів із РРФСР в ході індустріалізації Донбасу, Криму, півдня та сходу республіки. У Латвії, Естонії та Молдові частка росіян перевищила чверть населення, що призвело до істотних змін у мовному та культурному середовищі цих країн.

У 1959–1979 рр. в демографічній структурі власне РРФСР повністю переважали росіяни. Їхня частка становила понад **82%** населення республіки. Водночас у межах автономних республік і областей спостерігалися помітні відмінності, що відображали як наслідки радянської міграційної політики, так і тенденції розвитку місцевих народів.

Зокрема, у більшості північних і центральних автономій *(Комі, Карельська, Удмуртська, Мордовська, Татарська АРСР)* зберігалася або навіть зростала частка росіян. У Комі АРСР цей показник зріс із **48,4%** до **56,7%**, у Карельській — із **63,4%** до **71,3%**, в Якутській — із **44,2%** до **50,4%.** Така динаміка зумовлювалася осіданням в регіоні випущених на волю в'язнів ГУЛАГу, розвитком лісової, гірничодобувної та енергетичної галузей, а також організованим переміщенням робочої сили з європейської частини РРФСР у рамках освоєння *«Крайньої Півночі».*

Натомість у південних і кавказьких регіонах *(Дагестанська, Кабардино-Балкарська, Чечено-Інгушська, Тувинська АРСР)* відбувалося поступове скорочення питомої ваги етнічних росіян. На цей процес вплинули два чинники – повернення із заслання депортованих народів та вищі показники народжуваності корінного населення.

В економічній сфері діяли численні постанови Ради Міністрів СРСР і Держплану, які підпорядковували господарства республік загальносоюзним потребам. Наприклад, постанова від 1954 р. *«Про освоєння цілинних земель»* передбачала масштабне переселення росіян і українців до Казахстану, що не лише змінювало етнічний баланс, а й зміцнювало адміністративний контроль Москви над республікою. Казахстанська РСР посідала особливе місце у демографічній структурі Союзу — росіяни становили там понад **40%** населення, а в північних областях — понад **50%.**

Демографічна асиміляція в СРСР доповнилася мовною русифікаційною політикою. 24 грудня 1958 р. був ухвалений Закон СРСР *«Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР».* Одним із його ключових положень було надання батькам права вибору мови навчання дітей, що фактично легітимізувало скорочення навчання національними мовами. Закон був продубльований у всіх союзних республіках протягом 1959 р. Формально ці акти утверджували принцип добровільності, однак у реальності сприяли розширенню сфер уживання російської мови, яку вважали *«мовою міжнаціонального спілкування»* та обов'язковим інструментом професійного зростання. Програма КПРС 1961 р. затвердила курс на подальше зближення та досягнення *«повної єдності»* націй.

Відсоток україномовних школярів у 1951–1956 рр. знизився з **81%** до **65%.** Внаслідок реформи освіти 1958–1964 рр. у школах УРСР відбулося істотне посилення позицій російської мови. Кількість навчальних годин, відведених на її вивчення та на курс російської літератури, було збільшено, тоді як обсяг викладання української мови скоротився. З навчальних планів шкіл з польською, молдовською та угорською мовами викладання вилучено предмет *«українська мова та література»,* натомість залишено дисципліни *«російська мова та література»* та *«рідна мова та література».* В цілому в республіці у **31%** шкіл велося навчання російською. Набагато проблемнішою була ситуація у вищій освіті — 1959 р. в Києві лише **23%** студентів слухали лекції українською.

1961 р. Микита Хрущов оголосив про створення в СРСР *«нової історичної спільноти»* — радянського народу, з російською як мовою міжнаціонального спілкування.

Наступна хвиля русифікаційної політики в освіті припала на 1970–1980-х рр. З 1970 р. всі дисертації належало писати російською мовою. Конституція СРСР 1977 р. у статті 50 визначала російську мову як головний засіб *«міжнаціонального спілкування»,* що сприяло її офіційному домінуванню в освіті, адміністрації, науці й армії.

Постанова Ради Міністрів УРСР 1978 р. *«Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в Українській РСР»* передбачала системне розширення викладання російської мови в загальноосвітніх школах. На її основі колегія Міністерства освіти УРСР ухвалила директиву *«Про вдосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах республіки»,* яка зобов'язувала збільшити підготовку фахівців з російської мови.

У 1983 р. була ухвалена спільна постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР *«Про покращення вивчення російської мови в школах республік»,* якою запроваджувалася **15%** доплата вчителям російської мови в неросійськомовних навчальних закладах.

На РРФСР ці заходи позначилися несуттєво. Частка шкіл з російською мовою навчання зросла з **97%** у 1980/1981 навчальному році до **98,1%** у 1986/1987 рр.

В інших союзних республіках темпи русифікації варіювалися, але тенденція до зростання частки викладання російською мовою була спільною. Найпомітніше зростання відбулося в Білоруській РСР — із **65%** до **77%** за зазначений період.

Якщо у 1980/1981 рр. українською мовою навчалися **54,6%** школярів в УРСР, то у 1988/ 1989 рр. — **47,5%.** У Донецьку, Луганську, Миколаєві та Сімферополі не залишилося жодної школи з українською мовою викладання. У 1985 р. кількість учнів у російськомовних класах вперше перевищила кількість школярів в україномовних.

Упродовж 1965–1978 рр. у СРСР спостерігалося суттєве посилення позицій російської мови у видавничій сфері. Кількість найменувань книг і брошур російською мовою зросла з **57,5 тис.** до **66,3 тис.,** що становило понад **80%** загального накладу видань у країні.

Водночас у більшості союзних республік відбувалося скорочення або стагнація книговидання національними мовами. Подібна динаміка спостерігалася у виданнях на білоруській, азербайджанській, вірменській, туркменській та литовській мовах. Натомість незначне зростання або стабільність друкування книг та брошур національним мовами фіксувалися лише у деяких республіках — зокрема, у Киргизькій та Грузинській РСР.

Упродовж 1959–1980 рр. частка найменувань книг українською мовою в УРСР впала з **60%** до **24%.** У 1961 р. кількість російськомовних та україномовних книг зрівнялася на піку *(приблизно по 4 тис., до того вона зростала більш-менш рівномірно).*

Після цього почалося велике розходження, і 1990 р. в республіці було видано 6500 найменувань книг російською мовою і лише 1700 українською. Така ситуація зберігалася до 1994 р.

Загальний наклад книг українською мовою в УРСР *(включаючи підручники)* перевершував такий російською до 1975 р. *(100 млн проти 60 млн відповідно).* У 1985 р. вони зрівнялися на позначці **80 млн**, після чого наклади російською переважали аж до 2018 р.

У 1970-х рр. в УРСР виходили 11 наукових журналів російською мовою, 2 — двома мовами, 1 — українською. Частка українських журналів упродовж 1969–1980 рр. упала з **46%** до **19%.**

З 1978 р. до 1988 р. на Одеській кіностудії було знято 57 фільмів російською мовою і лише 3 — українською. На початку 1980-х рр. на 48 російськомовних театрів-студій припадали лише 2 україномовні.

Ще стрімкіше погіршувалася ситуація в БРСР — частка книжкових найменувань білоруською мовою упродовж 1950–1965 рр. знизилася з **85%** до **31%.**

Все це призвело до того, що російська мова почала заміняти рідну у неросіян. Кількість українців, які назвали російську своєю рідною мовою, упродовж 1959–1989 рр. зросла з **6%** до **16%**; білорусів — з **7%** до **20%.**

У 1965–1978 рр. і всередині РРФСР спостерігалося стійке скорочення обсягів книговидавництва мовами корінних народів, що свідчило про поступову маргіналізацію цих мов у культурному просторі республіки. Якщо у 1965 р. кількість видань неросійськими мовами становила десятки та навіть сотні найменувань, то до кінця 1970-х рр. становище докорінно змінилося. Найбільш помітно скоротилися тиражі чуваською *(з 132 до 87),* татарською *(з 230 до 199),* якутською *(з 100 до 65),* мордовською *(з 62 до 41)* і марійською *(з 67 до 46)* мовами. У низки народів Сибіру, Поволжя та Північного Кавказу ситуація була подібною — спостерігалося зменшення кількості видань бурятською, тувинською, комі та осетинською мовами.

РОЗДІЛ 51

АНТИРАДЯНСЬКИЙ СПРОТИВ У СРСР ТА СВІТІ

1945-1985 РР.

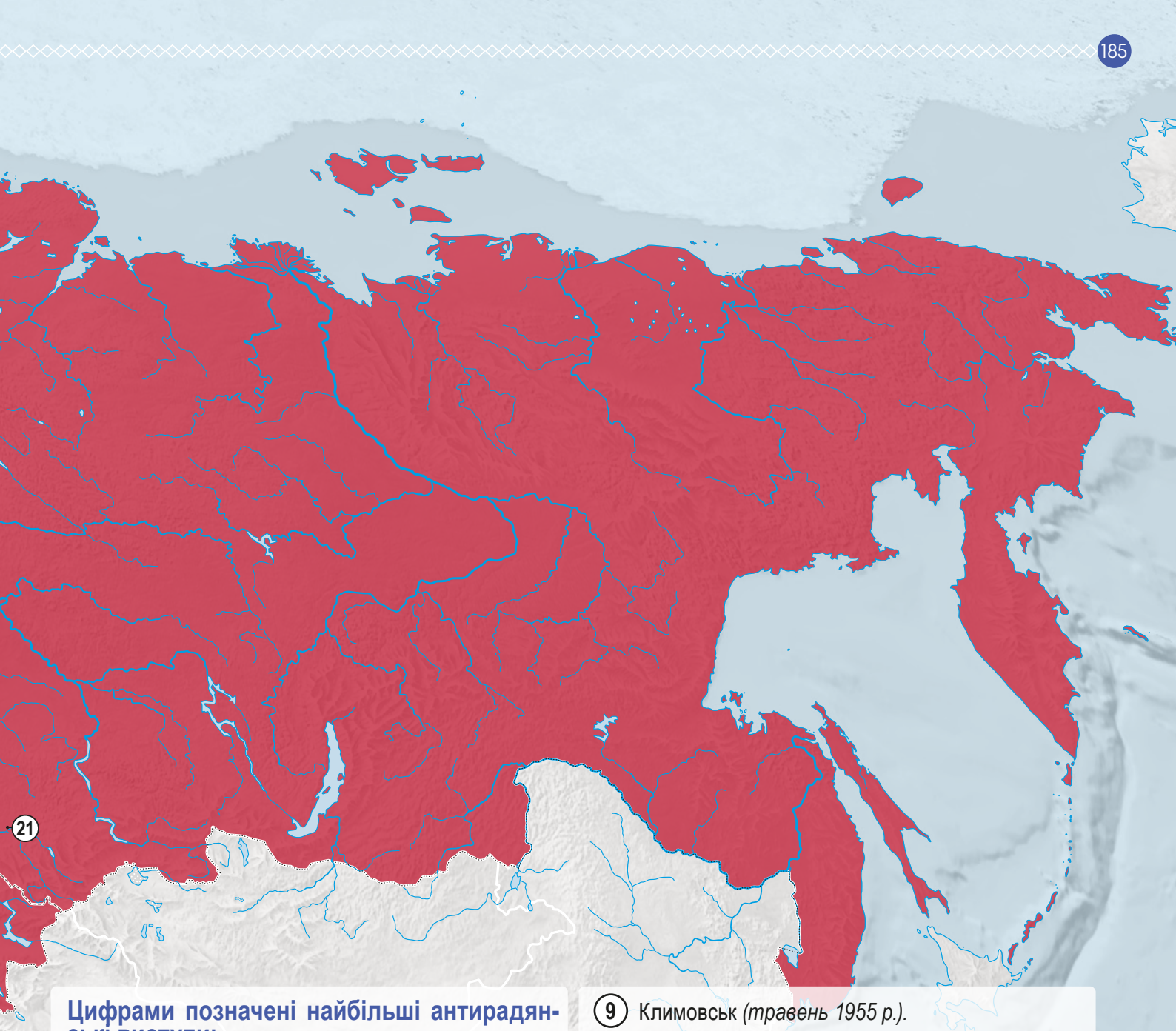

Цифрами позначені найбільші антирадянські виступи:

1. Ареал діяльності УПА у 1944–1947 рр.
2. Ареал діяльності *«Лісових братів»* до 1947 р.
3. Ареал діяльності *«Вольності і незалежності»* та інших польських *«проклятих солдат»* у 1947 р.
4. Табір *«Горлаг»* — Норильськ *(травень — серпень 1953 р.).*
5. Пльзень *(червень 1953 р.).*
6. Берлін, Дрезден, Лейпциг, Магдебург *(червень 1953 р.).*
7. Табір *«Речлаг»* — Воркута *(липень — серпень 1953 р.).*
8. Табір *«Степлаг»* — Кенгір *(травень — червень 1954 р.).*
9. Климовськ *(травень 1955 р.).*
10. Новоросійськ *(січень 1956 р.).*
11. Тбілісі *(березень 1956 р.).*
12. Познань *(червень 1956 р.).*
13. Оренбург *(липень 1956 р.).*
14. Будапешт *(жовтень — листопад 1956 р.).*
15. Бидгощ *(листопад 1956 р.).*
16. Щецин *(грудень 1956 р.).*
17. Подольск *(червень 1957 р.).*
18. Грозний *(серпень 1958 р.).*
19. Темиртау *(серпень 1959 р.).*
20. Краснодар *(січень 1961 р.).*

21. Бійськ *(червень 1961 р.).*
22. Муром *(червень 1961 р.)*
23. Александров *(липень 1961 р.).*
24. Беслан *(вересень 1961 р.).*
25. Новочеркаськ *(червень 1962 р.).*
26. Кривий Ріг *(червень 1963 р.).*
27. Сумгаїт *(листопад 1963 р.).*
28. Бронніци *(квітень 1964 р.).*
29. Ставрополь *(квітень 1964 р.).*
30. Фрунзе/Бішкек *(травень 1967 р.).*
31. Чимкент/Шимкент *(червень 1967 р.).*
32. Степанакерт *(липень 1967 р.).*
33. Слуцьк *(жовтень 1967 р.).*
34. Нальчик *(липень 1968 р.).*
35. Прага *(серпень 1968 р.).*
36. Табір — Зарафшан *(липень — серпень 1969 р.).*
37. Прага, Брно *(серпень 1969 р.).*
38. Гданськ, Щецин *(грудень 1970 — січень 1971 рр.).*
39. Каунас *(травень 1972 р.).*
40. Дніпродзержинськ/Кам'янське *(червень 1972 р.).*
41. Рубцовськ *(травень 1974 р.).*
42. Табір — Смоленськ *(1978 р.).*
43. Орджонікідзе/Владикавказ *(жовтень 1981 р.).*
44. Шахта Вуєк — Катовіце, Гданськ *(грудень 1981 р.).*
45. Леніногорськ *(серпень 1984 р.).*
46. Кирджалійська і Слівенська області *(грудень 1984 — січень 1985 рр.).*

Список сформовано за наступними критеріями: або тривалість більше одного дня, або понад 1000 учасників заворушень, або захоплення адмінбудівель в ході протестів, або загиблі внаслідок застосування зброї при придушенні. Не враховані зіткнення футбольних фанатів чи банд, а також мирні мітинги незалежно від масштабу.

АНТИРАДЯНСЬКИЙ СПРОТИВ У СРСР ТА СВІТІ 1945-1985 РР.

Антирадянський спротив у 1945–1985 рр. умовно можна розділити на дві групи:

а) опір безпосередньо на територіях СРСР,

б) опір у країнах Центрально-Східної Європи.

Спротив всередині СРСР у перші роки після Другої світової війни був представлений діяльністю збройних загонів на територіях західних областей УРСР та балтійських країн. На українських теренах він здійснювався Українською повстанською армією *(УПА)*, яка боролася за відновлення незалежності України, протидіяла колективізації, радянізації та масовим депортаціям місцевого населення. У балтійських республіках: Литві, Латвії, Естонії, — аналогічну боротьбу вели *«Лісові брати»*. Вони створювали партизанські загони, організовували напади на радянські гарнізони та каральні органи, поширювали антикомуністичну інформацію.

Активна фаза боротьби тривала до початку 1950-х рр., хоча окремі осередки опору існували до наступного десятиліття. Радянські спецслужби — НКВС – МДБ – КДБ, — проводили масштабні військові операції з ліквідації партизанських загонів, використовували агентурно-бойові групи з перевдягнених чекістів та перевербованих упівців, депортації *«ворожих елементів»*, масові арешти і пропагандистські кампанії для дискредитації руху опору. Це стало причиною скорочення чисельності УПА та переходу у 1949 р. з ініціативи головнокомандуючого Романа Шухевича на підпільну боротьбу з зосередженням на антирадянській агітації.

У 1950 р. після загибелі Шухевича УПА очолив Василь Кук, який став останнім її головним командиром. Його заарештували у травні 1954 р., відтак активна діяльність УПА припинилася. Останній бій загону УПА стався 1960 р., останній бій одинака — 1967 р., останній підпільник легалізувався 1991 р.

Литовські антикомуністичні партизани у 1948 р. створили *«Союз борців за свободу Литви»*, який очолив Йонас Жямайтіс-Вітаутас. Радянська влада, використовуючи амністію, виселення та репресії, зуміла придушити рух. Останнім командиром *«Союзу»* був Адольфас Раманаускас. Його заарештували у 1956 р. і стратили наступного року.

В інших національних республіках СРСР спостерігалися окремі прояви неорганізованого спротиву — від акцій саботажу на виробництві до таємного дотримання релігійних обрядів. В окремих випадках мали місце народні бунти, спричинені соціально-економічними труднощами, репресіями та невдоволенням політикою влади.

Так, 2 травня 1955 р. в Климовську Московської області відбулася акція протесту за участі близько **2 тис.** осіб, а в 1956 р. подібні виступи пройшли у Новоросійську, Тбілісі та Оренбурзі.

У червні 1957 р. в підмосковному Подольську протестували понад **3 тис.** робітників, а 1–3 серпня 1959 р. в Теміртау *(Казахська РСР)* заворушення за участі **5000** осіб переросли у збройне протистояння з силовими структурами.

Радянська влада придушувала будь-які форми народного невдоволення. Особливо кривавим став Новочеркаський розстріл 1962 р. у Ростовській області, коли війська відкрили вогонь по робітниках, що протестували проти підвищення цін і низьких зарплат. Загалом загинуло **24** особи, ще **39** було поранено.

Після смерті Йосифа Сталіна 5 березня 1953 р. спалахнули масові виступи в'язнів таборів ГУЛАГу. Особливе невдоволення викликало те, що оголошена тоді амністія не стосувалася політичних в'язнів.

У 1953 р. відбулися виступи в Норильську *(Горлаг)* і Воркуті *(Речлаг)*. У Норильську з 26 травня по 4 серпня 1953 р. повстали близько **17 тис.** в'язнів більш як 80 національностей, вимагаючи перегляду справ. Левову частину повстанців становили українці, колишні учасники збройного підпілля. Повстання тривало понад два місяці та стало першим масштабним протестом після смерті Сталіна. Загинуло до **150** осіб, ще майже **3 тис.** активістів були ув'язнені з посиленими умовами утримання.

19 липня 1953 р. трохи більше трьох сотень в'язнів Воркутинського табору відмовилися виходити на роботу. 22 липня їх кількість зросла до **1,5 тис.,** а вже наступного дня – **3 тис.** Учасники акцій непокори *(загалом 12 тис. осіб)* висунули вимоги до адміністрації табору щодо відміни каторжних робіт, зменшення строків покарання та прохання зустрічі з представником ЦК КПРС. Адміністрація табору пішла на деякі поступки, але вимоги протестувальників зросли. Вони вимагали звільнення всіх в'язнів та цілковитого виконання попередніх вимог. 29 липня до Воркути прибула комісія, яку очолив заступник міністра МВС СРСР. Вона намагалася переконати протестуючих повернутися до виконання робіт, але ті відповіли відмовою. У результаті придушення повстання загинули **53** особи, **138** отримали поранення.

16 травня 1954 р. розпочався один з найбільших антирадянських виступів – Кенгірське повстання у Казахській РСР. Близько **20 тис.** ув'язнених, серед яких було багато колишніх учасників антирадянського підпілля з України, Балтії та Кавказу, протягом 40 днів утримували табір, створивши власне самоврядування. Приводом до виступу став розстріл вартовим колони ув'язнених — загинули **13** осіб, **5** померли пізніше від поранень, **33** було поранено. Повстання було жорстоко придушене з використанням танків, що призвело, за офіційними даними, до сотень смертей. Учасники тих подій свідчать, що число вбитих та поранених могло бути набагато вищим.

Серед депортованих народів СРСР, зокрема кримських татар, німців Поволжя, чеченців, інгушів, месхетинців та інших, активно розвивався петиційний рух – форма ненасильницького спротиву радянській національній політиці. Особливо масштабного характеру набув рух кримських татар. Його лідери з 1956 р. систематично надсилали до Москви делегації з пети-

ціями з десятками тисяч підписів, а згодом – організовували мирні ходи й мітинги в столиці та великих містах Середньої Азії. У 1960–1970-х рр. активісти, серед яких відомі правозахисники Петро Григоренко, Мустафа Джемілєв, Айше Сейітмуратова, стали символами ненасильницького опору системі.

Іншим видом спротиву тоталітарному режиму в СРСР була діяльність дисидентів. Вони виступали за дотримання прав людини в СРСР, діючи в рамках радянської правової системи. У період розрядки міжнародних відносин виникла Ініціативна група із захисту прав людини в СРСР *(1969 р.)* на чолі з Петром Якіром та Віктором Красіним, Московська Гельсінська група *(1976 р.),* яку очолив Юрій Орлов, Українська Гельсінська група *(1976 р.)* на чолі з Миколою Руденком. У 1977–1978 рр. особливого резонансу набули судові процеси проти Андрія Сахарова, Мустафи Джемілєва, Левка Лук'яненка, Івана Дзюби, Василя Стуса, В'ячеслава Чорновола.

Задля відстоювання своїх прав політичні в'язні часто вдавалися до голодувань. У відповідь радянський режим широко застосовував каральну психіатрію — ув'язнюючи та калічачи десятки тисяч людей у спецлікарнях. Поширеними також залишалися засудження противників влади за *«тунеядство»* при одночасному звільненні з роботи, а також за вигадані кримінальні правопорушення.

Із початком Перебудови дисидентський рух в СРСР отримав новий імпульс завдяки масовим мирним акціям, петиціям, мітингам і *«листам до влади».*

У країнах Центральної та Східної Європи радянський режим також зустрівся зі значним спротивом. У березні 1953 р. уряд НДР ухвалив рішення про підвищення норм виробітку на **10%** без збільшення заробітної плати.

Вкупі з дефіцитом товарів і низьким рівнем життя це спричинило масові заворушення. 16 червня 1953 р. у Берліні розпочався страйк робітників, що переріс у масштабні демонстрації з вимогами скасування рішень уряду, розширення політичних свобод і проведення вільних виборів. Протести були жорстоко придушені радянськими військами; загинули понад 50 осіб, сотні були поранені, близько **15 тис.** заарештовані.

У жовтні 1956 р. після XX з'їзду КПРС і викриття культу особи Сталіна в Польщі та Угорщині розпочалися масові протести з вимогами послаблення радянського контролю. 28 червня 1956 р. у Познані вибухнуло робітниче повстання, придушене армією та службами безпеки.

23 жовтня 1956 р. протести охопили Будапешт. Під час демонстрації 25 жовтня під будівлею парламенту війська відкрили вогонь по натовпу, убивши близько сотні протестувальників.

Повстання швидко поширилося по країні під гаслом: *«Росіяни, забирайтеся додому».* Голова уряду Імре Надь пообіцяв демократичні реформи і вихід країни з Варшавського договору. У ніч з 3 на 4 листопада 1956 р. понад **60 тис.** радянських солдатів увійшли до Угорщини, 11 листопада було захоплено Будапешт.

В підсумку понад **20 тис.** осіб загинули або стали жертвами репресій, включаючи Надя, емігрували близько **200 тис.** осіб.

На початку 1968 р. перший секретар ЦК Комуністичної партії Чехословаччини Олександр Дубчек зробив спробу лібералізувати політичний режим, запровадивши концепцію *«соціалізму з людським обличчям».* У відповідь 21 серпня 1968 р. радянські війська спільно з арміями країн Варшавського договору вторглися до Чехословаччини. Унаслідок операції загинули близько ста мирних жителів, понад п'ятсот були поранені. Дубчека було усунуто, а на його місце призначено лояльного до Москви Густава Гусака.

На початку 1980 р. у Польщі через зростаюче невдоволення соціально-економічним станом у країні виник профспілковий рух *«Солідарність»* на чолі з Лехом Валенсою. Організація, яка виступала за права працівників, демократичні перетворення та обмеження впливу комуністичного уряду, швидко здобула підтримку **9 млн** людей по всій країні. *«Солідарність»* стала першим незалежним громадським рухом у комуністичних країнах Центральної та Східної Європи. Для його придушення в грудні 1981 р. в Польщі до 1983 р. діяв надзвичайний стан.

5 листопада 1968 р. в Києві відбувався акт самоспалення колишнього політв'язня Василя Макуха, який таким чином публічно виступив проти радянської окупації України та агресії в Чехословаччині. Його вигук *«Геть окупантів з України!»* став одним із найсильніших жестів спротиву. Аналогічним способом своє невдоволення радянськими утисками висловили також Ришард Сівець у Варшаві 8 вересня 1968 р., Ян Палах у Празі 16 січня 1969 р., Ромас Каланта у Каунасі 14 травня 1972 р., Олекса Гірник у Каневі 21 січня 1978 р., Муса Мамут в селі Донське під Сімферополем 23 червня 1978 р.

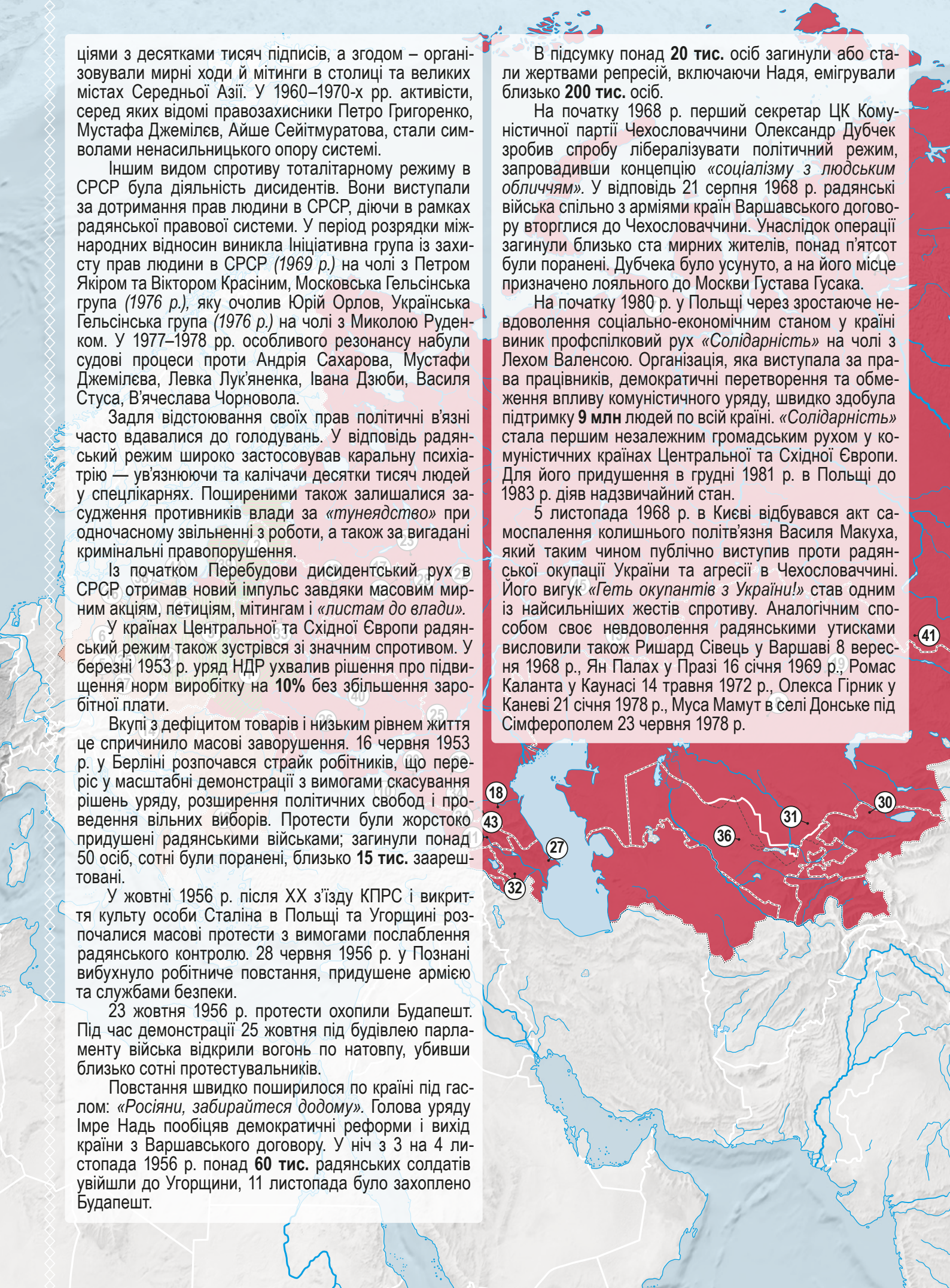

21

РОЗДІЛ 52

ПЕРЕБУДОВА ТА РОЗПАД ТРЕТЬОЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

1985-1991 РР.

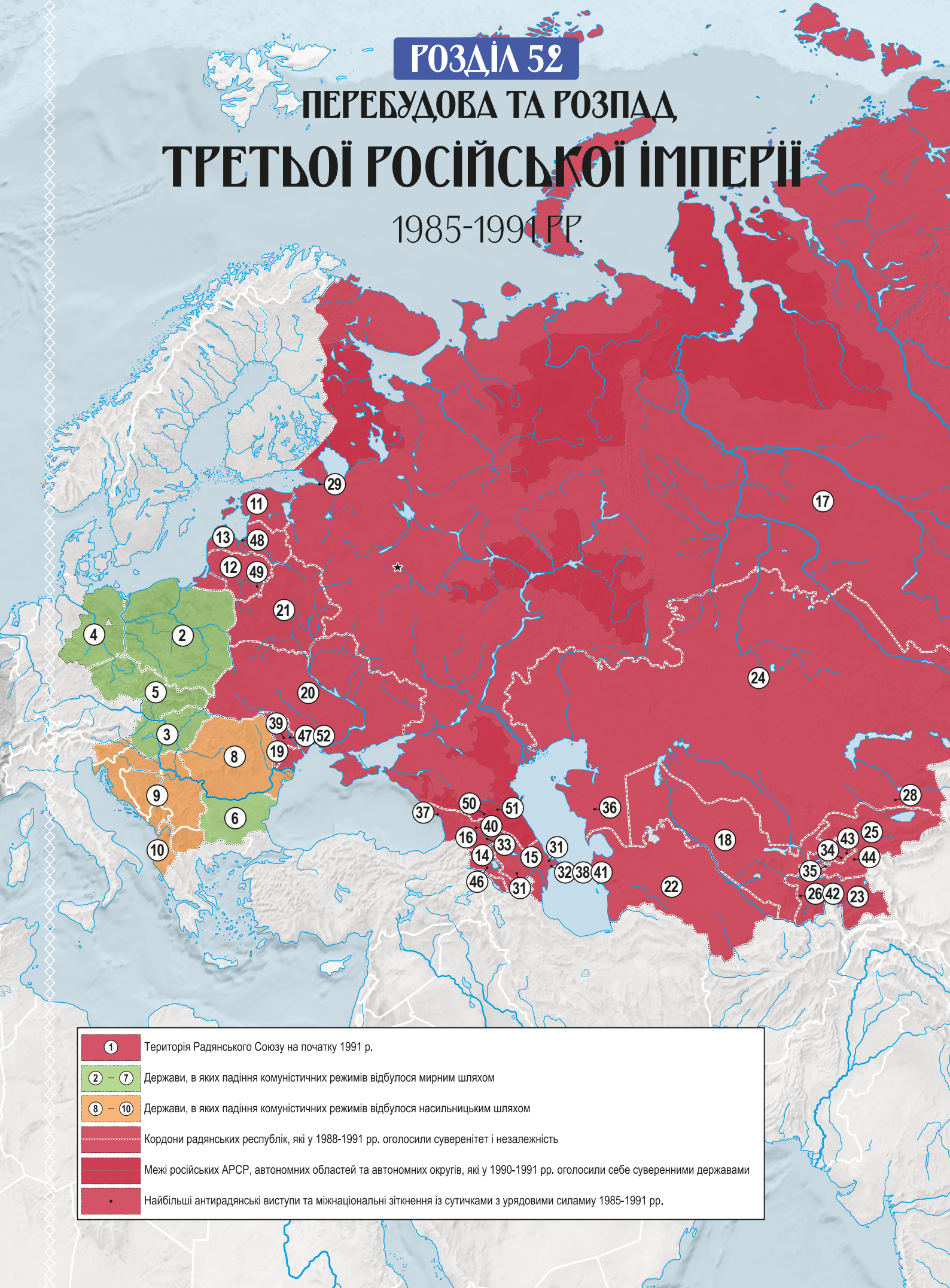

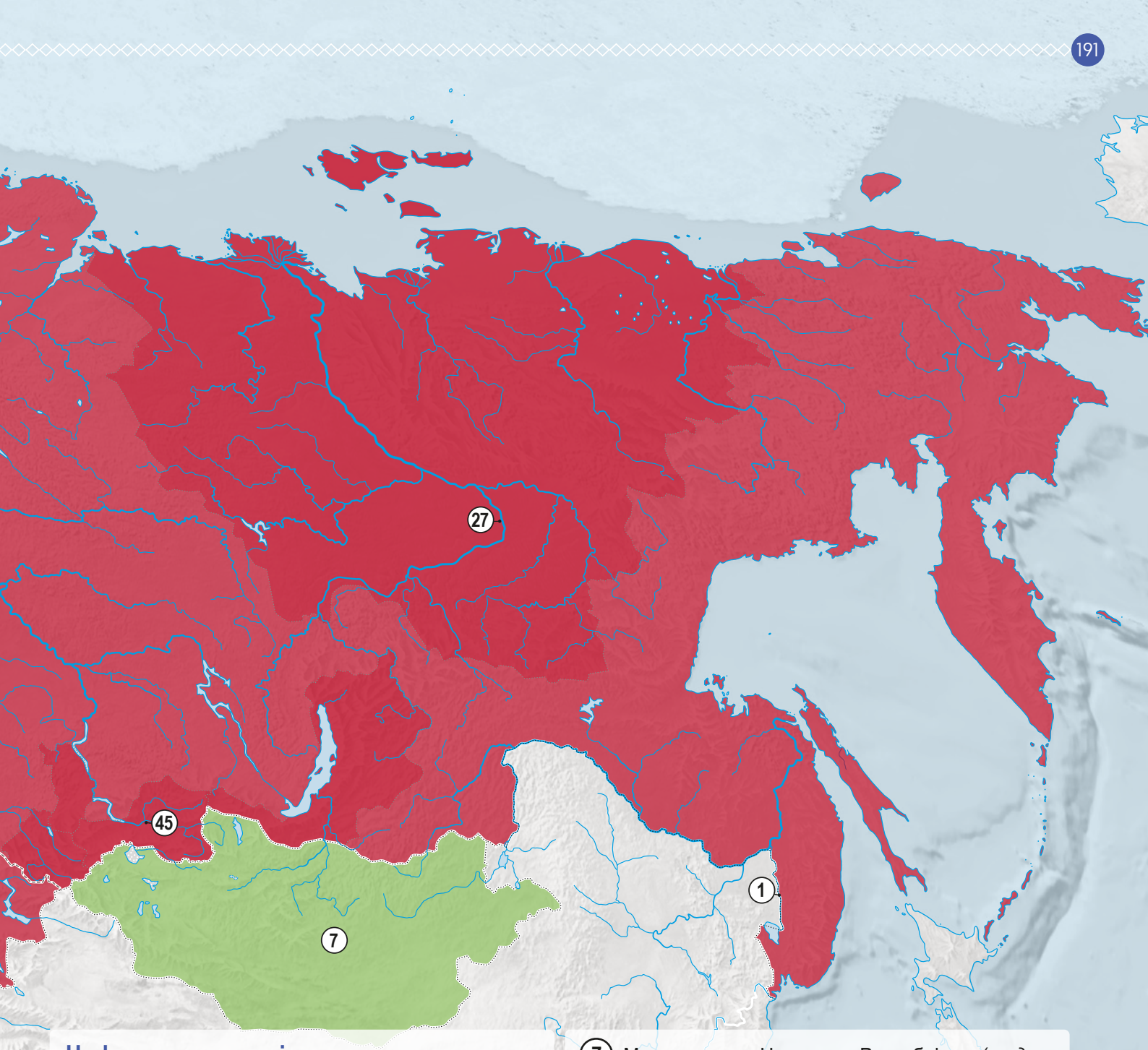

Цифрами позначені:

1. Острів Даманський, місце радянсько-китайських боїв у 1969 р., переданий КНР у травні 1991 р.
2. Польська Народна Республіка *(червень — грудень 1989 р.).*
3. Угорська Народна Республіка *(серпень — жовтень 1989 р.).*
4. Німецька Демократична Республіка *(жовтень — листопад 1989 р.; припинила існування у жовтні 1990 р.).*
5. Чехословацька Соціалістична Республіка *(листопад — грудень 1989 р.; припинила існування у січні 1993 р.).*
6. Народна Республіка Болгарія *(листопад 1989 р. — червень 1990 р.).*
7. Монгольська Народна Республіка *(грудень 1989 р. — березень 1990 р.).*
8. Соціалістична Республіка Румунія *(грудень 1989 р.).*
9. Соціалістична Федеративна Республіка Югославія *(листопад 1990 р. — червень 1991 р.; припинила існування у червні — жовтні 1991 р.).*
10. Народна Соціалістична Республіка Албанія *(лютий — квітень 1991 р.).*
11. Естонія *(проголошення суверенітету: 16.11.1988; проголошення незалежності: 8.05.1990; референдум на підтримку незалежності: 3.03.1991 р.).*
12. Литва *(26.05.89; 11.03.90; 9.02.91).*
13. Латвія *(28.07.89; 4.05.90; 3.03.91).*

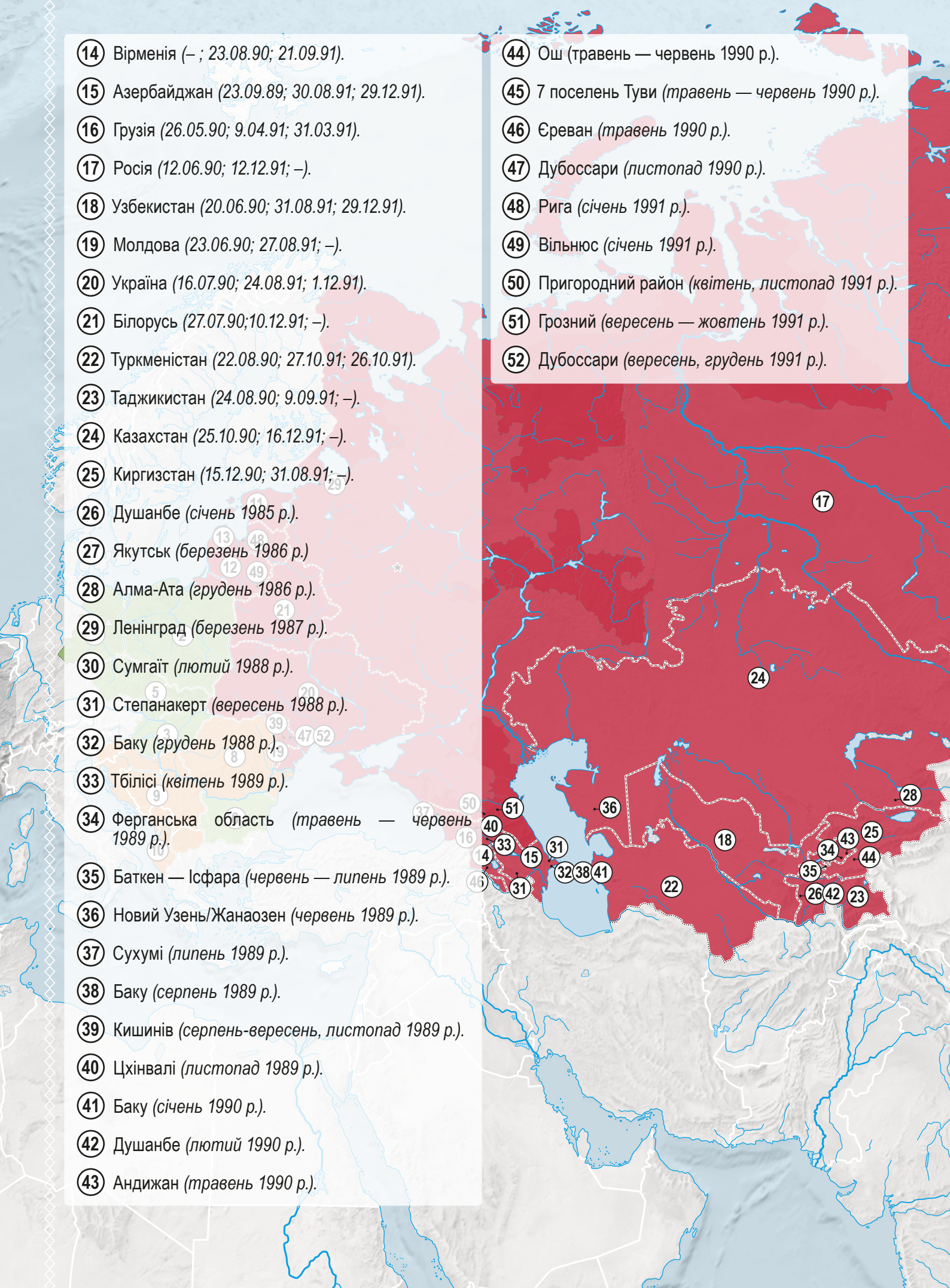

(14) Вірменія *(– ; 23.08.90; 21.09.91).*

(15) Азербайджан *(23.09.89; 30.08.91; 29.12.91).*

(16) Грузія *(26.05.90; 9.04.91; 31.03.91).*

(17) Росія *(12.06.90; 12.12.91; –).*

(18) Узбекистан *(20.06.90; 31.08.91; 29.12.91).*

(19) Молдова *(23.06.90; 27.08.91; –).*

(20) Україна *(16.07.90; 24.08.91; 1.12.91).*

(21) Білорусь *(27.07.90;10.12.91; –).*

(22) Туркменістан *(22.08.90; 27.10.91; 26.10.91).*

(23) Таджикистан *(24.08.90; 9.09.91; –).*

(24) Казахстан *(25.10.90; 16.12.91; –).*

(25) Киргизстан *(15.12.90; 31.08.91; –).*

(26) Душанбе *(січень 1985 р.).*

(27) Якутськ *(березень 1986 р.)*

(28) Алма-Ата *(грудень 1986 р.).*

(29) Ленінград *(березень 1987 р.).*

(30) Сумгаїт *(лютий 1988 р.).*

(31) Степанакерт *(вересень 1988 р.).*

(32) Баку *(грудень 1988 р.).*

(33) Тбілісі *(квітень 1989 р.).*

(34) Ферганська область *(травень — червень 1989 р.).*

(35) Баткен — Ісфара *(червень — липень 1989 р.).*

(36) Новий Узень/Жанаозен *(червень 1989 р.).*

(37) Сухумі *(липень 1989 р.).*

(38) Баку *(серпень 1989 р.).*

(39) Кишинів *(серпень-вересень, листопад 1989 р.).*

(40) Цхінвалі *(листопад 1989 р.).*

(41) Баку *(січень 1990 р.).*

(42) Душанбе *(лютий 1990 р.).*

(43) Андижан *(травень 1990 р.).*

(44) Ош (травень — червень 1990 р.).

(45) 7 поселень Туви *(травень — червень 1990 р.).*

(46) Єреван *(травень 1990 р.).*

(47) Дубоссари *(листопад 1990 р.).*

(48) Рига *(січень 1991 р.).*

(49) Вільнюс *(січень 1991 р.).*

(50) Пригородний район *(квітень, листопад 1991 р.).*

(51) Грозний *(вересень — жовтень 1991 р.).*

(52) Дубоссари *(вересень, грудень 1991 р.).*

ПЕРЕБУДОВА ТА РОЗПАД ТРЕТЬОЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

1985-1991 РР.

На середину 1980-х рр. СРСР перебував у занепаді: виробництво скорочувалося, мав місце постійний дефіцит звичайних побутових товарів та продуктів харчування. Піку досягли споживча революція та ідеологічна втома. Прагнення до західного способу життя: джинсів, кока-коли, свободи вибору, – стало символом відмови від радянської ідентичності.

У березні 1985 р. новим Генеральним секретарем став відносно молодий Михайло Горбачов, який взяв курс на Перебудову: економічні реформи, гласність, демократизацію та міжнародну розрядку.

В економіці ключовими реформами стали впровадження госпрозрахунку — системи самоокупності підприємств, а також дозвіл з 1988 р. створювати кооперативи. У міжнародній політиці важливим кроком стало підписання Договору про ліквідацію ракет середньої та малої дальності *(РСМД)* у грудні 1987 р. з президентом США Рональдом Рейганом. Ці зміни відбувалися під гаслом *«Нового політичного мислення».*

Гласність дала поштовх розширенню свободи слова. Це сприяло пробудженню громадянської активності та створило умови для нової хвилі національного відродження в республіках. У Литві, Естонії та Латвії виникли Народні фронти. Вони виступали за культурну автономію, а згодом — за повну незалежність. В УРСР з'явився Народний рух України за Перебудову. Подібні процеси відбувалися у Грузії та Вірменії.

В інших союзних та деяких автономних республіках національне відродження супроводжувалося силовим протистоянням із владою.

Знаковими стали події в Казахстані 1986 р., коли після відставки першого секретаря ЦК Компартії КРСР Дінмухамеда Кунаєва *(казаха)* та призначення на його місце Геннадія Колбіна *(росіянина)* в Алма-Аті спалахнули студентські протести.

Їх придушили, але це було перше відкрите масове *«ні»* Москві з боку союзної республіки.

1987 р. в Ризі відбулася демонстрація з нагоди річниці підписання пакту Молотова–Ріббентропа, учасники якої висловили протест проти радянської окупації.

В інших випадках назовні вийшли міжетнічні конфлікти. У 1986 р. в Якутську спалахнули сутички між студентами-якутами та росіянами, спричинені відчуттям дискримінації місцевого населення та соціальної нерівності. У ході акцій лунали гасла *«Якутія для якутів».*

У Вірменії почали вимагати відторгнення населеного переважно вірменами Нагірного Карабаху від Азербайджанської РСР. У лютому 1988 р. в азербайджанському Сумгаїті відбувся вірменський погром, внаслідок якого загинуло понад **30** людей — найбільш резонансна подія того часу, яка передувала відкритій війні за Карабах.

У зіткненнях між грузинами та абхазами в Сухумі в липні 1989 р. загинуло **16** людей. На початку 1990-х рр. в Абхазії так само спалахнула війна.

У Південній Осетії цього ж року мала місце перша спроба відокремитися від Грузинської РСР, що завершилася блокуванням регіону грузинськими силовиками.

В Узбекистані виник конфлікт між узбеками та турками-месхетинцями.

9 квітня 1989 р. в Тбілісі радянські війська жорстоко розігнали мирну демонстрацію проти сепаратизму в Абхазії та за незалежність Грузії. Загинули щонайменше **19** осіб, сотні були поранені. Розгін демонстрації та застосування сили проти мирних людей викликали значний розголос у СРСР та ще більше підірвали довіру до влади.

У лютому 1989 р. завершився вивід радянських військ із Афганістану, поклавши край майже десятирічній війні. Вона мала затяжний характер, виснажила радянську економіку та завдала удару по престижу СРСР.

У підсумку, ідеологічний каркас СРСР похитнувся. Система, яка трималася на репресіях і цензурі, не витримувала перших проявів свободи.

Швидкі процеси змін, що розпочалися наприкінці 1980-х рр. в країнах так званого соціалістичного табору підтвердили невипадковість подій 1956 р. в Угорщині *(антирадянське повстання, жорстоко придушене радянськими військами)* та 1968 р. в Чехословаччині *(реформи «Празької весни», зупинені вторгненням країн Варшавського договору).*

Країни Східної Європи заявили про свою суб'єктність, а вся зона радянського імперського впливу виявилася крихкою.

В Польщі переговори *«Круглого столу» (лютий — квітень 1989 р.)* між владою та опозицією, очолюваною профспілкою *«Солідарність»,* привели до перемоги опозиції на виборах у червні. У серпні Тадеуш Мазовецький став першим не комуністичним прем'єр-міністром, започаткувавши перехід країни до демократії.

У травні 1989 р. Угорщина відкрила кордон з Австрією, послабивши *«залізну завісу».* У червні відбулася церемонія перепоховання Імре Надя, лідера повстання 1956 р. У жовтні комуністична партія самороспустилася, країна проголосила демократію. Перші вільні вибори відбулися у 1990 р.

«Оксамитова революція» в Чехословаччині почалася 17 листопада 1989 р. зі студентської демонстрації в Празі. Масові протести на чолі з Вацлавом Гавелом змусили комуністів піти з влади. Гавел став президентом 29 грудня, розпочавши демократичні реформи.

У листопаді 1989 р. протести в Софії повалили Тодора Живкова. Комуністична партія погодилася на багатопартійні вибори, і в 1990 р. Болгарія перейшла до демократії.

Масові протести в Лейпцигу восени 1989 р. та втеча громадян через Угорщину змусили владу Німецької Демократичної Республіки 9 листопада 1989 р. відкрити проходи через Берлінський мур.

Це стало символом краху комуністичного режиму. У 1990 р. відбулися перші вільні вибори, а 3 жовтня того ж року НДР фактично припинила своє існування — її регіони приєдналися до ФРН.

Румунія стала єдиною країною, в якій повалення комуністичного режиму супроводжувалося масовим кровопролиттям. У грудні 1989 р. протести в Тімішоарі проти депортації пастора Ласло Тьокеша переросли в загальнонаціональне повстання. Режим Ніколае Чаушеску жорстоко придушував демонстрації, але 22 грудня армія перейшла на бік протестувальників. Чаушеску та його дружину Єлену стратили 25 грудня 1989 року. Влада перейшла до Фронту національного порятунку.

Падіння Берлінської стіни стало не лише фізичним, а й символічним руйнуванням радянського контролю над Східною Європою. Вивід радянських військ із країн Варшавського договору розпочався у 1989 р. і поступово тривав до 1994 р.

Паралельно в самому СРСР розпочався т.зв. *«Парад суверенітетів»*. Республіки почали виходити з-під союзної юрисдикції та заявляти про верховенство власних законів над союзними.

Першими заявили про суверенітет балтійські республіки. Естонія *(16 листопада 1988 р.),* Литва *(11 березня 1990 р.)* і Латвія *(4 травня 1990 р.)* проголосили відновлення незалежності *(формально визнані 6 вересня 1991 р.).*

У Росії Борис Єльцин ініціював ухвалення Декларації про суверенітет 12 червня 1990 р., що стало символом поступового розпаду радянської влади в центрі. Україна ухвалила аналогічний документ 16 липня 1990 р.

Кремль намагався утримати республіки через переговори, економічний тиск і силові методи. Зокрема, Москва вдалася до економічної та енергетичної блокади балтійських республік. 13 січня 1991 р. радянські війська пішли на штурм телевежі у Вільнюсі під час протестів за незалежність Литви. Тоді загинуло 14 цивільних. 20 січня того ж року радянські спецзагони міліції *(ОМОН)* у Ризі атакували учасників акцій за незалежність Латвії, внаслідок чого було вбито 5 людей.

Міжнаціональні конфлікти також залишались маркером кризи радянської імперської системи.

У лютому 1990 р. в Душанбе відбулися вірменські погроми, спричинені чутками про переселення до міста великої кількості вірменських біженців з Азербайджану та забезпечення їх житлом.

У 1990 р. еліти Інгушетії заявили свої права на території, що до 1944 р. входили до складу Чечено-Інгушської АРСР, зокрема на Пригородний район Північно-Осетинської АРСР. Напруження між інгушами та осетинами згодом призвело до збройного конфлікту восени 1992 р.

У жовтні 1990 р. дійшло до протистояння між молдаванами та гагаузами і росіянами в Комраті Молдавської РСР. У вересні та грудні того ж року сталися зіткнення в Дубоссарах у невизнаній Придністровській республіці. В березні 1992 р. в місті почалися відкриті бойові дії між урядовими молдовськими силами та придністровськими сепаратистами.

Силові акції Кремля замість залякування викликали обурення, та радикалізували національні рухи. Молодь, особливо в Україні, Балтії та інших республіках, стала рушійною силою національних і демократичних рухів.

Ключове питання, яке постало у 1991 р. — чи вдасться зберегти Союз, чи він остаточно розпадеться.

У Москві виник альтернативний Кремлю центр сили. Єльцин, обраний президентом РРФСР 12 червня 1991 р., використав риторику децентралізації та послаблення союзної влади для протистояння Горбачову, який намагався зберегти реформований Союз.

Всесоюзний референдум 17 березня 1991 р. показав, що **76,4%** населення підтримали збереження оновленого Союзу, але балтійські республіки, Вірменія, Грузія і Молдова бойкотували голосування, а в УРСР **70%** проголосували за Союз за умови збереження республіканського суверенітету. Грузія оголосила про свою незалежність 9 квітня.

У підмосковній резиденції Горбачова Ново-Огарьово у квітні — липні розроблявся договір про Союз Суверенних Держав *(11 республік),* підписання якого планувалося на 20 серпня 1991 р.

Не дочекавшись цього, консервативні сили в КПРС оголосили надзвичайний стан і ізолювали Горбачова в Криму, фактично вчинивши 19–21 серпня путч. Плани ГЧКП *(Державного комітету з надзвичайного стану)* провалилися через відсутність підтримки в регіонах, опір Єльцина та масові протести у Москві. Поразка путчистів спровокувала проголошення незалежності решотою радянських республік.

Україна ухвалила Акт про незалежність 24 серпня, підтвердивши його референдумом 1 грудня *(90,3% «за», включно з Кримом, де незалежність підтримали 54%).*

8 грудня 1991 р. Росія, Україна та Білорусь підписали Біловезьку угоду, домовившись про розпуск СРСР і створення Співдружності незалежних держав *(СНД).* 21 грудня на конференції в Алмати до СНД приєдналися ще 8 республік. 25 грудня Горбачов склав повноваження президента, а 26 грудня Рада Республік — верхня палата радянського парламенту — ратифікувала Біловезьку угоду. СРСР офіційно припинив своє існування.

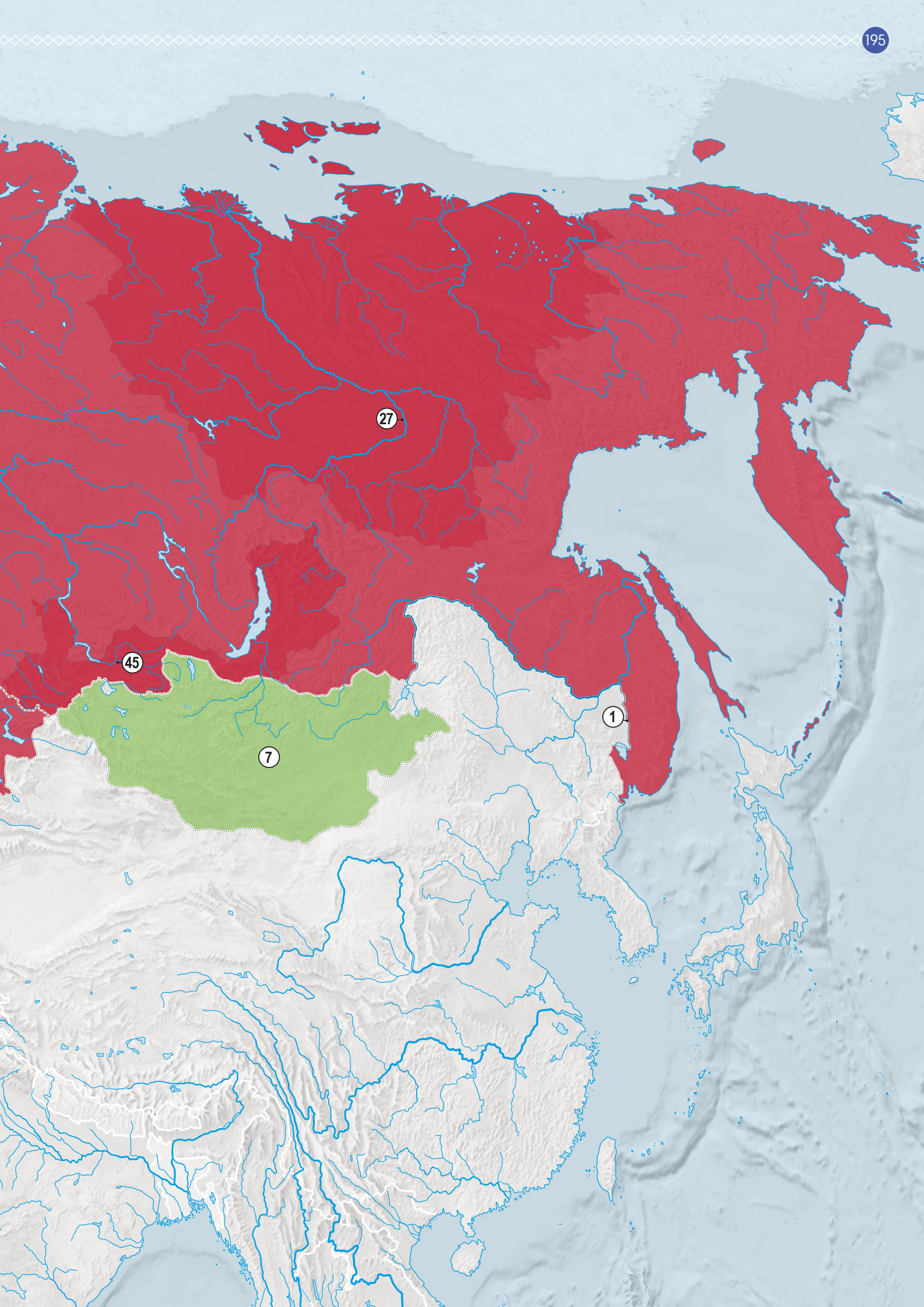
27
45
7
1

РОЗДІЛ 53

ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК

ЧЕТВЕРТОЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

1991-2013 РР.

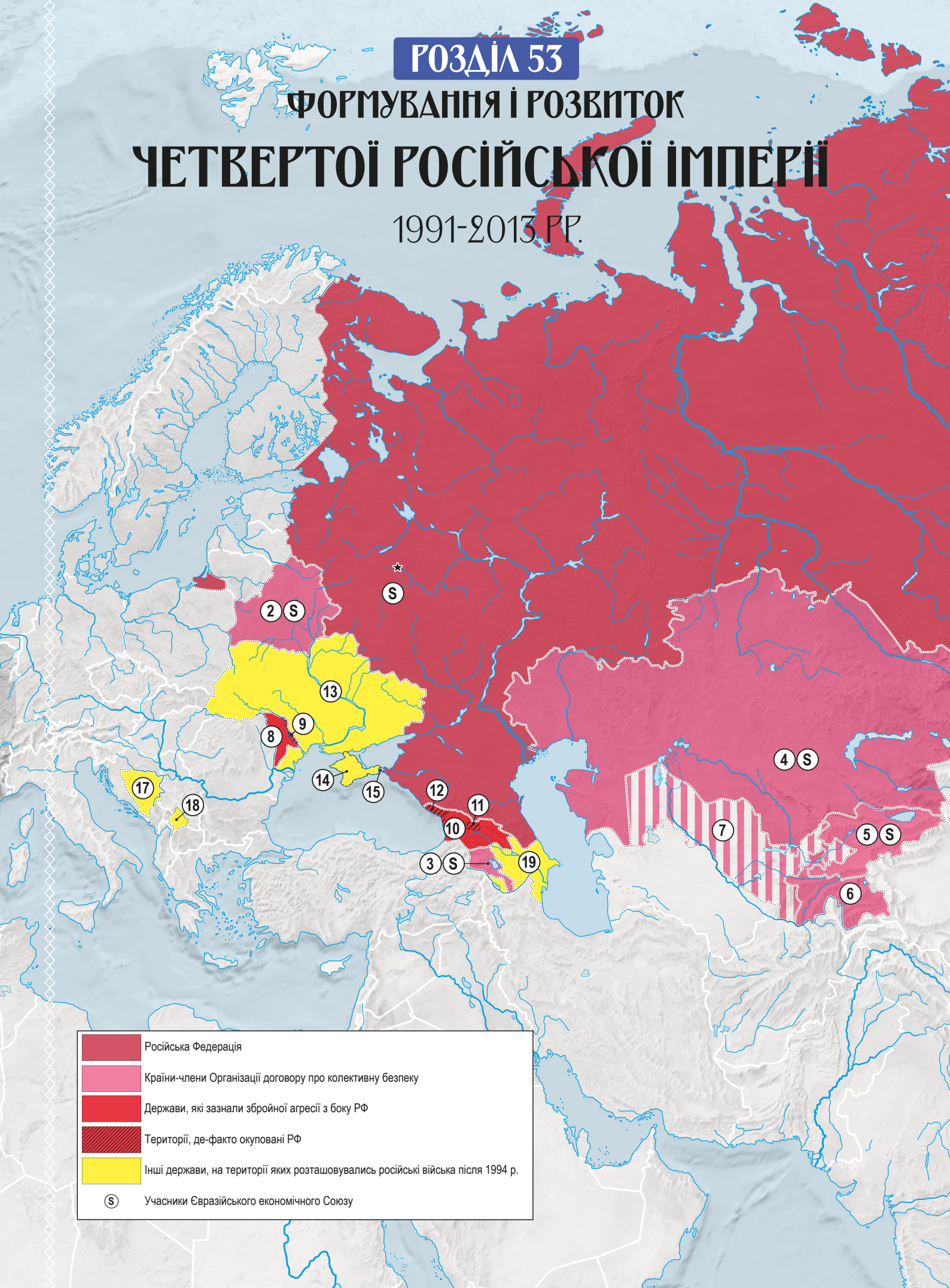

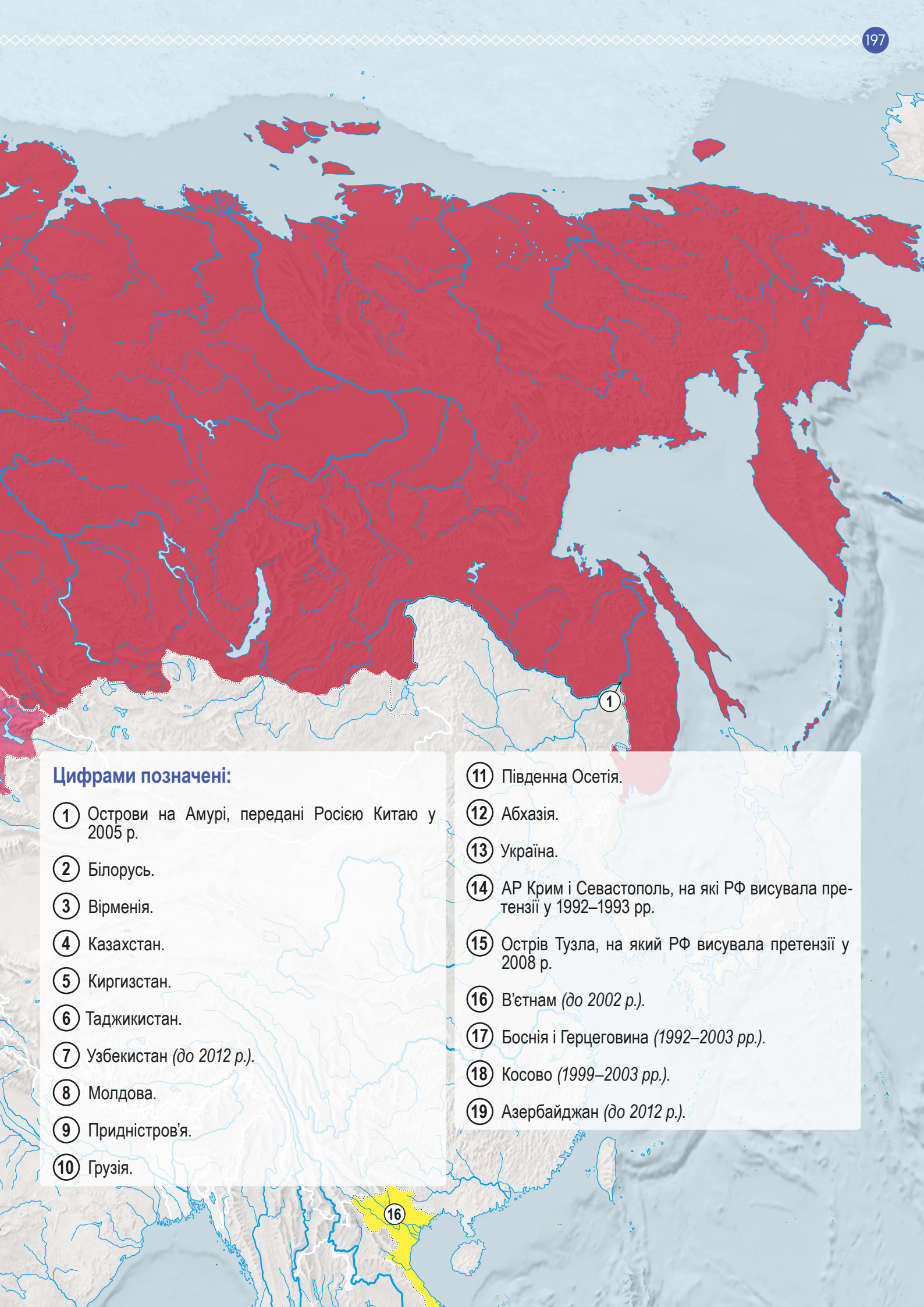

Цифрами позначені:

1. Острови на Амурі, передані Росією Китаю у 2005 р.
2. Білорусь.
3. Вірменія.
4. Казахстан.
5. Киргизстан.
6. Таджикистан.
7. Узбекистан *(до 2012 р.)*.
8. Молдова.
9. Придністров'я.
10. Грузія.
11. Південна Осетія.
12. Абхазія.
13. Україна.
14. АР Крим і Севастополь, на які РФ висувала претензії у 1992–1993 рр.
15. Острів Тузла, на який РФ висувала претензії у 2008 р.
16. В'єтнам *(до 2002 р.)*.
17. Боснія і Герцеговина *(1992–2003 рр.)*.
18. Косово *(1999–2003 рр.)*.
19. Азербайджан *(до 2012 р.)*.

ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК ЧЕТВЕРТОЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

1991-2013 РР.

Розпад Радянського Союзу супроводжувався низкою збройних конфліктів, участь в яких дозволила Росії зберегти свій вплив у Євразії.

На території Молдови сепаратисти створили Придністровську Молдавську Республіку *(ПМР)*, яка 25 серпня 1991 р. оголосила про свою незалежність. Маючи змішаний національний склад населення, у якому молдавани становлять близько третини, підтримувані Росією лідери Придністров'я висловили незгоду із курсом Молдови на національне відродження та зближення з Румунією.

У бойових діях, пік яких припав на весну — літо 1992 р., активну участь брали координовані РФ російські *«добровольці»*. Але ключову роль відіграла 14-а армія, яка допомагала людьми та зброєю сепаратистам. Згодом її пряме втручання у війну під приводом миротворчих зусиль призвело до підписання угоди про припинення вогню 21 липня 1992 р. і *«заморожування»* конфлікту.

Як наслідок, територія Молдови залишається розділеною. Росія фінансує ПМР та зберігає військову базу на її території, але не визнає її незалежність. Це дає їй статус посередника у переговорах між Кишиневом та Придністров'ям і важелі впливу зовнішню і внутрішню політику Молдови. Режисована з Москви війна на десятиліття загальмувала євроінтеграцію цієї країни.

За цим же принципом Росія діяла і в Грузії, підтримуючи сепаратистів та вводячи *«миротворців»* під час війн в Абхазії *(1992–1993 рр.)* та Південній Осетії *(1991–1992 рр.)*. Активна фаза конфліктів завершилася розгортанням російських миротворчих сил, які закріпили відторгнення цих регіонів від Грузії: формально — як самостійних, фактично — як кремлівських васалів.

Перша війна за Нагірний Карабах *(1989–1994 рр.)* між Вірменією та Азербайджаном відбувалася за значного впливу Росії. Вона виступала арбітром конфлікту, але одночасно підтримувала Вірменію зброєю.

Через миротворчу місію та військову базу у Гюмрі Москва закріпила постійну присутність у регіоні. *«Заморожування»* конфлікту, який тоді завершився де-факто відторгненням частини Азербайджану та утворенням невизнаної Нагірно-Карабаської Республіки, поставило обидві країни у залежність від Росії на майже три десятиліття. Карабах був повернутий під контроль Баку лише 2023 р.

Росія використала громадянську війну у Таджикистані *(1992–1997 рр.)* для збереження свого впливу в Центральній Азії.

Надаючи різнобічну підтримку урядовим військам і формуючи проурядові загони, до складу яких входили й російські військові, Москва безпосередньо вплинула на результат протистояння.

Мирну угоду між владою Таджикистану та опозицією було підписано у Москві, й відтоді Росія зберігає помітну військову присутність у регіоні — насамперед через 201-шу військову базу, найбільшу за її межами.

Таким чином, із початку 1990-х рр. Росія системно використовувала й штучно загострювала внутрішні суперечності у пострадянських країнах. Це призводило до руйнування політичної стабільності та гальмувало соціально-економічний розвиток новоутворених держав, але водночас забезпечувало Кремлю механізми контролю й утримання їх у сфері свого впливу.

У 2003 р. у Грузії відбулися масові протести, внаслідок яких до влади прийшли реформаторські політичні сили, що взяли виразно прозахідний курс розвитку країни. На цьому тлі Росія розпочала проти Грузії економічну та інформаційну війну. У самій РФ спостерігалася антигрузинська істерія.

Наступним кроком стала пряма збройна агресія проти цієї країни у серпні 2008 р., яку Кремль виправдовував необхідністю «захисту миротворців» від грузинських військ. За результатами війни *(активна фаза бойових дій тривала з 8 по 12 серпня 2008 р.)* Росія повністю окупувала частину грузинських територій — Південну Осетію та Абхазію, а згодом визнала їх *«незалежними державами»*. Це створило прецедент для подальших агресивних дій РФ на пострадянському просторі.

Україна стала головною мішенню російської неоімперської політики. Упродовж 1992–1994 рр. мала місце *«Кримська криза»*, або *«Холодна війна за Крим» (неофіційна назва)*, що стала наслідком гібридних операцій Росії.

У 1992 р. Верховна Рада РФ ініціювала скасування акту 1954 р., за яким Крим було передано до складу УРСР. У 1993 р. російський парламент проголосив Севастополь містом федерального значення. При розподілі Чорноморського флоту доходило до рукопашних сутичок між російськими та українськими моряками.

Апогеєм кризи стали дії президента Криму Юрія Мєшкова. Він запросив до кримського уряду росіян, запровадив на півострові московський час та планував референдум щодо незалежності Криму і подальшого його приєднання до Росії. Криза була розв'язана після введення на півострів частин Національної гвардії України *(1994 р.)*, відсторонення Мєшкова *(1995 р.)* та підписання Великого російського-українського договору *(1997 р.)*.

Упродовж усіх наступних років російські політики штучно підігрівали сепаратистський рух у Криму задля збереження бази Чорноморського флоту на півострові та свого впливу в регіоні.

У вересні 2003 р. росіяни почали будувати дамбу до о. Тузла в Керченській протоці, що поставило Україну і Росію на межу збройного конфлікту. Штучний насип мав би з'єднати Тузлу з територією Краснодарського краю РФ, адже Росія поставила під сумнів територіальну приналежність острова. Конфлікт вдалося залагодити дипломатично у жовтні, коли росіянам залишались 100 метрів до українського прикордонного посту.

Так само свідомим був економічний тиск на Україну з метою вплинути на її зовнішню і внутрішню політику. Росія системно вводила різноманітні торговельні обмеження: на експорт українських труб *(2005 р. і пізніше),* молочної продукції *(2006 р.)* сирів і кондитерських виробів *(2012–2013 рр.).* У 2013 р. російська митниця вдалася до блокування українського транзиту.

Проте найголовнішим важелем політичного тиску на Україну став газ. Перше призупинення його постачання відбулося 1995 р. Але характеру *«енергетичної зброї»* такі дії з боку Росії набули після Помаранчевої революції.

На президентських виборах 2004 р. РФ підтримувала Віктора Януковича, з яким у другому турі змагався Віктор Ющенко. Два кандидати уособлювали два різні напрямки руху України — зближення з Росією, чи з Європою. Вибір був настільки важливим для Путіна, що він особисто приїхав в Україну під час кампанії підтримати Януковича та поспішив привітати його з перемогою на виборах.

Але через фальсифікацію результатів голосування в Україні розпочалися масові протести. Другий тур президентських виборів було проведено повторно, перемогу отримав Ющенко. Це стало болючою поразкою для РФ і особистою поразкою Путіна.

Першу *«газову війну»* проти України РФ вела у 2005–2006 рр. Її механізм полягав у різкому підвищенні ціни за паливо та припиненні поставок після відмови платити за новими цінами. Тоді ж Путін публічно звинуватив Україну у крадіжках газу. Ця заява була спрямована на західну аудиторію з метою дискредитації України та зменшення її підтримки.

Проблему зрештою вдалося врегулювати, але ситуація повторилася у 2008–2009 рр. Росія зупинила постачання газу у новорічну ніч, чим шантажувала як українську владу, бізнес та населення, так і європейських споживачів, до яких газ надходив через українську ГТС.

З боку РФ це було викручуванням рук українській економіці та дискредитацією євроінтеграційного курсу України. Фактично малося на увазі, що лише обравши до влади політиків, які мають дружні стосунки з РФ, українці не матимуть проблем з газом.

Яскравою ілюстрацією неоімперської політики Кремля була сама риторика Путіна. Окрім фейку про крадіжки газу він також стверджував, що в Україні живе 17 мільйонів росіян *(на саміті НАТО у Бухаресті у 2008 р.).* Насправді росіян в Україні проживало **17%** від понад **40 млн** громадян на той час.

У цілому інформаційно-ідеологічна атака на Україну мала системний, багатошаровий та безперервний характер. У Росії було створено Інститут країн СНД *(1996)* та *«Россотрудничество» (2008)* — афілійовану з державою та безпосередньо державну структури, метою діяльності яких стало просування потрібних Кремлю ідеологічних рамок та пошук агентів впливу. Зокрема, вони поширювали тези про *«історичну єдність»* українців і росіян, необхідність федералізації України та захисту прав російськомовних. У 2007 р. був створений державний фонд *«Русский мир».*

На 2013 р. російську ідеологію під виглядом культури просували 90 центрів у 41 країні світу.

Ідеологічну, а не духовну місію було покладено і на Російську православну церкву та її осередки в Україні *(в якій розташовувалися 60% всіх парафій РПЦ).* Предстоятель РПЦ Кирило у 2000-х рр. неодноразово відвідував Україну з поїздками, в ході яких фактично агітував за історично-політичну єдність з Росією.

В липні 2013 р. у Києві провели святкування 1025-ліття хрещення Русі. Відзначення цієї дати перетворилося на політичний захід за участі Путіна. Тоді вперше у своїй риториці російський президент перейшов від концепції *«братніх народів»* Росії та України до тези про *«один народ».*

Протягом усього зазначеного періоду Росія намагалася створювати інтеграційні об'єднання з країнами колишнього СРСР, які мали стати першим кроком до відтворення у тій чи іншій формі єдиної держави.

Так, 8 грудня 1999 р. було створено *«Союзну державу Росії та Білорусі».* Дату було обрано не випадково — саме 8 грудня, але 1991 р., лідери України, Білорусі та Росії підписали угоду про створення Співдружності незалежних держав. Однак до новоутвореного *«Союзу»* більше ніхто не приєднався. Також і відносини Білорусі та Росії мали специфічний характер. Перша більше наголошувала на економічній інтеграції, РФ же прагнула повного «возз'єднання».

2002 р. була утворена Організація договору про колективну безпеку, яка об'єднала Росію з Білоруссю, Вірменією *(2024 р. членство призупинене),* Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном і Узбекистаном *(залишив ОДКБ 2012 р.).* Україна 2010 р. відмовилася від участі в Організації.

З 2001 до 2010 р. існувало Євразійське економічне співтовариство, на зміну якому прийшов Євразійський економічний союз *(включає в себе Митний союз та спільний ринок).* Сьогодні до ЄЕС входять Білорусь, Вірменія, Росія, Казахстан і Киргизстан.

Проте ані перше, ані друге об'єднання так і не стали аналогами НАТО і ЄС з однієї причини — їхні учасники прагнули різних цілей. Для Москви на першому місці завжди стояла ідея відновлення *«російської величі»,* своєї сфери впливу та геополітичного суперництва зі США. Росія ніколи не розглядала нові незалежні держави як рівноцінних партнерів.

РОЗДІЛ 54

СУЧАСНА ЗОВНІШНЯ ЕКСПАНСІЯ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

2014-2025 РР.

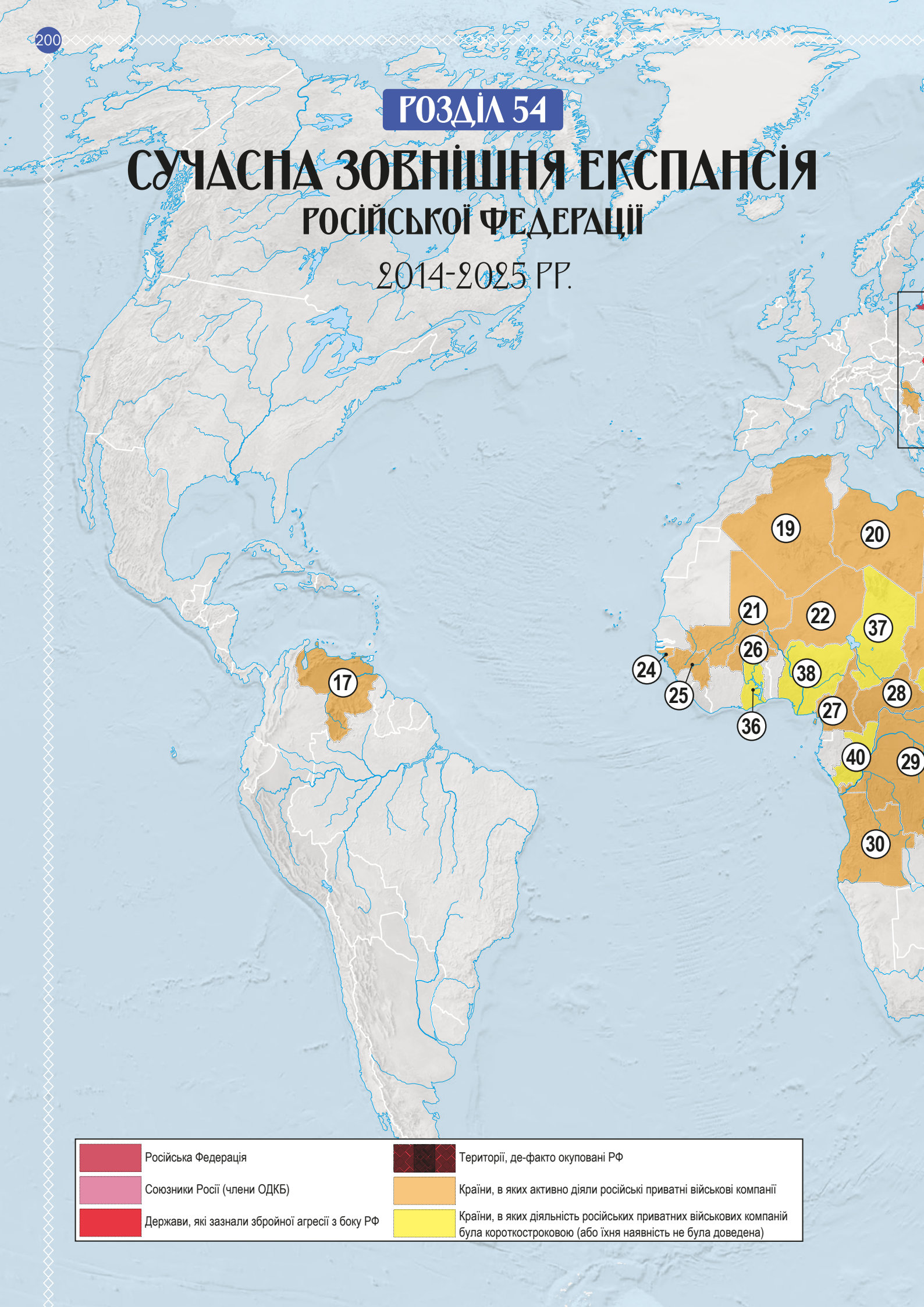

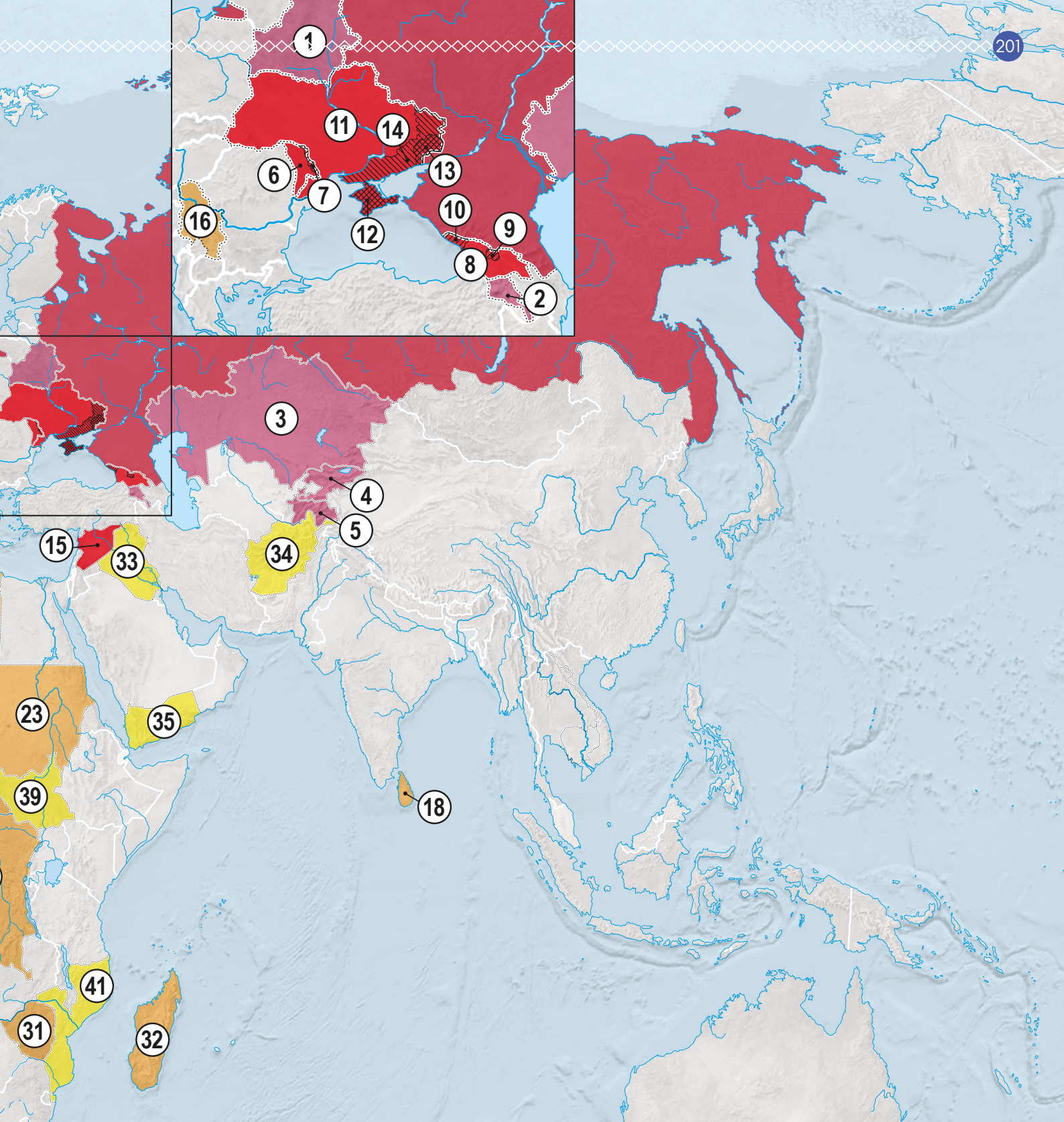

Цифрами позначені:

1. Білорусь.
2. Вірменія *(до 2024 р.)*.
3. Казахстан.
4. Киргизстан.
5. Таджикистан.
6. Молдова.
7. Придністров'я.
8. Грузія.
9. Південна Осетія.
10. Абхазія.
11. Україна.
12. Крим *(окупований 2014 р.)*.
13. Донбас *(частково окупований 2014–2015 рр.)*.

14 Південь та схід України *(частково окуповані 2022 р.)*.

15 Сирія.

16 Сербія.

17 Венесуела.

18 Шрі-Ланка.

19 Алжир.

20 Лівія.

21 Малі.

22 Нігер.

23 Судан.

24 Гвінея-Бісау.

25 Гвінея.

26 Буркіна-Фасо.

27 Камерун.

28 Центральноафриканська Республіка.

29 Демократична Республіка Конго.

30 Ангола.

31 Зімбабве.

32 Мадагаскар.

33 Ірак.

34 Афганістан.

35 Ємен.

36 Гана.

37 Чад.

38 Нігерія.

39 Південний Судан.

40 Конго.

41 Мозамбік.

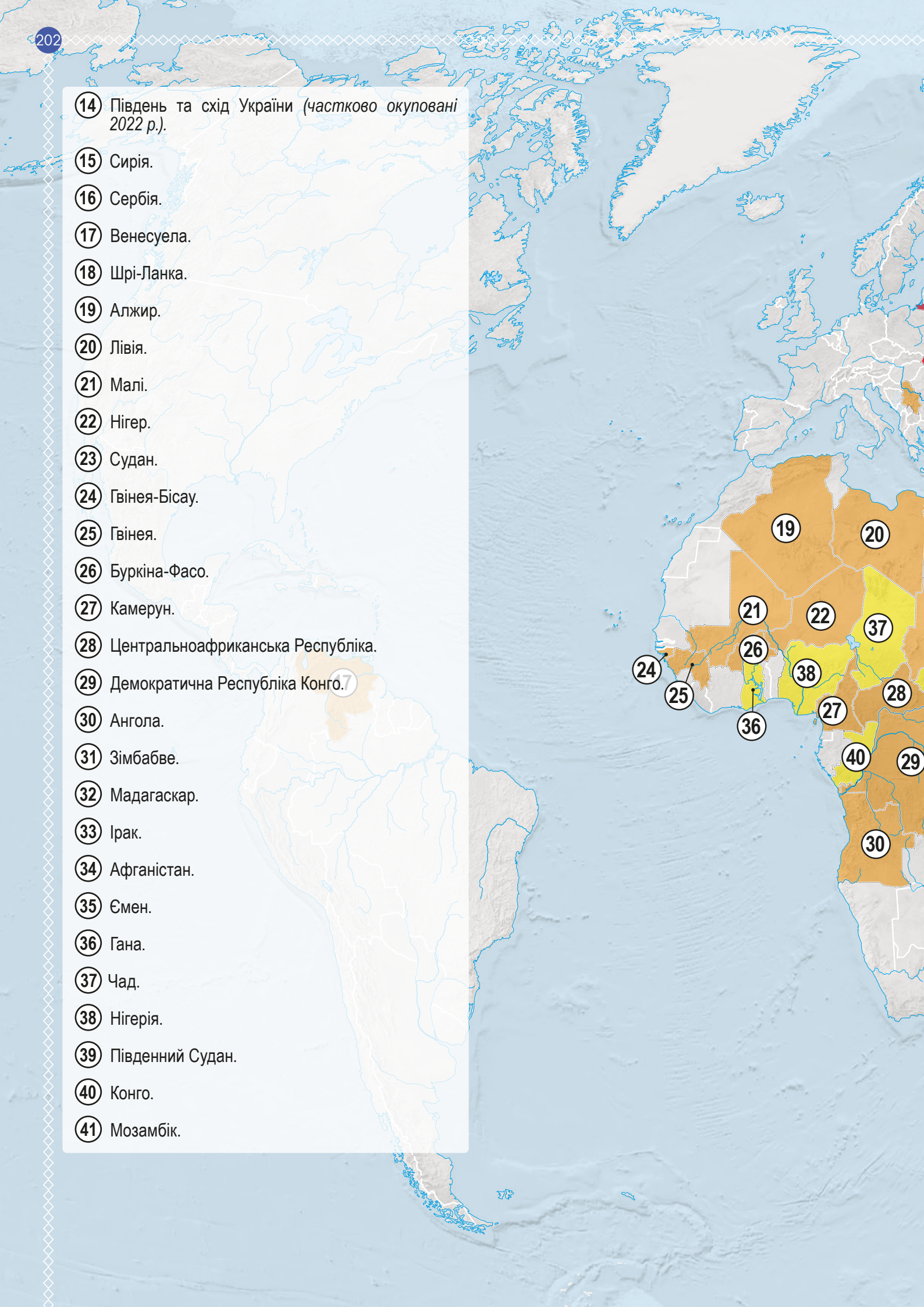

СУЧАСНА ЗОВНІШНЯ ЕКСПАНСІЯ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

2014-2025 РР.

Наприкінці 2013 — початку 2014 р. в Україні відбулася Революція гідності — масові протести проти згортання євроінтеграції та намагання президента Віктора Януковича утвердити в країні авторитарний режим. Придушити протести силою не вдалося — навпаки, це вивело на вулиці ще більше людей.

Зображуючи у своїх медіа протест як націстський та антиросійський, Кремль готував ґрунт для свого втручання. Російське телебачення вільно мовило в Україні, що дозволяло вести цілеспрямовану дезінформаційну кампанію, та зокрема заявляти, що в Україні відбувся державний переворот.

У Криму штучно підігріта РФ реакція на події у Києві була найгострішою. Окрім проросійських мітингів, там з 23 лютого 2014 р. під гаслами захисту півострова від націоналістів формувалися загони *«самооборони»,* часто — за участі громадян РФ. Жодних підстав для цього не було, але так створювалася необхідна інформаційна картинка. Відповідно, і анексія Криму була представлена як *«порятунок»* етнічних росіян від *«бандерівців»* та відновлення «історичної справедливості».

23 лютого після масового проросійського мітингу в Севастополі місто фактично очолив перший *«народний мер»* — російський громадянин. 26 лютого Верховна Рада Криму в Сімферополі мала розглядати питання виходу півострова зі складу України. Масштабний мітинг кримських татар, українців та інших прибічників євроінтеграції зірвав ці плани, змусивши Росію вдатися до відкритої збройної агресії.

27 лютого будівлі парламенту та уряду Криму захопили озброєні люди без розпізнавальних знаків. Під їхнім контролем депутати все ж ухвалили рішення провести на півострові референдум щодо приєднання до РФ. Паралельно почалася блокада військових частин ЗСУ російськими військовими, які отримали назву *«зелених чоловічків».* Це були як частини Чорноморського Флоту ВС РФ, так і нові підрозділи російської армії, що прибули до Криму.

1 березня російська Дума та Рада Федерації проголосували за дозвіл Путіну використовувати війська за кордоном. 16 березня у Криму відбувся незаконний «референдум», не визнаний світом. Він проходив без жодного контролю та міжнародних спостерігачів, під дулами автоматів, і був суто формальною акцією, без реального волевиявлення людей.

18 березня 2014 року Росія оголосила про включення Криму і Севастополя до свого складу. У численних інтерв'ю пізніше Путін підтвердив цілеспрямований характер дій РФ щодо анексії суверенної території України. 27 березня 2014 року, на 68-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, була ухвалена резолюція № 68/262 *«Про територіальну цілісність України»,* у якій засуджувалася окупація півострова.

Своїми діями Росія не лише порушила міжнародне право як таке, але й Будапештський меморандум 1994 р., де гарантувала територіальну цілісність України, та Великий договір про дружбу 1997 р., яким визнавала кордони сусідки.

Три чверті українських військовослужбовців та працівників міліції в Криму не виконали наказу залишити півострів та перейшли на службу до російських окупантів.

Анексія Криму стала не просто черговим, але якісно новим етапом російського неоімперіалізму — спроби відновити контроль над пострадянським простором під гаслами *«захисту співвітчизників»* та *«історичної єдності».* Москва вперше після 1945 р. продемонструвала, що готова перекроювати європейські кордони силою.

Успіхи в Криму підштовхнули кремлівську агресію на Донбасі. У квітні 2014 р. російські диверсійні групи захопили адміністративні будівлі у Слов'янську та Краматорську. Публічна комунікація велася від імені маріонеткового «народного мера» Слов'янська, але фактично усіма процесами в цих містах і бойовими діями керував росіянин, колишній офіцер ФСБ Ігор Гіркін *(Стрєлков).*

У Донецьку і Луганську за безпосередньої участі російських спецслужб також відбулося захоплення органів влади та були проголошені «народні республіки».

Масової підтримки цих акцій не було, вони були здійснені руками проросійських активістів, маргінальних груп населення та завезених росіян. Спроби РФ поширити цю практику на інші міста Сходу і Півдня України отримали відсіч та зазнали невдачі — 8 квітня в Харкові та 2 травня в Одесі.

Хоч Москва офіційно заперечувала свою участь, опубліковані численні спогади самих учасників цих подій з російського боку. Постачання зброї, фінансування заворушень та їхня організація Росією підтверджені. Першими керівниками псевдореспублік у Донецьку і Луганську були громадяни Росії.

Україна відповіла Антитерористичною операцією на Донбасі. Росія ж почала повноцінну війну, безпосередньо втручаючись у критичні для сепаратистів моменти силами регулярної армії, як-от під час боїв за Іловайськ та Дебальцеве в другій половині 2014 — на початку 2015 р.

Ключовим елементом гібридної війни стала дезінформація. Російські медіа системно формували образ Донбасу як *«повсталого проти київської хунти»,* а Росії – як «миротворця», що лише «допомагає братньому народу». Будь-які дії української армії з відновлення контролю над регіоном подавалися як *«знищення мирних мешканців».*

Так формувався міф про *«громадянську війну»,* покликаний приховати фактичне вторгнення.

Втім, міжнародна спільнота, в першу чергу Європа та США, були на боці України, а санкційний тиск на Росію посилювався.

Попри численні спроби дипломатичного врегулювання, зокрема Мінські домовленості, Кремль використовував конфлікт як важіль політичного тиску на Україну.

Псевдореспубліки стали інструментом для утримання країни в стані постійної нестабільності й демонстрації «альтернативної легітимності». Усі роки війни Росія продовжувала фінансувати, озброювати та керувати окупаційними структурами, готуючи ґрунт для наступного етапу — повномасштабної агресії.

За кілька місяців до повномасштабного вторгнення, влітку 2021 р., була опублікована програмна стаття Путіна під назвою *«Про історичну єдність росіян та українців».* У ній викладено ідеологічний фундамент сучасної імперської політики щодо України та виправдання війни. Путін зокрема стверджує, що Україна є штучною державою, яку було створено Леніним внаслідок *«пограбування»* російських територій. Український націоналізм нібито було створено з-за кордону, а після 2014 р. Україна перетворилася на *«Анти-Росію».*

Перед нападом на Україну РФ висунула Заходу ультиматум. У ньому було окреслено сферу впливу, на яку претендувала Москва — країни колишнього СРСР та Східної Європи *(«НАТО в кордонах 1997 року»).*

24 лютого 2022 р. Росія розпочала повномасштабне вторгнення під надуманими гаслами *«демілітаризації»* та *«денацифікації»* України. Російські війська атакували з півночі, сходу та півдня, намагаючись захопити Київ і ключові міста. Вторгнення супроводжувалося масовими обстрілами цивільної інфраструктури та воєнними злочинами, зокрема в Бучі та Маріуполі.

У 2022 р. агресор захопив частину південних і східних областей і впритул підійшов до Києва. Чотири частково окуповані українські області: Луганська, Донецька, Херсонська та Запорізька, — були включені до складу Росії на підставі фейкових референдумів. На окупованих територіях запроваджено російську адміністрацію, освіта ведеться за російськими програмами. Населення зазнає катувань, депортацій і примусової мобілізації.

Проте вже того ж року Україна звільнила Київщину, Чернігівщину, Сумщину, провела успішний наступ і звільнила Харківщину, а у листопаді 2022 р. Сили оборони України повернули Херсон, що стало серйозним ударом по імперських амбіціях Кремля.

Росія прагнула провести короткострокову *«Спеціальну воєнну операцію»,* але стійкість українського війська і суспільства та підтримка міжнародних партнерів зламали її плани. РФ не досягла своїх стратегічних цілей. У 2024–2025 рр. ЗСУ взяли під контроль частину Курської області РФ, що ще більше вдарило по іміджу Кремля.

Генеральна Асамблея ООН неодноразово засуджувала агресію Росії проти України, зокрема резолюцією № ES-11/1 від 2 березня 2022 р., яка визнала вторгнення порушенням міжнародного права, та подальшими резолюціями, що вимагали припинення бойових дій і захисту цивільних.

Захід запровадив багатошарові санкції проти РФ, включаючи обмеження на експорт енергоносіїв, фінансові операції та доступ до технологій, що послабило економіку Росії.

Вторгнення продемонструвало намір Кремля знищити українську державність, але призвело до затяжної війни, близько мільйона загиблими та пораненими для РФ та до її ізоляції.

Окрім України, ще низка держав зазнали російського втручання у внутрішні справи або інтервенції. Євразія стала лабораторією неоімперіалістичних практик: від впливу на вибори до введення окупаційних військ під виглядом миротворців.

У 2015 році Росія втрутилася у громадянську війну в Сирії, врятувавши режим Башара Асада. РФ розгорнула авіабази в Хмеймімі та морську базу в Тартусі, що стало її найбільшою військовою присутністю у регіоні з часів СРСР.

Росія активно використовувала соцмережі та можливості штучного інтелекту для втручання у вибори в Румунії, Молдові. Сліди її спецслужб є у спробі держперевороту в Чорногорії у 2016 р.

Одночасно Москва почала розбудовувати свою мережу впливу в Африці. Головним інструментом стала приватна військова компанія *«Вагнер»,* яка до цього діяла і в Україні, і у Сирії. Від 2017 р. найманці *«Вагнера»* з'явилися у Центральноафриканській Республіці, Судані, Лівії, Малі, Мозамбіку, Буркіна-Фасо, Нігері й навіть на Мадагаскарі. Формально — для *«охорони»* правлячих режимів і боротьби з терористами, практично — для впливу на політичні процеси, контролю над родовищами золота та алмазів.

Після того, як засновник *«Вагнера»* Євген Пригожин вчинив заколот в Росії, і після його загибелі, компанію було розпущено. На її місце прийшов *«Африканський корпус»,* що діє під безпосереднім керівництвом Міністерства оборони РФ. Його завданням залишається розширення геополітичного впливу Москви.

У 2020 р. Росія надавала політичну, інформаційну та була готова надати силову підтримку Олександру Лукашенку під час масових протестів у Білорусі. У січні 2022 р. під час протестів у Казахстані туди було введено контингент ОДКБ, який складався в основному з російських військових.

З 2014 р. Росія радикально трансформувала свою зовнішню політику, перейшовши від прихованої гібридної тактики до відкритої агресії, яка поєднує пряму військову силу, інформаційні операції та кібервтручання. Кремль систематично підтримує лояльні режими та маріонеткові партії по всьому світу, проводить масовані дезінформаційні кампанії.

Руйнуючи принципи суверенітету, демократії та міжнародного права Росія прагне не лише відновити імперський статус, а й створити альтернативний світовий порядок.

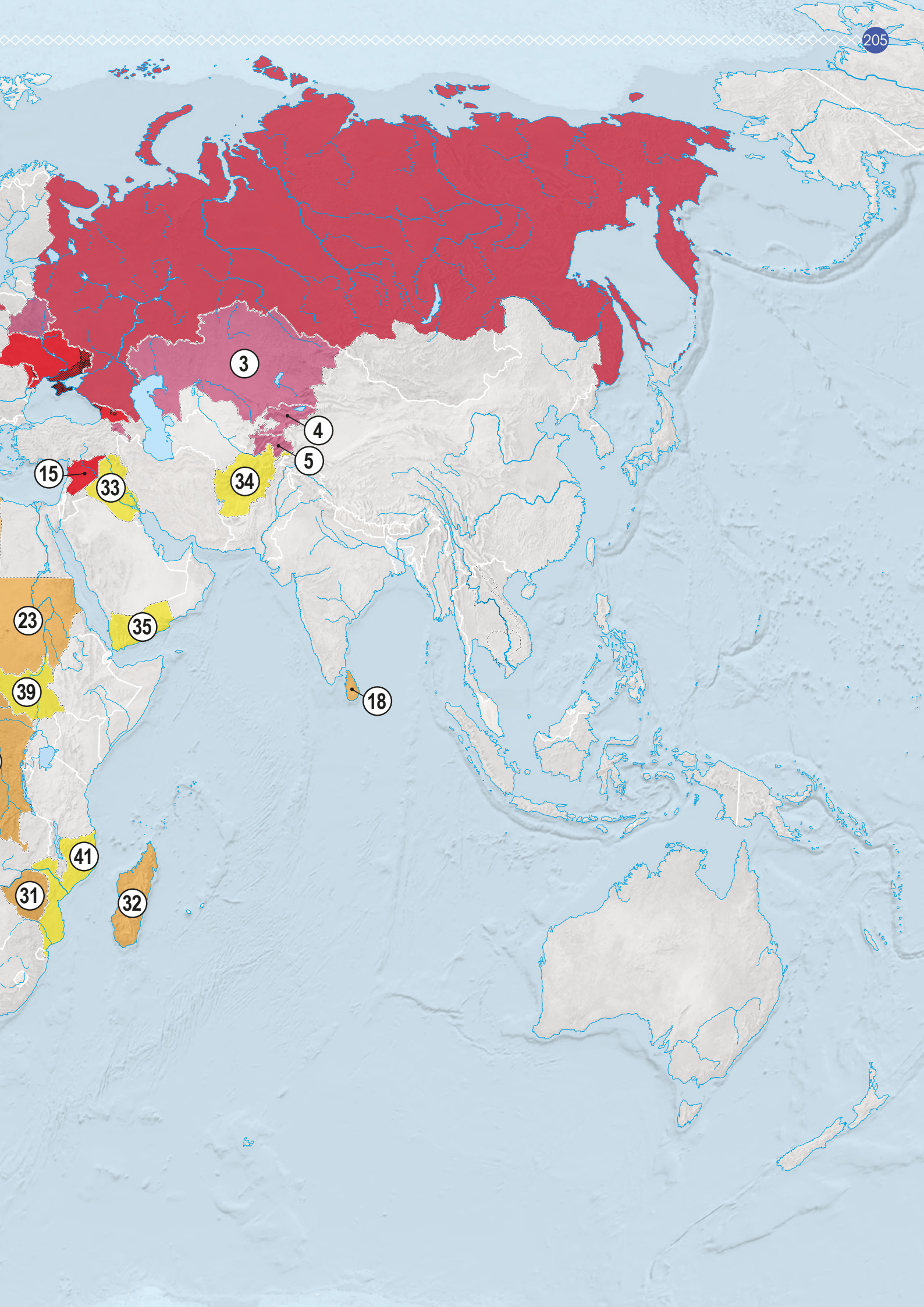
3
4
5
15
33
34
23
35
39
18
41
31
32

РОЗДІЛ 55

СУЧАСНИЙ РОСІЙСЬКИЙ КОЛОНІАЛІЗМ В РФ

1991-2025 РР.

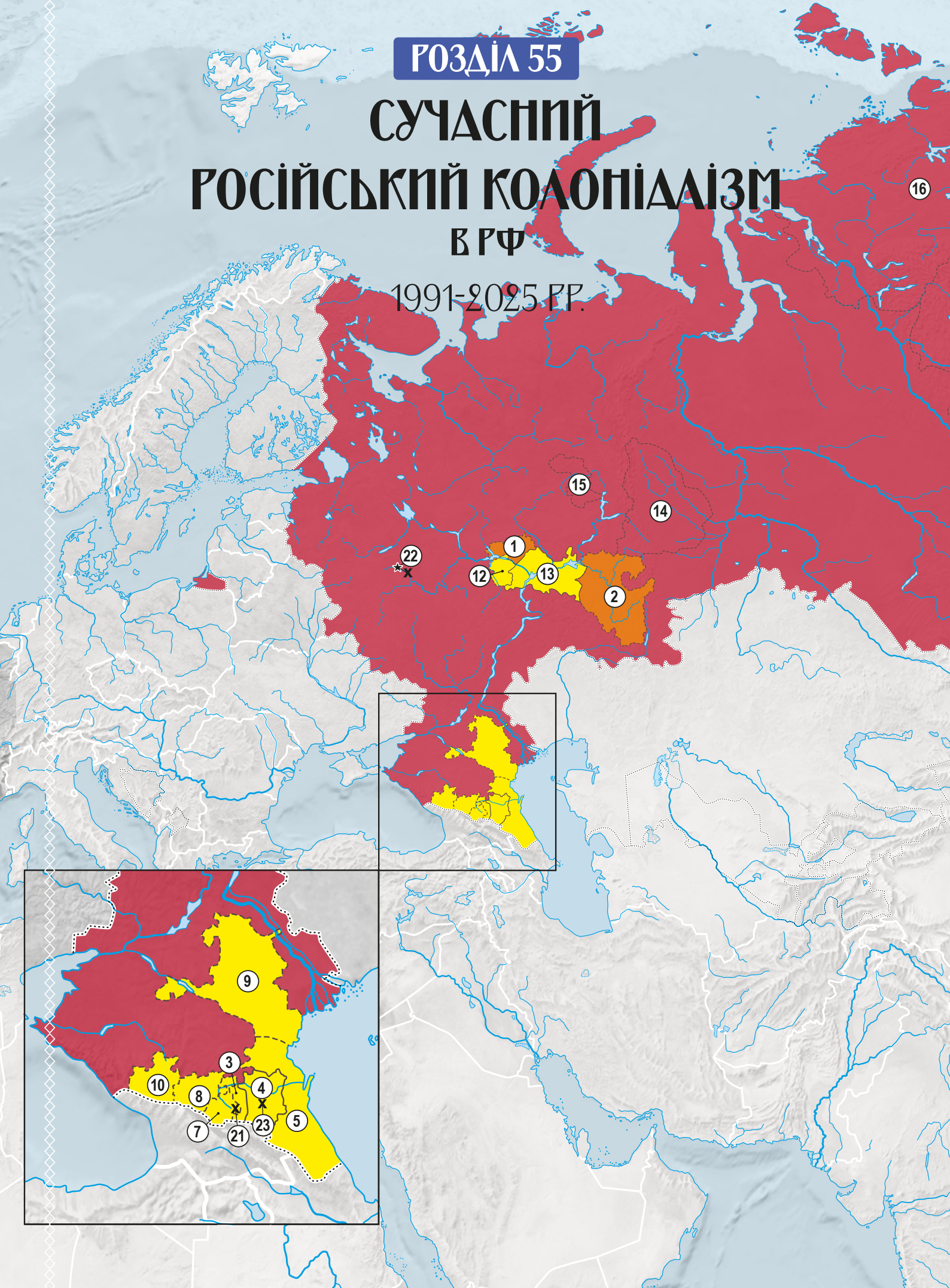

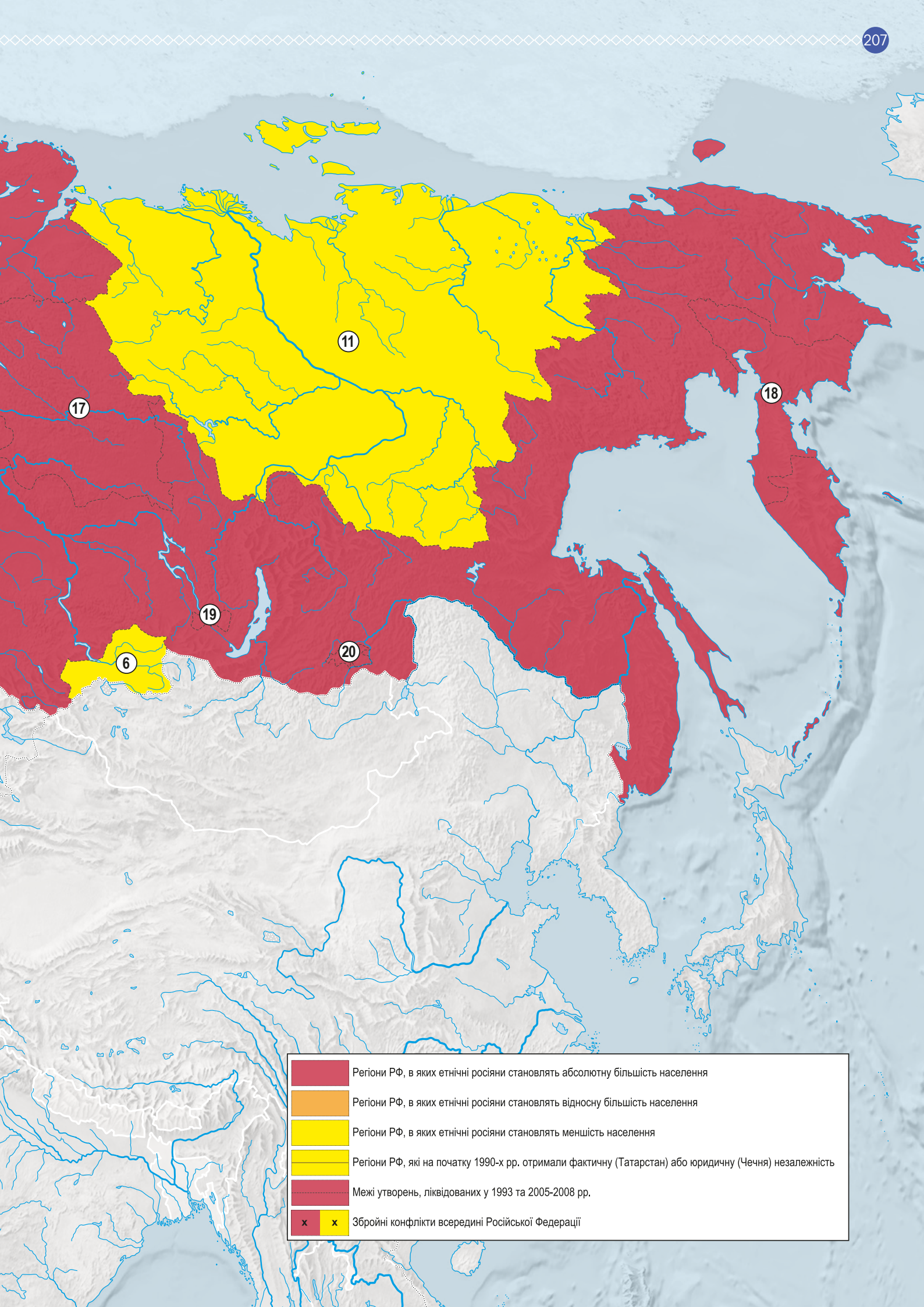
11
17
18
19
20
6
Регіони РФ, в яких етнічні росіяни становлять абсолютну більшість населення
Регіони РФ, в яких етнічні росіяни становлять відносну більшість населення
Регіони РФ, в яких етнічні росіяни становлять меншість населення
Регіони РФ, які на початку 1990-х рр. отримали фактичну (Татарстан) або юридичну (Чечня) незалежність
Межі утворень, ліквідованих у 1993 та 2005-2008 рр.
Збройні конфлікти всередині Російської Федерації

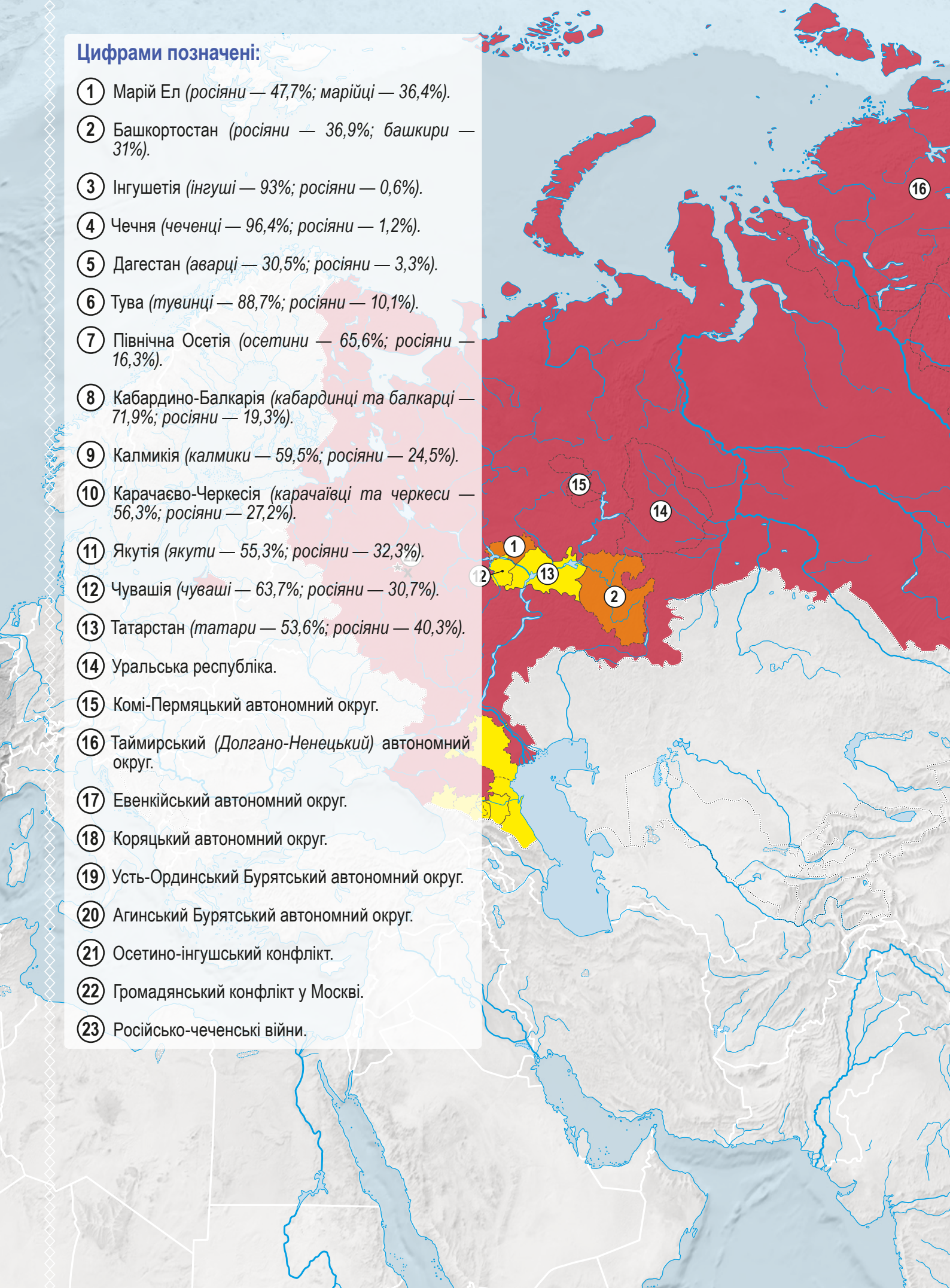

Цифрами позначені:

1. Марій Ел *(росіяни — 47,7%; марійці — 36,4%).*
2. Башкортостан *(росіяни — 36,9%; башкири — 31%).*
3. Інгушетія *(інгуші — 93%; росіяни — 0,6%).*
4. Чечня *(чеченці — 96,4%; росіяни — 1,2%).*
5. Дагестан *(аварці — 30,5%; росіяни — 3,3%).*
6. Тува *(тувинці — 88,7%; росіяни — 10,1%).*
7. Північна Осетія *(осетини — 65,6%; росіяни — 16,3%).*
8. Кабардино-Балкарія *(кабардинці та балкарці — 71,9%; росіяни — 19,3%).*
9. Калмикія *(калмики — 59,5%; росіяни — 24,5%).*
10. Карачаєво-Черкесія *(карачаївці та черкеси — 56,3%; росіяни — 27,2%).*
11. Якутія *(якути — 55,3%; росіяни — 32,3%).*
12. Чувашія *(чуваші — 63,7%; росіяни — 30,7%).*
13. Татарстан *(татари — 53,6%; росіяни — 40,3%).*
14. Уральська республіка.
15. Комі-Пермяцький автономний округ.
16. Таймирський *(Долгано-Ненецький)* автономний округ.
17. Евенкійський автономний округ.
18. Коряцький автономний округ.
19. Усть-Ордынський Бурятський автономний округ.
20. Агинський Бурятський автономний округ.
21. Осетино-інгушський конфлікт.
22. Громадянський конфлікт у Москві.
23. Російсько-чеченські війни.

СУЧАСНА ЗОВНІШНЯ ЕКСПАНСІЯ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

1991-2025 РР.

У 1987 р. в СРСР було 20 автономних республік, 16 з яких перебували в складі РРФСР. У квітні 1990 р. був ухвалений закон *«Про розмежування повноважень між Союзом РСР та суб'єктами федерації».* Він передбачав можливість надання автономним республікам статусу союзних. 8 жовтня Верховна Рада Бурятської АРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет. 11 жовтня аналогічну декларацію прийняла Башкирська РСР. Однак жодна автономна республіка так і не перетворилася на союзну.

Поява Російської Федерації на місці РРФСР не поклала край російському колоніалізму. 31 березня 1992 р. Борис Єльцин запропонував підписати федеративний договір, який мав врегулювати відносини між автономними республіками. Процес супроводжувався міжнаціональними конфліктами за адміністративні кордони між суб'єктами федерації, як наприклад, осетино-інгушський конфлікт восени 1992 р. Більшість суб'єктів погодилися на його підписання, окрім Чеченської республіки та Татарстану.

Ще 30 серпня 1990 р. Верховна Рада Татарської РСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет Татарстану, в якій проголошувалося, що республіка не є суб'єктом ані Радянського Союзу, ані РФ. 18 жовтня 1991 р. було прийнято Акт про державну незалежність Татарстану. 21 березня 1992 р. у республіці відбувся референдум, на якому більшість населення висловилася за статус суверенної держави. 6 листопада 1992 р. була ухвалена Конституція Республіки Татарстан. 15 лютого 1994 р. між РФ та Татарстаном підписано Договір про розмежування предметів ведення та взаємне делегування повноважень, який фактично надавав республіці статус суб'єкту конфедерації.

У 1994 р. та 1995 р. Москва уклала схожі угоди про права та розмежування повноважень з Республікою Башкортостан та Республікою Саха *(Якутією).* Документи закріплювали широкі повноваження регіонів у сфері економіки, мови та освіти.

Про свої прагнення то розширених автономних прав заявили і суб'єкти з більшістю етнічних росіян. Навесні 1993 р. у Свердловській області відбувся референдум, на якому понад **83%** учасників висловилися за утворення в межах області автономної республіки у складі РФ. 1 липня 1993 р. Свердловська обласна рада проголосила створення «Уральської республіки» та розпочала підготовку проєкту її конституції, а також запровадила власну символіку й навіть регіональну валюту — *«уральські франки».* У відповідь Єльцин 9 листопада 1993 р. розпустив обласну раду, а 10 листопада відсторонив від посади голову області Едуарда Росселя.

Восени 1993 р. у Москві розпочалася конституційна криза, що виникла через конфлікт між президентом та парламентом РФ.

3–4 жовтня 1993 р. відбулися запеклі бої біля будівлі Верховної Ради *(«Білого дому»),* обстріляної танками; за офіційними даними загинуло близько **150** осіб, за неофіційними — понад **500**, після чого виступ прихильників парламенту був придушений, а його лідери заарештовані.

Кремль змушений був використати політичний та військові важелі впливу задля того, щоб національні республіки залишились у складі РФ.

Проголошення незалежності Чеченської республіки 1 листопада 1991 р. та відмова Джохара Дудаєва підписати федеративний договір 1992 р. поклала початок Першій чеченській війні *(1994–1996 рр.).* 21 квітня 1996 р. за наказом Єльцина Дудаєва було вбито. Війна завершилася 31 серпня того ж року підписанням Хасав'юртівських угод. Документ передбачав виведення російських військ із Чечні та відкладення питання про її державний статус до 2001 р., що тимчасово забезпечило мир. 12 травня 1997 р. Єльцин та Аслан Масхадов, наступник Дудаєва, підписали *«Договір про мир і принципи взаємовідносин між Російською Федерацією і Чеченською Республікою Ічкерія».*

Війна на Кавказі спровокувала розвиток збройного опору під ісламістськими *(салафітськими)* гаслами. 7 серпня 1999 р. чеченські загони Шаміля Басаєва та Хаттаба вторглися в Дагестан з метою проголошення *«Ісламської держави Кавказу».* У вересні 1999 р. у Москві та інших містах сталися вибухи житлових будинків, організовані ФСБ для створення приводу для війни. Упродовж 1999–2000 рр. Москва провела т.зв. *«контртерористичну операцію»,* або Другу Чеченську війну. Незалежна республіка Ічкерія була ліквідована, її місце зайняв *«електоральний султанат»* на чолі з проросійським кланом Кадирових: з 2000 р. Чечню очолював Ахмат, з 2007 р. — його син Рамзан.

Після приходу до влади у 2000 р. Володимира Путіна розпочався наступ на автономні права національних республік. Згідно з указом президента РФ від 13 травня 2000 р. «Про повноважного представника Президента Російської Федерації у федеральному окрузі», було створено сім федеральних округів, очолюваних президентськими намісниками.

У березні 2002 р. внаслідок конституційної реформи було ухвалено нову редакцію Конституції Республіки Татарстан, що де-факто скасувала положення про державний суверенітет і юридично закріпила інтеграцію республіки до федеральної системи РФ.

У 2003–2008 рр. було ліквідовано низку автономних округів як самостійних суб'єктів федерації — зникли Комі-Перм'яцький, Таймирський, Евенкійський, Коряцький, Усть-Ордынський Бурятський та Агінський Бурятський.

У 2001–2004 рр. відбулося скасування регіональних конституційних положень, які суперечили федеральним законам. Після теракту в Беслані у 2004 р. Путін одноосібно призначав губернаторів. Набув поширення феномен *«губернаторів-парашутистів»,* нічим не пов'язаних з місцевими елітами. У 2025 р. понад 50 з 89 суб'єктів РФ очолювали випускники т.зв. *«школи губернаторів»,* організованої адміністрацією президента Росії у 2017 р.

У 2015 р. набув чинності закон, який встановив, що вищі посадові особи суб'єктів РФ не можуть називатися *«президентами»*. Винятком залишався Татарстан, якому було надано перехідний період до 2017 р., після чого не було пролонговано угоду про особливий статус республіки.

За даними переписів населення 1989, 2002 і 2020 р., у більшості автономних республік колишньої РРФСР та сучасної РФ частка росіян в загальній структурі населення в автономних республіках скоротилася. У 1989 р. росіяни становили у середньому **50–70%** мешканці автономій РРФСР. У 2002 р. частка росіян знизилася до **40–60%.** Загальна кількість росіян у 2021 р. порівняно з 2010 р. скоротилася на **4,9%.** Найрізкіше падіння відбулося у Чечні, Інгушетії, Туві, Дагестані, Кабардино-Балкарії, Калмикії, а також у Якутії.

У демографічній ситуації РФ спостерігається поступова трансформація країни, що пов'язана зі зменшенням кількості росіян, підвищенням народжуваності в національних республіках та посиленням ролі мусульманських і тюркських народів. Зокрема, демонструють зростання за даними переписів 2010 та 2021 рр. черкеси *(+56,72%),* чеченці *(+17,2%),* інгуші *(+16,27%),* кумики *(+12,48%),* тувинці *(+11,92%),* аварці *(+10,96%)* та інші. Натомість у цей період значно скоротилася кількість комі *(-37,12%),* мордви *(-34,91%),* удмуртів *(-30,03%),* чувашів (-25,68%), марійців *(-22,61%),* татар (*-11,24%),* адигейців *(-10,71%)* та інших народів РФ.

Чисельність громадян РФ, які сповідують іслам, становила у 2020 р. близько **14,5 млн** осіб, або приблизно **10%** населення країни. Більшість населення в Інгушетії, Чечні, Дагестані, Кабардино-Балкарії, Карачаєво-Черкесії, Башкортостані, Татарстані, Адигеї та Астраханській області були мусульманами. Їхня чисельність продовжує зростати, особливо у великих містах — насамперед у Москві та Санкт-Петербурзі, де формується міжмусульманська солідарність.

Примусове або економічно зумовлене переселення громадян з національних республік до центральних регіонів Росії сприяє розмиванню етнічної ідентичності та посиленню процесів русифікації.

Москва реалізує політику асиміляції національних меншин, основними інструментами якої процесу є демонтаж системи освіти національними мовами, тотальна русифікація та нав'язування відмови від власної ідентичності задля соціальної мобільності. В деяких випадках цю політику можна окреслити терміном «лінгвоцид».

2002 р. був ухвалений закон, згідно з яким всі офіційні мови суб'єктів Російської Федерації мусили використовувати лише кириличну абетку. У 2007–2008 рр. був скасований *«національно-регіональний»* компонент освітнього стандарту. З 2008/2009 р. Єдиний державний іспит складався винятково російською мовою.

У 2018 р. державні мови національних республік були переведені у статус факультативних дисциплін у школах — навіть для носіїв вивчення мови відбувалося лише за проханням батьків.

Упродовж пів року після ухвалення закону кількість учнів, які навчалися ногайською мовою, скоротилося удвічі. Конституційні *«поправки»* 2020 р. закріпили за російською статус *«мови державотворчого народу».* У 2025 р. кількість годин для вивчення рідних мов у школах зменшилася удвічі.

У підсумку, незважаючи на зростання чисельності деяких етнічних груп, кількість носіїв мов відповідних народів упродовж 20 років майже повсюди скоротилася. Серед понад **1,07 млн** чувашів володіють рідною мовою лише близько **700 тис.** осіб. Із понад **386 тис.** удмуртів **255 тис.** володіють удмуртською мовою, а з приблизно **424 тис.** марійців рідною мовою користуються **259 тис.** осіб. Чисельність носіїв осетинської мови зменшилася на **43 тис.** осіб, кумицької — на **63 тис.**, аварської — на **80 тис.**

Русифікаторська політика викликала спротив регіональних активістів. У 2005–2006 рр. черкеські об'єднання організували багатотисячні мітинги, а навесні 2007 р. до протестного руху долучилися бурятські активісти. На початку 2010-х рр. виник громадський рух національного відродження марійського народу — Інзор марійці, представники якого неодноразово зазнавали адміністративного тиску, переслідувань і цензури з боку російської влади. У 2017 р. відбулися акції на захист башкирської мови, у 2018 р. — протести проти знищення лісів у Бурятії. Символом опору русифікаційній політиці став публічний акт самоспалення удмуртського вченого Альберта Разіна у 2019 р. Масові протести у 2020 р. викликав арешт популярного в Хабаровському краї губернатора Сергія Фургала, якого згодом засудили до 22 років тюрми.

Також Росія збудувала надцентралізовану бюджетну систему — приблизно **55%** всіх податків, зібраних в регіоні *(крім Москви з областю та Петербурга)*, перераховуються до федерального бюджету, звідки перерозподіляються у вигляді дотацій, субсидій, субвенцій та інших виплат.

Державну допомогу отримують усі без винятку суб'єкти федерації, включно з Москвою. З одного боку, це зменшує регіональну нерівність між багатими *(донорами)* і бідними *(реципієнтами).* З іншого — унеможливлює економічну самостійність навіть найрозвиненіших регіонів та ставить їхнє керівництво в залежність від волі центру.

Російське вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. спровокувало появу протестів, переважно серед жіночого населення. 20 березня 2022 р. протестували проти війни жінки Карачаєво-Черкесії. Подібні виступи відбулися у Бурятії, Якутії та Тиві.

21 вересня 2022 р. Путін оголосив часткову мобілізацію. 21–26 вересня акції проти мобілізації відбулися в Грозному, районах Дагестану, Кабардино-Балкарії та Махачкалі. Акції протестів були жорстоко придушені силовими структурами. Через небажання брати участь у війні країну залишили до 1 млн російських громадян.

При цьому Кремль позиціонує себе як борець із глобальним неоколоніалізмом та використовує відповідну риторику для виправдання своєї агресії проти України.

Особливістю сучасного стану РФ є неухильне зменшення чисельності як етнічних росіян, так і православних, що змушує Кремль вдаватися до ще жорсткіших заходів з русифікації та вивозити всередину країни дітей з окупованих територій України. Нинішня Росія — це експансивна імперія колоніального типу, грубо замаскована під федерацію.

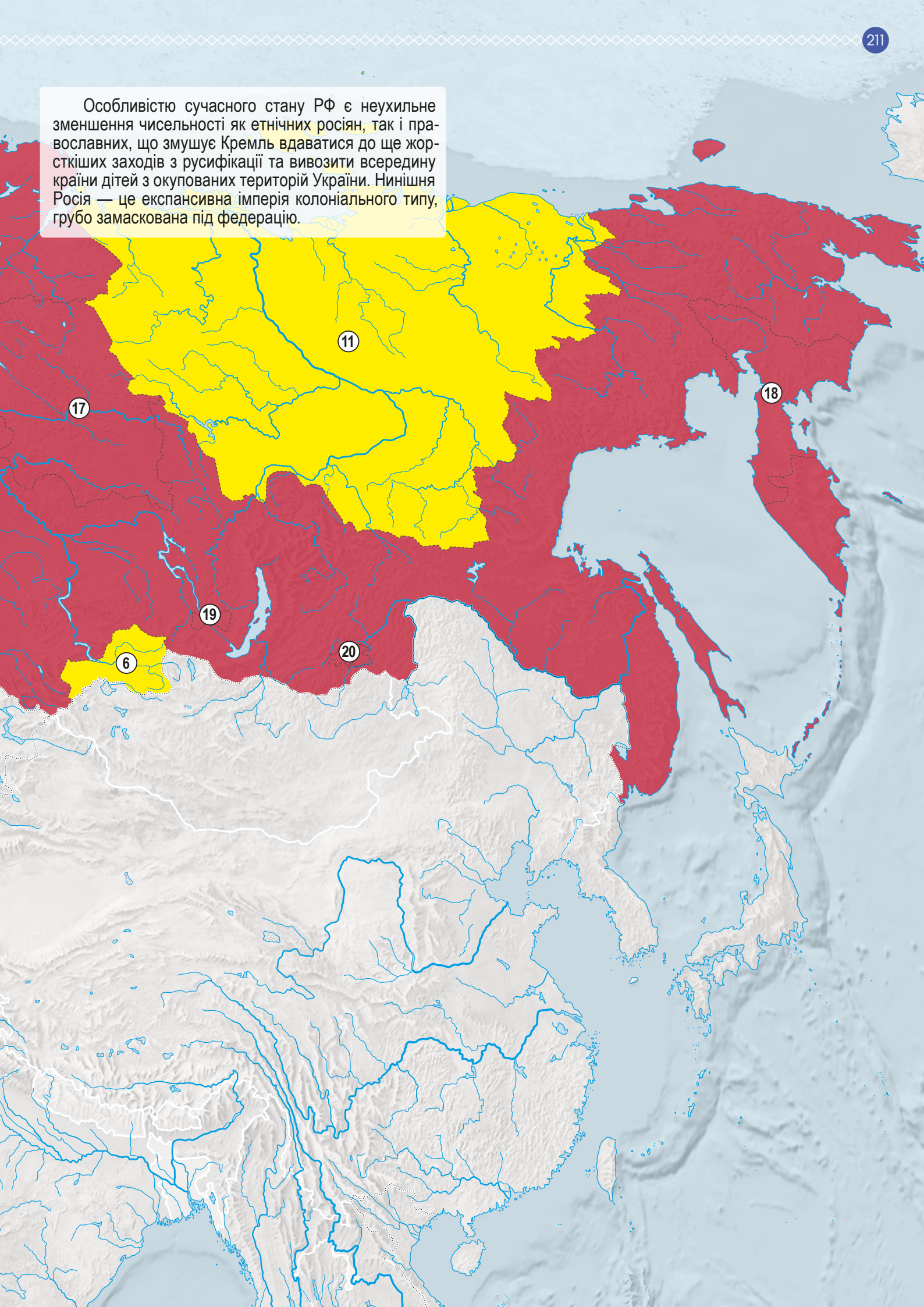

ПІДСУМКИ

Початки російського імперіалізму і колоніалізму старші за власне російську державність. Коріння цих феноменів лежать в добі слов'янської/руської експансії на фіно-угорські, балтські та тюркські землі північного сходу Європи. Історично неслов'янське, але слов'янізоване у VI — XII ст. межиріччя Оки і Волги *(«Заліссся»)* стало ядром майбутньої російської держави.

У той час територія Залісся була віддаленою периферією Русі — можливо, навіть колонією у ранньосередньовічному розумінні цього слова. Принаймні щодо руських міст в іноетнічному оточенні як колоній ми можемо говорити упевнено. Але упродовж всього лише одного XII ст. головне заліське князівство — Володимиро-Суздальське — з периферійного перетворилося на альтернативний центр всієї Русі.

Таким чином, 1) російська держава виросла з колишньої колонії. Але російська влада походить не з колонізованих народів, а з колонізаторів, і це пояснює її ставлення до власних громадян як до колонізованих.

Монгольське панування відібрало у Великого князівства Володимирського та його сусідів незалежність, але не державність. У цей період центр Залісся перемістився до Москви, яка стала новою точкою складання регіону. На початках піднесенню Московії сприяв активний колабораціонізм її князів із Ордою *(Кремль забезпечував збір данини для ханів)* та підтримка церкви. А наприкінці доби саме Москва очолила рух за визволення з-під ординського верховенства. Побудовані в той період моделі управління *(гіперцентралізація фінансів, помістя за військову службу)* залишалися актуальними упродовж століть і впливають на російське суспільство навіть сьогодні.

Московія зазнала значних трансформацій: частина руського спадку, як-от баланс влади в трикутнику князь — бояри — віче, зникла, натомість давно отримана з Візантії модель державно-церковної симфонії збереглася. З іншого боку, Москва запозичила з Орди лише окремі елементи державного управління та фіскальної системи *(казна, ямщики),* але не модель влади в цілому. Всупереч поширеному міфу, не ординці навчили московітів деспотизму, оскільки у кочовиків деспотизм був винятком, а не правилом. Російське самодержавство не прийшло ззовні — воно сформувалося під перехресним впливом іноземних та внутрішньодержавних сил.

Пізніше до слов'янського компоненту *(який сам свого часу зазнав скандинавського та візантійського впливів)* та кочового тюрксько-монгольського додадуться османський *(XVI ст.),* польсько-український *(XVII ст.)* та західноєвропейський: шведський, голландський, німецький, французький та їхні поєднання *(XVIII – XIX ст.).*

Таким чином, 2) російські імперії — «цибуля», а не «персик»: багато різних шарів впливів зі Сходу, Півдня та Заходу, накладених один на одного, а не одне незмінне тисячоліттями ядро і мінлива периферія.

Підкорення Москвою сусідніх князівств Залісся до середини XV ст. — ще не імперіалізм, а подолання удільної роздробленості. Цей процес був характерним для всіх пізньосередньовічних та ранньомодерних суспільств Європи й Азії. Десь він протікав повільніше і м'якше, десь навпаки, але загальний вектор був спільним. Ноу-хау Івана Калити полягало в тому, що він забирав у сусідніх князів за борги їхні заставлені володіння.

Натомість завоювання Новгорода у 1451–1478 рр. — перший беззаперечний акт імперіалізму. Новгородці відрізнятися від московітів мовою, економічною та політичною культурою, а також мали незалежну церкву *(крім того, релігійно розмаїтий Новгород завжди був джерелом єресей).* Новгородська республіка була олігархічною і колоніальною *(як Венеціанська чи Генуезька),* але значно вільнішою за Велике князівство Московське. Її загибель від рук агресивного континентального сусіда була питанням часу *(жодне торгове місто-республіка Європи не пережило доби національних держав).*

Таким чином, 3) перша імперія виникла за 250 років до появи такої назви і за 100 років до завоювання Казані, від чого багато хто відраховує історію російського імперіалізму. Саме захоплення Новгорода перетворило середньовічну Московію на щось більше,тому є сенс говорити про появу у 1480-х рр. Першої російської імперії.

(Використання анахронічного прикметника «російський» потрібне, щоб відрізнити цю нову державну сутність від власне середньовічної Московії.)

При цьому початок імперської експансії дещо випередив формування централізованих структур в ядрі держави. Якщо Іспанія з Португалією чи Франція з Британією спочатку утвердилися як централізовані королівства, а вже потім почали заморську експансію *(винесемо за дужки Реконкісту як варіант подолання роздробленості),* то з Московією було навпаки. Вона здійснила перший імперіалістичний акт, ще навіть не до кінця визволившись з-під влади Орди, і збільшилася у кілька разів, не покінчивши остаточно з удільною роздробленістю. Церіднить її з рештою континентальних імперій, від Ассирійської до Османської, де «ядро» не було чітко відділене від «периферії». Або, як сформулював Джеффрі Госкінг, *«Британія просто володіла імперією, Росія ж сама була імперією».*

Таким чином, 4) у Першій російській імперії просто не встигла сформуватися межа, яка б відокремлювала метрополію від її колоній. Природний же кордон, як океан у західних імперіях, був відсутній в принципі. Неможливість чітко визначити, де закінчується «внутрішня» власне Росія і починається «зовнішня», призвела до того, що вся територія країни трактувалася росіянами як «єдина» і як «своя». Саме звідси таке незрозуміле на Заході ставлення росіян до площі держави, коли будь-які територіальні поступки на далекій

периферії сприймаються так само болісно, як втрата столиці, а «збирання земель» є головним обов'язком правителя. Це ставлення послідовно відтворювалося в наступних російських імперіях.

Падіння Константинополя під ударами османів, захоплення Новгорода, звільнення Москви від ординської зверхності та одруження великого князя із представницею візантійського імператорського дому відбулися упродовж менш як пів століття.

Така майже одночасність ключових подій наштовхнула багатьох московських мислителів на думку, що їхня країна є буквально богообраною. Спочатку — для того, щоб вберегти істинну віру від знищення безбожниками і єретиками *(суворо забороняючи росіянам контакти з іновірцями),* а після 1648 р.— щоб нести її іншим народам. *«Москва — третій Рим»* і *«православ'я — самодержавство — народність»* — найвідоміші, але геть не єдині формулювання цієї доктрини.

При цьому світська влада і церковна в Московії-Росії були злиті набагато щільніше, ніж у Візантії, а у XVIII столітті церква взагалі втратила суб'єктність, перетворившись на державний інститут. І, за поодинокими випадками, церковні ієрархи стабільно підтримували урядових чиновників у боротьбі з власним народом.

Таким чином, 5) від самого початку свого існування російська держава була відверто релігійно-месіанською, два століття орієнтованою на сектантську ізоляцію, ще два з половиною — на місіонерство. Становище церкви як опори влади кардинально відрізняло Росію від європейських держав та зближувало з азійськими. І навіть коли на зміну православній імперії прийшов войовничо безбожний СРСР, суть речей не змінилася — Радянський Союз так само був месіанським, лише замість християнства поширював марксизм-ленінізм.

Головним ворогом Московії відразу стало Велике князівство Литовське, Руське і Жемойтське. Воно почало об'єднувати землі колишньої Русі раніше і досягло більших успіхів — в орбіті Литви знаходилися землі до Твері включно, литовські війська облягали Москву. Російські історики XIX ст. небезпідставно говорили про феномен Литовської Русі *(точніше було б сказати Русі Гедиміновичів).*

У боротьбі із ВКЛ у 1480-х – 1530-х рр. Московія апелювала до походження своїх князів здому Володимира Великого і не розрізняла захоплення Новгорода, Чернігова та Рязані в рамках *«збирання земель руських».*Також у боротьбі активно застосувалася *«православна»* карта — під впливом «єдиновірної» пропаганди чимало руських прикордонних князів з Литви перейшли на бік Москви разом зі своїми володіннями. Боротьба за *«київську спадщину»* визначала російську політику на Заході до самого кінця XVIII ст. і завершилася завоюванням територій майже всіх історичних руських князівств.

Пізніше аргументами для виправдання експансії у Поволжя та на Балтику стали факти виплати Володимиру данини давніми мешканцями цих регіонів. Коли ж фактів не вистачало — в хід йшли фальсифікації *(«шапка Мономаха», Астрахань як Тмутаракань).*

Таким чином, 6) російські імперії — це не просто колишні колонії, це колонії, які бачили сенс свого існування у підпорядкуванні колишньої метрополії або хоча б її частини з династичних та релігійних міркувань.

А також, 7) російська держава від початку застосовувала «історичні» аргументи та відверті фальсифікації для виправдання своєї агресії.

Новопостала держава опинилася в кільці ворогів зі Сходу *(Казань, Астрахань, ногайці, Крим)* та Заходу *(Литовсько-Руська держава, Швеція).* Для війн із ними Перша Російська імперія масштабувала досвід помісного кінного війська та посилила боротьбу із залишками удільного ладу. Однак чим більш чисельним ставало московське військо, тим більше земель було потрібно для роздачі воїнам у помістя, що, своєю чергою, вимагало нових війн за території, а відповідно — і нового зростання війська. Москва була недостатньо багатою для прямого підкупу ворогів та недостатньо культурно розвинута для застосування м'якої сили, тому більше покладалася на велику армію.

Таким чином, 8) російські імперії переважно були військовими машинами, і лише у XIX – XX ст. опанували мистецтво застосування м'якої сили (балет, література).

Однак стрімке територіальне зростання до 1600 р. базувалося не тільки на грубій силі, але й на розгалуженій дипломатичній службі та адміністративній гнучкості Кремля. Подібно до всіх своїх сусідів, окрім Османської імперії, Московія-Росія на початку була клаптиковою державою — власністю нащадків Калити. Тому лояльності до правлячої династії та регулярної сплати данини було достатньо, щоб центральна влада залишала підкореним суспільствам їхній традиційний лад. А перед прямим завоюванням Кремль застосовував інші заходи: укладав союзи *(хай і нерівноправні),* нав'язував протекторат, надавав чужим правителям уділи на російській території, приймав на службу іноземні загони та активно оббріхував противників.

Ті державні утворення, окремі міста чи бездержавні народи, які погоджувалися перейти *«під високу руку»* князя/царя добровільно чи з мінімальним спротивом, залишалися майже недоторканими. Вони зберігали свою *(варіант — отримували іншу)* династію, власні еліти, правовідносини і землеволодіння, поступаючись на користь Москви лише зовнішніми зв'язками та податями.У відповідь Кремль «жалував» місцевих правителів їхніми ж володіннями та надавав збройний захист від підданих та сусідів. Навіть у разі повстання швидке *«каяття»* убезпечувало підкоре-

них від масштабних репресій.

У низці випадків *(Пермські і Кодське князівства)* Кремль позбавляв влади місцеву правлячу династію через кілька десятиліть після приєднання до Росії. Однак навіть при ліквідації окремих князівств соціально-економічний устрій підкорених народів зберігався до кінця XVIII, а то і кінця XIX століття. На таких територіях росіяни обмежувалися побудовою мережі фортів, не стимулюючи, а іноді й прямо забороняючи їхню аграрну колонізацію. Місцеві ж еліти, зберігши владу над одноплемінниками, виступали слухняними провідниками російського панування. Ба більше, російська влада цілеспрямовано піднімала статус виборних племінних старійшин до рівня спадкових *«князців»* та впроваджувала інші новації.

Натомість запеклий опір з боку сталих держав *(Казанське, Сибірське і, пізніше, Кримське ханство)* чи регулярні зміни вектору *(Хаджи-Тарханське),* взятих врешті-решт *«на щит»,* означали їхній повний кінець. Правляча еліта та військо знищувалися, середні верстви зазнавали ураження в правах, весь попередній соціальний лад руйнувався, а територія ставала об'єктом державної колонізації. У численних випадках *(Новгород, Псков, В'ятка, Казань, Астрахань)* міське населення депортувалося, а на звільнене місце переводилися росіяни.

Таким чином, 9) Московія-Росія спочатку пропонувала «пряник», а вже потім «батіг», намагалася ніколи не вести війни самотужки без союзників, використовувала міжусобиці серед ворогів, та без крайньої потреби не рухала традиційний лад підкорених суспільств. Поєднання цієї гнучкості, активної пропаганди у стані противника та, якщо вже дійшло до війни, жорстоких масштабних репресій проти завойованих забезпечили стрімкий приріст території Росії на півночі та сході.

У середині XVI ст. Кремль одночасно зіткнувся на заході та півдні з трьома ворогами, яких не міг подолати навіть поодинці: Швецією, Польщею-Литвою та Кримом. Для мобілізації суспільства та посилення особистої влади Іван Грозний запровадив опричнину — систему регулярного державного терору проти власної країни: як еліт, так і рядового населення. Після опричнини рівень авторитаризму московських царів перевершив такий у європейських абсолютних монархів. Наслідком програної Лівонської війни, спалення Москви кримцями та опричного терору стало спочатку розорення Росії, а за два десятиліття — і колапс першої імперії, відомий як Смута. У цей період гарнізон Речі Посполитої стояв у Москві, а Швеції — в Новгороді.

Руйнування держави відкрило шлях до обмеження самодержавства та навіть запровадження елементів конституційної монархії. Однак за деякий час Росія змогла відвоювати осердя своєї держави, хоч і втратила більшість надбань на заході. При цьому об'єднання росіян відбулося навколо фігури нового царя, і за кілька десятиліть всі демократичні здобутки суспільства були скасовані.

Таким чином, 10) після скидання ординської зверхності колапс Росії обумовлювало поєднання двох чинників: зовнішніх воєнних невдач та внутрішньої кризи (поглибленої репресіями). Простого завоювання іноземцями для руйнування імперії виявилося недостатньо.

А також, 11) колапс Росії може призвести до демократизації суспільства, але так само еліти і народ можуть повернутися до традиційної авторитарної моделі, якщо не будуть збудовані запобіжні інститути.

Однак навіть Смута не припинила російської експансії за Урал. Від падіння столиці Сибірського ханства *(1582 р.)* до виходу на узбережжя Тихого океану *(1639 р.)* минуло трохи більше пів століття — небачені для європейських колонізаторів темпи. Особливістю просування на схід був його *«народний»* характер: основними першопрохідцями були козаки, промисловики і селяни — вільні люди або втікачі. Хоча козацтво зародилося на півдні, там його просування було неможливим без державної підтримки, так само експансія на захід здійснювалася виняткова регулярними силами.

Натомість східна *«народна»* колонізація не просто випереджала *«державну»* — вона взагалі не потребувала допомоги Кремля. Доходило до казусів, коли вчорашні заслані до Сибіру бунтівники об'єднувалися і завойовували для Росії нові землі. Лише китайський спротив на Амурі зупинив російську експансію до 1860-х рр.

Проте тікаючи від утисків влади та економічних проблем у центрі на малонаселені окраїни, росіяни мимоволі сприяли перенесенню туди влади Кремля. За роки чи десятиліття, але центральні інституції дотягувалися до колонізованих козаками і втікачами регіонів та встановлювали там власні правила. А оскільки деспотизм у цей час уже став нормою для Москви, *«державна»* колонізація майже завжди означала зменшення рівня свободи і для учасників «народної» колонізації, і для колонізованих народів.

Таким чином, 12) фронтир не обов'язково означав свободу — принаймні у довшій перспективі. У кінцевому підсумку все залежало від інститутів центральної влади. І якщо у випадку США західний фронтир дійсно сприяв демократизації (щоправда, тільки для білих протестантів), то у випадку Росії східний фронтир закінчився встановленням авторитаризму і для козаків, і для інородців.

Підкорення Сибіру відкрило шлях масовому переселенню етнічних росіян поза межі своєї початкової території. Більшість народів Російської імперії до XX ст. залишалися приблизно в тих кордонах, в яких їх застала московська експансія, лише деякі мешканці північно-східного Сибіру та каспійських степів розширили свої володіння за рахунок сусідів. Натомість етнічні росіяни *(а згодом і українці)* активно розселялися на захоплених землях, подібно до інших коло-

нізаторів змінюючи демографічний профіль багатьох підкорених регіонів.

Російською особливістю, на відміну від випадків з іспансько-португальською, французькою та британською колонізацією Америки, була історична сталість зв'язків із колонізованими народами. Від хозарського до монгольського часу слов'яни та їхні південні й східні сусіди взаємодіяли та часто потрапляли під владу однієї держави. Це зменшувало культурну дистанцію між сторонами в процесі колонізації та сприяло активнішим горизонтальним зв'язкам — не завжди ворожим.

Втім, більша частина північного Сибіру, казахські степи, Центральна Азія та Закавказзя майже не зазнали російської демографічної колонізації, та й у західному напрямку росіяни розселялися у незначних масштабах. У цих регіонах колонізатори переважно зосереджувалися в містах.

У будь-якому разі з XVI до початку XX ст. не менше **30 млн** людей здійснили міжрегіональну міграцію, і більшість з них становили російські переселенці до Сибіру, Поволжя та Причорномор'я.

Відсутність чітких географічних рубежів між метрополією і колоніями, масове переселення росіян на схід і південь та нижчий рівень культурного шоку при зустрічі з тубільцями полегшували колонізаційний процес. На тих територіях, де колоністи становили помітну частку населення, асиміляція з інородцями ставала правилом, а сегрегація — винятком. Це зменшувало рівень побутового расизму в російському суспільстві, зате становило загрозу ідентичності колонізованих народів.

З одного боку, зростала кількість *«русскіх»* людей за рахунок включення в цю категорію представників інших народів через зміну їхньої ідентичності або набуття подвійної, як-от двох імен: етнічного та російського. Цей процес набув такого масштабу, що отримав власний термін: *«обрусіння».* До сьогодні в Росії зустрічається ситуація подвійної ідентифікації неросійських народів: вдома — представник свого етносу, в Москві чи за кордоном — *«русскій,* причому не лише в очах росіян, але й своїх власних *(«Обрусевшие инородцы всегда пересаливают по части истинно русского настроения», — Володимир Ленін, 1922 р.).* З іншого боку, така *«інклюзивність»* колонізаторів вкупі з християнізацією та русифікацією іноді призводила до критичного зменшення чисельності багатьох корінних народів.

Таким чином, 13) російській колоніалізм мав не лише «державний», але й «народний» характер. Масове переселення росіян на окраїни не лише сприяло зміцненню там центральної влади, але й збільшувало число «росіян» за рахунок інородців. Згодом це призводило до перетворення завойованих та колонізованих територій у свідомості росіян на «исконно русскую зємлю», хрестоматійним прикладом чого є Крим.

Російська колонізація Сибіру відбувалася значно м'якіше, ніж іспано-португальська чи, тим паче, британська колонізація Америки, хоча й поступалася французькій за кількістю жертв. Зацікавлена у збереженні податкової бази ясаку *(переважно хутра),* центральна влада майже не вдавалася до цілеспрямованого геноциду місцевого населення, хоча й не виключала масштабних репресій при придушенні повстань. Врешті-решт, чисельність корінних народів Сибіру за російського панування зросла учетверо, однак це зростання було *«середньою температурою по лікарні».* Тоді як кількість і без того чисельних бурятів збільшилася у понад 10 разів, кількість малого народу ітельменів зменшилася у понад 10 разів. Головні втрати інородці понесли не від ворожої зброї, а від принесених колонізаторами інфекцій.

У цілому чисельність більшості народів Російської імперії *(зокрема українців)* зростала, але це відбувалося природним шляхом. Росія опосередковано стимулювала приріст, припинивши міжусобиці та війни із зовнішніми ворогами на своїй території. Але з іншого боку, тим самим українцям довелося гинути за імперські інтереси за межами своєї території. А чимало народів Причорномор'я та Кавказу *(кримські татари, ногайці, черкеси)* зазнали від державних репресій та вимушеної еміграції таких втрат, які перевищили приріст.

У кожному разі, простий демографічний приріст не мав сенсу, якщо відбувався одночасно із денаціоналізацією етносу.

Таким чином, 14) російський колоніалізм був м'якішим хіба що для окремих народів та у порівнянні з колоніалізмом інших імперій, але в жодному разі не благом для всіх колонізованих. А у деяких випадках російський імперіалізм обернувся геноцидом завойованих етносів.

Відновлення після Смути та продовження зовнішньої експансії вимагали збільшення армії. Оскільки небагата центральна Росія не могла забезпечити податкову базу для професійного найманого війська, Кремль вдався до посилення помісної системи. Щоб забезпечити воїнів-поміщиків сталою робочою силою, цар остаточно закріпачив селян *(1649 р.),* а по суті перетворив більшість населення країни на рабів *(класичний європейський кріпак був невідчужуваним від свого наділу, росіянина з 1675 р. можна було продавати без землі).* Згодом закріпачення поширилося на інші стани, досягнувши абсолютного характеру за Петра I, коли рабами держави стали всі росіяни.

«Розкріпачення» почалося з дворян у 1760-х рр., торкнулося селян у 1861 р., але було доведене до логічного завершення лише з революцією 1905 р. До того більшість етнічних росіян залишалися поневоленими і ураженими в правах навіть порівняно з інородцями, а тому не мали жодного зиску з імперської експансії. До 1920-х років за тривалістю життя великороси поступалися майже всім безпосереднім сусідам по державі.

Таким чином, 15) головним бенефіціаром російського імперіалізму була царська династія та

багатонаціональні еліти, тоді як до середини XIX ст. рядові етнічні росіяни (як і турки в Османській імперії) залишалися тільки витратним матеріалом.

А також, 16) військова служба державі є однією з найбільших чеснот населення з точки зору російської влади. Підпорядкування воєнним потребам не просто цивільної економіки, а навіть людської свободи аж до масового рабства — традиція з XVII ст.

Втягнення України в орбіту Росії з 1654 р. дало Москві ресурси та геополітичну позицію для відновлення імперії *(Другої російської).* Росія не була настільки потужною, щоб прямо завоювати Україну, тому підкорювала її, по-перше, за допомогою самих українців, по-друге, упродовж 150 років, і то спромоглася захопити лише половину. Втім, навіть цього виявилося досить, щоб відібрати у Речі Посполитої статус гегемона Східної Європи. Від Богдана Хмельницького до Наполеона російська експансія на захід не припинялася.

Український культурний і церковний вплив на Росію у XVII–XVIII ст. був надзвичайно сильним *(як Еллади на Рим),* але українці своїми руками допомагали будувати стіни власної в'язниці. Спочатку Росія обмежила самостійність Гетьманщини, потім гору над українцями в столиці взяли німці, а у XIX ст. імперія стала відверто українофобською.

Таким чином, 17) тимчасовий російсько-український союз обернувся поглинанням України Росією та денаціоналізацією українців. З іншого боку, оприявнилася критична важливість України для експансії Росії. На думку Збіґнєва Бжезінського, Росія без України не може бути імперією. Норман Дейвіс запропонував радикальніше визначення: лише приєднання України перетворило Московію на Росію.

Московія-Росія у XVI–XVII ст. була клаптиковою династичною імперією, як і більшість її сусідів, крім Туреччини. Але це було пов'язано не з якоюсь особливою толерантністю російського народу чи м'якістю уряду, а з неможливістю втілити в життя альтернативи через низький рівень соціально-політичного розвитку. Лише за Петра I відбувається злам, і в Росії починається будівництво *«регулярної, добре впорядкованої держави»* та армії по провідних європейських лекалах.

Серед іншого, це означало початок масштабної централізації та уніфікації імперії. Деякі політичні утворення всередині Росії, наприклад донське козацтво, були остаточно підпорядковані уряду. Суверенітет інших, як-от Гетьманщини, був обмежений набагато серйозніше, ніж в попередню добу. З іншого боку, балтійські губернії, чий вищий суспільно-політичний розвиток визнавав сам імператор, зберегли свої привілеї.

За наступні десятиліття натиск на регіони дещо послабшав, а в центрі замислилися над конституційними обмеженнями самодержавства. Втім, траплялися окремі колонізаторські ексцеси, на кшталт відчуження земель українців чи казахів під будівництво російських фортець.

Однак за правління Катерини II централізація та уніфікація не просто повернулися, але й поглибилися завдяки ідеям Просвітництва про ідеальний державний лад. Калмикія та Гетьманщина були ліквідовані, як і запорізьке козацтво, а українські еліти остаточно злилися з російськими. Брутально завойовані Причорномор'я та Правобережжя управлялися без жодного врахування їхньої етнорелігійної специфіки. Втім, на Північному Кавказі та Чукотці місцевим мешканцям дозволили зберегти традиційний лад.

Нарешті, в добу Олександра I мали місце обидві тенденції *(хоч і не строго одночасно).* З одного боку, Фінляндія та Польща отримали власні парламенти і конституції, про які решта росіян могли лише мріяти, а Бессарабія мала вищий ступінь автономності, ніж Балтія. А з іншого — була анексована Грузія, кавказькі васальні ханства ліквідовувалися цілими серіями, казахські кочовики з васалів перетворилися на підданих. Покріпачення селян дійшло до крайньої межі, а нерівноправність інородців була вчергове закріплена законодавчо.

З дещо меншою інтенсивністю та не такою виразною регулярністю відбувалася і християнізація неросійських народів — хвилі примусового навернення на православ'я змінялися періодами релігійної толерантності.

Таким чином, 18) за понад століття пізньосередньовічна клаптикова модель держави поступилася місцем ранньомодерній централізованій моделі, внаслідок чого зріс колоніальний тиск Петербурга на національні окраїни. Цей процес був маятникоподібним: «закручування гайок» за Петра I — єлизаветинська «відлига» — посилення за Катерини II — «багатовекторність» за Олександра I. Імперія стала набагато жорсткішою, хоча продовжувала залишатися династичною — національні автономії обмежувалися не тому, що вони національні, а через їхню невідповідність моделі регулярної абсолютистської держави. Через це пройшли всі без винятку тогочасні імперії.

Ситуація докорінним чином змінилася за Миколи I та його нащадків аж до Миколи II. По-перше, централізація та уніфікація перестали слугувати інструментами лише для покращення керованості Росії. Після появи тріади *«православ'я — самодержавство — народність»* місце безликої бюрократизації держави посіла її цілеспрямована русифікація *(спочатку в західних губерніях).* Російська імперія почала ставати російською не лише за ім'ям.

За обох Олександрів політика русифікації перетворилася на політику русофілії, а тиск на автономії та бездержавні народи набув рис відвертого шовінізму. Заборона не просто навчатися, а навіть розмовляти рідною мовою на перервах у школах якнайкраще демонструвала страх влади перед національними ру-

хами великих неросійських народів.

Хоча за Олександром II закріпилося найменування «Визволителя» за скасування кріпацтва, саме за нього *завершилися* завоювання Кавказу та Центральної Азії, супроводжувані масштабними репресіями і геноцидом черкесів. Також він відібрав у Китаю Далекий Схід *(хоча він же продав США Аляску).*

Олександр III не вів нових завойовницьких війн, зате за нього розквітнув російський великодержавний шовінізму Польщі, а русифікація проникла в ті регіони, які довгий час її не знали, наприклад Балтію. Микола II розпочав був насильницьке *«обрусіння»* Фінляндії.

За всіх згаданих імператорів державна підтримка селянського переселення в Сибір, казахські степи і на Далекий Схід докорінно змінила демографічне обличчя багатьох районів. Лише мусульмани Південного Кавказу і Туркестану були *(до пори?)* залишені у спокої.

Ну а по-друге, в політиці тотальної русифікації вже не було періодів затишшя чи відкочувань назад. Раз почавшись, вона лише набирала обертів.

Зрозуміло, що подібні заходи у модерну добу дали протилежний результат — у поневолених народів замість старої денаціоналізованої аристократичної еліти з'явилась нова інтелігентська. І варто було центральній владі ослабнути в ході Першої світової війни, як Росія розвалилася.

Таким чином, 19) упродовж XIX ст. Росія пройшла шлях націоналізації, заявивши про себе як про імперію передовсім російського народу. Почавши період з конституцією Польщі, вона завершила його етнічними чистками на Кавказі та єврейськими погромами.

Хоча із появою земств, а потім і Державної Думи становище етнічних росіян дещо покращилося, воно все ще було безкінечно далеке від становища англійців у Британській імперії. Так, вони стали найменш упослідженим етносом *(бо русифікація і християнізація їх не стосувалися),* але націоналізація держави зіграла з ними злий жарт в майбутньому.

Незважаючи на певну лібералізацію у 1860-х рр. та після 1905 р., Росія все ще продовжувала залишатися передовсім імперією Романових, а не національною країною росіян. І у той час, як іспанці, голландці, французи чи британці змогли стати на шлях творення модерних націй *(хоча б винятково в метрополії),* великороси були цього позбавлені — вони все ще не керували власною державою. Тож для нових буржуазних еліт старий державний устрій був неприйнятним.

Критична невідповідність між стрімкою економічною модернізацію та повільною *(а то і зворотною)* політичною модернізацією прирекло Другу російську імперію. У підсумку, падіння самодержавства хотіли не лише неросійські народи на окраїнах, але й нові російські еліти в центрі. Прагнення зруйнувати архаїчний політичний лад в Росії ненадовго об'єднало більшість підданих імперії.

Таким чином, 20) засліплені неозорою територією, не розмежованою на метрополію і колонії, обтяжені наслідками масових переселень на чужі далекі окраїни та не маючи досвіду публічної політики, росіяни на початку XX ст. так і залишилися в цілому імперським народом, а не модерною нацією. Революція ж тимчасово об'єднала імперіалістів з антиімперіалістами.

У період 1917–1921 рр. відбувся колапс Другої російської імперії, а контрольована більшовиками територія у 1918–1919 рр. стиснулася до меж XVI ст. Своє прагнення незалежності продемонстрували більшість народів колишньої Росії, і деяким з них вдалося створити власні держави. Через це пройшли всі переможені у Першій світовій війні імперії.

Для росіян — як білих, так і червоних — «єдність» Росії залишалася пріоритетною цінністю. Однак білогвардійці відстоювали *«єдину і неділиму»* переважно силою, через що опинилися у стані війни з усіма сусідами та, врешті-решт, програли. Натомість більшовики обрали гнучкішу тактику — формально вони проголосили право народів на самовизначення аж до відділення, однак визнавали лише ті держави, владу в яких отримували ради. В інших випадках Москва ініціювала створення в неросійських регіонах формально незалежних *«дзеркальних республік»,* щоб розколоти ворожі національно-визвольні рухи.

Уміле поєднання популістської пропаганди із мобілізаційними заходами та масовими репресіями принесло російським комуністам перемогу. На руїнах Російської імперії постав Радянський Союз — нетипова імперія, яка активно заперечувала свою імперськість. Однак силове утримання бунтівних окраїн та наявність держав-сателітів за кордоном однозначно вказують на імперську сутність СРСР.

Справжню незалежність зуміли відстояти лише кілька держав, в яких склалися відповідні умови, а саме наявність: *1) досвіду державності та/або самоврядування; 2) власних політичних еліт, національної буржуазії та міської інтелігенції; 3) високого рівня урбанізації та грамотності; 4) спільного кордону із зовнішніми союзниками; а також відсутність чисельного російського населення, особливо в містах.*

Однак і решта національно-визвольних рухів не програли остаточно. Боротьба за свободу поневолених народів змусила більшовиків зберегти їхню формальну державність: більші нації отримали союзні республіки у складі федеративного СРСР, менші — автономні. І хоча ці державності були передовсім комуністичними, а вже потім національними, їхні формальні ознаки і структури у 1990-х рр. допомогли їм отримати визнання незалежності.

Прикметно, що схилив чашу терезів на користь радянської федерації особисто Володимир Ленін, тоді як Йосиф Сталін відстоював ідею унітарної держави із національними автономіями. Таким чином, саме Ленін заклав основи сучасної Російської Федерації, чого йому не може вибачити Володимир Путін.

Таким чином, 21) Друга російська імперія цілком закономірно розпалася, бо її збереження

у старому вигляді не хотіла більшість підданих. Однак після цього шляхи білих росіян, червоних росіян та рухів поневолених народів розійшлися. Із війни всіх проти всіх повними переможцями вийшли більшовики, які зуміли відродити Третю російську імперію на більшій частині території Другої. Тимчасовими переможцями (до 1939–1940 рр.) стали нації з новоутвореними державами. Часткового успіху досягли ті рухи, за якими Москва визнала право на радянські республіки.

Також, 22) боротьба проти авторитаризму та проти імперіалізму — схожі, але не тотожні речі. У 1830-х рр. Олександр Пушкін був одночасно ворогом російського самодержавства і ворогом повсталої проти Росії Польщі. Під час революції 1917 р. з'ясувалося, що більшість росіян (байдуже, червоних чи білих) мислять подібним чином — проти царя, але не проти царства. Тож хоча під тиском селянських повстань Кремль був змушений відмовитися від спроб швидко збудувати новий тоталітаризм («воєнний комунізм»), зберегти імперію йому вдалося.

Перше десятиліття існування СРСР характеризувалося поступками з боку влади як в соціально-економічній *(НЕП),* так і в культурній *(коренізація)* сферах. Намагаючись популяризувати свої ідеї зрозумілою населенню мовою, більшовики пішли на компроміс із національними рухами на окраїнах. Результатом стало зростання рівня добробуту населення, виникнення нової культури — *«національної за формою, соціалістичної за змістом»,* поширення грамотності серед неросійських народів, повернення знакових емігрантів. Завдяки створенню нових союзних і автономних республік ціла низка раніше бездержавних народів стала на шлях політичної модернізації.

Проте низова економічна самостійність і міжнародні концесії не означали повної свободи підприємництва і не вберегли від масового голоду 1921–1923 рр. Поява класу неросійських чиновників не означала реального суверенітету жодної з республік — влада продовжувала залишатися в руках російськомовної партійної верхівки. Так само утворення номінальної державності часто загострювало територіальні суперечки сусідніх народів. Рішення про проведення конкретного кордону найчастіше було результатом компромісу між центральною владою і протиборчими місцевими елітами, однак воєнно-політичні та економічні міркування регулярно брали гору над етнографічними аргументами. У підсумку розмежування найчастіше закінчувалося на користь радянської Росії або створювало глибокий внутрішній конфлікт в регіоні, ключ для розв'язання якого зберігався у Москві.

Ба більше, спроби вийти за чітко окреслені рамки дозволеного навіть у культурі, не кажучи вже про політику, оголошувалися *«націонал-ухильництвом»* і *«буржуазним націоналізмом»* та тягнули за собою репресії.

Так само нікуди не зник і *«класичний»* імперіалізм: дві старі *(Хорезм, Бухара)* та дві нові *(Тува, Монголія)* держави стали радянськими *сателітами.*

Таким чином, 23) період від завершення голоду до перших політичних репресій 1928 р. («великий перелом»; «шахтинська справа») характеризувався значною лібералізацією всередині Росії та ослабленням її зовнішньої експансії. Дещо подібне спостерігалося в країні відразу після Смути на початку XVII ст. Однак відчутне зростання і рівня життя, і рівня свободи відбувалося винятково у порівнянні з іншими періодами російської історії, а не з тогочасними іноземними державами. СРСР залишався імперією з авторитарним ладом. Він дав жінкам право голосу і можливість навчатися рідною мовою, але вони не могли проголосувати за жодну іншу партію, крім комуністичної, та зробити кар'єру, не знаючи російської. Так само цілі народи не мали можливості вільно розпоряджатися власною долею.

Короткий період лібералізації завершився стрімким *«закручуванням гайок».* Менш ніж за десятиліття в СРСР відбулися згортання коренізації; примусова колективізація сільського господарства; перші масові репресії та депортації *(«розкуркулення», «польська операція»);* вибух збройної боротьби *(Павлоградське повстання);* Голодомор і Ашаршилик як спосіб остаточно упокорити бунтівників і здобути необхідні для індустріалізації кошти; нова хвиля ідеологізації *(«Короткий курс історії ВКП(б)», нові шкільні підручники);* Великий терор серед військово-політичних еліт і рядового населення та, нарешті, русифікація.

Якщо попереднє десятиліття характеризувалося небаченим раніше рівнем добробуту і свободи в країні, то 1930-ті рр. стали добою найжорсткіших репресій в російській історії. На початку періоду відбулося фактичне повторне покріпачення селян, наприкінці — покріпачення пролетаріату *(заборона зміни місця праці, ув'язнення за невихід на роботу).* Не залишилося жодного альтернативного державній пропаганді джерела інформації. СРСР на чолі з Йосифом Сталіним став першою справді тоталітарною країною у світі.

Таким чином, 24) російська історія початку XX ст. заримувалася із добою Смути: занепад — колапс — реставрація — лібералізація — авторитаризм. Московія-Росія просувалася цим шляхом понад століття, технічний прогрес дозволив СРСР пройти його за тридцять років.

Тотальна мобілізація сільського господарства, промисловості й збройних сил та сприятлива зовнішня кон'юнктура *(пакт Молотова-Ріббентропа)* дозволили Радянському Союзу 17 вересня 1939 р. вступити у Другу світову війну на боці агресора — нацистської Німеччини. Завдяки цьому у 1939–1940 рр. Москва зуміла захопити більшу частину територій, які визволилися з-під її контролю після революції. Перехід СРСР на бік союзників у 1941 р. дозволив йому, врешті-решт, зберегти все набуте раніше. Перемога над Німеччиною та Японію дещо розширили тери-

торію самого Союзу, але найголовніше — створили сфери впливу у Східній Європі та Східній Азії.

Паралельно під час війни СРСР здійснив ще низку масштабних злочинів — депортацій населення, що у деяких випадках перетворилися на геноцид.

А упродовж наступних восьми десятиліть перемога над Німеччиною стане — за відсутності інших альтернатив — основою самоідентифікації Росії та виправданням усіх її дій.

Таким чином, 25) авторитаризм та імперіалізм у російській історії становлять систему, в якій поява одного елементу обов'язково за певний час призведе до появи іншого. Терор підживлює війну і навпаки.

А також, 26) участь у війні на боці умовного добра проти безумовного зла жодним чином не прилучає Росію до цього «добра» і не виправдовує її злочинів.

Подібно до того, як не спрацювало умиротворення нацистів наприкінці 1930-х рр., безрезультатною була спроба домовитися із комуністами про розподіл впливу у Східній Європі наприкінці 1940-х. Завдяки маніпуляціям та відвертому тиску СРСР перетворив окуповані ним країни Європи на своїх сателітів, а також допоміг встановленню комуністичних режимів в Азії. Вкрай ефективна пропаганда марксизму-ленінізму та збройні інтервенції дозволили Кремлю поширити свій вплив на третину планети і половину людства.

Боротьба між Західним світом на чолі зі США та комуністичними країнами отримала назву Холодної війни. Стримувані ядерною зброєю, дві наддержави уникали прямого зіткнення, зате активно протидіяли одна одній на периферії, розколюючи навпіл окремі країни (Німеччина, Корея, В'єтнам) та цілі континенти.

Втім, окрім очевидних успіхів, СРСР зазнавав і важких поразок, наприклад, відпадання Югославії та Китаю від радянського блоку.

Таким чином, 27) хоча Росія неодноразово в історії була гравцем глобального рівня, лише повоєнний СРСР зміг стати справжньою наддержавою. Ситуація, коли більшість населення планети слухала або принаймні прислухалася до голосу Москви, остаточно переконала радянську владу у правильності обраного нею шляху та методів. Можливо, вперше російська держава у своїй експансії більше спиралася не на грубу силу, а на месіанську ідеологію. Кремль транслював комуністичну пропаганду не лише на периферії (деколонізація), але й глибоко в тилу ворога («мир в усьому світі», антикапіталістичні, анархістські та революційно-терористичні організації).

Одночасно із розширенням зовнішньої сфери впливу Москва провадила політику централізації та уніфікації всередині країни. На неросійські народи обрушився прихований, але від того не менш потужний вал русифікації. Зменшувалися обсяги книговидавництва, кіновиробництва, наукових досліджень та навчання рідною мовою. У поєднанні із точковою перевагою росіян в окремих неросійських регіонах та великих містах цей процес призвів до чергової денаціоналізації України та, особливо, Білорусі й Казахстану.

І хоча суто демографічно росіяни не домінували у складі населення СРСР, саме на основі російської культури вирощувалася *«нова історична спільнота — радянський народ».*

Таким чином, 28) Третя російська імперія, подібно до Другої, почавши із культурного різноманіття, закінчила тотальною русифікацією. Але якщо в добу Романових цей процес затягнувся на понад століття (1780-ті–1905 рр.), то СРСР упорався за якихось 40 років. Незважаючи на офіційно проголошені рівноправність та «дружбу народів», етнічні росіяни виявилися рівнішими за інших.

Зовнішній імперіалізм та внутрішній авторитаризм СРСР після Другої світової війни викликали спротив. У перші десятиліття він був переважно збройним як всередині країни *(УПА, «лісові брати», повстання в ГУЛАГу),* так і закордоном (повстання у Познані та Будапешті 1956 року). Однак радянська влада була настільки потужною, що збройний опір не мав успіху, тому його змінили ненасильницькі рухи *(дисиденти та петиційні кампанії в СРСР, профспілки у Польщі).* Ставалися також міські бунти *(Новочеркаськ 1962 року),* голодування та акції самоспалення.

Таким чином, 29) попри всю свою визвольну риторику і намагання постати лідером світового антиколоніального руху, СРСР залишався колоніальною імперією. Будь-які спроби вийти з під-влади Кремля — що цілих країн, що окремих людей — закінчувалися силовим придушенням.

Неефективність планової економічної моделі, вичерпання *«ідейного заряду»* комунізму та провальна Афганська війна призвели до занепаду СРСР. У намаганні врятувати його новий генеральний секретар Михайло Горбачов започаткував низку реформ, відомих як Перебудова. Однак швидко гласність, госпрозрахунок та проєкт нового Союзу почали загрожувати стабільності держави, оскільки вони створювали нові виклики, не розв'язуючи старих.

Країну охопила хвиля заворушень на національному ґрунті *(Якутія),* які подекуди згодом переросли у погроми та етнічні чистки *(Нагірний Карабах).* Скориставшись слабкістю СРСР, європейські сателіти вийшли з-під його контролю *(«оксамитові революції» 1989 р.).* Далі вже всередині держави у 1990 р. пройшов *«парад суверенітетів»,* причому республіканська влада Росії на чолі з Борисом Єльциним відкрито протиставила себе союзному центру. Спроби силою придушити антирадянські виступи у кавказьких та балтійських республіках лише погіршили ситуацію.

Невдала спроба державного перевороту *(ГКЧП)* замість врятувати СРСР остаточно його поховала. У 1991 р. всі його колишні респ. здобули незалежність.

Таким чином, 30) Третя російська імперія в загальному вигляді повторила шлях Другої — вона виявилася настільки неефективною та невідповідною сучасному світу, що більшість її мешканців, як росіян, так і неросіян, не виступили на її захист. Темп соціально-економічних перетворень наприкінці XX ст. призвів до того, що СРСР сконав значно швидше за свою попередницю. Однак інакша демографічна ситуація визначила значно менший рівень драматизму розпаду імперії.

Падіння радянської влади не означало автоматичного зникнення радянської імперії. Навіть перебуваючи у стані демократичного транзиту *(1989–1993 рр.),* Росія продовжувала проводити імперіалістичну політику на окраїнах. Внаслідок втручання російської армії Придністров'я, Абхазія і Південна Осетія були відірвані від Молдови і Грузії та перетворилися на маріонеткові республіки під контролем Москви. У 1992–1994 рр. йшла холодна війна за Крим — російський парламент висував претензії на весь півострів та окремо на Севастополь, місцева влада балансувала на межі відвертого сепаратизму. Кремль зміг нав'язати себе в якості посередника у Карабаському конфлікті та у громадянській війні у Таджикистані.

Прихід до влади Володимира Путіна лише посилив наявні тенденції. За його правління сталися провокація на Тузлі *(2003 р.)* та вторгнення в Грузію *(2008 р.),* а економічні війни перетворилися на буденність. Росія активно втручалася у внутрішню культурну політику сусідів та виборчий процес. Тиском і підкупом Москва змогла зібрати навколо Росії економічний **(ЄАЕС)** та військовий **(ОДКБ)** блоки.

У російської агресії на сучасному етапі є три основні причини:

а) імперіалізм, тобто прагнення Кремля відродити Росію як наддержаву, здобути сферу впливу та вирішувати глобальні питання нарівні зі США і Китаєм, для чого потрібно завойовувати нові землі та ресурси (людські й матеріальні);

б) авторитаризм/тоталітаризм, тобто намагання завдяки зовнішній агресії відволікати населення від внутрішніх проблем, консолідувати еліти та легітимізувати надзвичайні практики *(терор та експропріації);*

в) шовінізм Кремля і більшості рядових росіян, які не перебороли у собі залишки імперського мислення та звикли зверхньо ставитися до оточуючих народів.

Російські операції в Африці мають одну причину, вторгнення в Сирію — дві, в Україну у 2014-му та 2022 роках — всі три.

Четверта російська імперія значно поступається за потугою двом попереднім, але завдяки загальному розхитуванню світового порядку зберігає можливості для подальшої експансії.

Таким чином, 31) боротьба проти комунізму не означала боротьби проти імперіалізму, і мільйонні мітинги в Москві збиралися за економічні, а не політичні свободи. Росіяни в цілому не надто схвалювали «наведення конституційного ладу» на Кавказі (тобто війну з Чечнею), але не виступали проти претензій на Крим. Прихід Путіна до влади був обумовлений тими настроями, які панували в російському суспільстві навіть на початку 1990-х рр.

Також, 32) крах світової системи комунізму (читай: сфери впливу Москви) та СРСР (читай: великої Росії) завдав як елітам, так і більшості рядового населення країни такої потужної травми, наслідки якої не подолані й до сьогодні. Ніде у світі розпад імперій не проходив безболісно для імперської нації, але у континентальних державах (Німеччина, Росія) цей процес був значно важчим, ніж у морських (Британія, Франція). І як німецька травма після Першої світової війни породила нацизм («веймарський синдром»), так із поразки Росії у Холодній війні виник рашизм.

Підтримуючи сепаратизм у навколишніх державах, Росія відмовляє у праві на самовизначення власним громадянам. Це стосується і національних республік на кшталт Татарстану, і російських регіонів типу *«Уральської республіки»* у 1993 р. Із найперших років свого існування Російська Федерація робила все можливе для обмеження федералізму та посилення центральної влади — від бюджетного тиску і скасування виборності губернаторів до масових репресій та штурмів Грозного. Паралельно все жорсткішими методами відбувається русифікація неросійських регіонів та, в останні роки, державна пропаганда рашизму.

При цьому і абсолютна кількість, і відносна частка етнічних росіян у складі населення Росії невпинно знижуються, саме тому до *«звичайної»* русифікації Кремль додає такі механізми, як викрадення українських дітей із запереченням самого існування окремого українського народу.

Таким чином, 33) Четверта російська імперія в цілому відтворює головні практики своїх попередниць — збройна експансія у зовнішній політиці та репресії з русифікацією у внутрішній. Будь-які спроби розглядати сучасну Російську Федерацію як справжню федерацію чи національну державу є хибними і призводять до помилок при взаємодії з нею.

В кінцевому підсумку,

а) Росія продовжує залишатися імперією, а значну частину її населення становлять поневолені народи;

б) сучасна російсько-українська війна — не забаганка особисто Путіна, а наслідок 500-річної традиції російського імперіалізму, і поступки Путіну не завершать війну;

в) російський імперіалізм загрожує не лише Україні, а й всьому світу, і з відходом Путіна загроза сама собою не зникне;

г) єдиний шанс на сталі зміни в Росії — це її деімперіалізація та деколонізація.

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ МАЙБУТНЬОГО
СТВОРЮЄМО МАЙБУТНЄ

Громадська організація «Український інститут майбутнього» (UIF) - незалежний аналітичний центр, що займається моделюванням майбутнього та розробкою стратегій для розвитку України. Інститут об'єднує експертів у сферах політики, економіки, безпеки, права та міжнародних відносин.

Місія інституту

- Формування реалістичних та оптимальних сценаріїв майбутнього, що сприятимуть модернізації країни, її економічному розвитку, національній безпеці та міжнародній інтеграції.

Основні напрями діяльності:

- **Прогнозування та аналітика** – моделювання сценаріїв розвитку, дослідження внутрішніх і зовнішніх викликів.
- **Економічні стратегії** – аналіз ринків, макро- та мікроекономічні дослідження, розвиток конкурентоспроможності.
- **Безпека та оборона** – вивчення сучасних військових технологій, аналіз гібридних загроз.
- **Політичний аналіз** – оцінка ефективності державного управління, міжнародні відносини.
- **Соціальна політика та людський капітал** – дослідження у сферах освіти, охорони здоров'я, реінтеграції ветеранів.
- **Євроінтеграція** – адаптація законодавства, впровадження європейських стандартів.
- **Дискусійні майданчики** – створення платформ для обговорення стратегічних питань між експертами, владою та міжнародними партнерами.

Заснований у 2016 році як спільний проєкт представників українського бізнесу, політики та громадянського суспільства, Інститут став впливовим аналітичним центром, чиї дослідження використовуються для розробки стратегічних рішень на національному та міжнародному рівні.

м.Київ, провулок Памви Беринди, 6

uifuture.org // info@uifuture.org // +380 66 902 38 97

Website ↘ Facebook ↘ Telegram ↘ YouTube ↘ Instagram ↘ X ↘

МІЖНАРОДНИЙ
ФОНД
ВІДРОДЖЕННЯ

Міжнародний фонд «Відродження» – одна з найбільших благодійних фундацій в Україні, що з 1990-го року допомагає розвивати в Україні відкрите суспільство на основі демократичних цінностей.

За час своєї діяльності Фонд підтримав близько 20 тисяч проектів на суму понад 350 мільйонів доларів США.

Website ↘

Facebook ↘

Instagram ↘

Матеріал підготовлено за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» та Фонду «Аскольд і Дір», що адмініструється ICAP Єднання в межах проєкту «Сильне громадянське суспільство України - рушій реформ і демократії» за фінансування Норвегії та Швеції. Матеріал представляє позицію авторів і не обов'язково відображає позицію Міжнародного фонду «Відродження» та інституційних донорів та партнерів

МІЖНАРОДНИЙ ФОНД ВІДРОДЖЕННЯ

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ МАЙБУТНЬОГО
СТВОРЮЄМО МАЙБУТНЄ

Скануй щоб дізнатися більше **про проєкт**

За інституційної підтримки партнерів:

МХП

Superheroes. MARKETING

Norway

Швеція Sverige

ЄДНАННЯ

АСКОЛЬД І ДІР
НОРВЕЗЬКО-ШВЕДСЬКИЙ ФОНД